เอกสารประกอบการสัมนาทางวิชาการ
ที่เกี่ยวข้องกับ

อีสานศึกษา

ประวัติศาสตร์ และ วรรณกรรม

4 - 6 กรกฎาคม 2527
ณ วิทยาลัยครูนครราชสีมา

ท
959.3
อ884

โดยความร่วมมือ ของหน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู
สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย และ วิทยาลัยครูนครราชสีมา

959.3
ม11ค
หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.9 นครราชสีมา

"คำนิยม"

ในฐานะที่เป็นผู้บริหารสูงสุดของวิทยาลัยครูนครราชสีมารู้สึกปลื้มปิติอย่างยิ่งที่คณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ของวิทยาลัย ได้จัดให้มีการสัมมนาอีสานศึกษา โดยเฉพาะเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และวรรณกรรมขึ้นในครั้งนี้ เพราะนอกจากจะมีคุณค่าอย่างยิ่งต่อการที่จะช่วยให้คนไทยด้วยกันเข้าใจเรื่องราวของอีสานดีขึ้นแล้ว ครั้งนี้จัดว่าได้รวมเอานักวิชาการชั้นสูงยิ่ง และมีผลงานดีเด่นมาอยู่ด้วยกันเป็นจำนวนมากที่สุดเท่าที่วิทยาลัยเคยจัดการสัมมนามา ดังนั้นผลการสัมมนาคงจะช่วยให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้เป็นอย่างยิ่งและสมบูรณ์

ณ โอกาสนี้กระผมใคร่ขอขอบคุณองค์กรที่มีส่วนช่วยในการสัมมนาครั้งนี้ อาทิเช่น สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย หน่วยศึกษานิเทศก์กรมการฝึกหัดครู ตลอดจนสมาคมและมูลนิธิอื่น ๆ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งบรรดาผู้ทรงคุณวุฒิทั้งหลายที่กรุณาสละเวลามาเสนอผลงานที่เกี่ยวกับอีสาน

(รองศาสตราจารย์ ดร. อินทร์ ศรีคุณ)
อธิการวิทยาลัยครูนครราชสีมา

เอกสารประกอบการศึกษาค้นคว้าที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา...

คำนำ

เนื่องจากปัจจุบัน "อีสาน" เป็นจุดศูนย์รวมความสนใจของนักวิชาการหลายสาขาวิชา และวิทยาลัยครูนครราชสีมาในฐานะที่เป็นตัวแทนของกลุ่มวิทยาลัยครูภาคตะวันออกเฉียงเหนือเห็นสมควรจะเผยแพร่ผลงานที่เกี่ยวข้องกับการค้นคว้าวิจัยเรื่องราวต่าง ๆของภาคอีสานทุกสาขาวิชา และเพื่อเป็นการกระตุ้นให้ผู้ที่เกี่ยวข้องเห็นแนวทางในการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับอีสานในด้านต่าง ๆต่อไป คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูนครราชสีมาจึงจัดให้มีการสัมมนาขึ้นเป็นครั้งแรกในหัวข้อ "อีสานศึกษา" ระหว่างวันที่ ๔-๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๒๗ การจัดสัมมนาครั้งนี้เนื้อหาส่วนใหญ่เป็นสาขาวิชา "ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม" เพราะทั้งสองสาขาวิชานี้มีความสัมพันธ์กัน และใช้เป็นพื้นฐานในการศึกษาค้นคว้า วิจัย เกี่ยวกับอีสานในด้านอื่นต่อไป

ขอขอบคุณท่านวิทยากร สมาชิกผู้เข้าสัมมนา ตลอดจนผู้จัดทำเอกสารนี้ทุกๆ ท่านที่ช่วยให้เอกสารสำเร็จลงด้วยดี และหวังอย่างยิ่งว่า ผู้เข้าสัมมนาจะนำผลการศึกษาครั้งนี้กับไปใช้ในการพัฒนาท้องถิ่นของตนเองตามสมควร หากการเอกสาร ครั้งนี้มีข้อบกพร่องประการใด คณะผู้จัดทำกราบขออภัยมา ณ โอกาสนี้

คณะกรรมการดำเนินงาน

เลขห้อง 105
ท
959.3
ส884
เลขหมู่
เลขทะเบียน 004196

สารบัญ

คำนิยม

คำนำ

สารบัญ

เอกสารหมายเลข ๑ : เสมาอีสาน
รองศาสตราจารย์ ศรีศักร วัลลิโภดม

เอกสารหมายเลข ๒ : "เขตสะสม" ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ในอีสานเหนือ
รองศาสตราจารย์ ศรีศักร วัลลิโภดม

เอกสารหมายเลข ๓ : การใช้จารึกในการศึกษาอีสาน
รองศาสตราจารย์ สุวัช ปุณโณทก

เอกสารหมายเลข ๔ : ความสัมพันธ์ของชุมชนที่มีคูน้ำคันดินกับการเกิดของรัฐในประเทศไทย
รองศาสตราจารย์ ศรีศักร วัลลิโภดม

เอกสารหมายเลข ๕ : เมืองกาฬสินธุ์กับปฏิรูปการปกครองเป็นแบบเทศาภิบาล (พ.ศ.๒๓๓๖ - ๒๔๓๔)
อาจารย์ธีรชัย บุญมาธรรม

เอกสารหมายเลข ๖ : กบฏอ้ายสาเกียดโง้ง : วิเคราะห์จากเอกสารพื้นเวียง
รองศาสตราจารย์ วุฒิชัย มูลศิลป์

เอกสารหมายเลข ๗ : สภาพสังคมและเศรษฐกิจอีสานก่อนสงครามโลกครั้งที่ ๒
ดร. ไพฑูรย์ มีกุศล

เอกสารหมายเลข ๘ : วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านอีสาน
อาจารย์ ประนุช ทรัพยสาร

เอกสารหมายเลข ๙ : ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน พ.ศ. ๒๔๔๓ - ๒๔๖๘
อาจารย์ ชุมพล แนวจำปา

เอกสารหมายเลข ๑๐ : เรือนเหย้า : เรือนพักผู้ยากไร้หรือ
อาจารย์ สมชาย นิลอาธิ

เอกสารหมายเลข ๑๑ : การตั้งถิ่นฐานในชนบทอีสาน (Rural Settlements in Isan)
รองศาสตราจารย์ อภิศักดิ์ โสมอินทร์

เอกสารหมายเลข ๑๒ : การศึกษาเปรียบเทียบคำภาษาอีสานกับภาษาลาวและภาษาเขมรในภาษาอีสาน
ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ทรงศักดิ์ ปรางค์วัฒนากุล

เอกสารหมายเลข ๑๓ : การศึกษาวรรณคดีอีสานในเชิงจริยธรรม
อาจารย์ ปรีชา อุยตระกูล

ภาคผนวก ก : โครงการสัมมนาผลงานทางวิชาการ
อีสานศึกษา : ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม

ภาคผนวก ข : คำสั่งวิทยาลัยครูนครราชสีมาที่ ๑๕๐/๒๕๒๙
เรื่องแต่งตั้งคณะกรรมการดำเนินการจัดสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา

การสัมมนาผลงานทางวิชาการ
ที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"
4-6 กรกฎาคม 2527 ณ วค. นครราชสีมา

เอกสารหมายเลข 1

เสมาอีสาน

ศรีศักร วัลลิโภดม

กรมศิลปากร หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

บทความเสนอต่อที่ประชุมสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"

เสมาอีสาน

ศรีศักร วัลลิโภดม

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ซึ่งเรียกกันโดยทั่วไปว่า ภาคอีสาน เป็นดินแดนเก่าแก่ที่มีความรุ่งเรืองมาแล้ว ความเจริญของสังคมที่เป็นบ้านเมืองเกิดขึ้นในที่ราบลุ่มแม่น้ำต่าง ๆ ซึ่งมีสำคัญอยู่ 3 สายคือ แม่น้ำโขง แม่น้ำมูลและแม่น้ำชี โดยเหตุที่ลักษณะภูมิประเทศแตกต่างไปจากที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในภาคกลาง บ้านเมืองในภาคอีสานไม่เกิดขึ้นเรียงรายเป็นทิวยาวไปตามลำแม่น้ำ เช่นในภาคกลาง แต่เกิดขึ้นเป็นกระจุก (clusters) บนโคกเนินที่แวดล้อมไปด้วยที่ราบลุ่มที่ใช้ทำการเพาะปลูกข้าวได้ (wet rice cultivation) เมืองใหญ่ ๆ ในระยะแรก ๆ มักเกิดขึ้นใกล้ ๆ กับหนองน้ำธรรมชาติใหญ่ ๆ เสมอ[1] ยกตัวอย่าง เช่น บริเวณหนองหาร สกลนคร และหนองหารน้อย กุมภวาปี เป็นต้น ลักษณะผังเมืองในระยะนี้เป็นแบบไม่สม่ำเสมอ (Thiva Supajanya and Srisakra Vallibhotama, 197 เป็นรูปกลมหรือรูปรี มีคูน้ำขนาดใหญ่ล้อมรอบ บางเมืองมีคูน้ำถึง 3 ชั้นก็มี คูน้ำเหล่านี้ทำหน้าที่เป็นอ่างเก็บน้ำซึ่งชักมาจากลำน้ำหรือหนองน้ำเพื่อใช้ในเมือง

สมัยหลังลงมา บ้านเมืองมีการเปลี่ยนแปลงอันเนื่องมาจากได้รับความรู้ทางเทคนิควิทยาใหม่ ๆ ซึ่งแพร่หลายมาจากทางอาณาจักรกัมพูชา มีบ้านเมืองเกิดขึ้นในยานที่ไม่จำเป็นต้องมีแหล่งน้ำเช่นในสมัยแรก แต่เป็นบริเวณที่อาจจะควบคุมทางเดินของสายน้ำได้ โดยการสร้างอ่างเก็บน้ำใหญ่ ๆ ขึ้นแทนหนองน้ำดังกล่าว อ่างเก็บน้ำที่สร้างขึ้นนี้เรียกว่าบาราย สมัยนี้ผังของเมืองโบราณเป็นรูปสม่ำเสมอมีระเบียบ เป็นรูปสี่เหลี่ยมจตุรัส หรือไม่ก็สี่เหลี่ยมผืนผ้าเป็นสำคัญ ระยะนี้มีการกระจายชุมชนไปยังที่ราบลุ่มต่าง ๆ อย่างหนาแน่น ชุมชนบางแห่งที่ไม่ใหญ่โตถึงขนาดเป็นเมืองมีคูน้ำกำแพงล้อมรอบ ก็มักมีการสร้างบารายขนาดใหญ่ หรือไม่ก็อ่างน้ำไว้ใช้เป็น

---

[1] เรื่องความเจริญของบ้านเมืองโบราณในภาคอีสานนี้ น. ณ ปากน้ำให้ข้อคิดว่า บริเวณหนองน้ำใหญ่ ๆ เช่น หนองหาร สกลนคร และหนองหารกุมภวาปี น่าจะเป็นบริเวณที่สำคัญมากแห่งหนึ่ง

สาธารณูปโภค นอกจากการมีผังเมืองเป็นรูปสมำเสมอ และมีการสร้างอ่างเก็บน้ำหรือบาราย แล้ว ลักษณะความสำคัญของความเจริญในสมัยนี้อีกอย่างหนึ่งซึ่งขาดไม่ได้ก็คือ การสร้างปราสาทขึ้นเป็นศาสนสถาน มีทั้งที่เป็นเทวสถานในศาสนาฮินดู และพุทธสถานในคติมหายาน ปราสาทเหล่านี้มีทั้งที่สร้างด้วยหินทราย ศิลาแลง และอิฐ เป็นสิ่งที่มักจะสร้างอยู่ใกล้ ๆ กับบาราย และมีความสัมพันธ์ต่อกันอย่างลึกซึ้งทั้งสองสิ่งเป็นสัญญลักษณ์ของสังคมที่มีระบบแบบแผน (well organized socity) ตามใต้คติการปกครองแบบเทวราชา พระมหากษัตริย์หรือเจ้าเมืองสร้างบารายขึ้นเพื่อให้เป็นสาธารณูปโภค และอำนวยผลประโยชน์ในการเพาะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหารแก่ประชาชน แต่การจะสร้างบารายใหญ่ ๆ และบำรุงรักษาให้เกิดผลดีนั้นจะต้องมีระบบการเกณฑ์แรงงานที่ต้องอาศัยความพร้อมเพรียงของทั้งฑูนนางและราษฎร ซึ่งสิ่งที่จะผลักดันให้เกิดการดำเนินการดังกล่าวได้ก็ต้องเป็นเรื่องของศาสนา การสร้างศาสนสถานนี้เป็นปราสาทแบบขอมขึ้น ก็เพื่อตอบสนองความต้องการดังกล่าวนี้

ประเพณีการสร้างเมืองให้มีรูปสมำเสมอ การสร้างปราสาทและบาราย เป็นวัฒนธรรมของขอมซึ่งแพร่หลายเข้ามาในภาคอิสาน การแพร่เข้ามานี้นอกจากจะเป็นการแพร่หลายในทางศิลปวัฒนธรรมแล้วยังเป็นการแผ่อำนาจทางการเมือง มีการรวมดินแดนอิสานบางส่วนเข้าเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรกัมพูชาด้วย ดังนั้นถ้าหากพิจารณากำหนดเอาการกระจายลักษณะผังเมืองอย่างสมำเสมอ การสร้างบารายและปราสาทขอมแล้ว ก็อาจกล่าวได้ว่าบริเวณตั้งแต่สองฝั่งของลำน้ำมูลลงไปจนจดเทือกเขาพนมดงรักทางใต้ เป็นเขตที่อยู่ในอิทธิพลของอาณาจักรกัมพูชาก็ว่าได้ เพราะเมืองรูปสมำเสมอ ปราสาทขอมและบาราย มีพบในบริเวณนี้เป็นจำนวนมาก เมืองโบราณบางเมืองมีการเปลี่ยนแปลงจากผังเดิม ที่เป็นรูปไม่สมำเสมอมาเป็นรูปสมำเสมอ มีการขุดบาราย และบางแห่งก็สร้างปราสาทขอมขึ้น อย่างไรก็ตามถึงแม้ว่าดินแดนอิสานจะได้รับอิทธิพลในทางศิลปและวัฒนธรรมจากขอมอย่างมากดังกล่าวก็หาได้กลายเป็นแบบอย่างของขอมทั้งหมดไม่ หากเป็นการนำเอามาผสมผสานกับวัฒนธรรมพื้นเมืองของตนเอง โดยเหตุนี้จึงยังมีลักษณะที่เป็นของตัวเองอยู่ นักโบราณคดีและประวัติศาสตร์จึงได้กำหนดอายุและลักษณะของศิลปกรรมและวัฒนธรรมในสมัยนี้อย่างกว้าง ๆ ว่าสมัยแบบลพบุรี ซึ่งเริ่มแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 16 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 18

ตามที่กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่า สิ่งที่เป็นจุดเด่นในทางศิลปกรรมและวัฒนธรรมของอีสานนั้น ในสายตาของคนทั่วไป ก็คงจะหยุดอยู่ที่ปราสาทแบบขอม เพราะเป็นสิ่งก่อสร้างใหญ่ มีแบบแผนและลวดลายสวยงาม เช่น ปราสาทหินพิมาย ปราสาทพนมวัน ปราสาทเขาพนมรุ้ง ปราสาทเขาพระวิหาร เป็นต้น ในที่นี้ข้าพเจ้าจะไม่ดำเนินเรื่องปราสาทขอมในอีสานต่อไป หากจะหันความสนใจมายังศิลปวัตถุอีกอย่างหนึ่งซึ่งมีความเก่าแก่กว่าปราสาทขอมเหล่านั้น และมีความน่าสนใจในด้านวัฒนธรรมไม่แพ้กัน สิ่งนั้นคือเสมาหิน ซึ่งเป็นของที่มีมาในสมัยก่อนสมัยลพบุรี อยู่ต่อมาจนถึงลพบุรี อยุธยาและปัจจุบัน (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2511) ถ้าพูดถึงความแพร่หลายระหว่างเสมาหินกับปราสาทขอมในดินแดนภาคอีสานแล้ว เสมาหินมีพบทั่วไปจนอาจจะกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะแบบอย่างวัฒนธรรมของอีสานโบราณโดยเฉพาะเรื่องเสมาหินในอีสานนี้ มีนักโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปหลายท่านสนใจ เคยเขียนเป็นบทความลงในหนังสือที่เป็นวิชาการมาบ้างแล้ว โดยเฉพาะท่านสุดท้ายคือ คุณพิริยะ ไกรฤกษ์ (2517) ได้เขียนเป็นบทความภาษาอังกฤษเรื่อง Semes with scenes form the Mahanipata-jatakas in the National Museum of Khon Kaen ซึ่งนับว่าเป็นบทความที่ดีให้ความรู้ในเรื่องลักษณะเสมา คติในการสร้างเสมาภาพชาดกที่สลักบนเสมาและการเกี่ยวข้องทางวัฒนธรรมระหว่างดินแดนในอีสานกับอาณาจักรมอญและพุกามในประเทศพม่า การเสนอบทความของข้าพเจ้าในวารสารเล่มนี้ จะไม่เพ่งความสนใจอยู่เพียงเสมาหินในที่หนึ่งที่ใดโดยเฉพาะ หากจะมุ่งให้เป็นการเสนอข้อมูลในเรื่องที่เกี่ยวกับการกระจายของเสมาในภาคตะวันออกเฉียงเหนืออย่างกว้าง ๆ เพื่อเป็นพื้นฐานให้ผู้ที่สนใจได้นำไปใช้เป็นประโยชน์ในการค้นคว้าวิจัยศิลปวัฒนธรรมของภาคอีสานต่อไป

รูปร่างและลักษณะของเสมาหิน

ในการกำหนดรูปร่างและลักษณะของเสมาหินนั้น คุณพิริยะ ไกรฤกษ์เสนอไว้เป็นสองแบบอย่างกว้าง ๆ คือแบบแท่งหิน ("pillar" type) และแบบแผ่นดิน (rectangular "slad" type) ซึ่งทั้ง 2 แบบนี้มีการแบ่งเป็นแบบย่อยลงไปอีกหลายแบบ ในที่นี้ใคร่เสนอว่ามี 3 แบบ (ดูรูปที่ 1, 2, 3) คือเพิ่มแบบแท่งหินหรือแผ่นหินธรรมดาซึ่งไม่มีการถากโกนให้เป็นรูปร่างแน่นอน (Unfashioned stone pillars or slabs)

เสมาทั้ง 3 แบบนี้ มีขนาดกว้าง หนา และสูง ไม่เท่ากัน แล้วแต่ความชอบของผู้สร้างแต่ละท้องถิ่น บางหลักสูงเหนือพื้นเอวขึ้นมาเพียงเล็กน้อย แต่บางหลักก็สูงใหญ่เลยศีรษะ

ก็มี ส่วนมากส่วนของเสมาที่ฝังอยู่ในดินจะเป็น 1/3 หรือ 1/4 ของส่วนสูงทั้งหมด นอกจากมีหลายแบบหลายขนาดแตกต่างกันแล้วเสมาเหล่านี้ยังมีแบบอย่างลวดลายที่สลักไม่เหมือนกันด้วย ประเภทเสมาที่มีลวดลายสลักอาจแบ่งออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ ได้ดังต่อไปนี้

1. ประเภทมีลวดลายกนกและก้านขดสลักบนฐาน มีพบทั้งแบบที่เป็นแท่งหินและแผ่นหิน แต่ทว่าเสมาแบบนี้มีพบเป็นจำนวนน้อยกว่าแบบที่ 2 ที่จะกล่าวต่อไป

2. ประเภทมีลวดลายสลักรูปบัวบนฐาน พบทั้งแบบที่เป็นแท่งหินและแผ่นหิน เสมาประเภทนี้เป็นแบบที่พบเป็นจำนวนมากทั่วไปและอาจแบ่งย่อยออกได้อย่างกว้าง ๆ เป็น 2 แบบ คือ (1) แบบที่มีรูปพระสถูปเจดีย์ประดับอยู่ตรงกลางแผ่นเสมา รูปสลักดังกล่าวนี้มีลักษณะแตกต่างกันไปเป็นหลาย ๆ อย่าง บางอย่างไม่มีลวดลายเลย เป็นแต่เพียงสันนูนยื่นขึ้นไปจดยอดเสมา ให้เห็นกลาย ๆ กับรูปสถูปเท่านั้น ส่วนที่สลักเป็นรูปพระสถูปนั้นอาจวิเคราะห์ส่วนสำคัญออกได้เป็น 2 ส่วนดังนี้ ส่วนแรกคือส่วนล่าง มักจะสลักเป็นรูปหม้อน้ำ อันเป็นลักษณะของพระสถูปแบบทวารวดีที่พบเห็นในภาคกลาง ในศิลปทวารวดีทั่วไป ส่วนที่สองเป็นส่วนบน มีลักษณะเป็นรูปกรวย คล้ายกับยอดพระเจดีย์ที่พบในดินแดนอีสานทั่วไป ยกตัวอย่างเช่น ส่วนยอดพระสถูปพระบรมธาตุพนม พระธาตุกลองข้าวน้อย และพระธาตุเชิงชุม ล้วนแต่เป็นแบบอย่างที่มีพบเห็นอยู่ในใบเสมาแล้วทั้งสิ้น[2] แต่ในเสมาบางแผ่น รูปสลักส่วนยอดนี้ บางทีก็ทำเป็นลวดลายคล้ายกระทงบายศรี มีช่อไม้ประดับ หรือไม่ก็บางทีเทิดรูปเสมาธรรมจักรไว้ (2) แบบที่มีภาพบุคคลสลักบนแผ่นเสมาเหนือลวดลายบัวบนฐาน ภาพสลักนี้บางทีก็สลักเป็นภาพพระโพธิสัตว์และเทพเจ้าในศาสนาฮินดู เสมาเป็นจำนวนมากที่พบในเขตเมืองฟ้าแดดสูงยาง อำเภอกมลาสัย จังหวัดกาฬสินธุ์ สลักเป็นภาพพุทธประวัติและภาพชาดก จัดเป็นศิลปกรรมที่สวยงามมากอย่างหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

---

[2] เรื่องความคล้ายคลึงระหว่างยอดสถูปที่สลักอยู่ในเสมาหินนี้ นายพิเศษ เจียจันทรพงษ์ ได้ตั้งข้อสังเกตและเปรียบเทียบไว้ เมื่อครั้งออกไปสำรวจโบราณสถานในลุ่มน้ำชีกับข้าพเจ้า (ศรีศักร วัลลิโภดม 2511 : 56)

ลักษณะการปักเสมา

ลักษณะการปักเสมาหินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เท่าที่ข้าพเจ้าได้พบเห็นมา อาจแบ่งอย่างกว้าง ๆ ออกได้เป็น 3 แบบ ด้วยกันคือ

1. ปักเป็นกลุ่มกระจายอยู่ทั่วบริเวณเนินดินหรือเขตบริเวณใดบริเวณหนึ่งโดยไม่กำหนดทิศทางในตำแหน่งที่ปักอย่างแน่นอน การปักแบบนี้ เป็นแบบที่พบทั่วไปในหลาย ๆ บริเวณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในบางจุดมีการปักเสมาเป็นคู่ปะปนไปกับเสมาเดี่ยว ในบางท้องที่กลุ่มเสมาเหล่านี้ถูกปักเป็นทางตรงเป็นระยะ ๆ ไปก็มี ดังนั้นจึงเป็นการยากที่จะกำหนดรูปร่างในการปักว่าเป็นรูปวงกลม รูปเหลี่ยม ให้เป็นที่แน่นอนได้

2. ปักประจำทิศรอบเนินดินหรือสิ่งก่อสร้างทางศาสนา เพื่อแสดงให้เห็นเป็นเขตศักดิ์สิทธิ์

3. ปักอยู่โดด ๆ ในท้องที่บางแห่ง เพื่อแสดงเขตบริเวณหรือตำแหน่งของบริเวณศักดิ์สิทธิ์

กลุ่มเสมาหินที่พบในภาคอิสาน

ตามที่กล่าวมาแล้วว่า เสมาหินกระจายกันอยู่ทั่วไปในดินแดนภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย แสดงให้เห็นถึงลักษณะเฉพาะของวัฒนธรรมในภูมิภาคนี้แต่โบราณ เพื่อเป็นหลักฐานให้เห็นในเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจะได้นำเอาตำแหน่ง บริเวณ ที่พบกลุ่มเสมาในท้องที่ต่าง ๆ ที่เคยรู้และพบเห็นมาเสนอไว้ ณ ที่นี้ การเสนอข้อมูลดังกล่าวจะได้แบ่งเสนอเป็นเขต ๆ ไปตามลักษณะในทางภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมของภาคอิสาน คือบริเวณลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำชีและลุ่มน้ำโขง ตามลำดับ

บริเวณลุ่มน้ำมูล

เริ่มแต่บริเวณต้นน้ำมูลในเขตจังหวัดนครราชสีมา ผ่านมายังจังหวัดบุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ ไปจนถึงอุบลราชธานี บริเวณนี้มีเทือกเขาดงพญาเย็นเป็นขอบอยู่ทางตะวันตก ขวางกั้นที่ราบสูงโคราชออกจากที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ทางทิศใต้มีเทือกเขาพนมดงรักขวางกั้นจากดินแดนที่ราบเขมรต่ำ ส่วนทางตอนเหนือและตะวันออกเป็นที่ราบลุ่มของสองฝั่งแม่น้ำมูล และแม่น้ำสาขาต่าง ๆ โบราณวัตถุสถานเก่าแก่ที่พบในบริเวณนี้มีทั้งสมัยทวารวดีและลพบุรี และเป็นของเนื่อง

ในพระพุทธศาสนาคติหินยาน มหายาน และฮินดู เป็นบริเวณที่พบบ้านเมืองและปราสาทหินที่ได้รับอิทธิพลของอาณาจักรกัมพูชามากกว่าเขตอื่น เสมาหินที่พบในเขตนี้เป็นของที่มีความสัมพันธ์กับเมืองโบราณ และศิลปกรรมแบบทวารวดีเป็นส่วนใหญ่ แหล่งสำคัญที่พบในขณะนี้ได้แก่

1. เขตอำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา พบกลุ่มเสมาหินในบริเวณบ้านหินตั้ง ซึ่งอยู่ในเขตเมืองเสมา (ร้าง) อันเป็นเมืองโบราณสมัยทวารวดีขนาดใหญ่เมืองหนึ่ง มีโบราณวัตถุที่สำคัญ ได้แก่ พระนอนขนาดใหญ่ ธรรมจักร และศิลาจารึกที่กล่าวถึงแคว้นจนาศะ (กรมศิลปากร, 2503 : 18 - 20) เสมาหินที่พบเป็นประเภทแผ่นหินทรายสีแดง ไม่มีการถากโคนให้เป็นรูปเสมาที่เป็นรูปสมำเสมอ บางหลักใหญ่และหนา บางหลักขนาดย่อมลงมา อีกทั้งไม่มีการสลักเป็นภาพนูนต่ำอะไรทั้งสิ้น ลักษณะการปักเป็นระยะล้อมรอบเนินดินแห่งหนึ่ง กำหนดเอาตำแหน่งทิศทางที่แน่นอนไม่ได้ (ดูผังที่ 1)

2. เขตอำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา บริเวณที่พบกลุ่มเสมาอยู่ในเขตบ้านโตนด ลักษณะเสมาเป็นแบบแท่งหิน หรือแผ่นหินธรรมชาติที่ไม่มีการตกแต่งให้เป็นรูปร่างแน่นอน ปักเป็นกลุ่มกระจายไปทั่วบริเวณหนึ่งโดยไม่กำหนดทิศทางอย่างแน่นอน เสมาที่ปักแต่ละจุดมีทั้งปักเดี่ยวและปักคู่ อาจารย์มานิต วัลลิโภดม ได้เคยมาสำรวจและขุดหลุมทดลองที่ใต้เสมาหินบางหลัก พบเศษกระดูกสัตว์ พระพิมพ์และกระดิ่งวัชระสัมฤทธิ์ แบบลพบุรี กลุ่มเสมาดังกล่าวนี้พบอยู่ในบริเวณใกล้เคียงกับเนินดินที่พบรูปพระโพธิสัตว์ อวโลกิเตศวร[3] สำริดขนาดใหญ่ ซึ่งเมื่อกำหนดอายุแล้วอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ 12 - 14 ปัจจุบันทางราชการได้นำเทวรูปองค์นี้มาเก็บรักษาไว้ ณ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติแล้ว

3. เขตอำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ข้าพเจ้าสำรวจพบกลุ่มเสมาหิน 3 กลุ่ม ในเขตเมืองโบราณร้างสมัยทวารวดี ที่บ้านแสลงโทน สองกลุ่มแรกอยู่ภายในกำแพงเมืองบริเวณศาลเจ้า และโคกพระนอนหน้าโรงพักตำรวจสวนแห่งหลังอยู่นอกคูเมืองทางทิศเหนือ ลักษณะเสมาเป็นแบบแผ่นหินทรายแดงและขาวเป็นแผ่นหินธรรมชาติ ไม่มีการถากให้เป็นรูปร่างที่แน่นอน

---

[3] เทวรูปองค์นี้นักโบราณคดีชาวต่างประเทศบางท่านกลับว่าเป็นพระเมตตรัยโพธิสัตว์ แต่จากคำบอกเล่าของอาจารย์มานิต วัลลิโภดม ซึ่งเป็นผู้สำรวจพบนั้น ควรเป็นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร เพราะสอบถามมาได้ความว่า ชาวบ้านที่ขุดเทวรูปองค์นี้ขึ้นมาได้แกะพระพุทธรูปที่ติดเป็นเครื่องหมายอยู่ตรงหน้าพระเศียรออกไปเก็บไว้

ปักกระจายอยู่ในบริเวณหนึ่งเป็นจุด ๆ แต่ว่ากำหนดเอาตำแหน่งทิศทางที่แน่นอนไม่ได้ บางจุดก็มีการปักเป็นคู่ ชาวบ้านเคยบอกว่าเสมาบางหลักมีอักษรจารึกอยู่ แต่ปัจจุบันหายไปแล้ว ชาวบ้านถือว่าบริเวณที่มีหินเสมาปักอยู่นี้เป็นเขตศักดิ์สิทธิ์ ไม่กล้าเข้ามาถากถางและทำการเพาะปลูกแต่อย่างใด

4. เขตอำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ บริเวณนี้พบเสมาแบบแผ่นหินมีสลักเป็นรูปกลีบบัวและรูปสถูปหลักหนึ่ง และสลักเป็นรูปดอกจันทร์อีกหลักหนึ่ง (Ibid, 33) เสมาทั้งสองหลักนี้ (ดูรูปที่ 4.5) ได้มีผู้เคลื่อนย้ายมาจากบริเวณใดบริเวณหนึ่ง ในเขตบ้านประคำ ตำบลประคำ มาเก็บรักษาไว้ที่วัดโพธิ์ย้อย รวมกับโบราณวัตถุอื่น ๆ เช่น ศิลาทับหลังประตูปราสาทหิน รูปสิงห์ และเสาศิลาเป็นต้น

นอกจากเสมาที่พบในเขตต่าง ๆ ตามที่กล่าวมาแล้ว ยังมีเสมาอีก 3 - 4 หลัก ซึ่งมีผู้นำมาเก็บไว้ในบริเวณพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ไม่ทราบว่าเดิมพบที่ไหน บางท่านบอกว่าขนย้ายมาจากเขตอำเภอโนนสูง เสมาดังกล่าวนี้เป็นแบบแผ่นหินทรายมีสลักเป็นลวดลายบัวที่ฐาน ส่วนตอนบนบางหลักสลักเป็นลวดลายแบบก้อนเมฆ และลวดลายก้านขดแบบทวารวดี บางหลักก็สลักเป็นรูปพระสถูปตั้งอยู่เหนือดอกบัวบาน (ดูรูป 6,7) เสมากลุ่มนี้จัดว่าเป็นแบบที่สวยที่สุดในกลุ่มเสมาลุ่มน้ำมูล

บริเวณลุ่มน้ำชี

บริเวณนี้อยู่เหนือลุ่มน้ำมูลขึ้นมา ทางด้านตะวันตกเป็นเทือกเขาดงพญาเย็นและเทือกเขาเพชรบูรณ์ มีลำน้ำที่เป็นต้นน้ำของลำน้ำชีหลายสายไหลลงไปรวมเป็นลำน้ำชี ผ่านเขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น ลงสู่ที่ราบลุ่มตอนกลางในเขตจังหวัดมหาสารคาม ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ ยโสธร และอุบลราชธานี ทางตอนเหนือของที่ราบลุ่มนี้ มีเทือกเขาภูพานกั้นแยกลุ่มน้ำชีออกจากที่ราบลุ่มน้ำโขงทางทิศเหนือและทิศตะวันออก มีแม่น้ำสาขาใหญ่ ๆ ที่ไหลลงมาจากกลุ่มเขาภูพานมารวมกับลำน้ำชี ได้แก่ ลำน้ำปาว มาจากเขตอำเภอหนองหาร กุมภวาปี ลำน้ำโยง ลำน้ำเชยาย เป็นต้น บริเวณลุ่มน้ำชีนี้พบเสมาหินมากกว่าบริเวณอื่น ๆ และเสมาหินเหล่านี้ส่วนมากเป็นของที่ตั้งอยู่ใกล้และมีความสัมพันธ์กันกับเมืองโบราณและศิลปกรรมแบบทวารวดีเช่นเดียวกันกับกลุ่มเสมาในลุ่มน้ำมูลตามที่กล่าวมาแล้ว บริเวณที่พบเสมาหินในภูมิภาคนี้ได้แก่

1. เขตอำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ พบกลุ่มเสมาหินในเขตหมู่บ้านเมืองเก่า ซึ่งชาวบ้านเชื่อกันว่าเป็นเมืองชัยภูมิเก่า ลักษณะภูมิประเทศเป็นเนินดินสูง อยู่ใกล้ลำน้ำเสียว เสมาที่ปักมีลักษณะเป็นแบบแผ่นหินธรรมชาติ ไม่มีการถากให้เป็นรูปร่างมีระเบียบอย่างไร มีขนาดใหญ่เล็กต่างกันหลายอัน การปักจะเอากำหนดตำแหน่งทิศที่แน่นอนไม่ได้ บางแห่งที่บริเวณวัดกลางมีปักเป็นรูปวงรี บางจุดก็ปักเสมาคู่ (Ibid, 38,39) โบราณวัตถุในบริเวณใกล้เคียงเป็นปราสาทหินแบบพื้นเมือง และมีพระพุทธรูปแบบทวารวดี และลพบุรี อยู่ปะปนกัน เช่นที่ปราสาทหินหนองกู่ และปราสาทหินบ้านเมืองเก่าเป็นต้น

2. เขตอำเภอเกษตรสมบูรณ์ จังหวัดชัยภูมิ มีเสมาหินหลายแห่งที่สำรวจแล้วได้แก่ บริเวณเนินดินแห่งหนึ่ง ในเขตบ้านโนนฆ้อง ตำบลบ้านยาง เสมาที่พบเป็นแบบแผ่นหินมีจำนวน 15 หลัก ปักอยู่ในตำแหน่งที่กำหนดทิศทางที่แน่นอนไม่ได้ ต่อจากบ้านโนนฆ้องพบเสมาหินที่บริเวณโนนหินตั้ง ในเขตบ้านพรรณลำ ตำบลบ้านยางเช่นกัน มีอยู่หลายสิบหลักเป็นแบบแผ่นหิน ปักอยู่ในตำแหน่งที่กำหนดทิศทางแน่นอนไม่ได้เช่นกัน ในจำนวนเสมาหลายหลักนี้ มีหลักหนึ่งหนา 30 ซม. กว้าง 59 ซม. สูง 1.85 ม. มีจารึกอยู่ด้วย 5 บรรทัด แต่ไม่ชัดเจน กลุ่มเสมาอีกแห่งหนึ่งพบที่เนินดินในเขตบ้านโพธิ์ ตำบลบ้านยาง เป็นเสมาแบบแผ่นหิน ปักกระจายกันอยู่ไม่เป็นทิศ (ดูผังที่ 2)

3. เขตอำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ กลุ่มเสมาที่พบอยู่ที่โนนหินหัก ในเขตตำบลบ้านแก้ง เป็นเสมาแบบแผ่นหิน ปักเป็นระยะ ๆ ไปบางจุดมีการปักเสมาคู่ (ดูผังที่ 3) เสมาหลักหนึ่งจากเนินดินแห่งนี้ถูกขุดเอาไปทำหลักเมืองภูเขียว ซึ่งมีขนาดหนา 35 ซม. กว้าง 72 ซม. สูง 2.38 ม. กลุ่มเสมาที่ตำบลบ้านแก้งตั้งอยู่ใกล้กับเมืองโบราณสมัยทวารวดีแห่งหนึ่ง ซึ่งชาวบ้านเรียกว่าเมือง "เจ้าบอง"

4. เขตอำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น เป็นบริเวณที่พบกลุ่มเสมาหินเป็นจำนวนมากแห่งหนึ่งที่พบแล้วในขณะนี้ได้แก่ ที่วัดโพธิธาตุ ตำบลชุมแพ บริเวณที่พบเป็นซากพระอุโบสถเก่า ซึ่งมีผู้ขุดพบพระพุทธรูปหินแบบทวารวดี ใบเสมาที่พบนั้นได้ถูกเคลื่อนย้ายจากตำแหน่งเดิม เป็นแบบแผ่นหินขนาดหนา 22 ซม. กว้าง 48 ซม. สูง 78 ซม. แกะสลักเป็นรูปบัวที่ฐาน และมีพระสถูปอยู่ตอนบนถัดจากวัดโพธิธาตุ พบกลุ่มเสมาที่บริเวณโนนพระนอน อันเป็นเขตวัดร้างในเขตบ้าน

หนองบัว มีจำนวนหลายหลัก แต่ว่าได้มีผู้ขนย้ายไปที่อื่นแล้วหลายหลัก เท่าที่ทราบได้ความว่าไปอยู่ที่วัดศรีนวล อำเภอเมืองขอนแก่น 2 หลัก หลักหนึ่งเป็นแบบแท่งหิน มีขนาดหนา 50 ซม. กว้าง 60 ซม. สูง 1.75 ม. มีจารึกอยู่ด้วยฐานเสมาแกะเป็นรูปกลีบบัว ส่วนอีกหลักหนึ่งเป็นแบบแผ่นหินไม่มีจารึก มีขนาดหนา 25 ซม. กว้าง 75 ซม. สูง 1.70 ม. ส่วนหลักอื่น ๆ ได้ถูกนำไปไว้ที่อำเภอภูเวียง อำเภอน้ำพอง อำเภอบ้านไผ่ และมีหลักหนึ่งได้ถูกนำไปเป็นหลักเมืองขอนแก่น หลักนี้เป็นแบบแท่งหิน มีขนาดกว้างด้านละ 42 ซม. สูง 1.34 ม. มีหลักเป็นรูปกลีบบัวสี่กลีบ

5. เขตอำเภอมัญจาคีรี จังหวัดขอนแก่น พบกลุ่มเสมาหินที่เมืองชัยวานอันเป็นเมืองร้างสมัยทวารวดี เสมาเหล่านี้ปักกระจายกันอยู่ในบริเวณเมืองเป็นจุด ๆ เอาตำแหน่งทิศทางที่แน่นอนไม่ได้ ลักษณะเสมาเป็นแบบแผ่นหิน บางแห่งปักเป็นคู่ ๆ ในเขตเมืองนี้ยังมีแผ่นหินขนาดใหญ่แผ่นหนึ่ง มีการสลักเป็นรูปโค้ง มีขอบเป็นหยัก ๆ ลวดลายบนแผ่นหินเป็นแบบทวารวดี และอีกแผ่นหนึ่งได้ถูกเคลื่อนย้ายมาไว้ในศาลา มีลวดลายกนกและก้านขดอยู่เหนือฐานบัว (กรมศิลปากร, 2515 : 12 - 13)

6. เขตอำเภอคอนสวรรค์ จังหวัดชัยภูมิ ข้าพเจ้าสำรวจพบกลุ่มเสมาแบบแผ่นหินในเขตเมืองคอนสวรรค์ (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2511:53) อันเป็นเมืองร้างสมัยทวารวดี บริเวณที่พบเป็นเนินดิน อยู่นอกคูเมืองทางตะวันตกเฉียงใต้ ชาวบ้านเรียกว่าเนินธาตุ เสมาดังกล่าวนี้มีราว 6 - 7 หลัก ปักอยู่บนเนินดิน ในตำแหน่งที่กำหนดทิศทางที่แน่นอนไม่ได้ ลักษณะเสมามีการสลักเป็นรูปกลีบบัวที่ฐานบางหลักมีรูปพระโพธิสัตว์ (ดูรูปที่ 8) และมีจารึก ลักษณะศิลปเป็นแบบทวารวดี จัดว่าเป็นเสมาที่มีภาพสลักสวยมากกลุ่มหนึ่ง นอกนั้นภายในเขตเมืองยังพบพระพุทธรูป และโกลนพระพุทธรูปแบบทวารวดีอีกหลายองค์

7. เขตอำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี บริเวณนี้จัดว่าเป็นตอนเหนือของลุ่มน้ำมูล มีหนองน้ำใหญ่คือหนองหารน้อย ซึ่งเป็นที่รวมของลำน้ำสายต่าง ๆ ที่ไหลลงจากเทือกเขาภูพานในย่านนี้ ทำหน้าที่เป็นแหล่งน้ำให้กับลำน้ำปาวซึ่งไหลลงได้ ผ่านอำเภอกมลาสัยลงไปรวมกับลำน้ำชีต่อไป โดยเหตุที่บริเวณรอบ ๆ หนองหารน้อยเป็นที่ราบลุ่มที่อุดมสมบูรณ์ จึงเกิดเป็นบ้านเป็นเมืองขึ้นมากมายมีเมืองโบราณที่สำคัญหลายแห่งในเขตนี้ เช่นที่บริเวณบ้านคอนแก้ว ส่วนในบริเวณอื่นพบพระพุทธรูปและเสมาหินแบบทวารวดีหลายแห่ง แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า ในเขต

อำเภอกุมภวาปี โดยเฉพาะรอบ ๆ หนองหารน้อยนั้น ยังไม่มีการสำรวจทางโบราณคดีอย่างละเอียด ในที่นี้ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงแต่เพียงแหล่งเสมาหินที่ได้มีการสำรวจเรียบร้อยแล้วเท่านั้น

แหล่งเสมาหินแห่งแรกนั้น อาจารย์มานิต วัลลิโภดม ได้ไปสำรวจเมื่อ พ.ศ. 2505 อยู่ในบริเวณบ้านจำปี ตำบลท่าไฮ กิ่งอำเภอศรีธาตุ แต่ได้มีผู้เคลื่อนย้ายนำเสมาเหล่านั้นมาเก็บไว้เสียในเขตวัดศรีธาตุประมัญญา จึงไม่อาจทราบลักษณะการปักเสมาเหล่านั้นได้ เสมาที่นำมาเก็บไว้ที่วัดมี 2 หลัก กับหลักจารึกอีกหลักหนึ่ง เสมาเป็นแบบแท่งหิน หนา 47 ซม. กว้าง 49 ซม. สูง 1.80 ม. มีรอยจารึกแทบเสื่อนมากตรงโคนเสมาแกะเป็นรูปบัวคว่ำบัวหงาย หลักที่สองเป็นแบบแท่งหินเช่นเดียวกับหลักที่ 1 ส่วนหลักหินจารึกนั้นเป็นหินทรายแดง รูปเป็นแท่งกลมปลายมน (ดูรูปที่ 9) แตกผ่าครึ่ง วัดเส้นผ่าศูนย์กลางได้ 62 ซม. และสูง 1.17 เมตร สำหรับศิลาจารึกหลักนี้ ได้ทำการคัดลอกส่งไปให้ศาสตราจารย์ George Coedies ผู้เชี่ยวชาญด้านศิลาจารึกอาน ณ ประเทศฝรั่งเศส ในสมัยต่อมาเจ้าหน้าที่กรมศิลปากร และศาสตราจารย์ Wilhelm G.Solheim II (1966.158) ได้เดินทางมาสำรวจอีกครั้งหนึ่ง[4] ได้ทำรายงานการสำรวจบริเวณ และนำเอาคำแปลศิลาจารึกมาพิมพ์ เมื่อ พ.ศ. 2507 ได้ความว่า หลักหินนี้พราหมณ์ได้ทำพิธีตั้งขึ้น เพื่อเป็นหลักกำหนดเขตของพระภิกษุสงฆ์ ศักราชที่มีอยู่ในจารึกประมาณได้ราว พ.ศ. 1154, 1214 หรือไม่ก็ 1274 (Ibid, 181) การพบศิลาจารึกหลักนี้นับว่ามีประโยชน์มาก เพราะเป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์กันกับเสมาหินที่พบในบริเวณเดียวกัน ในเรื่องของอายุอย่างไม่ต้องสงสัย

ในเขตบ้านท่าไฮ ศาสตราจารย์ Solheim และคณะพบเสมาหินปักเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ารอบบริเวณหนึ่งซึ่งกว้าง 8 เมตร ยาว 25 เมตร เสมาที่พบมี 2 แบบ แบบแรกเป็น

---

[4] ในรายงานของ Solheim ระบุว่าพบเสมาหิน และศิลาจารึกหลักนี้ที่วัดศรีธาตุ ซึ่งมีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่า วัดป่าแมว ข้าพเจ้าคิดว่า Solheim ลงตำแหน่งและชื่อวัดผิด เพราะที่จริงของที่พบอยู่ในเขตวัดศรีธาตุประมัญญา ซึ่งอยู่เหนือวัดป่าแมวมาประมาณเกือบ 1 กิโลเมตร

แท่งหินรูปสี่เหลี่ยมกว้างราวด้านละ 40 ซม. และสูงราว 70 - 100 ซม. มีทั้งหมด 6 หลัก บางหลักมีรูปบัวสลักรอบฐาน แบบที่สองมีเพียง 2 หลัก เป็นแบบแผ่นดิน ต่อจากบ้านท่าไฮไปทางตะวันออกเฉียงใต้ราว 3 กม. Solheim สำรวจพบเสมาหินปักเป็นรูปกลมรีล้อมรอบเนินดินแห่งหนึ่งในเขตบ้านโนนหมากค่า เนินดินนี้กว้างราว 9 เมตร ยาว 18 เมตร เสมาที่พบปักอยู่กับที่เดิม เป็นเสมาแบบแผ่นหิน และมีสันตรงกลางคล้ายสถูป เสมาที่พบในเขตอำเภอกุมภวาปีที่ควรนำมารวมกล่าวไว้ในที่นี้ อีกแห่งหนึ่งนี้คือบรรดาเสมาที่ท่านเจ้าคุณพระอริยานุวัตร ได้นำมาเก็บไว้ที่วัดมหาชัยในตัวจังหวัดมหาสารคาม เป็นเสมาแบบแผ่นหินที่มีรูปบัวสลักที่ฐานและมีรูปพระสถูปอยู่ตอนบน มีหลักหนึ่งน่าสนใจมากเพราะมีรูปพระพุทธรูปประทับนั่งอยู่ตรงกลางเสมาเหนือฐานบัว ลักษณะพระพุทธรูปเป็นแบบทวารวดี[5] อย่างไรก็ตามยังสอบไม่ได้ความว่าเสมาเหล่านี้พบในบริเวณใดของอำเภอกุมภวาปี

8. เขตอำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ เป็นบริเวณที่มีโบราณวัตถุเก่าแก่สำคัญบริเวณหนึ่ง ลำน้ำสำคัญที่ไหลหล่อเลี้ยงบริเวณนี้ได้แก่ลำน้ำโยง ซึ่งไหลลงไปทางใต้รวมกับลำน้ำปาวในเขตอำเภอเมือง จังหวัดกาฬสินธุ์ ตามที่ราบลุ่มของลำน้ำนี้เป็นที่ ๆ พบร่องรอยของชุมชนโบราณและกลุ่มเสมาหิน โบราณวัตถุสถานที่พบในเขตนี้มีอายุตั้งแต่สมัยทวารวดีลงมาจนถึงอยุธยา เสมาหินที่พบขณะนี้มี 2 แห่ง แห่งแรกอาจารย์มานิต วัลลิโภดม สำรวจพบเมื่อ พ.ศ. 2505 อยู่ในเขตวัดภูข้าวพุทธนิมิตร บ้านโสกทราย บริเวณที่พบเป็นเนินเขาเตี้ยของเทือกเขาภูคาว ลักษณะเสมาเป็นแบบแผ่นหิน และแท่งหินธรรมชาติที่คนนำเอามาปักไว้เป็นจุด ๆ รอบ ๆ บริเวณอย่างไม่กำหนดทิศที่แน่นอน ทางตะวันตกเฉียงใต้ของเนิน มีศาลาเล็ก ๆ ภายในศาลามีโกลนพระพุทธรูปแบบทวารวดีและลพบุรี ตั้งไว้บูชา 2-3 องค์ ถัดจากศาลาลงไป

---

5. เสมาหินแบบแผ่นหินที่มีพระพุทธรูปนั่งอยู่ตรงกลางเหนือฐานบัวดังกล่าวนี้ มีพบอีกแห่งหนึ่งที่วัดศรีธรรมาราม จังหวัดยโสธร ซึ่งเป็นของที่ย้ายมาจากบ้านตาดทอง

เป็นเพิงยื่น ใต้เพิงมีพระพุทธรูปนอนยาว 1.95 เมตร องค์หนึ่ง หันพักตรไปทางทิศตะวันตก ลักษณะเป็นพระพุทธรูปแบบทวารวดี แต่ว่าพระเศียรโล้น ไม่มีพระเกตุมาลาและรัศมี (ดูรูปสีศิลปอีสาน) พระพุทธรูปองค์นี้เป็นที่นับถือของชาวบ้านทั่วไป นับเป็นพระพุทธรูปนอนองค์หนึ่งในจำนวน 3 องค์ ที่พบในเขตจังหวัดกาฬสินธุ์ อีก 2 องค์อยู่ที่ภูปอในเขตอำเภอเมือง (ดูรูปสีศิลปอีสาน)[6] นอกจากกลุ่มเสมาที่วัดภูข้าวแล้ว เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรและศาสตราจารย์ Solheim (Ibid., 161) ได้สำรวจพบเสมาหินแบบแผ่นหินอีกกลุ่มหนึ่งมี 6 หลัก ปักอยู่บนเนินดินในเขตบ้านโนนศิลา

9. เขตอำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ ในเขตนี้ อาจารย์มานิต วัลลิโภดม ได้สำรวจพบเสมาหินแบบแห่งหิน 2 หลัก ในเขตบ้านหนองห้าง ตำบลกุดหว้า เสมาหินทั้งคู่อยู่ในสภาพที่นอนอยู่ ชาวบ้านเรียกว่าหินทอด และบางทีก็เรียกว่า หินทอดยอดยาง (ดูรูปที่ 10,11) โดยเฉพาะชื่อหลังนี้มีกล่าวถึงในประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 ซึ่งว่าด้วยพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน ที่เรียกว่าหินทอดก็เพราะหินนั้นนอนอยู่ ส่วนยอดยางนั้นเพราะอยู่ในเขตต้นน้ำยางหิน ทั้งสองหลักนี้ดูคล้ายจะเป็นสิ่งแสดงเขตของบริเวณ เสมาหลักแรกมีขนาดกว้างดังนี้ สองหน้าแรกกว้าง 55 ซม. ส่วนสองหน้าหลังกว้าง 46 ซม. และสูง 2.85 เมตร ตอนล่างแกะเป็นรูปลายกนก มีจารึกภาษาบาลี 2 - 3 บรรทัด ตอนบนแกะเป็นรูปคนในท่าต่าง ๆ เสมาหลักที่สอง มีสองขนาดกว้าง 46 ซม. ทั้ง 4 ด้าน และสูง 2.85 เมตร ตอนล่างแกะเป็นลายกนก ส่วนตอนบนเป็นรูปคนในท่าต่าง ๆ สำหรับภาพสลักในเสมานี้ คุณพิริยะ ไกรฤกษ์ อธิบายว่าเป็นภาพในเรื่อง วิฑูรชาดก (Krairish, 2517:53-54) แหล่งที่พบเสมาหิน

---

[6]พระพุทธรูปนอนทั้ง 3 องค์นี้ อาจารย์มานิต วัลลิโภดม และคณะสำรวจกองโบราณคดี กรมศิลปากรได้มาสำรวจพบแต่ พ.ศ. 2505 องค์แรกชาวบ้านเรียกว่าพระพุทธรูปเชิงภู อยู่ตีนเขาภูปอ มีขนาดยาว 3.10 เมตร ลักษณะเป็นศิลปทวารวดี แบบคลาสสิค องค์ที่สอง อยู่บนยอดภูปอ มีขนาด 4.80 เมตร ลักษณะเป็นพระแบบทวารวดีท้องถิ่น ที่น่าจะมีอายุหลังองค์แรกลงมา ส่วนองค์ที่สามที่พบที่ภูคาว ลักษณะเป็นแบบท้องถิ่น เช่นองค์ที่สอง ผิดกันแต่ไม่มีพระเกตุมาลา ส่วนลักษณะชายผ้าและการวางพระบาทคล้ายคลึงกับองค์ที่สอง คงมีอายุในสมัยเดียวกัน

ถัดมาอยู่ในเขตตำบลนาฝาย กิ่งอำเภอเขาวง ซึ่งอยู่ทางตะวันออกของอำเภอกุฉินารายณ์ เสมากลุ่มนี้เจ้าหน้าที่กรมศิลปากรสำรวจพบ (กรมศิลปากร, 2515:27) ยังมีเสมาหินอีกแบบหนึ่งที่พบในเขตอำเภอกุฉินารายณ์ทำด้วยหินทรายแดง เป็นแท่งหินรูปสี่เหลี่ยมมียอดกลมแหลม (ดูรูปที่ 12) ไม่ทราบตำแหน่งที่อยู่เดิม แต่ทว่าท่านเจ้าคุณพระอริยานุวัตร ได้นำมาเก็บไว้ที่วัดมหาชัยในจังหวัดมหาสารคามแล้ว

10. เขตอำเภอกมลาชัย จังหวัดกาฬสินธุ์ เป็นที่ราบลุ่มที่อุดมสมบูรณ์ของลุ่มน้ำปาวมีเนื้อที่กว้างใหญ่ บ้านเมืองที่สำคัญในสมัยโบราณเกิดขึ้นในเขตอำเภอนี้ หลักฐานที่สำคัญให้เห็นถึงความเจริญดังกล่าวนั้น เห็นได้จากการมีซากเมืองโบราณสมัยทวารวดีขนาดใหญ่ตั้งอยู่ คือเมืองที่ฟ้าแดดสูงยาง ภายในเมืองมีซากพระสถูปและวิหารมากมาย เศษเครื่องปั้นดินเผาที่พบบนผิวดินมีทั้งของในสมัยทวารวดีจนถึงลพบุรี โบราณวัตถุที่สำคัญแสดงให้เห็นว่าเมืองฟ้าแดดไม่เหมือนกับเมืองอื่น ๆ ในบริเวณภาคอีสานด้วยกันก็คือ การมีเสมาหินอยู่เป็นจำนวนมากมายหลายแบบหลายชนิด นับได้ว่าเป็นแหล่งเสมาหินที่สำคัญที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เสมาที่ได้พบในเขตเมืองฟ้าแดดอาจวิเคราะห์ออกได้เป็นประเภท ๆ ดังนี้

ก. ประเภทแผ่นดิน มีรูปกลีบบัวสลักที่ฐาน แบบนี้มีมากมายไปทั่วบริเวณที่เป็นเนินดินอย่างไม่กำหนดจำนวน และตำแหน่งทิศที่แน่นอน

ข. ประเภทแผ่นหิน มีบัว ที่ฐานและมีภาพชาดกหรือพระพุทธประวัติสลัก เสมาประเภทนี้มีอยู่หลายหลัก มากกว่าที่พบในบริเวณอื่น ๆ บางหลักมีขนาดใหญ่ และภาพที่สลักก็สวยงาม เป็นศิลปกรรมแบบทวารวดีที่สำคัญของภาคอีสานอย่างหนึ่ง (ดูเรื่องศิลปที่เมืองฟ้าแดดสูงยาง หน้า 77) แต่เป็นที่น่าเสียดายอยู่หนอยหนึ่งว่า เสมาเหล่านี้ได้ถูกเคลื่อนย้ายจากตำแหน่งเดิมมาปักไว้ที่บริเวณวัดโพธิชัยเสมาราม (วัดบ้านเสมา) มานานแล้ว เลยไม่อาจทราบลักษณะการปักของเสมาเหล่านี้ได้ อย่างไรก็ตาม เมื่อครั้งกรมศิลปากรทำการขุดแต่งพระเจดีย์ธาตุยาคู ซึ่งเป็นเจดีย์สำคัญในเมือง ได้พบเสมาหินแบบมีภาพสลักปักประจำทิศรอบองค์พระเจดีย์ปนกับเสมาหินแบบที่ไม่มีภาพสลัก สำหรับเรื่องเสมาหินที่มีภาพพระพุทธประวัติและภาพชาดกแสดงนั้น (ดูรูป 13-19) บัดนี้ คุณพิริยะ ไกรฤกษ์ ได้ทำการค้นคว้าลักษณะศิลปกรรมของเสมา และเรื่องราวของภาพแล้ว และเขียนลงในหนังสือ ศิลปและโบราณคดีในประเทศไทย ซึ่งกรมศิลปากรจัดพิมพ์ นับเป็นผลการค้นคว้าที่ให้ความกระจ่างในเรื่องภาพสลักเป็นอย่างดียิ่ง

ค. ประเภทแห่งหินมีบัวที่ฐาน แบบนี้พบปักประจำทิศรอบบริเวณอาคารที่ก่ออิฐรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า (ดูรูปสีศิลปอีสาน) ลักษณะการปักเป็นแปดทิศ ในบางจุดมีการปักเสมาคู่กันด้วย ดังเช่นที่พบที่ธาตุพระอุโบสถ ในเขตวัดหนองสูงในตัวเมืองเป็นต้น การพบเสมาหินปักแสดงเขตโบสถ์เช่นนี้ ย่อมแสดงให้เห็นถึงการใช้เสมาหินเป็นหลักเขตของโบสถ์ที่มีมาแต่สมัยทวารวดี และคติการปักเสมาหินตามตำแหน่งทิศนี้ นับได้ว่าเป็นลักษณะหนึ่งของการปักเสมาหินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

11. เขตอำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม ตำจากเขตอำเภอกมลาสัยมาทางตะวันตกเฉียงใต้ ในเขตอำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม ข้าพเจ้าสำรวจพบกลุ่มเสมาหิน ในเขตเมืองกันทรวิชัย ซึ่งเป็นเมืองโบราณร้างสมัยทวารวดีรวม 2 กลุ่ม กลุ่มแรกอยู่ในบริเวณที่เรียกว่า โนนพระนอน นอกคูเมืองทางด้านใต้ ทางฝั่งตะวันตกของถนนหลวงสายมหาสารคาม-ยางตลาด มีเสมาปักอยู่ติดที่ 4 หลัก อาจจะมีมากกว่านั้น แต่ว่ามีต้นไม้ทึบไม่อาจค้นหาได้ ลักษณะเสมาเป็นแบบแผ่นหิน ไม่มีรูปสลัก (ดูรูปสีศิลปอีสาน) ปักรอบ ๆ บริเวณเนินดิน อย่างไม่มีกำหนดทิศทาง ชาวบ้านเชื่อถือเนินดินนี้ว่าศักดิ์สิทธิ์ ได้สร้างศาลเจ้าไว้เคารพบูชา บริเวณหน้าศาลมีฐานศิลาหักอยู่ส่วนหนึ่ง มีลวดลายบัวคว่ำบัวหงาย ลักษณะบัวเป็นแบบทวารวดีตอนปลาย ซึ่งกำลังเข้าสู่สมัยลพบุรี ถัดจากโนนพระนอนพบกลุ่มเสมาในบริเวณวัดพุทธมงคลซึ่งอยู่ภายในบริเวณเมืองทางด้านใต้ ทางฝั่งตะวันออกของถนนหลวง ณ บริเวณนี้มีเนินดินตรงกลางเนินดินมีต้นโพธิ์ใหญ่ ที่ใต้ต้นโพธิ์มีพระพุทธรูปยืนศิลาศิลปเป็นแบบทวารวดีแต่ว่าเป็นฝีมือท้องถิ่น มีรอยซ่อมแซมหลายแห่ง ตรงที่ประดิษฐานพระพุทธรูปองค์นี้แต่เดิมคงเป็นฐานอาคาร เพราะพบเศษอิฐอยู่ใกล้ ๆ บริเวณต้นไม้รอบ ๆ เนินมีเสมาหินแบบแผ่นหินปักอยู่รอบ ๆ หลายหลัก (ดูผังที่ 4) บางหลักไม่มีการสลักหรือตบแต่ง บางหลักมีการสลักเห็นร่องรอยของลวดลายบัว และสันของรูปพระสถูป อย่างไรก็ตาม เมื่อเร็ว ๆ นี้ ทางกรมศิลปากร (2515:20) ได้ทำการขุดแต่งโบราณสถานในเขตเมืองโบราณแห่งนี้ ได้พบฐานพระอุโบสถก่อด้วยอิฐทางฝั่งตะวันตกของถนนหลวง ซึ่งตัดผ่านตัวเมือง ณ พระอุโบสถแห่งนี้พบเสมาหินปักแสดงเขตของพระอุโบสถติดอยู่ที่ และนอกนั้นยังพบแผ่นพระพิมพ์เงิน เป็นรูปพระพุทธรูปสมัยทวารวดี พระพิมพ์บางแผ่นมีรูปพระสถูปและเสมาธรรมจักรประดับด้วย ที่น่าสังเกตก็คือธรรมจักรที่พบในแผ่นเงินเหล่านั้นมีลักษณะคล้ายกันกับธรรมจักรที่ปรากฏในสภาพสลักบนเสมาหินที่

พบในเขตบ้านตาดทอง จังหวัดยโสธร เป็นอย่างมาก

12. เขตอำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด ต่อจากอำเภอกันทรวิชัย ข้าพเจ้าสำรวจพบเสมาหินทรายแดงแบบแผ่นหิน และแท่งหินแปดเหลี่ยมในเขตวัดพระลานชัย (ศรีศักร วัลลิโภดม 2511:63) ซึ่งอยู่ติดกับบึงพลาญชัยในบริเวณเมืองร้อยเอ็ด เสมาเหล่านี้มีลายบัวที่ฐาน และมีสันนูนตรงกลางเป็นลักษณะของพระสถูป เป็นของที่พระสงฆ์ได้นำมาจากโคกเนินต่าง ๆ ก่อนจะถูกทำลาย เพื่อสร้างสิ่งก่อสร้างขึ้นมาแทนที่ เมื่อพิจารณาสภาพแวดล้อมอย่างกว้าง ๆ แล้ว เสมาหินที่พบที่เมืองร้อยเอ็ดนี้เป็นของอยู่ติดที่ เพราะบริเวณเมืองเป็นเมืองโบราณมาแต่สมัยทวารวดี ยังปรากฏมีร่องรอยคูน้ำ และกำแพงดินอยู่หลายแห่ง

13. เขตอำเภอเมืองจังหวัดยโสธร จากเมืองร้อยเอ็ดก็มาถึงบริเวณที่พบเสมาหินที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งของลุ่มน้ำชี ดังที่บ้านตาดทอง อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร ซึ่งเคยเป็นเมืองมาก่อน ชื่อเมืองสิงห์ทา ทั่วบริเวณเป็นเนินดินขนาดใหญ่ล้อมรอบด้วยที่ราบลุ่มที่ทำการเพาะปลูกได้ บนเนินนี้มีโคกเนินที่แสดงให้เห็นว่าเคยเป็นที่ตั้งของชุมชนและศาสนสถานหลายแห่ง บางแห่งก็ถูกบ้านเรือนราษฎรปลูกสร้างทับไปแล้วก็มี ตามพื้นดินมีเศษเครื่องปั้นดินเผาหลาย ๆ แบบกระจายปนกันอยู่ บางแห่งก็เป็นแบบในสมัยทวารวดี บางแบบก็เป็นแบบลพบุรี คือเคลือบสีน้ำตาลและสีเขียวอย่างที่เคยพบที่เตาบ้านกรวด จังหวัดบุรีรัมย์ (Vallibhotama,2517: 30-33) บางแบบก็เป็นของจีนสมัยราชวงศ์เหม็ง ตามโคกเนินในหมู่บ้านนี้ มีผู้พบเสมาหินทรายสีแดงเป็นจำนวนมาก ส่วนมากเป็นแบบแผ่นหิน มีทั้งแบบสลักและไม่มีแบบที่มีรูปสลักนั้น ส่วนมากสลักเป็นรูปบัวคว่ำบัวหงายที่ฐาน ตรงกลางมีรูปสลักนูนต่ำเป็นรูปสถูปที่มีรูปลักษณะต่าง ๆ กันไป ลวดลายที่สลักประดับเป็นรูปสถูปนั้น สลักได้ชัดเจนสวยงาม แสดงให้เห็นว่าเป็นฝีมือช่างที่สูง เสมาหินที่บ้านตาดทองนี้มีเป็นจำนวนมาก จึงเป็นที่สนใจของบรรดาวัดต่าง ๆ ทั้งใกล้และไกลที่จะมาขุดไปทำเสมาประจำวัดของตน หรือไม่ก็ไปทำเป็นศิลปวัตถุประจำวัด เท่าที่ทราบขณะนี้เสมาที่ถูกเคลื่อนย้ายไปก็มีที่วัดสุปัฏนาราม ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานีแห่งหนึ่ง พระคุณเจ้าพระมหาวีรวงศ์ (อ้วน ติสสะโร) เป็นผู้นำไป เป็นเสมาขนาดใหญ่มีลวดลายบัว และภาพสลักของพระสถูปหลักหนึ่ง (ดูรูปที่ 20) และอีกหลังหนึ่งสลักเป็นรูปพระธรรมจักรอยู่บนยอดพระสถูป หลักหลังนี้สวยงามและเป็นลักษณะพิเศษที่ไม่ใคร่พบในที่อื่น นอกจากที่วัดสุปัฏนารามแล้ว ยังมีผู้นำเอาเสมาหินที่บ้านตาดทอง ไปปักรอบพระอุโบสถวัดศรีธรรมาราม

ในเขตอำเภอเมืองยโสธรด้วย เสมาชุดนี้มีลวดลายสลักสวยงามมากกลุ่มหนึ่ง มีรูปบัวคว่ำบัวหงายที่ฐานเหนือฐานบัวขึ้นไปบางหลักก็สลักเป็นรูปพระสถูป (ดูรูปที่ 21-24) ยอดมีตรีกูล บางหลักก็มีรูปพระพุทธรูปแทนพระสถูปเป็นต้น เสมาหินของบ้านตาดทองส่วนใหญ่ยังคงเก็บรักษาอยู่ที่วัด ในเขตหมู่บ้าน ซึ่งมีอยู่ 2 วัด คือวัดเหนือ (วัดอัมพวันเหนือ) และวัดใต้ (วัดศรีมงคลธาตุทอง) เสมาที่เก็บอยู่ในบริเวณดังกล่าว ส่วนมากสลักรูปบัวที่ฐาน มีลวดลายรูปพระสถูป (ดูรูป 25-28) นอกจากเสมาแล้ว ในบริเวณวัดทั้งสอง ยังมีโบราณวัตถุที่น่าในใจอีกหลายอย่าง กล่าวคือที่วัดเหนือนั้น ข้าพเจ้าพบท่อน้ำศิลาศรีษะสัตว์ ซึ่งในภาษาสันสกฤตเรียกว่า โสมสูตร (ดูรูปที่ 29) คือเป็นท่อน้ำมนต์ที่ไหลลงมาจากฐานที่ตั้งเทวรูป พระพุทธรูป หรือศิวลึงค์ ศิลาที่ใช้ทำเป็นหินทรายสีแดง ลักษณะท่อน้ำเหมือนกับแบบที่พบในเกาะชวา ที่เป็นศิลปแบบศรีวิชัย แต่ทว่า รูปสิงห์มีลักษณะเป็นศิลปท้องถิ่นทางเขตนี้ จะดูว่าเป็นศิลปแบบลพบุรีก็ไม่เหมือน แต่ถ้าเป็นแบบทวารวดีก็มีเค้าอยู่บ้าง การพบท่อน้ำมนต์อยู่ติดที่ดังกล่าว ยอมเป็นเครื่องยืนยันว่าบริเวณบ้านตาดทองนี้ เคยมีศาสนสถาน ที่เป็นสถาปัตยกรรมอยู่ อนึ่งบริเวณวัดนี้ มีโคกเนินสูงต่ำอยู่หลายแห่ง พร้อมทั้งมีเศษเครื่องปั้นดินเผามากมาย เป็นบริเวณที่ควรมีการขุดค้นทางโบราณคดีเป็นอย่างมาก

ส่วนเขตวัดใต้หรือวัดศรีมงคลธาตุทองนั้น เมื่อเดินตรวจดูแล้วพบร่องรอยเนินดินที่มีเศษอิฐ แสดงให้เห็นว่าเคยมีสิ่งก่อสร้าง เช่น พระสถูปและวิหารมาก่อน นอกนั้นมีพระพุทธรูปหินทรายแดงสลักอยู่ในซุ้ม ทั้งใหญ่และเล็กมากมายหลายชิ้น แต่ทว่าลักษณะของศิลปกรรมเป็นแบบท้องถิ่น ตั้งแต่สมัยอยุธยาลงมา สิ่งที่น่าสนใจอีกอย่างหนึ่งของวัดนี้ก็คือ พบศิลาจารึกแผ่นหนึ่งซึ่งทางกรมศิลปากรได้ขอคัดลอกสำเนาไปเพื่อให้ผู้เชี่ยวชาญอ่าน บริเวณโคกเนินในเขตบ้านตาดทองนี้ ยังมีเสมาหินฝังอยู่อีกเป็นจำนวนมาก เพราะชาวบ้านขุดพบบ่อยเวลาทำสวน ทำให้คิดเลยเถิดไปว่าน่าจะเคยเป็นแหล่งที่ทำเสมาหินก็ว่าได้ อย่างไรก็ตามการที่บริเวณส่วนมากกลายเป็นเขตที่อยู่อาศัยของราษฎรปัจจุบัน จึงไม่มีเนินดินใดที่ไม่ถูกรบกวน ดังนั้นการที่จะพบเสมาหินในลักษณะที่ปักอยู่กับที่จึงเป็นเรื่องยาก แต่ทว่าโอกาสที่จะทราบว่าเสมาเหล่านี้ถูกปักอยู่ในลักษณะใดนั้นก็ไม่หมดไป เพราะห่างมาจากโคกบ้านตาดทองทางตะวันออกเพียง 60 เมตร มีเนินดินเล็ก ๆ ติดกับธารน้ำ เป็นแห่งที่พระธาตุกองข้าวน้อย อันเป็นปูชนียสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของจังหวัดยโสธรตั้งอยู่ บริเวณรอบ ๆ พระสถูปเจดีย์นี้มีเสมาหินทรายแบบแผ่นหินทั้งชนิดที่มีภาพและลวดลาย

สลัก และชนิดที่ไม่มีภาพสลักปักอยู่รอบ ๆ การปักที่ไม่เป็นระเบียบตามตำแหน่งทิศ บางจุดปักเป็นเสมาคู่ก็มี ลักษณะการปักเสมาที่พระธาตุกองข้าวน้อยดังกล่าวนี้ คงจะเป็นลักษณะการปักเสมาในเขตบ้านตาดทองก็ได้ บริเวณที่พระธาตุกองข้าวน้อยดังกล่าวนี้ แต่เดิมคงเป็นเนินดินที่มีเสมาปักล้อมรอบ ต่อมามีผู้สร้างพระสถูปขึ้นและคงจะมีการซ่อมสร้างมาหลายยุคจนถึงสมัยอยุธยาครั้งกรุงศรีสัตตนาคนหุตลงมา ซึ่งเป็นเวลาที่บ้านตาดทองได้รับการตั้งให้เป็นเมืองสิงห์ทา จึงได้มีการก่อพระสถูปใหม่รูปร่างดังเห็นในปัจจุบันการเป็นชุมชนอยู่ของบ้านตาดทอง ซึ่งมีพระธาตุกองข้าวน้อยเป็นปูชนียสถานนั้น เห็นได้จากเศษเครื่องปั้นดินเผา และพระพุทธรูปหินทรายที่พบในเขตวัดศรีมงคลธาตุทองของบ้านตาดทองนั่นเอง

จากบริเวณบ้านตาดทองไปทางตะวันออก ตามทางถนนหลวงที่ไปยังจังหวัดอุดรราชธานี มีบริเวณหลายแห่งที่พบเสมาหินทรายสีแดงแบบบ้านตาดทอง อาจารย์มานิต วัลลิโภดม เล่าให้ฟังว่าเมื่อครั้งมาสำรวจโบราณคดีในย่านนี้เมื่อ พ.ศ. 2505 ได้พบเนินดินโคกแห่งหนึ่งในเขตอำเภอเขื่องแก้ว กำลังถูกทางราชการตัดถนนหลวงผ่านกลาง บริเวณเนินดินพบเสมาหินทรายสีแดงแบบเดียวกัน (ดูรูปที่ 30) ปักอยู่มากมาย สอบถามชาวบ้านได้ความว่าเป็นของที่ปักเช่นนี้มาแต่เดิม ลักษณะการปักเสมา ณ บริเวณแห่งนี้ ไม่ใช่การปักล้อมเนินดิน หากเป็นการปักไปทั่วเนินดิน การปักแบบนี้บางทีจะเป็นตัวอย่างหรือแง่คิดให้เห็นได้ว่า เสมาหินบางกลุ่มที่บ้านตาดทองก็คงปักในลักษณะเช่นนี้เหมือนกัน กลุ่มเสมาหินอีกแห่งหนึ่งที่พบในกลุ่มน้ำชีตอนนี้ เห็นจะได้แก่ที่โนนเสมา ซึ่งอยู่ห่างที่ว่าการอำเภอพนมไพร (กรมศิลปากร 2510:38) ไปทางเหนือประมาณ 2-3 กิโลเมตร เสมาที่พบเป็นแผ่นหินขนาดใหญ่ ไม่มีรูปสลัก มีอยู่ 9 หลักด้วยกัน อยู่ในสภาพที่ล้อมนอนเรียงรายอยู่รอบเนิน ปัจจุบันได้มีผู้ขนเสมาหลักหนึ่งมาปักไว้หน้าที่ว่าการอำเภอพนมไพรแล้ว มีขนาดหนา 45 ซม. กว้าง 1 ม. และสูง 2.10 ม. (ไม่คิดตอนที่อยู่ในดิน)

ลุ่มแม่น้ำโขง

บริเวณนี้หมายถึงบริเวณฝั่งตะวันตกของแม่น้ำโขงในเขตจังหวัดเลย อุดร หนองคาย สกลนคร และนครพนม ทั้งนี้รวมถึงที่ราบลุ่มตามลำน้ำต่าง ๆ ที่ไหลลงสู่แม่น้ำโขงในบริเวณดังกล่าวนี้ด้วย โบราณวัตถุสถานที่พบในเขตลุ่มน้ำโขง ตอนนี้มีทั้งของในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ เช่นสมัยหินใหม่ ยุคโลหะ สมัยทวารวดี ลพบุรี และอยุธยา เสมาหินที่พบส่วนมากเป็นของที่มีความ

สัมพันธ์กับศิลปวัตถุแบบทวารวดีและลพบุรี ซึ่งที่ข้าพเจ้าได้ทราบขณะนี้มีดังต่อไปนี้

1. เขตอำเภอวังสะพุง เป็นบริเวณต้นน้ำของลำน้ำวังสะพุง ซึ่งไหลจากทิศใต้ไปเหนือ ไปออกแม่น้ำโขงที่อำเภอเชียงคาน แหล่งที่พบเสมาหินอยู่ในที่เนินสูงใกล้ธารน้ำ อยู่ค่อนไปทางตะวันตกเฉียงเหนือของตัวอำเภอวังสะพุงไปราวครึ่งกิโลเมตร เสมาหินที่พบในขณะไปสำรวจมีอยู่ 3-4 หลัก อยู่ในเขตบ้านเรือนราษฎร ลักษณะเป็นแผ่นหินทรายสีขาว แต่วาสูงยาว มีลวดลายบัวที่ฐานและพระสถูปสลักไว้ เป็นศิลปแบบทวารวดี (ดูรูปที่ 31) ชาวบ้านบอกว่ายังพบอีกหลายหลัก แต่ดูได้ยากเพราะทั่วบริเวณมีต้นไม้ขึ้นปกคลุมเต็ม สังเกตจากตำแหน่งที่พบเสมาหินแล้ว เห็นว่าเสมาเหล่านี้ถูกปักรอบ ๆ บริเวณอย่างไม่เป็นระเบียบหรือทิศทางที่แน่นอน เป็นการปักแบบเดียวกันกับเสมาหินในบริเวณอื่น ๆ เป็นส่วนมากตามที่กล่าวมาแล้ว เมื่อพิจารณาดูการกระจายของเสมาที่พบในเขตอำเภอวังสะพุงกับโบราณวัตถุสถานในบริเวณใกล้เคียง แนวโน้มส่อให้เห็นว่า มีความสัมพันธ์ในทางศิลปวัฒนธรรมกับชุมชนโบราณ ในเขตอำเภอชุมแพ ภูเขียว และเกษตรสมบูรณ์ มากกว่าบริเวณอื่น

2. เขตอำเภอบ้านผือ บริเวณนี้เป็นเขตเทือกเขาภูพาน ซึ่งตามรอบ ๆ เทือกเขามีที่ราบลุ่มที่ทำการเพาะปลูก ทำให้เกิดชุมชนหรือบ้านเมืองได้ ตำแหน่งที่ตั้งของบริเวณนี้ มีความสัมพันธ์ทั้งในด้านภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมกับชุมชนในยานอำเภอหนองบัวลำภู และศรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย จัดเป็นย่านที่พบโบราณวัตถุสถานที่มีอายุตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เช่น ภาพเขียนสี เครื่องมือหิน พระพุทธรูปแบบทวารวดี ลพบุรี และขอมโบสถ์ วิหาร และโบราณวัตถุในสมัยอยุธยาลงมา

เสมาหินที่พบในเขตอำเภอนี้มีเป็นจำนวนมาก อาจแบ่งออกได้เป็น 2 กลุ่ม กลุ่มแรกพบบนไหล่เขาภูพาน เป็นเสมาที่ปักล้อมรอบโขดหินธรรมชาติที่สึกกร่อนเป็นเพิงที่จะพักอาศัยได้ เช่น เพิงหินที่เรียกว่า หอนางอุษา คอกม้าพระยารถ (ศรีศักร วัลลิโภดม 2509:52-58) เป็นต้น ลักษณะเสมาเป็นแบบแท่งหินไม่มีรอยสลักเป็นลวดลายหรือรูปภาพ การปักไม่กำหนดตำแหน่งทิศที่แน่นอน และจำนวนเสมาที่ปักล้อมรอบอยู่ในระหว่าง 4-6-8-12 หลัก บางหลักหนา 30 ซม. กว้าง 55 ซม. และสูง 75 ซม. (ดูผังที่ 5) ส่วนอายุของเสมาดังกล่าวนี้ อาจกำหนดเอาได้จากลักษณะของศิลปกรรม เช่น พระพุทธรูปที่แกะสลักบนโขดหินในบริเวณวัดพ่อตาและวัดลูกเขยได้

ว่าเป็นของในสมัยทวารวดีตอลพบุรี อย่างไรก็ตามการกำหนดอายุดังกล่าวนี้ยังไม่แน่นอน เพราะโขดหินบางแห่งมีภาพเขียนสีอย่างที่เรียกว่าเป็นของก่อนประวัติศาสตร์ อีกทั้งบางบริเวณมีพบขวานหินในยุคหินใหม่อีกด้วย ซึ่งเรื่องนี้ควรมีการค้นคว้าต่อไปว่า โบราณสถานและโบราณวัตถุแบบก่อนประวัติศาสตร์นี้ มีอายุเก่าแก่ตามลักษณะที่เห็นหรือไม่ หรือว่าเป็นของในสมัยทวารวดีลพบุรี ซึ่งอยู่ในท้องถิ่นที่มีความเจริญในทางเทคนิควิทยาน้อย

เสมาหินกลุ่มที่สอง พบตามบริเวณที่ราบลุ่มเชิงเขา ลักษณะเป็นแบบแผ่นหิน แต่ว่ามีความสูงมาก มีรูปบัวคว่ำบัวหงายที่ฐาน เหนือฐานขึ้นไปมีภาพสลักนูนต่ำเป็นรูปเทวรูป 3 องค์ องค์กลางคือคอกบัว ดูที่จะเป็นพระโพธิสัตว์ประทับนั่งอยู่แท่นเหนือกว่าอีก 2 องค์หลังซึ่งอยู่ข้างซ้ายและขวาลักษณะศิลปกรรมเป็นแบบลพบุรี แต่ทว่าพระพักตร์ของเทวรูปยังคงแสดงให้เห็นถึงเค้าหน้าของศิลปแบบทวารวดีของท้องถิ่นอยู่บ้าง (ดูรูปที่ 32,33) เสมาเหล่านี้ปักเป็นกลุ่ม ๆ กระจายอยู่ในเนื้อที่บริเวณหนึ่ง เท่าที่สำรวจได้ขณะนี้มีที่วัดโนนศิลา บ้านหนองคล็อ ตำบลเมืองพาน (ดูผังที่ 6) บริเวณนี้มีเสมาราว 20 หลัก หลักที่สมบูรณ์มีขนาดหนา 32 ซม. กว้าง 78 ซม. และสูง 3.70 เมตร (ไม่รวมทั้งที่ฝังลงไปในดิน) ในบางจุดมีการปักเสมาคู่กัน ที่บริเวณถ้ำพระปู่ บ้านหนองคล็อ ตำบลเมืองพาน มีเสมา 21 หลัก ปักเป็นคู่ ๆ ขนาดใหญ่ที่สุดหนา 30 ซม. กว้าง 70 ซม. และสูง 2 เมตร ส่วนขนาดเล็กที่สุดหนา 27 ซม. กว้าง 62 และสูง 1.10 ม. ที่โรงเรียนบ้านแดง ตำบลจำปาโมง (ดูผังที่ 7) พบเสมาหินมีภาพสลักเป็นรูปพระเจดีย์ทรงบาตรคว่ำ หนา 25 ซม. กว้าง 45 ซม. สูง 1.05 ม.

4. เขตอำเภอหนองหาร ในเขตนี้ส่วนมากพบใบเสมาที่มีจารึก ขนาดเล็กเป็นแบบสมัยอยุธยาลงมา อักษรที่จารึกมักเป็นอักษรลาว บริเวณที่พบเสมาหินแบบทวารวดี-ลพบุรี พบเพียงแห่งเดียวในขณะนี้ คือที่วัดโพธิ์ศรี ในเขตบ้านเชียง ตำบลบ้านเชียง เป็นเสมาประเภทแท่งหินมีบัวคว่ำบัวหงายสลักที่ฐาน พบเพียง 2 หลัก อยู่เหนือเนินดินที่กรมศิลปากรขุดค้นโครงกระดูกมนุษย์และเครื่องมือเครื่องใช้ในวัฒนธรรมบ้านเชียง ลักษณะศิลปกรรมที่เห็นจากลวดลายบัวนั้นพอแยกออกได้ว่า หลักหนึ่งมีบัวแบบทวารวดี อีกหลักหนึ่งลักษณะกลีบบัวเป็นแบบลพบุรี เสมาหินทั้ง 2 หลักนี้คงอยู่ในบริเวณนี้มาก่อน และคงจะยืนยันให้เห็นว่าบริเวณบ้านเชียงนี้ ได้มีการเกี่ยวข้องกับชุมชนเรื่อยมาจนถึงสมัยทวารวดีและลพบุรี เพราะนอกจากเสมาทั้งสองแล้วยังพบ

บรรดาลูกปัด และเครื่องสำริดบางอย่างที่เป็นของในสมัยทวารวดีและลพบุรีลงมาด้วย

5. เขตอำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร พบเสมาหินสมัยลพบุรี ที่วัดบ้านม้า ตำบลพรรณา เป็นเสมาแผ่นเดียวฝังไว้ในดินบริเวณโบสถ์เก่า (ดูผังที่ 8) มีขนาดหนา 25 ซม. กว้าง 63 ซม. ยาว 1.51 ทำด้วยหินทรายสีแดง ด้านหนึ่งแกะเป็นรูปคนแบกเด็กอยู่ในซุ้มเรือนแก้ว (ดูรูปที่ 34-35) อีกด้านหนึ่งแกะเป็นรูปเทวดาถือกระบองอยู่ในซุ้มเรือนแก้วเช่นกัน ปกติเสมานี้จะฝังอยู่ในดิน เมื่อถึงฤดูไหว้ ชาวบ้านจึงจะขุดขึ้นมาทำการฉลอง เสมาหลักนี้นับว่าแปลกไปจากเสมาหินอื่น ๆ ที่กล่าวมาแล้ว โดยเฉพาะในเรื่องการแกะเป็นซุ้มเรือนแก้วล้อมรอบภาพสลัก

6. เขตอำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม บริเวณที่พบเสมาหินเท่าที่ราบขณะนี้มี 2 แห่ง (ชุมนุมศึกษาวัฒนธรรม- โบราณคดี 2509. 74-75) แห่งแรกพบในเขตวัดธาตุพนม ลักษณะเสมาหินเป็นแบบแผ่นหินทรายสีแดง มีสลักรูปบัวแบบทวารวดีที่ฐาน ตอนบนมีสันนูนขึ้นไปจดยอดคล้ายกับรูปพระสถูป ลักษณะการปักไม่ทราบแน่ชัด เพราะเป็นของที่ถูกเคลื่อนย้ายมาแล้ว แห่งที่สองพบที่วัดศิลามงคล บ้านหลักศิลา ตำบลพระกลางทุ่ง มีอยู่เพียงหลักเดียวปักอยู่โดด ๆ ในบริเวณลานวัด เสมาหลักนี้มีจารึกและภาพสลักพระสถูปทรงบาตร แบบทวารวดี

ความสัมพันธ์ระหว่างเสมาหินของภาคอีสานกับเสมาในท้องถิ่นอื่น

ในบริเวณอื่นนอกเขตอีสานออกไป มีพบเสมาหินเหมือนกัน รูปร่างของเสมาและลักษณะการปักมีทั้งที่คล้ายคลึงกันกับเสมาหินในอีสานและแตกต่างกัน เท่าที่ข้าพเจ้าเคยเห็นและทราบมามีดังต่อไปนี้

1. เขตอำเภอศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี ในเขตอำเภอนี้มีเมืองโบราณเก่าแก่ขนาดใหญ่ที่มีอายุตั้งแต่สมัยลพบุรีและทวารวดีขึ้นไปอยู่แห่งหนึ่งที่ตำบลโคกปี่ป (ปัจจุบันเป็นกิ่งอำเภอโคกปี่ป) โบราณสถานที่พบในบริเวณเมือง รอบ ๆ เมือง และบริเวณใกล้เคียงกับเขตเมือง มีทั้งของที่เป็นศาสนสถานของพุทธศาสนาแบบหินยานและศาสนาฮินดู ข้าพเจ้าเคยสำรวจพบโบราณสถาน 2 แห่งที่มีเสมาหินปักรอบอยู่แห่งหนึ่งอยู่บริเวณนอกเมืองทางตะวันตกเฉียงเหนือในเขตบ้านสระมะเขือ เป็นโคกดินสูงใหญ่ ยังไม่มีการขุดค้น รอบ ๆ มีเสมาปักอยู่ 6 หลัก ลักษณะเสมาเป็นท่อนหินปูนธรรมชาติ นำมาปักไว้ตามตำแหน่งทิศสำคัญ ๆ 8 ทิศ แต่ที่เหลือ 6 หลักนั้น เข้าใจว่าคง

มีผู้รื้อถอนไป อันโคกดินที่มีเสมาปักรอบนี้ มีลักษณะสูงเป็นพระสถูปเจดีย์ หรือว่าเทวสถาน มากกว่าที่จะเป็นโบสถ์หรือที่ทำพิธีกรรมของพระสงฆ์ ดังนั้นลักษณะการฝังเสมาหินของโบราณสถานแห่งนี้ จึงดูเหมือนเป็นการปักแสดงเขตสถานศักดิ์สิทธิ์เช่นเดียวกับเสมาที่ปักรอบพระสถูปธาตุยาคู ที่เมืองฟ้าแดดสูงยาง มากกว่าการปักรอบเขตทำสังฆกรรม บริเวณที่พบเสมาหินปักประจำทิศรอบศาสนาสถานที่พบในเขตนี้อีกแห่งหนึ่งคือ บริเวณวัดศรีมหาโพธิ์ ซึ่งเป็นบริเวณที่มีต้นโพธิ์ใหญ่ที่มีอายุเก่าแก่และมีชื่อเสียงของอำเภอศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี รอบ ๆ ต้นโพธิ์ใหญ่และบริเวณใกล้เคียงมีเศษเครื่องปั้นดินเผาแบบทวารวดี มีโคกเนินศิลาแลง และสระน้ำรูปสี่เหลี่ยม โดยเฉพาะโคกศิลาแลงซึ่งทางวัดได้สร้างโบสถ์ไม้ทับลงไปบนฐานนั้น มีเสมาหินแบบแผ่นหินและท่อนหินธรรมชาติปักประจำทิศล้อมรอบอยู่ 8 ทิศ บางตำแหน่งทิศมีการปักเสมาเป็นคู่เหมือนกัน อย่างไรก็ตาม โดยเหตุที่บริเวณโคกศิลาแลงที่มีเสมาปักนี้ ได้กลายมาเป็นโบสถ์ของวัดที่อยู่ในปัจจุบันมานานแล้ว จึงยังไม่แน่ใจว่าเสมาเหล่านั้นเป็นสิ่งที่พระสงฆ์ได้นำมาปักขึ้นเองหรือเปล่า ซึ่งการจะยืนยันว่าเป็นของเก่าแก่นั้นคงจะต้องมีการขุดค้นศึกษาดูให้แน่นอนก่อน ในที่นี้จึงเป็นแต่เพียงนำมารายงานไว้เท่านั้น

2. เขตอำเภอบรรพตพิสัย จังหวัดนครสวรรค์ มีเมืองโบราณสมัยทวารวดีอยู่แห่งหนึ่งทางฝั่งตะวันออกของแม่ปิง ชาวบ้านเรียกว่าเมืองดงแม่นางเมือง ภายในเมืองมีโคกเนิน พระสถูปเจดีย์คันถนนหลายแห่ง โบราณวัตถุที่ค้นพบส่วนมากมีอายุตั้งแต่สมัยทวารวดีลงมา นอกจากนั้นยังพบศิลาจารึก ซึ่งกล่าวถึงเมืองชัยปุระมีอายุอยู่ใน พ.ศ. 1710 (สำนักนายกรัฐมนตรี, 2508:14-15) อีกด้วย อาจารย์มานิต วัลลิโภดม ครั้งเป็นผู้อำนวยการขุดแต่งโบราณสถานในเขตเมืองนี้ได้พบเนินดินที่มีเสมาหินแบบแท่งหินหรือแผ่นหิน ธรรมชาติปักล้อมรอบเนินอยู่หลายแห่ง เสมาเหล่านี้ปักอยู่ในตำแหน่งที่ไม่กำหนดทิศที่แน่นอน มีความคล้ายคลึงกับเสมาที่พบในดินแดนอีสานมากกว่ากับบริเวณอื่น ๆ และบริเวณโคกเนินที่เสมาปักรอบนั้น ก็ไม่มีลักษณะเป็นสถานที่ทำสังฆกรรมหรือโบสถ์ แต่ดูคล้ายจะเป็นโคกพระสถูปเจดีย์มากกว่า

3. เขตจังหวัดลำพูน และเชียงใหม่ บริเวณนี้อยู่ลุ่มน้ำปิง เคยเป็นที่ตั้งของอาณาจักรหริภุญชัยโบราณ มีอายุอยู่ในสมัยทวารวดี และนับถือพระพุทธศาสนา ข้าพเจ้าสำรวจพบว่ามีการปักเสมาหินแบบแผ่นหิน ทำด้วยหินทรายคล้าย ๆ กันกับเสมาหินอีสาน (ศุรีศักร วัลลิโภดม, 2517:269) แต่ว่าไม่มีรูปสลักล้อมรอบโคกที่เป็นศาสนสถานอยู่ในเขตวัดรมณียาราม (วัดกู่ละมัก)

ในเขตอำเภอเมือง จังหวัดลำพูน ศาสนสถานเหล่านั้นก็ไม่แน่ใจว่าจะเป็นพระอุโบสถหรือไม่ เพราะดูมีขนาดเล็กมาก ลักษณะการปักเสมาหิน ปักเป็น 8 ทิศ บางทิศมีเสมาปักคู่ อีกแห่งหนึ่งที่พบอยู่ในเขตวัดสองแคว ตำบลบ้านสองแคว อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ เสมาหินเป็นแบบแผ่นหิน ปัก 8 ทิศ รอบฐานโบราณสถาน ซึ่งปัจจุบันทางวัดได้สร้างพระอุโบสถทับลงไป ต่อจากบริเวณสองแห่งนี้ ยังพบเสมาหินอีกเป็นจำนวนมาก มีทั้งขนาดใหญ่และเล็ก ซึ่งมีผู้เคลื่อนย้ายมาปักไว้รอบ ๆ โบสถ์วัดจามเทวี และรอบ ๆ พระสถูปสุวรรณเจดีย์ ในเขตวัดพระบรมธาตุลำพูน นอกจากนั้นยังมีเสมาหินจารึกอีกหลายหลัก มีทั้งขนาดใหญ่และเล็ก ซึ่งทางราชการได้เก็บรวมไว้ที่พิพิธภัณฑ์ในเขตวัดพระบรมธาตุลำพูน เสมาหินจารึกเหล่านี้ เท่าที่ทราบปักอยู่ในลักษณะโดด ๆ ใกล้เนินดินหรือใกล้พระสถูปเจดีย์ เป็นสิ่งที่บอกถึงการสร้างวัดสร้างเจดีย์และการอุทิศที่ดิน ข้าทาส แก่วัด

4. เขตกัมพูชา พบเสมาหินแบบแผ่นหินปักเป็นคู่ ๆ รอบเนินดินที่ Bam Gre และที่ Fun Masในเขตเขาพนมกุเลน (พิริยะ ไกรฤกษ์, 2517:41) เสมาที่พบเหล่านี้มีลักษณะคล้ายกับเสมาหินที่พบที่เมืองฟ้าแดดสูงยาง บางหลักมีภาพสลักเป็นธรรมจักร บางหลักเป็นภาพพระเวสสันดร ตอนประทานพระมัทรี แก่พระอินทร์และบางหลักแสดงภาพ ครุลักษมี

5. เขตพม่า ในเขตนี้คุณพิริยะ ไกรฤกษ์Ibid พบเสมาหินที่มีแบบอย่างและขนาดใกล้เคียงกับเสมาหินอีสาน มีเมืองสะเทิม ซึ่งเคยเป็นแคว้นสำคัญของมอญโบราณ เสมาเหล่านี้มีภาพสลักเป็นเรื่องชาดกคล้ายกันกับเสมาที่พบที่เมืองฟ้าแดด และปักอยู่รอบ ๆ วิหารกัลยาณีเสมาเป็นของที่เชื่อกันว่ามีอายุอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ 17-19

การกำหนดอายุเสมาหิน

ตามที่กล่าวมาแล้วถึงบริเวณที่พบเสมาหินตามท้องถิ่นต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้น อาจกล่าวสรุปได้ว่า เสมาเหล่านั้นมีความสัมพันธ์ในเรื่องตำแหน่งที่ตั้งกับเมืองโบราณหรือบริเวณที่เป็นชุมชนในสมัยทวารวดีเป็นส่วนมาก และในด้านศิลปกรรมก็มีความสัมพันธ์กับศิลปกรรมแบบทวารวดีและลพบุรี ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้อย่างกว้าง ๆ ในลักษณะที่เป็น relative chronology ว่าเสมาหินเป็นของที่มีอายุอยู่ในสมัยทวารวดีและลพบุรี แต่การกำหนดอายุของเสมาหินดังกล่าวนี้ ดูจะขัดกับบทความที่ทางกรมศิลปากรเคยพิมพ์ออกมา (ชิน อยู่ดี, 2510:82)

ว่า เสมาหินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือบางแห่ง เช่นที่พบที่บ้านหินตั้ง ในเขตเมืองเสมาเป็นลักษณะของหินตั้ง (megaliths) ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในที่นี้ข้าพเจ้าเห็นว่า กลุ่มเสมาหินที่เรียกว่า หินตั้งนั้น เป็นของสมัยประวัติศาสตร์แล้ว แต่อาจจะยังคงรักษาคติและวัฒนธรรมหินตั้ง ซึ่งอาจจะเป็นลักษณะหนึ่งของระบบความเชื่อในท้องถิ่นนี้มาแต่ดั้งเดิมก็ได้ การที่เสมาในท้องถิ่นหนึ่งมีรูปร่างง่าย ๆ เป็นท่อนหินหรือแท่งหินธรรมดานั้น ไม่อาจกล่าวได้ว่าเป็นของที่มีอายุเก่ากว่ากลุ่มเสมาที่มีรูปร่างเป็นระเบียบแลมีภาพสลักเป็นศิลปกรรม เพราะกลุ่มเสมาที่ไม่มีการสลักนั้นอาจจะเป็นของที่อยู่ในท้องถิ่น หรือกลุ่มชนที่ยังมีความล้าหลังในด้านความเจริญทางเทคนิควิทยาได้

สำหรับเรื่องการกำหนดอายุของเสมาหินนี้ ข้าพเจ้าเห็นพ้องกับคุณพิริยะ ไกรฤกษ์ (2517:57-60) ที่กล่าวว่าเสมาหินเหล่านี้มีอายุแต่สมัยทวารวดีลงมา ยิ่งกว่านั้นคุณพิริยะ ไกรฤกษ์ก็ได้พยายามสืบค้นอายุของเสมาหินในลักษณะที่เป็น absolute chronology โดยใช้อายุของศิลาจารึกที่พบที่วัดศรีธาตุประมัญฌา ตำบลบ้านท่าไฮ อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี (ดูหน้า 97) เป็นหลัก ว่าเริ่มแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา และใช้ความรู้ในด้านประวัติศาสตร์ศิลป ศึกษาลักษณะศิลปกรรมของเสมาที่มีภาพสลัก และลักษณะตัวอักษรจารึกภาษามอญในทำนอง relative chronology จนสรุปได้ว่า เสมาหินที่มีภาพสลักพุทธประวัติและชาดกเป็นของที่มีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 17 นั้นถือได้ว่าเป็นการกำหนดอายุที่ดีที่สุดในขณะนี้ และมีน้ำหนักมากกว่าการกำหนดอายุอย่างอื่น ๆ ดังนั้นในที่นี้ข้าพเจ้าจึงเห็นด้วยกับการกำหนดอายุของคุณพิริยะ ไกรฤกษ์เป็นส่วนใหญ่

คติการสร้างเสมาหิน

คติการสร้างและการปักเสมาหินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้น เท่าที่พิจารณาจากบทความที่ผู้กล่าวถึง อาจแบ่งออกเป็น 2 ความเห็น ความคิดเห็นแรก (Chin Yau-di 1960:27-29 Solheim, 1966:8-16, ศรีศักร วัลลิโภดม, 2511:46-65) เชื่อว่าการสร้างเสมาหินเป็นคติที่ตกทอดมาจากการปักหินตั้ง (megaliths) ซึ่งเป็นระบบความเชื่อในเรื่องการนับถือผีบรรพบุรุษที่ยังคงปฏิบัติกันอยู่ในบรรดาประชาชนพื้นเมืองของเอเชียอาคเนย์ตั้งแต่โบราณจนปัจจุบัน ส่วนอีกความคิดหนึ่ง (Kraisiksh, 1974:40-44) เชื่อว่า เสมาหิน

อิสานเป็นหินหลักเขตที่กำหนดบริเวณสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ โดยเฉพาะกำหนดเขตพระอุโบสถหรือสถานที่ทำพิธีกรรมในพระพุทธศาสนา หาใช่เป็นเรื่องหินตั้งไม่ ในที่นี้ข้าพเจ้าเห็นว่ามีเหตุผลด้วยกันทั้งสองฝ่าย ข้าพเจ้าเห็นด้วยกับฝ่ายแรกที่ว่า เสมาหินอิสานเป็นคติตกทอดมาจากหินตั้ง เพราะการปักเสมาหินแบบที่ไม่กำหนดจำนวนและตำแหน่งทิศแน่นอนนั้น ไม่เคยพบในคติการปักเสมาในทางพระพุทธศาสนาเลย แต่เป็นลักษณะที่พบเฉพาะในคติการปักหินตั้งเท่านั้น อนึ่งการพบกลุ่มเสมาหินในอิสานมากมายหลายแบบอย่างกว่าในภาคอื่น ๆ นั้น ย่อมแสดงให้เห็นว่าเป็นลักษณะพิเศษของวัฒนธรรมอิสานโดยเฉพาะ ดังนั้นการที่พบเสมาหินเข้ามาเกี่ยวข้องกับลัทธิและระบบความเชื่อในทางพระพุทธศาสนานั้นย่อมหมายความว่าได้มีการนำเอาคติและระบบความเชื่อในเรื่องการไหว้บรรพบุรุษหรือการถือผี เข้ามาปะปนในการนับถือพระพุทธศาสนาหรือไม่ก็เป็นการนำเอาแบบอย่างการเคารพบูชาผีบรรพบุรุษมาใช้ในการเคารพบูชาทางพระพุทธศาสนา โดยเหตุนี้เราจึงพบเสมาหินที่มีรูปสลักเป็นกลีบบัว ภาพชาดกและพุทธประวัติตลอดจนการปักเสมาหินรอบศาสนาสถานที่เป็นที่ทำสังฆกรรม นอกจากนี้ข้าพเจ้าขอเพิ่มเติมต่อไปอีกหน่อยว่า โดยเหตุที่คติในการปักเสมาหินเป็นสิ่งที่ตกทอดมาจากการไหว้ผีบรรพบุรุษนั้นเอง ทำให้ชาวอิสานโบราณบางท้องถิ่นไม่นิยมการก่อสร้างสิ่งที่เป็นอาคารในการเคารพบูชาพระพุทธศาสนายังยึดประเพณีการปักเสมาหินเป็นพุทธบูชาแทน การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจึงไปเกิดกับการแกะสลักเสมาให้มีรูปร่าง มีกลีบบัวอันเป็นสัญญลักษณ์ของพระพุทธศาสนาหรือมีภาพชาดกและพระพุทธประวัติ หรือภาพพระสถูปเจดีย์แทนการก่อสร้างสิ่งที่เป็นอาคาร เช่น พระสถูปเจดีย์อย่างในภาคกลาง สำหรับการสลักรูปพระสถูปบนแผ่นเสมานั้น ถ้ามองในแง่ของความล้าหลังทางวัฒนธรรม (culture lag) กับทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งมีวัฒนธรรมทวารวดีในสมัยเดียวกันแล้ว ก็อาจกล่าวได้ว่า ชาวอิสานโบราณยังขาดความรู้ความชำนาญในการก่อสร้างพระสถูปเจดีย์จึงสร้างเสมาหินขึ้นมาแทน

ส่วนความคิดของฝ่ายหลังที่ว่า เสมาหินที่พบในอิสานเป็นของที่ทำเนื่องในพุทธศาสนาเป็นหลักกำหนดเขตของสงฆ์นั้น ข้าพเจ้าก็เห็นด้วย เพราะเป็นการว่ากันตามหลักฐานที่เห็นอยู่คือเสมาหินที่พบ ในขณะนี้เป็นของในสมัยทวารวดีและลพบุรีแทบทั้งสิ้น อีกทั้งมีความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาด้วย ส่วนเรื่องที่ว่าเป็นหลักที่กำหนดเขตของสงฆ์นั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นหน้าที่ (function) อย่างหนึ่งของเสมาหินเท่านั้น หาเป็นหน้าที่ทั้งหมดไม่ นักประวัติศาสตร์ศิลป

บางท่าน (พิริยะ ไกรฤกษ์ 2517) ได้อ้างข้อความที่มีอยู่ในศิลาจารึกภาษาขอมที่พบที่วัดศรีธาตุ ในเขตบ้านท่าไฮ กิ่งอำเภอศรีธาตุ (ดูหน้า 6) มาชี้ให้เห็นถึงหน้าที่ของเสมาในการกำหนดเขต ในพิธีกรรมทางสงฆ์ในพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นเรื่องสำคัญ สำหรับข้าพเจ้าไม่เห็นด้วย เพราะหลักศิลาที่มีจารึกนั้นไม่ใช่เสมาหิน มีรูปร่างที่ไม่เหมือนเสมาโดยทั่วไป (ดูรูปที่ 9) คงเป็นหลักศิลาจารึกที่กำหนดเขตของสงฆ์ ตามข้อความที่จารึกไว้นั่นเอง อนึ่ง การที่ทั้งศิลาจารึกและเสมาหินที่พบในเขตวัดศรีธาตุ เป็นของที่เคลื่อนย้ายมาจากที่อื่นนั้น ก็เป็นการยากที่จะยืนยันให้เห็นว่า ศิลาจารึกและเสมาหินมีความสัมพันธ์กันตามข้อความที่มีกล่าวในจารึก ความสัมพันธ์ที่น่าจะเป็นไปได้เพียงอย่างเดียวก็คือเรื่องอายุ คือทั้งหลักจารึกและเสมาหินพบในบริเวณใกล้เคียงกัน แบบอย่างและลักษณะบัวที่ฐานของเสมาหินเป็นแบบทวารวดี ซึ่งเข้ากันได้ดีกับศักราชในศิลาจารึก จึงอาจเป็นของในยุคใกล้เคียงกันได้

นอกจากนี้ความเชื่อมั่นว่า เสมาหินเป็นหลักแสดงเขตสถานที่ศักดิ์สิทธิ์แต่เพียงอย่างเดียว ยังได้ทำให้คณะคุณพิริยะ ไกรฤกษ์ พิจารณาเห็นว่า บรรดาเสมาหินที่กรมศิลปากรเรียกว่าหินตั้ง ในเขตบ้านหินตั้ง เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา (ดูผังที่ 1) ไม่มีลักษณะเป็นวงกลม ตามที่ทางกรมศิลปากรได้เสนอไว้ แต่เป็นการปักล้อมบริเวณที่มีลักษณะสี่เหลี่ยมของเสมาหินในตำแหน่งแปดทิศ ตามแบบการแสดงเขตศักดิ์สิทธิ์ในทางศาสนา เรื่องนี้ข้าพเจ้าไม่เห็นด้วย เพราะคุณพิริยะ ไม่ยอมพิจารณาตำแหน่งที่ตั้งของเสมาหินนั้นทั้งหมด หากเลือกเอาเฉพาะเพียง 8 หลัก มาพิจารณาให้เข้ากับความเชื่อในเรื่องการปัก 8 ทิศ ที่คิดมาก่อน ความจริงกลุ่มเสมาหินที่อำเภอสูงเนินนี้ จะมองเป็นรูปกลมหรือรูปเหลี่ยมอย่างใดก็ได้ เพราะไม่ได้อยู่ติดกันพอที่จะแสดงรูปร่างแน่นอน สิ่งที่ควรจะพิจารณาอย่างยิ่ง ก็คือกลุ่มเสมานั้นมีมากกว่า 8 หลัก และไม่ได้ปักแบบล้อมบริเวณเป็นรูปกลมหรือเหลี่ยมอย่างเดียว หากมีการปักเรียงเป็นแถว หรือเป็นแนวเดียวมาก่อนที่จะถึงกลุ่มที่ปักล้อมบริเวณ (ดูผังที่ 1) ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า ถ้าพิจารณารูปร่างของกลุ่มเสมาให้หมดแล้ว ก็เป็นการยากที่จะกำหนดทิศแน่นอนเป็น 8 ทิศได้

ตามความคิดเห็นของข้าพเจ้า หลังจากได้พิจารณาศึกษารูปร่างลักษณะลวดลาย และลักษณะการปักเสมาหินในอีสานตามท้องถิ่นต่าง ๆ ที่ได้เสนอมานี้ เห็นว่าเสมาหินอีสานมีหน้าที่

หรือความสำคัญเป็น 3 อย่างด้วยกันคือ

1. เป็นการแสดงเขตบริเวณศักดิ์สิทธิ์ในทางศาสนาซึ่งได้แก่ (ก.) ล้อมรอบพระอุโบสถ อันเป็นที่ทำสังฆกรรมของพระภิกษุในพุทธศาสนา ซึ่งในสมัยแรก ๆ เป็นเพียงเนินดิน ที่อาจจะก่อตั้งอาคารไม้ขึ้น และต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ 16 ขึ้นมาจึงมีการก่อตั้งอาคารฐานอิฐขึ้น ดังที่พบเห็นในเมืองฟ้าแดดสูงยาง และเมืองคันธารวิสัย (ข.) ล้อมรอบบริเวณที่เป็นสถูปเจดีย์ ที่เคารพบูชา ซึ่งอาจจะเป็นเนินดิน หรือที่สิ่งก่อสร้างทางสถาปัตยกรรมก็ได้ (ค.) ปักเป็นเครื่องหมายของสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เช่นปักอยู่บนกลางเนินดิน หรือปักทั่ว ๆ ไปในเขตเนินดินเป็นต้น ลักษณะการปักเสมาแสดงเขตศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวนี้ ถือว่าเป็นลักษณะทั่วไป เพราะมีพบในบริเวณอื่นนอกเหนือไปจากดินแดนอีสาน โดยเฉพาะการปักเสมาเป็นเขตโบสถ์นั้น ได้เป็นที่ปฏิบัติกันในทุก ๆ วัด จนปัจจุบัน

2. เป็นการสร้างขึ้นเพื่อการกุศล แล้วนำไปปักไว้ในเขตศักดิ์สิทธิ์ โดยเหตุนี้จึงพบเสมาหินเป็นจำนวนมากในบริเวณเดียวกัน บางแห่งปักเรียงรายกันไป บางแห่งก็ปักเรียงกันเป็นกลุ่ม เสมาที่มีภาพสลักเป็นพระสถูปก็ดี เป็นภาพชาดกและพุทธประวัติก็ดี เป็นสิ่งที่ผู้สร้างอุทิศแก่พุทธศาสนาทั้งสิ้น เป็นทำนองเดียวกันกับการสร้างพระเจดีย์ และการสร้างภาพชาดกหรือพระบถในสมัยหลัง ๆ ลงมา สำหรับการสร้างเสมาหินในทำนองนี้ ข้าพเจ้าเชื่อเหลือเกินว่าอาจพัวพันไปถึงเรื่องเชื่อโชคลางสะเดาะเคราะห์ของส่วนบุคคล และการสร้างกุศลให้แก่ผู้ตายด้วยยกตัวอย่างเช่น ในท้องถิ่นบางแห่งในเขตจังหวัดลำปาง มีการสร้างพระพุทธรูปถวายวัดแทนการบวชพระของครอบครัวที่ไม่มีลูกชายหรือหลานชายที่จะบวชให้เป็นต้น

3. เสมาหินบางหลักมีขนาดสูงใหญ่เกินกว่าที่จะเป็นหลักเขต มีลักษณะเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สมบูรณ์ในตัวเอง บางแห่งปักรวมเป็นกลุ่ม บางแห่งปักเป็นแห่งเดียว เสมาดังกล่าวนี้ทำหน้าที่เช่นเดียวกับพระสถูปเจดีย์ หรือพระพุทธรูป เทวรูป ซึ่งคนกราบไหว้บูชา

ความสัมพันธ์กับเสมาในสมัยต่อมา

กลุ่มเสมาหินอีสานที่กล่าวมาแล้ว จัดได้ว่าเป็นวัฒนธรรมของท้องถิ่นที่มีอายุแต่สมัยลพบุรีขึ้นไป ในสมัยอยุธยาวัฒนธรรมแบบนี้ดูเสื่อมคลายลง มีเสมาหินในแบบวัฒนธรรมใหม่เข้ามาแทนที่ แต่ทั้งนี้ไม่ได้หมายความถึงการหอดทิ้งทำลายเสมาที่เป็นแบบวัฒนธรรมเดิมให้หมดไป

การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้คงเนื่องมาจากการแพร่หลายของพุทธศาสนาคติลังกาวงศ์ ในระหว่างพุทธศตวรรษที่ 18-20 ก็เป็นได้ ซึ่งทำให้ประชาชนในดินแดนประเทศมอญ พม่า ไทย ลาว และเขมร รับนับถือพระพุทธศาสนาในลัทธินี้ทั้งนั้น

เสมาหินที่พบในสมัยที่บ้านเมืองรับนับถือพุทธศาสนาหินยานแบบลังกาวงศ์นั้น มีลักษณะเป็นแบบแผนที่กำหนดตายตัว มีหน้าที่ปักแสดงเขตของพระอุโบสถ อันเป็นที่ทำสังฆกรรมของพระสงฆ์ การปักนั้นจะปักเป็น 4 ทิศ หรือ 8 ทิศ เป็นสำคัญ มีหลายแห่งที่นิยมจารึกบอกประวัติและฝังลงในแผ่นเสมา ซึ่งมีพบทั่วไปตามวัดต่าง ๆ ตั้งแต่เขตลุ่มแม่น้ำโขง ในจังหวัดอุดรธานี หนองคาย เลย และนครพนม นอกบริเวณอีสานออกไป มีพบในท้องถิ่นที่เคยเป็นอาณาจักรสุโขทัย และล้านนาไทย เฉพาะในเขตภาคอีสานนั้น บางแห่งได้มีการนำเอาเสมาหินเก่า ๆ เคลื่อนย้ายมาปักเป็นเขตพระอุโบสถ ส่วนในบางแห่งเวลาสร้างโบสถ์นั้นมักนำเอาแท่งหินหรือแผ่นหินธรรมชาติมาปักเป็นเสมา เสมาในบางตำแหน่งปักเป็นคู่เช่นเดียวกันกับการปักเสมาในแบบทวารวดี-ลพบุรี

ในท้องถิ่นบางแห่งของภาคอีสาน มีการสร้างวัดลงในบริเวณที่มีเสมาหินปักอยู่ หรือไปบางแห่งก็สร้างพระสถูปเจดีย์ลงไปบนเนินดินที่มีเสมาปักล้อมรอบ เสมาหินโบราณบางหลักได้ถูกเคลื่อนย้ายไปทำเป็นหลักเมืองก็มีอยู่หลายแห่ง บางหลักก็ถูกนำไปเก็บไว้เป็นศิลปวัตถุที่ศักดิ์สิทธิ์ประจำวัด หรือหมู่บ้าน หรืออำเภอ อีกสิ่งหนึ่ง ที่สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเสมาหิน กับวัฒนธรรมอีสานในปัจจุบัน ก็คือ มีการจำลองเสมาหินมาทำเป็นที่บรรจุอัฐิของผู้ตาย โดยปักเป็นเขตร้ววัดบ้าง หรือในบริเวณวัดบ้าง ลักษณะเช่นนี้มีอยู่ทั่วไปในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ตารางแสดงลักษณะการปักเสมาหินที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

บริเวณที่พบเสมาหิน	ปักเป็นกลุ่มไม่กำหนดตำแหน่งทิศ	ปักประจำตำแหน่งทิศ	ปักอยู่โดด ๆ	ไม่ทราบลักษณะ
1. บริเวณลุ่มน้ำมูล	4	-	-	2
2. บริเวณลุ่มน้ำชี	17	4	1	8
3. บริเวณลุ่มน้ำโขง	5	-	2	1
รวม	26	4	3	11 แห่ง

หมายเหตุ ตำแหน่งที่พบเสมาในตารางนี้ เป็นจำนวนเท่าที่พบในขณะนี้เท่านั้น

สรุป

เสมาหินเป็นโบราณวัตถุสำคัญอย่างหนึ่ง ที่แสดงให้เห็นว่าดินแดนภาคอิสานของไทยเคยมีวัฒนธรรมเก่าแก่เป็นของตนเองมาก่อนความเป็นมาของเสมาหินนั้น แต่เดิมคงเป็นเรื่องของหินตั้ง ซึ่งเป็นประเพณีและลัทธิเนื่องในการนับถือบรรพบุรุษ อันเป็นระบบความเชื่อที่มีอยู่ทั่วไปของประชาชนในภูมิภาคเอเชียอาคเนย์ ต่อมาในสมัยทวารวดีอันเป็นเวลาที่พุทธศาสนาหินยานแพร่หลายเข้ามาเสมาหินเหล่านี้ก็กลายมาเป็นของเนื่องในพุทธศาสนาไป ชาวอิสานโบราณในสมัยแรกนับถือพระพุทธศาสนา ไม่ใคร่นิยมสร้างพระสถูปเจดีย์ขึ้นบูชา ส่วนมากจะปักเสมาหินรอบ ๆ เนินดิน หรือบนเนินดินที่กำหนดให้เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์แทน เสมาหินจึงทำหน้าที่เป็นหลักเขตของบริเวณที่ศักดิ์สิทธิ์ และเป็นเครื่องหมายของบริเวณศักดิ์สิทธิ์ไปในตัว มีเป็นจำนวนมากที่ถูกทำให้มีรูปร่างที่แน่นอน และมีรูปสลักเป็นดอกบัว พระสถูปเจดีย์ ภาพชาดก และพุทธประวัติเสมาหินดังกล่าวนี้มีความศักดิ์สิทธิ์ในตัวเอง เพราะมีความหมายเป็นสิ่งแทนการสร้างพระสถูปเจดีย์ การสร้างภาพชาดกพุทธประวัติและการสร้างสิ่งเคารพบูชา อุทิศให้แก่พระพุทธศาสนาหรือเพื่อเป็นการทำบุญกุศลแก่ญาติพี่น้องที่ล่วงลับไป

เสมาหินเป็นสิ่งที่มีคุณค่าในทางศิลปกรรมอย่างมาก เพราะลวดลายและภาพสลักบนแผ่น

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.9 นครราชสีมา

หินนั้น นอกจากทำให้เราได้ทราบว่า ชาวอิสานโบราณนับถือพระพุทธศาสนาเป็นพื้นฐานสำคัญแล้ว ยังแสดงให้เห็นอีกด้วยว่า ได้รับนับถือมาแล้วแต่สมัยทวารวดี และสืบเนื่องเรื่อยมาจนถึงสมัยลพบุรี การพบกลุ่มเสมาหินที่กระจายอยู่ทั่วไปตามลุ่มน้ำสำคัญ ๆ ของภาคอิสานนั้น ยอมเป็นหลักฐานที่ยืนยันให้เห็นแน่ชัดว่า ชาวอิสานโบราณทั้งภาคนั้นนับถือพระพุทธศาสนาและมีวัฒนธรรมเป็นอย่างเดียวกันมาแต่สมัยทวารวดี แม้ว่าในสมัยต่อมา คือสมัยลพบุรี จะมีอิทธิพลของศิลปวัฒนธรรมจากอาณาจักรกัมพูชาแพร่หลายเข้ามาผสมผสาน และกินแดนบางส่วนของอิสาน โดยเฉพาะบริเวณลุ่มน้ำมูล ได้กลายไปเป็นส่วนหนึ่งของกัมพูชาก็ตาม ประชาชนส่วนใหญ่ของอิสานทั้งหมดก็ยังคงยึดมั่นในคติธรรมทางพระพุทธศาสนา และวัฒนธรรมของตนเองแต่เดิมอยู่ ดังนั้นเมื่ออำนาจทางการเมืองของกัมพูชาเสื่อมไป ชาวอิสานโบราณก็หันกลับมารับนับถือศาสนาและวัฒนธรรมเดิมของตน และต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ ซึ่งมีคติธรรมและวัฒนธรรมคล้ายคลึงกับศาสนาและวัฒนธรรมประจำท้องถิ่นของตนแพร่หลายเข้ามา ชาวอิสานก็สามารถปรับตัวเองให้เข้ากันได้ดีกับกระแสของลัทธิทางศาสนา และวัฒนธรรมใหม่ที่ไหลบ่าเข้ามานั้น

ในสมัยหลังลงมานี้ เสมาหินที่พบในภาคอิสาน ทำหน้าที่เป็นหลักเขตของพระอุโบสถแต่เพียงอย่างเดียว โดยมีการปักในตำแหน่งทิศที่แน่นอน ในท้องถิ่นบางแห่งไม่ทำเสมาหินขึ้นใหม่ แต่มักจะนำเอาเสมาหินแบบเก่าในสมัยทวารวดี-ลพบุรี มาปักเป็นหลักเสมาของพระอุโบสถ ส่วนบริเวณที่เคยมีเสมาหินปักอยู่ ก็คงได้รับการนับถือว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งบางแห่งก็มีการสร้างเจดีย์ หรือวิหารขึ้นคร่อมทับ เสมาหินบางหลักได้ถูกนำมาเป็นหลักเมืองของอำเภอ และจังหวัด และปัจจุบันดูเหมือนคติในเรื่องการเคารพบูชา บรรพบุรุษก็ได้หวนกลับเข้ามาสัมพันธ์กับเสมาหินอีก กล่าวคือได้มีประชาชนเป็นจำนวนมาก ตามวัดหลายแห่งในภาคอิสาน ที่สร้างที่บรรจุอัฐิของผู้ตายด้วยการสร้างเป็นรูปเสมาแบบสมัยทวารวดี และลพบุรี ไว้ในเขตวัดหรือปักรอบ ๆ บริเวณวัดแทนการสร้างพระสถูปเล็ก ๆ เช่นในภาคกลาง

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร 2503 โครงการและรายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ.2502 ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร พระนคร

กรมศิลปากร 2510 รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาค 2 พ.ศ. 2503-2508 ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร พระนคร

กรมศิลปากร 2515 โบราณวัตถุสถานในจังหวัดขอนแก่น และจังหวัดใกล้เคียง โรงพิมพ์การศาสนา พระนคร

ชิน อยู่ดี 2510 สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย กรมศิลปากร พระนคร

ชุมนุมศึกษาวัฒนธรรม และโบราณคดี 2509 รายงานการสำรวจ และศึกษาของสถานที่ โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์ พระนคร

ศรีศักร วัลลิโภดม 2509 "โบราณคดีบนภูพาน" ช่อฟ้า ปีที่ 1 ฉบับที่ 3 กุมภาพันธ์ 2509 หน้า 52-58

ศรีศักร วัลลิโภดม 2511 "โบราณวัตถุสถานในลุ่มน้ำชี" ช่อฟ้า ปีที่ 3 ฉบับที่ 7 เมษายน 2511 หน้า 46-65

ศรีศักร วัลลิโภดม 2517 "แคว้นหริภุญชัย" ในศิลปและโบราณคดีในประเทศไทย (กรมศิลปากรจัดพิมพ์) โรงพิมพ์ศูนย์การทหารราบ ประจวบคีรีขันธ์ หน้า 247-285

สำนักนายกรัฐมนตรี 2518 ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3 โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี พระนคร

ตีพิมพ์ในวารสารเมืองโบราณ ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๒ มกราคม - มีนาคม ๒๕๑๘

ลังที่ ๑ แผ่นหินตั้งในบริเวณหมู่บ้านหินตั้ง อ. สูงเนิน นครราชสีมา
Stone uprights in Ban Hin Tang, Amphur Sung Nern, Nakorn Rajsima

ลังที่ ๒ หลักหินที่บ้านโพธิ์ ต. บ้านยาง อ. เกษตรสมบูรณ์ ชัยภูมิ
Stone up rights in Ban Bodhi, Tambon Ban Yang, Amphur Kaset Sombboon, Chaiyaphum

ลังที่ ๓ หลักหิน ต. บ้านแก้ง อ. ภูเขียว ชัยภูมิ
Semas found in Tambon Ban Kaeng, Amphur Phu Khiew, Chaiyaphum.

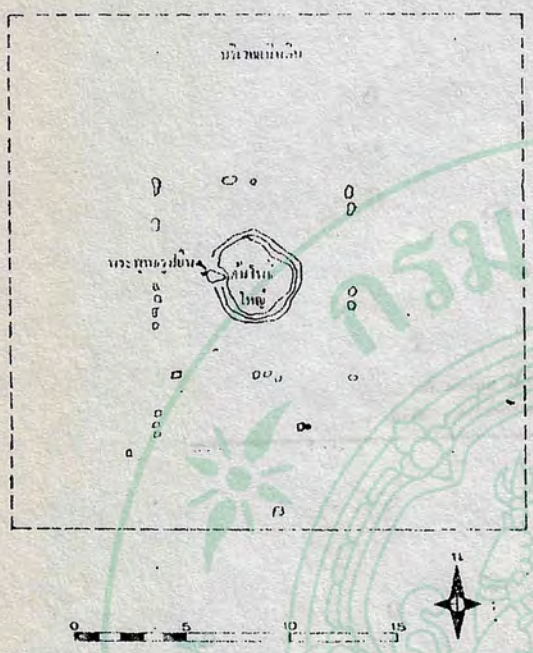

ลังที่ ๕ วัดพุทธมงคล ต. กันธรวารมฺย์ อ. กันทรวิชัย มหาสารคาม
Stone uprights found in Wat Bhudha Mongkol, Tambon Kantararat, Amphur Kantharavijaya, Mahasarakam.

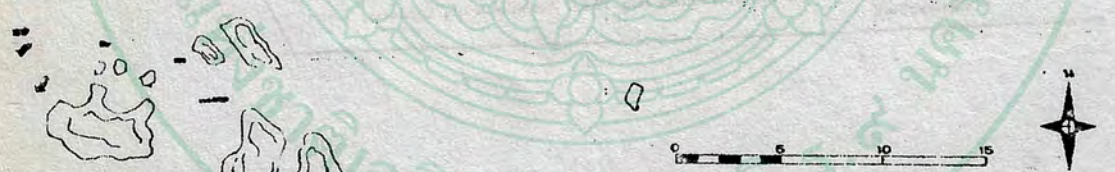

ลังที่ ๖ วัดโนนศิลา บ้านหนองคลิ้ม ต. เมืองพาน อ. บ้านผือ อุดรธานี
Group of *semas* in Wat Noun Sila, Ban Nong Klum, Tambon Maung Pan, Ampur Ban Phu, Udorn Dhani.

ลังที่ ๔ เสมาหินบีกรอบ ลิงหิน บนไหล่เขาภูพาน ต. บ้านเมืองพาน อ. บ้านผือ อุดรธานี
Stone uprights erected around a rock shelter on the shoulder of Phu Pan Range in Tambon Ban Muang Pan, Amphur Ban Phu, Udoru Dhani.

ลำดับที่ ๗ วัดบ้านแดง ต. จำปาโมง อ. บ้านผือ อุดรธานี
Stone uprights in Wat Ban Daeng, Tambon Chumpa Maung, Amphur Ban Phu, Udorn Dhani.

ลำดับที่ ๘ เสมาหินมีภาพสลักในเขตวัดบ้านม้า ต. พรเนา อ. สว่างแดนดิน สกลนคร
Semas with relief figures in Wat Ban Ma, Tambon Pan Na, Amphur Sawang Daen Din, Sakol Nakorn.

กรมศิลปากร หอสมุดแห่งชาติ สมเด็จพระเทียรราชสุดา

เสมาหินแบบที่ ๑ เป็นแบบใช้แท่งหินหรือแผ่นธรรมชาติ
Type 1 The unfashioned stone pillars and slabs

เสมาหินแบบที่ ๒ เป็นแบบแผ่นหินที่แต่งให้เป็นรูปร่างต่างๆ
Type 2 The retangular 'slab' type and its variations

เสมาหินแบบที่ ๓ เป็นแบบแท่งหินที่แต่งให้มีรูปร่างขึ้นมา
Type 3 The 'pillar' type and its variations

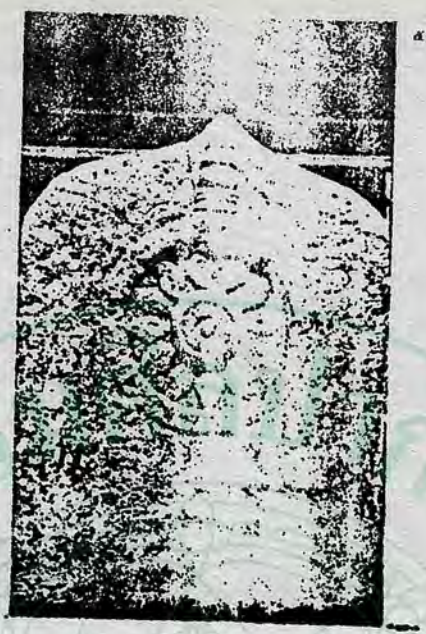

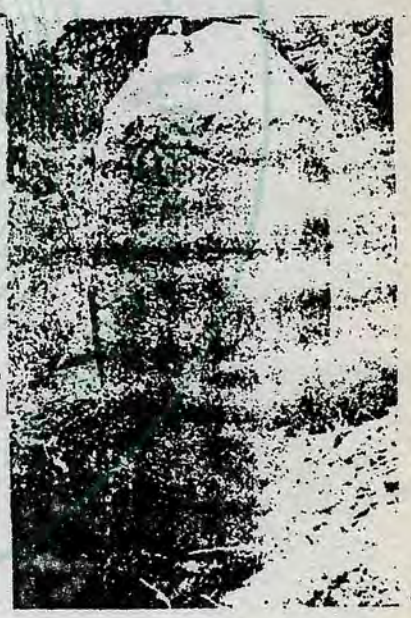

๑๐

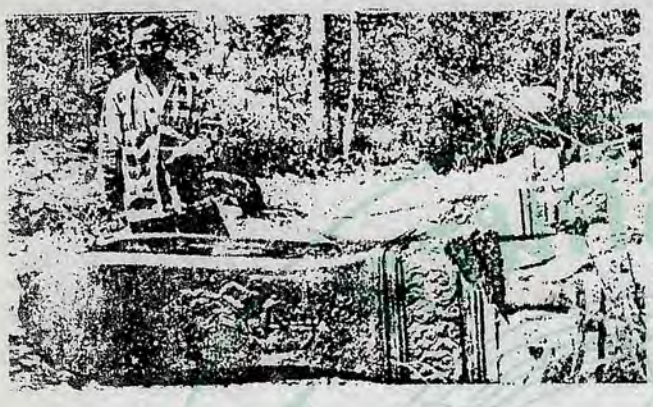

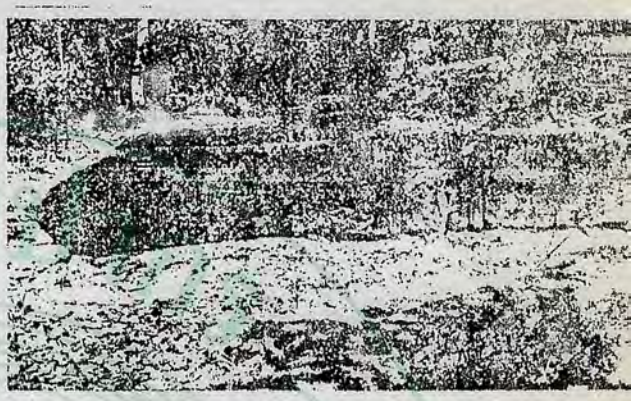

๑๖

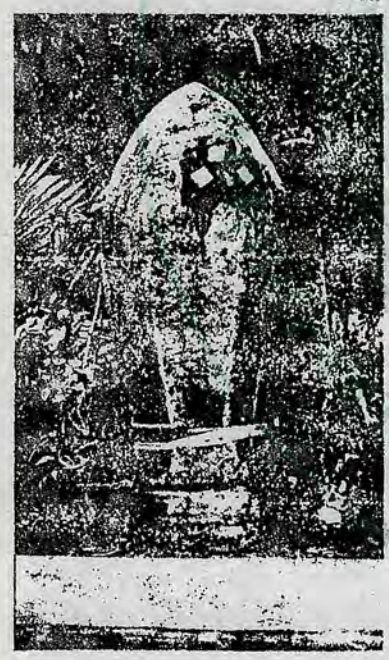

๑๔

ภาพพุทธประวัติ ตอนเสด็จลงจากดาวดึงส์หลังจากไป
โปรดพุทธมารดา

ภาพชาดก พบในเขตเมืองพ้าแดดสูงยาง

๑๕

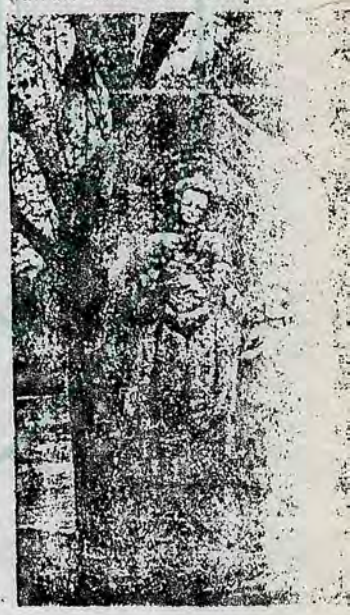

หมายเหตุ รูปที่ ๑๓ ไม่มี

การสัมมนาผลงานทางวิชาการ
ที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"
4-6 กรกฎาคม 2527 ณ วค. นครราชสีมา

เอกสารหมายเลข 2

"เขตสะสม" ก่อนพุทธศตวรรษที่ 19 ในอีสานเหนือ

ศรีศักร วัลลิโภดม

กรมศิลปากร หอสมุดแห่งชาติ เฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

บทความเสนอต่อที่ประชุมสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"

เขตสะสม "ก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ในอีสานเหนือ "

ศรีศักร วัลลิโภดม

บทความเรื่องนี้อาจจะเป็นที่แปลกหูแปลกตาสำหรับผู้อ่าน เพราะเหตุว่า มีการนำเอาคำประหลาด ๆ มาใช้คือ คำว่า "เขตสะสม" จึงใคร่ขออธิบายเสียในตอนแรกว่าหมายถึงบริเวณใดบริเวณหนึ่งที่มีสภาพทางภูมิศาสตร์ที่เอื้ออำนวยให้มีคนหลายกลุ่มหลายเหล่าหรือหลายเผ่าพันธุ์ มาตั้งหลักแหล่งอยู่ใกล้กันหรือปะปนกัน บริเวณดังกล่าวนี้มักจะอยู่ในเขตชายแดนของบ้านเมืองหรือของอาณาจักร ที่มีลักษณะโดดเดี่ยวห่างไกลจากการควบคุมทางการเมือง เป็นเหตุให้กลุ่มชนที่ต่างเผ่าพันธุ์เหล่านั้นมีการสังสรรค์กันในทางสังคมและวัฒนธรรมกันได้ ในบางครั้งก็มีผลทำให้เกิดการรวมตัวกันเป็นรัฐหรือบ้านเมืองขึ้นมาได้ ส่วนการที่จะยั่งยืนอยู่เพียงใดนั้นก็ขึ้นอยู่กับ ความผันแปร ซึ่งอาจจะเกิดจากบทบาทของผู้นำหรือไม่ก็ความแตกต่างกัน ในเรื่องของเผ่าพันธุ์ของคนในสังคมนั้นเป็นสำคัญ

ข้าพเจ้าขอยืมคำว่า "เขตสะสม" นี้มาจากชาวบ้านในเขตตำบลเมืองเก่าจังหวัดสุโขทัย เพราะเมื่อเวลาออกไปปฏิบัติงานสนามทางมานุษวิทยา เกี่ยวกับการตั้งหลักแหล่งของชุมชนนั้นพบว่าชาวบ้านมักจะเรียกบรรดาหมู่บ้านที่เกิดขึ้นอันเนื่องจากคนหลายท้องถิ่นหรือจากต่างหมู่บ้านกัน อพยพเข้าไปตั้งหลักแหล่งทำมาหากินอยู่ในบริเวณเดียวกัน สังสรรค์กันจนเกิดมีวัดและเป็นหมู่บ้านขึ้น ข้าพเจ้าเห็นว่าแนวความคิดเช่นนี้อาจนำไปใช้กับแหล่งที่เกิดเป็นบ้านเมืองหรืออาณาจักรในบางท้องถิ่นในประเทศไทยได้ เท่าที่ได้ศึกษาจากลักษณะในทางภูมิศาสตร์ หลักฐานทางโบราณคดีและตำนานพงศาวดารแล้วพบว่ามีรัฐหรืออาณาจักรหลายแห่งในประเทศไทยที่พัฒนาขึ้นจากบริเวณที่เป็น "เขตสะสม" มาก่อนเช่น แคว้นหริภุญไชย แคว้นโยนก แคว้นสุโขทัย และแคว้นล้านช้าง ล้วนมีที่ในตำนานนี้ทั้งสิ้น ในที่นี้โดยเหตุที่มีหน้ากระดาษจำกัดจะบอกกล่าวถึง บริเวณที่เป็นเขตสะสม เพียงแห่งเดียวในอีสานเหนือเท่านั้น

อีสานเหนือ หมายถึงบริเวณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย ตั้งแต่ฝั่งเหนือของลำแม่น้ำชีในเขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น มหาสารคาม กาฬสินธุ์ ขึ้นไปจนจดลุ่มแม่น้ำโขง

ในเขตจังหวัดนครพนม สกลนคร อุดรธานีและหนองคาย เมื่อวิเคราะห์ตามลักษณะในทางภูมิศาสตร์และหลักฐานทางวัฒนธรรมแล้ว บริเวณอีสานเหนืออาจแบ่งออกได้เป็น ๒ เขตใหญ่ ๆ คือ เขตลุ่มแม่น้ำชี กับลุ่มแม่น้ำโขง บริเวณลุ่มน้ำชีนั้นถือได้ว่าเป็นบริเวณแกนกลางในทางวัฒนธรรม เพราะเหตุว่ามีร่องรอยของเมืองโบราณและชุมชนโบราณใหญ่น้อยที่มีรูปแบบทางวัฒนธรรมเป็นแบบเดียวกันกระจายกันอยู่ รูปแบบทางวัฒนธรรมที่กล่าวถึงนี้คือ คติการปักเสมาหิน และการนับถือพระพุทธศาสนาลัทธิหินยาน เมืองสำคัญ ๆ ที่ปรากฏให้เห็นร่องรอยว่ามีความเจริญในทางศิลปวัฒนธรรมมาแล้วก็คือ เมืองฟ้าแดดสูงยาง เมืองกันทรวิชัย เมืองนครจำปาศรี เมืองคอนสวรรค์ และเมืองเสมา เป็นต้น ส่วนบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงนั้นถือว่าเป็น "เขตสะสม" ตลุมพนที่ตั้งแต่เขตจังหวัดนครพนม สกลนคร ขึ้นไปจนถึงอุดรธานี หนองคาย และจังหวัดเลย ปัจจุบันบริเวณนี้เป็นเขตชายแดนและในอดีตก็เป็นเขตชายแดนเช่นกัน จะเห็นได้ว่าบริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขง ในฝั่งไทยนั้น ตั้งแต่เขตอำเภอมุกดาหารจังหวัดอุบลราชธานีขึ้นมายังอุดรธานี หนองคายและเลยนั้น จะมีเทือกเขาภูพาน ขวางกั้นแยกออกจากที่ราบลุ่มในเขตลุ่มน้ำชี ส่วนทางฝั่งประเทศลาวก็เป็นที่ราบแคบ ๆ ริมฝั่งแม่น้ำถัดขึ้นไปเต็มไปด้วยเทือกเขาสลับซับซ้อน ที่ยกอาณาเขตประเทศลาวออกจากประเทศเวียดนาม หลักฐานทางวัฒนธรรมที่ชี้ให้เห็นว่าบริเวณนี้เป็น "เขตสะสม" นั้นอาจแยกพิจารณาออกเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) หลักฐานทางโบราณวัตถุสถาน

(๒) หลักฐานทางเอกสาร

<u>หลักฐานทางโบราณวัตถุสถาน</u>

บริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขงตั้งแต่เหนือปากแม่น้ำมูลในเขตอำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานีขึ้นมาจนถึงเขตจังหวัดนครพนม และหนองคายไม่ปรากฏพบร่องรอยของโบราณสถานวัตถุที่แสดงให้เห็นว่า เคยเป็นบ้านเมืองใหญ่โตมาก่อนสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๖ แตกต่างไปจากบริเวณตอนใต้อำเภอโขงเจียมลงไปในเขตอำเภอพิบูลย์มังสาหาร และในเขตแคว้นจัมปาสักของประเทศลาว ที่ปรากฏพบโบราณสถานขนาดใหญ่ที่มีความเก่าแก่ไปถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๒ อย่างเช่น ถ้ำปราสาท ริมฝั่งแม่น้ำมูล อำเภอโขงเจียม และที่วัดสระปทุม (วัดใต้) ที่แก่งสะพือ อำเภอพิบูลย์มังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี และวัดภูในแคว้นจัมปาสัก

ของลาว เป็นต้น ที่ล้วนแต่เป็นหลักฐานของบ้านเมืองในสมัยอาณาจักรเจนละทั้งสิ้น การที่ไม่ปรากฏพบร่องรอยของบ้านเมืองตอนเหนือ อำเภอโขงเจียมขึ้นไปนี้ ก็ย่อมแสดงให้เห็นว่า เป็นเขตปลอดคน โบราณสถานสำคัญที่พบมีแห่งเดียวคือ พระธาตุพนม แต่ก็เป็นเพียงศาสนสถานที่ไม่ได้ชี้ให้เห็นว่าผูกพันกับบ้านเมืองที่ใหญ่โตเป็นแว่นแคว้นในท้องถิ่นนี้ และยิ่งกว่านั้น รูปแบบและลักษณะทางศิลปกรรมของศาสนสถานแห่งนี้ ก็สะท้อนให้เห็นถึงส่วนผสมในทางวัฒนธรรมของชนหลายกลุ่มเหล่าอีกด้วย กล่าวคือพระธาตุองค์นี้ได้มีการก่อสร้างอย่างน้อย ๓ ครั้ง ครั้งแรกคงเกิดขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ — ๑๒ ร่องรอยของการใช้แท่งศิลาและแผ่นหินทำกรอบประตูนั้นชี้ให้เห็นว่าเคยสร้างให้เป็นปราสาทของพวกเจนละมาก่อน ต่อมาราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔—๑๕ ก็ได้มีการสร้างอาคารใหม่ทับลงไปอีกหนึ่ง เป็นอาคารรูปสี่เหลี่ยมลดชั้นก่อด้วยอิฐ รอบ ๆ อาคารและมุมประตูทั้งสี่ทิศ มีการสลักเป็นรูปเทวดาพและลวดลายประดับลงบนแผ่นอิฐ เทคนิคในการก่อสร้างเช่น การเรียงอิฐที่แนบสนิทโดยไม่เห็นวัตถุที่ใช้เป็นสอเชื่อมเป็นวิธีการของพวกขอม รวมทั้งเสาหลอกที่มีลักษณะกลมประดับอยู่กับแผ่นอิฐสลักลวดลายก็ละม้ายไปทางศิลปขอมโบราณ แต่ทว่าบรรดาลวดลายสลักอิฐเช่น ลายผักกูด กลับมีลักษณะเป็นแบบศิลปทวารวดี คล้าย ๆ กับที่พบบนแผ่นเสมาหินที่เมืองฟ้าแดดสูงยาง ภาพสลักเป็นรูปคนขี่ม้าแสดงการผาดโผนบนผนังอาคารนั้นเป็นลักษณะที่ไม่เคยเห็นในศิลปกรรมของขอมและทวารวดี แต่พบในศิลปชวาและจีนและในขณะเดียวกันลักษณะรูปร่างหน้าตาตลอดจนการแต่งกายของบุคคลในภาพสลักอิฐ ก็แตกต่างไปจากที่พบในศิลปขอม ทวารวดี และจาม แต่ในทำนองตรงข้าม แสดงให้เห็นถึงลักษณะที่น่าจะเป็นคนพื้นเมืองมากกว่าอย่างอื่น ที่น่าสนใจที่สุดก็คือลักษณะหน้าบันของซุ้มแต่ละทิศนั้นคล้ายไปทางซุ้มของศาสนสถานที่พบในเกาะบาหลี และภาพสลักเป็นรูปเทวประจำซุ้มทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันตกกลับเป็นภาพของพระวิษณุ พระพรหม และพระศิวะ ในลัทธิศาสนาฮินดูแทน ดังนั้น เมื่อพิจารณาจากลักษณะศิลปกรรมของอาคารพระธาตุพนม ที่สร้างขึ้นในระยะที่สองนี้แล้ว ก็อาจกล่าวได้ว่า ศาสนสถานแห่งนี้มีลักษณะผสมของอิทธิพลในทางวัฒนธรรมของคนหลายกลุ่มเหล่า ที่น่าจะมีความสัมพันธ์กับท้องถิ่นนี้ ส่วนการบูรณะพระธาตุพนมในครั้งที่สามนั้น เป็นเรื่องของภายหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา จะไม่นำมากล่าวในที่นี้

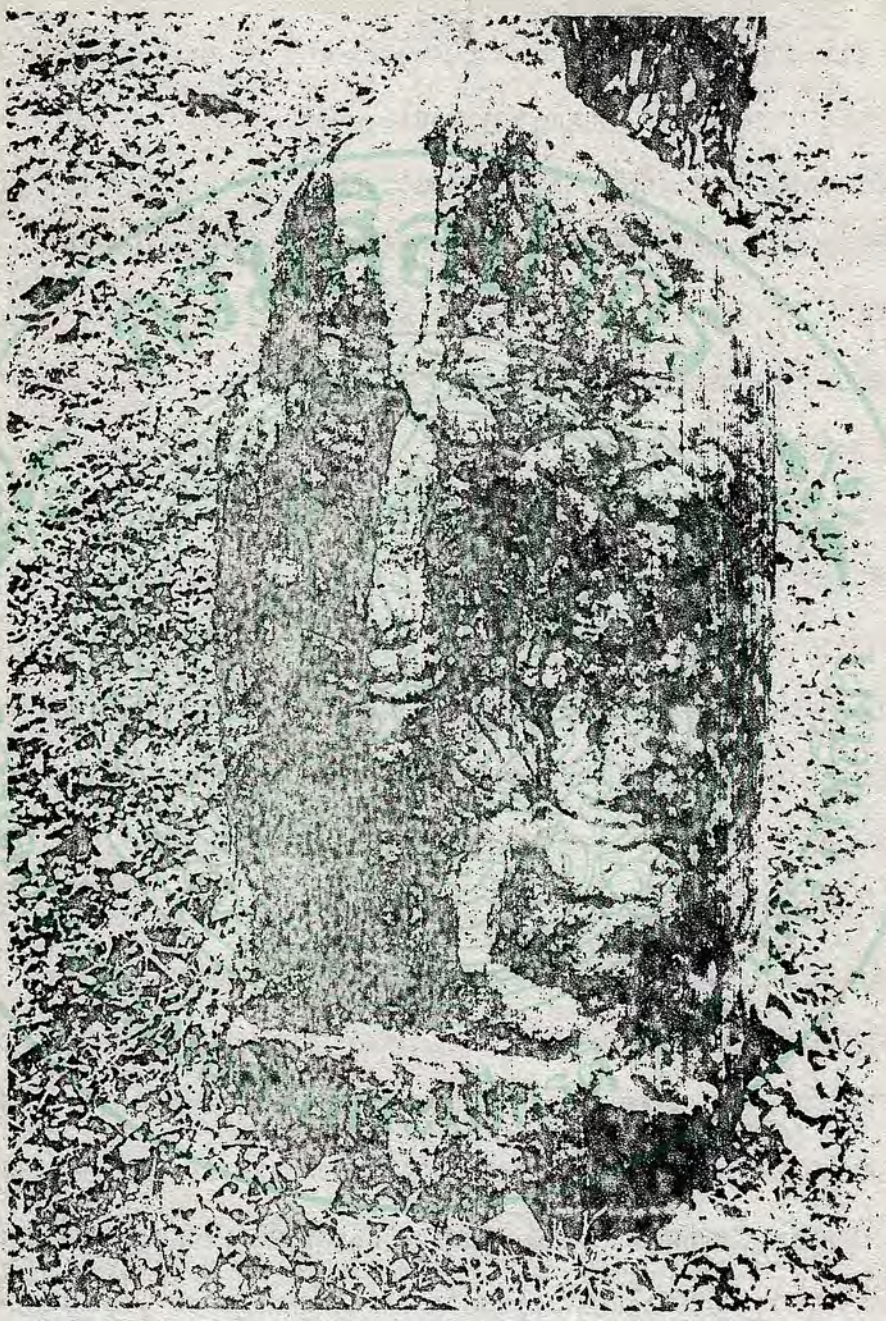

ภาพสลักบนแผ่นเสมาหิน บนยอดภูน้อย อำเภอนากลาง จังหวัดอุดรธานี เป็นศิลปแบบทวารว
Carving on a boundary marker on Phu Noi. Dvaravati period.

อย่างไรก็ตามในขณะที่ลักษณะทางศิลปกรรมของพระธาตุพนมไม่อาจสะท้อนให้เห็นได้อย่างเพียงพอว่า กลุ่มชนที่อยู่ในท้องถิ่นนี้คือผู้ใดแน่นั้น ก็มีหลักฐานทางโบราณวัตถุอีกอย่างหนึ่งที่พอจะชี้เค้าเงื่อนให้ได้ สิ่งนั้นก็คือเสมาหินที่ปักอยู่รอบ ๆ องค์พระธาตุพนม รวมทั้งที่พบในเขตวัดหลักศิลา ตำบลมรุกขนคร อำเภอธาตุพนมด้วย เสมาหินเหล่านี้หลายหลักที่ฐานสลักเป็นรูปกลีบบัว และรูปหม้อน้ำ อันเป็นสัญญลักษณ์ในทางพุทธศาสนา ในการสำรวจและศึกษา เสมาหินในอีสานครั้งหลังของข้าพเจ้านั้น พบว่าใบเสมาที่สลักเป็นรูปหม้อน้ำดังกล่าวนี้ มีพบมากในเขตรอบ ๆ หนองหานหลวง จังหวัดสกลนคร ของที่พบในเขตอำเภอธาตุพนมนี้ คงเป็นของที่กระจายมาจากบริเวณหนองหานหลวงนั่นเอง จึงน่าจะเป็นไปได้ที่ว่าประชาชนที่มาตั้งหลักแหล่งอยู่ในเขตพระธาตุพนมนั้น ส่วนหนึ่งก็อพยพย้ายมาจากแถวหนองหานหลวงในเขตจังหวัดสกลนคร และเสมาหินที่ปักขึ้นรอบ ๆ องค์พระธาตุนั้นก็คงทำขึ้นพร้อม ๆ กัน กับการสร้างอาคารนั้นขึ้นในสมัยที่สองนั่นเอง ทำให้เกิดเป็นปัญหาขึ้นในขณะนี้ว่า อาคารพระธาตุพนมในสมัยก่อนการบูรณะในครั้งที่สามภายหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมานั้น เป็นของที่สร้างขึ้นในลัทธิศาสนาไหนแน่ เพราะว่ามีทั้งพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ปนกันอยู่

จากการพบเสมาหินในเขตพระธาตุพนม ทำให้ข้าพเจ้าเชื่อว่า ผู้คนส่วนหนึ่งในท้องถิ่นนี้ มาจากทางสกลนคร และจากสกลนครมีความสัมพันธ์กับบ้านเมืองในเขตจังหวัดอุดรธานีเพราะพบร่องรอยของชุมชนที่มีปักเสมาหินไว้ในเขตกิ่งกิ่งอยู่ทั่วไป ในเขตบ้านเชียงอำเภอหนองหาน บริเวณเมืองหนองหานน้อย พบที่เมืองโบราณบ้านคอนแก้ว กลางหนองหานกุมภา นอกนั้นยังกระจายขึ้นไปในเขตอำเภอนากูลจนถึงเขตอำเภอวังสะพุงจังหวัดเลย อาจกล่าวได้ว่าคติในการปักเสมาหินนี้เป็นของกระจายจากบ้านเมืองในเขตลุ่มน้ำชีที่นับถือพระพุทธศาสนา ฝ่ายหินยานไปยังบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงในเขตจังหวัดสกลนครและนครพนม

ต่อจากเขตอำเภอธาตุพนม ขึ้นไปตามลำแม่น้ำโขงไปยังนครพนมและหนองคายก็ไม่ปรากฏพบร่องรอยของชุมชนที่เป็นเมืองใหญ่โตที่มีอายุเก่ากว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๖— ๑๗ จนกระทั่งถึงเขตอำเภอท่าบ่อ บนฝั่งไทยและเมืองฝั่งซ้ายฝั่งและนครเวียงจันทน์บนฝั่งลาว

ในเขตอำเภอท่าบ่อ ที่วัดพระองค์ตื้อใกล้กับลำน้ำโขง ได้มีผู้เคลื่อนย้ายเสมาหินทรายแดงที่เป็นของสมัยทวารวดีมาปักไว้ในเขตวัด เข้าใจว่าคงจะย้ายมาจากแถว ๆ เขตอำเภอบ้านผือจังหวัดอุดรธานี ที่อยู่ในบริเวณต้นลำน้ำโขง แต่ที่ฝั่งลาวในเขตนครเวียงจันทน์นั้นพบร่องรอยเมืองโบราณขนาดใหญ่ มีลักษณะเป็นแบบไม่สม่ำเสมออันเป็นลักษณะของเมืองโบราณรุ่นแรก ๆ มีผู้พบพระพุทธรูปแบบทวารวดีในเขตเมืองเวียงจันทน์นี้ โดยเฉพาะเกาะดอนชิงชู้ ในแม่น้ำโขงหน้านครเวียงจันทน์ ลักษณะผังเมืองตลอดจนโบราณวัตถุที่พบนั้นเป็นสิ่งที่ยืนยันให้เห็นว่าเวียงจันทน์เคยเป็นเมืองมาแล้วแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๕ — ๑๖ ลงมา และมีรูปแบบทางวัฒนธรรมเป็นแบบทวารวดี เช่นเดียวกันกับบ้านเมืองที่พบในเขตจังหวัดอุดรธานี และในเขตลุ่มแม่น้ำชี

ประมาณตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๖ ลงมาปรากฏมีโบราณวัตถุสถานที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมขึ้นในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงที่เรียกว่า เป็น "เขตสะสม" นี้ กล่าวคือมีการพบโบราณวัตถุสถานที่เป็นศิลปกรรมแบบขอม หรือได้รับอิทธิพลขอมในท้องถิ่นต่าง ๆ ที่พบมากที่สุดก็คือในเขตจังหวัดสกลนครต่อกับเขตจังหวัดอุดรธานี โดยเฉพาะที่สกลนครนั้นปรากฏมีการสร้างเมือง รูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาดใหญ่ขึ้นริมหนองหานหลวง สร้างถนน อ่างเก็บน้ำ ตระพัง และศาสนสถานขึ้นหลายแห่ง ที่เหลือให้เห็นได้ขณะนี้คือ พระธาตุนารายณ์เจงเวง พระธาตุเชิงชุม และพระธาตุดุม ล้วนเป็นศิลปของขอมในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ลงมาทั้งสิ้นบริเวณรอบนอกเมืองหนองหานหลวงออกไป ต่อเขตจังหวัดอุดรธานี วัฒนธรรมขอมก็แพร่หลายเข้าแทนที่วัฒนธรรมพื้นเมืองเดิมในหลาย ๆ แห่ง อย่างเช่นบนยอดเขาภูเพ็กก็ได้มีการสร้างศาสนสถานแบบขอมขึ้น ในเขตอำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี ก็มีการสร้างเมืองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าแบบขอมขึ้น และมีการสร้างศาสนสถานกลางเมืองขึ้นในรูปแบบที่ได้รับวัฒนธรรมของขอม บรรดาเสมาหินที่เคยสร้างเนื่องในลัทธิพุทธศาสนาฝ่ายหินยาน ก็ได้รับการเปลี่ยนแปลงมาสร้างเป็นของเนื่องในลัทธิมหายาน และมีศิลปกรรมแบบขอมเข้ามาเจือปน มีการสร้างรูปเคารพที่เป็นศิลปกรรมแบบขอมเช่นเทวรูป แบบขอมเข้ามาเจือปน มีการสร้างรูปเคารพที่เป็นศิลปกรรมแบบขอมเช่นเทวรูป และพระพุทธรูปแบบนาคปรกเป็นต้น ในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ศิลป

และวัฒนธรรมขอมแพร่หลายมากที่สุดใน "เขตสะสม" นี้ คือ ได้แพร่หลายทั่วไปจนถึงเขต อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี อำเภอเวียงคุก จังหวัดหนองคาย และเมืองฝั่งซ้ายฝั่งและนครเวียงจันทน์บนฝั่งลาว เกิดคติการสร้างรูปเคารพในพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายาน โดยได้รับอิทธิพลศิลปแบบบายนของขอม ที่เมืองฝั่งซ้ายฝั่งในเขตลาวมีการสร้างอโรคยาศาลและพบจารึกของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แห่งกัมพูชามีร่องรอยของถนนขอมสร้างผ่านจังหวัดสกลนครไปถึงนครเวียงจันทน์ และที่เวียงจันทน์เองก็พบรูปปั้นศิลาขนาดใหญ่ของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ที่เวียงคุกบนฝั่งไทยมีพระพุทธรูปในศิลาแบบลพบุรี ที่ได้รับอิทธิพลศิลปกรรมแบบบายน และที่สำคัญก็คือบริเวณไหล่เขาภูพานในเขตเมืองพาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี ซึ่งเป็นแหล่งศาสนสถานที่สำคัญแห่งหนึ่งของภูมิภาคนี้ ก็ปรากฏมีอิทธิพลของศิลปกรรม ทางศาสนาแบบขอมเข้าแทนที่ แต่เดิมศาสนาสถานของบริเวณนี้เป็นของเนื่องในลัทธิหินยาน เป็นแหล่งในการทำวิปัสสนาของพระสงฆ์ หรือผู้ที่สละกิเลสทางโลก มีการดัดแปลงโขดหินเพิงหินให้เป็นที่อาศัยทำวิปัสสนามีคติการปักเสมาหินและบูชารอยพระพุทธบาทครั้นถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ก็ได้รับการเปลี่ยนให้เป็นศาสนสถานทางคติมหายาน ดังเห็นได้ชัดที่วัดลูกเขยว่ามีการดัดแปลงเพิงหิน ให้มีหน้าที่เหมือนกับปราสาท โดยนำเอาแท่งหินมาก่อเป็นผนัง และสกัดตอนล่างของโขดหินให้เป็นแท่นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป พร้อมกันกับเขียนภาพสีบนผนังของเพิงหินภายในให้เป็นรูปปรางค์ มีพระพุทธรูปยืนและมีพระสาวกเผ้าแทนใกล้ ๆ กับเพิงหินที่ทำหน้าที่เป็นปราสาทนั้น ก็มีโขดหินที่สลักเป็นรูปพระพุทธรูปนั่งและยืนหลายองค์ รวมทั้งรูปเทวรูปด้วยลักษณะศิลปกรรมแสดงให้เห็นได้ชัดเจนว่า เป็นการผสมระหว่างศิลปแบบพื้นเมืองกับศิลปขอมในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๘ นอกจากนั้นยังปรากฏมีพระพุทธรูปหินทรายศิลปแบบลพบุรี อีกเป็นจำนวนมาก บางองค์แลเห็นได้ชัดว่าเป็นการนำเอาแท่งเสมาหินสมัยทราวดีมาสลักเป็นพระพุทธรูป และมีอีกหลาย ๆ องค์ที่เดียวที่แสดงว่าเป็นพระพุทธรูปที่สลักขึ้นในสมัยหลังพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ลงมา ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการต่อเนื่องในเรื่องประเพณีการสร้างพระพุทธรูปหินในสมัยหลัง ๆ

ตามที่กล่าวมาแล้วนี้พอสรุปได้ว่าจากหลักฐานทางโบราณวัตถุสถานสมัยก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ขึ้นไปนั้น ชี้ให้เห็นว่าบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงในอีสานเหนือนั้น ในชั้นแรกมีการ

การกระจายของกลุ่มชนที่นับถือพุทธศาสนาลัทธิหินยานอยู่ในเขตจังหวัดอุดรธานี และบริเวณหนองหานหลวง ในเขตจังหวัดสกลนครอยู่ก่อน ซึ่งศูนย์กลางของบริเวณที่เป็นบ้านเมืองในระยะนั้นคงอยู่ในเขตลุ่มแม่น้ำชี ในเขตจังหวัดอุดรธานี ขอนแก่น และกาฬสินธุ์ ต่อมาได้มีการกระจายของกลุ่มชนในเขตหนองหานหลวง เข้าไปในเขตอำเภอธาตุพนม ผสมผสานกับชนต่างเผ่าพันธุ์ ที่คงเคลื่อนย้ายมาจากถิ่นอื่นทางเหนือและทางตะวันออกของแม่น้ำโขง จนมีการสร้างพระธาตุพนมขึ้นเป็นศูนย์กลางในระบบความเชื่อ ส่วนเขตลุ่มแม่น้ำโขงในเขตจังหวัดอุดรธานีและหนองคาย ก็มีการเคลื่อนย้ายของกลุ่มชนที่นับถือพุทธศาสนาลัทธิหินยานเช่นเดียวกันกับในเขตลุ่มน้ำชี เข้าไปตั้งสร้างเป็นบ้านเมืองที่ นครเวียงจันทน์นับเป็นเมืองที่สำคัญแห่งแรกในเขตลุ่มแม่น้ำโขง ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ได้มีอิทธิพลทางการเมืองและทางวัฒนธรรมจากกัมพูชาแพร่ขึ้นมาตามลำแม่น้ำโขง นำลัทธิทางศาสนาพราหมณ์และพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเข้ามาแพร่หลายในระยะนี้ได้มีการสร้างเป็นเมืองสำคัญขึ้น ๒ แห่ง คือ เมืองหนองหานหลวงและที่สกลนคร และเมืองหนองหานน้อยในเขตจังหวัดอุดรธานี มีการสร้างปราสาทและโบราณวัตถุสถานระบบขอมขึ้นในภูมิภาคนี้ และแพร่หลายขึ้นไปจนถึง หนองคายและเวียงจันทน์

หลักฐานทางเอกสาร

บริเวณลุ่มน้ำโขงที่เรียกว่าเป็น "เขตสะสม" นี้ ไม่ไร้หลักฐานทางด้านเอกสาร เพราะเหตุว่าในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ลงมา ได้กล่าวถึงบริเวณที่สำคัญของอาณาจักรล้านช้าง หรือศรีสัตนาคนหุต เอกสารฉบับแรกที่จะกล่าวถึงในที่นี้คือ อุรังคธาตุหรือตำนานพระธาตุพนม เป็นตำนานที่ให้ความรู้เกี่ยวกับความเป็นมาของบ้านเมืองใน "เขตสะสม" เป็นอย่างดี พอสรุปใจความสำคัญได้ว่า การสร้างพระธาตุพนมนั้นเป็นเหตุการณ์ที่ใหญ่โต เป็นเรื่องของภูมิภาคใหญ่ไม่ใช่เฉพาะท้องถิ่น ได้มีการเข้ามาร่วมของกษัตริย์และคนต่างแดนที่อยู่ห่างไกล พระธาตุพนมตั้งอยู่ ณ ภูกำพร้า เป็นบริเวณที่เป็นกลางไม่มีผู้ใดเป็นเจ้าของ เพราะต้องการป้องกันการรบพุ่งแย่งชิงพระบรมธาตุกัน ส่วนบ้านเมืองที่เกี่ยวข้องนั้นอาจแบ่งได้ดังนี้ กลุ่มที่อยู่ในท้องถิ่นใกล้ชิดกับพระธาตุ คือ เมืองศรีโคตรบอง (นครพนม) เมืองหนองหานหลวง(สกลนคร) เมืองหนองหานน้อย (อำเภอหนองหานอุดรธานี) เมืองพาน

(อำเภอบ้านผืออุดรธานี) เมืองสุวรรณภูมิ (อยู่ในเขตลาว) และเมืองจันทบุรี (เวียงจันทน์) ส่วนกลุ่มเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไปได้แก่เมืองอินทปัฐ (กัมพูชา) เมืองจุลนี (ดังเกี๋ย) เมืองสาเกต (ร้อยเอ็ด) และเมืองกรุงทนคร (อโยธยา) พระธาตุพนมได้สร้างขึ้น ณ ภูกำพร้า ริมแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นบริเวณที่เป็นกลาง คือไม่อยู่ในท้องที่ของผู้ใด เพื่อที่ชาวเมืองต่าง ๆ จะพากันมากราบไหว้สะดวก

จากตำนานพระธาตุพนมนี้ทำให้ได้ข้อมูลเกี่ยวกับเมืองโบราณ ที่จะเข้ากันได้ดีกับหลักฐานทางโบราณคดีที่กล่าวมาแล้วในตอนต้น เมืองสำคัญเช่น เมืองหนองหานหลวง เมืองหนองหานน้อย เมืองพาน และเมืองจันทบุรี ล้วนแต่เป็นเมืองที่มีตัวตนมีหลักฐานทางโบราณคดีสนับสนุนทั้งสิ้น ตำนานพระธาตุนี้ชี้ให้เห็นว่าเมืองเหล่านี้ต่างมีเจ้าเมืองปกครองอย่างมีอิสระ และอยู่ในสภาพที่เป็นบ้านเล็กเมืองน้อยกระจายกันอยู่อย่างเช่นพระยาสุวรรณภิงคาร ครองเมืองหนองหานหลวง (สกลนคร) พระยาคำแดงครองเมืองหนองหานน้อย (ในเขตอุดรธานี) การอัญเชิญพระอุรังคธาตุไปยังดอยภูกำพร้า นั้นต้องผ่านเขตแดนของเมืองหนองหานหลวงก่อน ส่วนเมืองศรีโคตรบองนั้น พระยาคำแดงบูรและพระยานันทเสน เป็นผู้ครองเมืองนี้ตั้งอยู่ริมแม่น้ำโขง แต่มีการเคลื่อนย้ายตำแหน่งเมืองบ่อย ๆ แต่เมื่อสรุปแล้วก็อยู่ในเขตจังหวัดนครพนม ต่อมาได้เกิดอุทกภัยขึ้นที่เมืองหนองหานหลวง และหนองหานน้อยทำให้ต้องมีการอพยพผู้คนไปตั้งหลักแหล่งอยู่แถวเมืองสุวรรณภูมิ ในฝั่งลาวตอนเหนือเวียงจันทน์ขึ้นไป และหลังจากนั้นไม่นานก็มีบุคคลผู้หนึ่งชื่อ บุรีจันอวยล้วยสร้างนครเวียงจันทน์ขึ้น และได้มีการแต่งงานกับราชธิดาของกษัตริย์ที่อพยพมาจากเมืองหนองหานหลวง ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา นครเวียงจันทน์ก็พัฒนาขึ้นเป็นศูนย์กลางความเจริญของท้องถิ่นนี้

ถ้าหากพิจารณาเรื่องราวจากตำนาน พระธาตุพนมให้ดีแล้วจะเห็นได้ว่า ทั่วบริเวณที่ตั้งของพระธาตุพนมเอง และบริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขงในเขตจังหวัดนครพนม สกลนคร อุดรธานี หนองคายและเวียงจันทน์นั้น เป็นแหล่งที่มีคนหลายกลุ่มเหล่าเข้ามาตั้งหลักแหล่งปะปนกันอยู่ มีการสร้างเป็นบ้านเป็นเมืองขึ้น และมีความสัมพันธ์กันอย่างหลวม ๆ ในทางวัฒนธรรม การสร้างพระธาตุพนมนั้นเป็นคูหาสี่เหลี่ยมสองชั้น และมีสภาพสลักอิฐประดับนั้นน่าจะมีความหมายให้เป็นศาสนสถานที่เป็นศูนย์รวมจิตใจของคนต่างเผ่าพันธุ์ในท้องถิ่นนี้ไม่มากก็

น้อย ตำนานอีกฉบับหนึ่งที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับบ้านเมืองใน "เขตสะสม" นี้ก็คือ พงศาวดารล้านช้าง ซึ่งกล่าวว่าสมัยก่อนการสร้างเมืองชวาหรือเมืองหลวงพระบางนั้น มีบุคคลผู้หนึ่งชื่อ พานิชชา อยู่ที่เวียงจันทน์ ได้ขึ้นไปค้าขายที่เมืองเชียงดง เชียงทอง และได้อุปภิเศกเป็นพระยาในเมืองเชียงดง เชียงทอง เหตุการณ์นี้เกิดขึ้นก่อนที่ขุนชวาจะมาสร้างบ้านแปลงเมือง คือสร้างเป็นเมืองหลวงพระบางขึ้น ข้อมูลเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าเวียงจันทน์เป็นเมืองที่มีความเจริญมาก่อนหลวงพระบาง และผู้คนในเขตหลวงพระบางส่วนหนึ่งอยู่ทางตอนเหนือนั้นก็มองเวียงจันทน์ในฐานะที่เป็นศูนย์กลางความเจริญอยู่ ในสมัยหลัง ๆ ลงมาจึงมีการเคลื่อนย้ายเข้ามาในเขตของเวียงจันทน์ พงศาวดารเมืองหลวงพระบางกล่าวว่าเมื่อ พ.ศ. ๑๘๔ นั้น เมืองเวียงจันทน์เป็นเมืองอิสระและยังมีหัวเมืองที่อยู่ในกลุ่มเดียวกันอีก ๓ เมือง ได้แก่เมืองตระบอง เมืองตีโคฎะบอง เมืองห้วยหลวง และเมืองไผหนาม ครั้นต่อมาเมื่อท้าวฟ้างุ้มได้เป็นราชบุตรเขยของพระยาศิริจุนทราชพระเจ้าแผ่นดินอินทปัต (กัมพูชา) ทรงได้กำลังสนับสนุนไปตีเมืองหลวงพระบาง และแยงราชสมบัติจากพระยาสุวรรณคำผงผู้ปู่แล้ว กยกกองทัพมาตีเมืองทั้งสิ้นได้โดยเฉพาะเมื่อตีเมืองไผหนามได้แล้วนั้นก็ให้เปลี่ยนชื่อเป็น เมืองเวียงคำแทน และหลังจากนี้ได้เวียงจันทน์เวียงคำแล้ว พระเจ้ากรุงอินทปัตก็ทรงยกบรรดาหัวเมืองขึ้นทางฝ่ายเหนือ ตั้งแต่แก่งลี่ผีขึ้นไป ให้กับพระยาฟ้างุ้มให้เป็นเขตของกรุงศรีสัตนาคนหุต

ข้อมูลที่กล่าวถึงในพงศาวดารเมืองหลวงพระบางนี้ เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับหลักฐานทางโบราณคดีเกี่ยวกับอิทธิพลของวัฒนธรรมขอมนั้น พอเห็นได้ชัดว่ากุมพูชาถือว่าหัวเมืองขึ้นฝ่ายเหนือของตนนั้นอยู่ตั้งแต่แก่งลี่ผีขึ้นไป ตลอดสองฝั่งแม่น้ำโขง จนถึงเมืองเวียงจันทน์ แต่ว่าในสมัยหลังลงมานั้น เวียงจันทน์และหัวเมืองใกล้เคียงซึ่งคงอยู่ในเขตจังหวัดหนองคายและนครพนมลงมา แข็งข้อตั้งตัวเป็นอิสระดังนั้นเมืองท้าวฟ้างุ้มมีความสัมพันธ์กับกัมพูชาแล้ว ทางกัมพูชาจึงสนับสนุนให้ปราบปรามเมืองเหล่านี้เสียแล้วพร้อมกันนั้นก็ยกหัวเมืองอื่น ๆ ที่อยู่เหนือแก่งลี่ผีให้แก่ล้านช้าง นับว่ากัมพูชามีส่วนอย่างสำคัญในการที่ทำให้เกิดอาณาจักรล้านช้างหรือศรีสัตนาคนหุตขึ้นในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ และขณะเดียวกันทางล้านช้างก็ได้อาศัยดินแดนลุ่มแม่น้ำโขงที่เรียกว่า "เขตสะสม" นี้เป็นฐานของความเจริญแห่งอาณาจักรตน

ยังมีหลักฐานทางเอกสารที่น่าสนใจเกี่ยวกับเวียงจันทน์และ "เขตสะสม" ในลุ่มแม่น้ำโขงว่าเป็นเขตอิสระอีกในศิลาจารึก กรุงสุโขทัย จารึกหลักที่ ๑ ที่เชื่อกันว่าพ่อขุนรามคำแหงโปรดให้สร้างขึ้นนั้นมีข้อความว่า "เบื้องตะวันออก รอดสรลวง สองแคว ลุมมาจากสคาเข้าฝั่งของ เถิงเวียงจันทน์ เวียงคำ เป็นที่แล้ว" ถ้าเชื่อว่าข้อความในศิลาจารึกตอนนี้เขียนขึ้นในสมัยพ่อขุนรามคำแหงก็จะขัดแย้งกันกับข้อความในพงศาวดารเมืองหลวงพระบางที่ว่าคำว่า เวียงคำเป็นชื่อเพิ่งเกิดขึ้นในสมัยของพระยาฟ้างุ้ม แต่ถ้าเชื่อว่าข้อความนี้เขียนขึ้นหลังรัชกาลพ่อขุนรามคำแหงแล้ว ก็จะรับกันกับพงศาวดารเมืองหลวงพระบางและจารึกสุโขทัยสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทย เพราะมีกล่าวถึงชื่อพระยาฟ้างุ้มว่าเป็นกษัตริย์ร่วมสมัยเดียวกันกับสมเด็จพระมหาธรรมราชาลิไทยในศิลาจารึก แต่อย่างไรก็ตามข้อมูลที่เกี่ยวกับเวียงจันทน์เวียงคำนี้ อาจทำความไปถึงสมัยพ่อขุนรามคำแหงได้ว่าในขณะนั้นยังเป็นกลุ่มเมืองที่เป็นอิสระอยู่ และน่าจะมีความสัมพันธ์กับกรุงสุโขทัยด้วย การค้นคว้าของจิตร ภูมิศักดิ์ในเรื่อง "ความเป็นมาของคำ สยาม ไทย ลาว และขอม" และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาตินั้นพบว่า บริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขงตั้งแต่แก่งลี่ผีขึ้นมาจนถึงเขตจังหวัดนครพนมนั้นเป็นที่อยู่ของพวกที่เรียกว่า ข่า มีข่าระแคเป็นต้น หาได้เป็นชนชาวลาวทั้งหมดไป ในกฎมณเฑียรบาล พ. ศ. ๑๙๐๑ ได้ระบุว่า บรรดารายชื่อเมืองมีกษัตริย์และถวายบรรณาการคอกไม้เงินดอกไม้ทองแก่กรุงศรีอยุธยารวม ๒๐ เมืองนั้น มีเมืองโคตรบองและเมืองเวียงแควรวมอยู่ด้วย ข้อมูลดังกล่าวนี้ล้วนสนับสนุนให้เห็นว่าบริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขงตั้งแต่เวียงจันทน์ลงมา จนถึงเขตอุบลราชธานีเป็นเขตสะสมที่มีคนหลายเผ่าพันธุ์อยู่ปะปนกันมาก่อนที่จะถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้าง

<u>สรุป</u>

บริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขงในเขตอีสานเหนือตั้งแต่เหนือเขตอำเภอโขงเจียมจังหวัดอุบลราชธานีขึ้นไปจนถึง นครพนม สกลนคร อุดรธานี หนองคาย เวียงจันทน์ และเลย จัดเป็นบริเวณที่เรียกว่า "เขตสะสม" เพราะเหตุว่าอยู่ชายแดนของรัฐหรือแคว้นใหญ่ ๆ ทั้งทางด้านใต้ ด้านตะวันตก ด้านเหนือ และด้านตะวันออก จึงเป็นแหล่งที่มีผู้คนหลายกลุ่มเหล่าหลายเผ่าพันธุ์ เข้ามาตั้งหลักแหล่งสิ่งเหล่านี้อาจศึกษาได้จากลักษณะทางศิลปกรรม วัฒนธรรม

พระพุทธรูปสลักบนแท่งศิลา พบในเขตอำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย
ศิลปกรรมของท้องถิ่นในสมัยพุทธศตวรรษที่ 18-19

A Buddha image carved into a stone slab from Chiang Khan district, Loei province.
Regional art from the 13th or 14th century.

ตลอดจนตำนานพงศาวดารในท้องถิ่น การศึกษา "เขตสะสม" เท่าที่ทำอยู่ขณะนี้พอกล่าวได้ว่า ในสมัยก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๙ นั้น ประชาชนส่วนหนึ่งที่เคลื่อนย้ายเข้ามาอยู่ในเขตสะสมนั้น มีวัฒนธรรมเป็นแบบเดียวกันกับผู้ที่อยู่ในเขตลุ่มแม่น้ำชีในตอนกลางของภาคอีสาน พวกนี้นับถือพระพุทธศาสนาคติหินยาน นิยมปักเสมาหินแสดงเขตศักดิ์สิทธิ์ ศาสนาคนพวกอื่นที่อพยพเข้ามาปะปนคงมาจากทางตะวันออกเฉียงเหนือของแม่น้ำโขงซึ่งได้แก่ ในเขตแคว้นญวนและจามปา รวมทั้งจากกัมพูชาทางลุ่มแม่น้ำโขงตอนใต้ด้วย เหตุนี้เมื่อมีการสร้างพระธาตุพนมขึ้นในระยะแรก ๆ นั้นจึงมีลักษณะทางวัฒนธรรมของชนหลายหมู่เหล่าผสมกันอยู่ในศิลป สถาปัตยกรรมของพระธาตุ ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๖ เป็นต้นมา อาณาจักรกัมพูชาทำสงครามกับอาณาจักรจามปา ซึ่งจำเป็นต้องขยายอำนาจเข้าครอบครองดินแดนที่เป็น "เขตสะสม" นี้เพราะว่าเป็นเขตอยู่ในเส้นทางที่จะไปยัง อาณาจักรญวนและจามปา ขอมได้สร้างถนนจากเมืองพระนคร เลียบริมฝั่งแม่น้ำโขงผ่านจังหวัดสกลนครไปยังเมืองเวียงจันทน์ และขณะเดียวกันก็สร้างเมืองสำคัญขึ้นเพื่อการปกครอง ๒ แห่งคือ เมืองหนองหานหลวง (สกลนคร) และเมืองหนองหานน้อย (อำเภอหนองหาน อุดรธานี) อำนาจของขอมสูงสุดในตอนครึ่งแรกของพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ในรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ซึ่งปรากฏว่ามีการอโรคยาศาลในเขตเมืองชายฝั่งบนฝั่งประเทศลาว และมีการนำพระรูปของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ ไปไว้ ณ นครเวียงจันทน์ด้วย พุทธศาสนาลัทธิมหายานได้แพร่หลายทั่วไประยะนี้ ครั้นสิ้นรัชกาลของพระเจ้าชัยวรมันที่ ๗ แล้ว อิทธิพลของขอมก็เสื่อมลง "เขตสะสม" ก็กลายเป็นอิสระ มีนครเวียงจันทน์เป็นศูนย์กลางความเจริญ มีการค้าขายติดต่อกับดินแดนใกล้เคียง จนกระทั่งประมาณครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เมืองพระเจ้าฟ้างุ้มได้ราชสมบัติที่เมืองหลวงพระบางแล้ว จึงได้ขยายอำนาจโดยการสนับสนุนของอาณาจักรกัมพูชาที่ถือว่าตนยังมีดินแดนอยู่เหนือเขตสะสม เข้าตีเมืองเวียงจันทน์ เวียงคำ และเมืองอื่น ๆ ได้ และผนวกเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้าง

ตีพิมพ์ใน วารสารเมืองโบราณ. ปีที่ ๖ ฉบับที่ ๑ เดือนตุลาคม–พฤศจิกายน ๒๕๒๒.

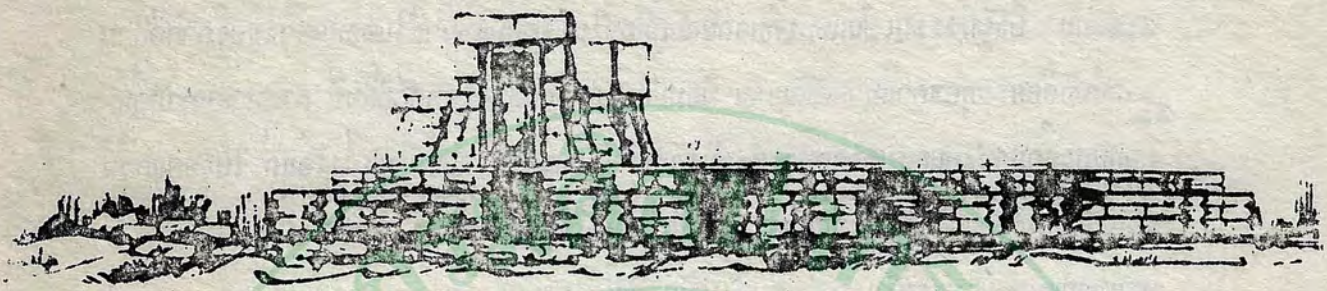

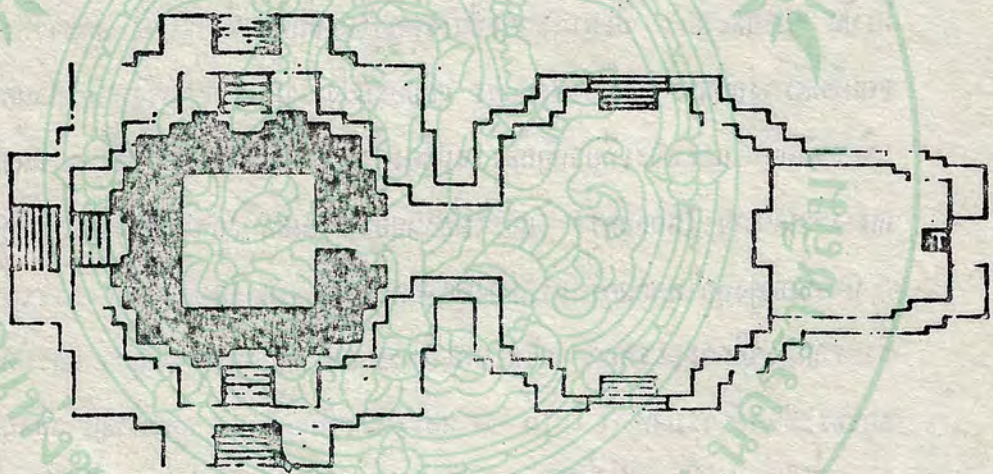

พระธาตุภูเพ็ก จ.สกลนคร ศิลปในสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 สร้างบนยอดเขา

The hill top Phra That Phu Phek, Phanna Nikhom district, Sakon Nakhon. 13th century.

การสัมมนาผลงานทางวิชาการ
ที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"
4-6 กรกฎาคม 2527 ณ วค. นครราชสีมา

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติ เฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

เอกสารหมายเลข 3

การใช้จารึกในการศึกษาอีสาน

ธวัช ปุณโณทก

บทความเสนอต่อที่ประชุมสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"

การใช้จารึกในการศึกษาอีสาน

ธวัช ปุณโณทก

ดินแดนในภาคอีสานของไทยเป็นดินแดนที่ปรากฏหลักฐานทางอารยธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ เช่น อารยธรรมบ้านเชียง เป็นต้น อารยธรรมบ้านเชียงได้พบกระจายอยู่ทั่วไปในบริเวณแอ่งสกลนคร นั่นคือนับตั้งแต่ฝากตะวันออกของเทือกเขาภูพานจนจดฝั่งแม่น้ำโขง ซึ่งนักโบราณคดีประมาณอายุสมัยว่าอยู่ในระหว่าง 3,000--5000 ปีมาแล้ว จากการศึกษาอารยธรรมบ้านเชียงสรุปกันว่าเป็นยุคสัมฤทธิ์ ลักษณะชุมชนเป็นสังคมเกษตรกรรมอยู่รวมกันเป็นหลักแหล่ง มีความเจริญมากพอที่จะสร้างเครื่องมือ เครื่องใช้ และสามารถใช้เทคนิคในการปั้นและเขียนสีเครื่องภาชนะดินเผา นอกจากนี้ยังบ่งชี้ให้เราทราบได้ว่ามนุษย์ได้อยู่รวมกันเป็นสังคม และน่าจะมีระเบียบการอยู่รวมในสังคมอย่างเป็นระบบ ซึ่งพัฒนาขึ้นกว่าสังคมล่าสัตว์ที่มนุษย์อยู่ไม่เป็นหลักแหล่งและมีผู้นำเป็นหัวหน้าครอบครัว แต่สังคมในสมัยอารยธรรมบ้านเชียงนั้นมนุษย์อยู่รวมกันเป็นสังคม ใหญ่แบบสังคมเผ่าพันธุ์ ซึ่งมีหัวหน้าเผ่าพันธุ์เป็นผู้นำสังคม รวมทั้งมีเจ้าพิธีกรรมในการเซ่นสรวงบวงพลีแก่เทพหรือดวงวิญญาณ จากการพบหม้อดินเผาในหลุมฝังศพนั้น แสดงว่าความเชื่อในสังคมบ้านเชียงเป็นแบบสังคมบรรพกาล นั่นคือเชื่อว่าดวงวิญญาณออกจากร่างกายของมนุษย์แล้วจะกลับเข้าสู่ร่างอีกในอนาคต ฉะนั้นจึงไม่มีการทำลายซากศพโดยวิธีเผาและนอกจากนั้นผู้มีชีวิตอยู่ยังนำเครื่องมือเครื่องใช้ส่วนตัวของผู้ตายฝังไปพร้อมกับซากศพอีกด้วย ซึ่งชี้ให้เห็นว่าแนวความเชื่อดังกล่าวเป็นแนวความเชื่อที่ปรากฏอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงก่อนที่จะได้รับวัฒนธรรมของอินเดีย แต่อย่างไรก็ตามเราไม่อาจทราบเรื่องราวของอารยธรรมสมัยบ้านเชียงได้กระจ่างมากนัก เนื่องจากยังไม่มีตัวอักษรที่บันทึกเรื่องราวต่าง ๆ ไว้ ที่นักโบราณคดีจะทำความเข้าใจกับสังคมสมัยบ้านเชียงให้ละเอียดมากกว่าที่เป็นอยู่ กระนั้นก็ตามนักโบราณคดียอมรับว่าสังคมบ้านเชียงนั้นได้เจริญมากเมื่อเทียบกับอารยธรรมอื่น ๆ ในสมัยเดียวกัน เช่น การทอผ้า การเพาะปลูก การตกแต่งลวดลายหม้อและลายผ้าเป็นต้น

---

1 เราพบภาพเขียนสีตามผนังถ้ำกระจายอยู่ทั่วไปในภาคอีสาน เช่น ภาพฝ่ามือแดง และภาพเขียนสีที่ผานแต้ม อ.โขงเจียม จ.อุบลฯ หรือภาพฤาษีนั่งเขา ภูชะโงก จ.อุดรฯ เหล่านี้เป็นผลงานของมนุษย์สมัยสังคมล่าสัตว์ ซึ่งมีอายุเก่ากว่าสังคมเกษตรกรรม

2 เราพบลูกกลิ้งดินเผาจำนวนมากที่บ้านเชียง นักโบราณคดีเชื่อว่าเป็นลูกกลิ้งเพื่อทำลายผ้ามากกว่าเป็นลูกกลิ้งทำลวดลายหม้อดินเผา

1. จารึกอีสานสมัยพุทธศตวรรษที่ 12 - 16

ในดินแดนภาคอีสานของไทยคือบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนกลาง แม่น้ำมูลและแม่น้ำชี ได้พบร่องรอยอารยธรรมอินเดีย ที่มีรูปแบบศิลปกรรมเช่นเดียวกับอาณาจักรทวาราวดี[3] ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ป่าสัก และแม่น้ำบางประกง ศิลปกรรมแบบทวาราวดีที่กระจายอยู่ทั่วไปในภาคอีสานนี้มีอายุร่วมสมัยกับศิลปกรรมในบริเวณภาคกลางของประเทศไทย นักโบราณคดีมีความเห็นว่าได้มีการสืบทอดวัฒนธรรม จากอาณาจักรทวาราวดีในภาคกลางสู่ภาคอีสานซึ่งเป็นแนวคิดหนึ่ง แต่ผู้เขียนมีแนวคิดอีกแนวหนึ่งเห็นว่า ทั้งภาคอีสานและภาคกลางต่างก็รับวัฒนธรรมอินเดียโดยตรงในสมัยเดียวกัน หรือในเวลาไล่เลี่ยกัน รูปแบบศิลปกรรมจึงร่วมสมัยกัน นั้นคือในภูมิภาคอีสานนั้นน่าจะรับวัฒนธรรมอินเดียโดยผ่านทางปากแม่น้ำโพ ผ่านเข้าสู่ดินแดนตอนใน ฉะนั้นในดินแดนบริเวณปากน้ำโขง (ประเทศกัมพูชา) ในยุคเดียวกันนี้ยังพบตัวอักษรแบบปัลลวะจำนวนมากซึ่งอักษรปัลลวะนี้เป็นอักษรที่ใช้ร่วมกันในดินแดนเอเชียอาคเนย์ กล่าวคือพบทั้งในประเทศพม่า กัมพูชา ญวนตอนใต้(อาณาจักรจามปา) และในภาคใต้ ภาคกลางและภาคอีสานของไทย (ไม่ปรากฏในภาคเหนือ)

ศิลปกรรมที่ได้รับอิทธิพลจากอินเดียในภาคอีสาน ได้แก่ใบเสมาขนาดใหญ่หินทรายแดง (ที่เมืองฟ้าแดดสงยาง จ.กาฬสินธุ์) และวัดกุดโง้ง อ.เมือง จ.ชัยภูมิ และกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปในบริเวณดังกล่าวน่าจะเป็นโบราณสถานทางพุทธศาสนา ศรีศักร วัลลิโภดมเสนอว่า "วัฒนธรรมที่แพร่หลายจากภาคกลางนั้น เรียกในที่นี้ว่าวัฒนธรรมทราวดี ที่เห็นได้ชัดได้แก่ลักษณะศิลปกรรมเป็นของเนื่องด้วยพุทธศาสนาได้เข้ามาผสมกับวัฒนธรรมท้องถิ่นเดิมของอีสานทำให้เกิดการสร้างเสมาหิน

---

[3]อาณาจักรทวาราวดีน่าจะเริ่มต้นก่อนหน้านี้ แต่ความรู้เรื่องอาณาจักรทวาราวดีนั้น นักประวัติศาสตร์ยังอธิบายไม่ชัดแจ้งเพราะการศึกษาค้นคว้ายังพบพยานวัตถุน้อย และศิลาจารึกที่ขุดพบเป็นจากรึกสั้นๆ ให้ความกระจ่างน้อย ส่วนใหญ่เป็นจารึกที่สร้างสมัยปลายของอาณาจักร คือ ราวพ.ศ.1200-1400 (ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3 , โรงพิมพ์ทำเนียบนายกรัฐมนตรี,2508 หน้า 9)

ปักตามเนินดินขึ้นเพื่ออุทิศให้แก่พุทธศาสนามีแพร่หลายทั่วไปในบริเวณต่างๆของภูมิภาคนี้[4] หลักฐานทางด้านโบราณสถานและศิลาจารึกในยุคสมัยดังกล่าว ชี้ให้เห็นว่าในภาคอีสานนั้นเคยเป็นดินแดนพุทธศาสนามาก่อนที่อิทธิพลทางด้านสถาปัตยกรรมแบบขอมสมัยพระนคร ที่ได้สร้างปราสาทหินต่างๆ เช่น ปราสาทหินพระวิหาร อ.กันทรลักษ์ จ.ศรีษะเกษ ปราสาทหินพิมาย จ.นครราชสีมา ปราสาทเขาพนมรุ้ง จ.บุรีรัมย์ และปราสาทหินอื่นๆ ซึ่งจะแพร่กระจายอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำมูลเป็นส่วนใหญ่ ฉะนั้นจึงแสดงให้เห็นว่าในภูมิภาคอีสานนั้นเป็นดินแดนพุทธศาสนาก่อนที่จะรับอิทธิพลวัฒนธรรมขอมสมัยพระนคร

จากการศึกษาศิลาจารึกในภาคอีสานก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 พบว่าตัวอักษรที่ใช้ในการจารึกเป็นอักษรแบบปัลลวะ (หรือเรียกว่าอักษรคฤนท์) ใช้ภาษาสันสกฤตจารึกเป็นส่วนใหญ่ เรื่องราวกล่าวถึงศาสนาพุทธ แต่ในบางท้องถิ่นเช่นบริเวณปากแม่น้ำมูลอิทธิพลของฮินดูหรือพราหมณ์เริ่มเข้ามาก่อนและรูปแบบของตัวอักษรปัลลวะในบริเวณปากน้ำมูล(จ.อุบลฯ) เริ่มกลืนกลายเป็นอักษรอินเดียกลายก่อนบริเวณอื่นๆ คือปลายพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมา แต่ในบริเวณแหล่งอื่นๆเช่นเมืองฟ้าแดดสงยาง จ.กาฬสินธุ์ ไม่พบอิทธิพลของฮินดู และพบว่าในปี พ.ศ.1411 บริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน คือ อ.สูงเนิน อ.ปักธงชัย จ.นครราชสีมา ยังมีอาณาจักรที่นับถือศาสนาพุทธชื่อว่า "อาณาจักรศรีจนาศะ" หรือ "จนาศะ" จารึกได้กล่าวว่าเป็นดินแดนที่อยู่นอกอาณาจักรกัมพูชา ดังความตอนหนึ่งในจารึกบ่ออีกาว่า "กมฺรุเทศานฺตเร ตยกฺตสีมาปฺราปฺตวาน กุโลปมะอฺงฺศเทว อิตอนามฺนา ธีตะปฺราชญะ กุโลปมะ" (ได้รับแล้วซึ่งดินแดนอันถูกละทิ้งอยู่นอกกัมพุเทศ ท่านมีนามว่าอังศเทพเป็นผู้มีความคิดใคร่ครวญอย่างดียิ่ง เป็นบุรุษอันประเสริฐสุดในตระกูล)[5]

---

[4] ศรีศักร วัลลิโภดม "อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 – 16" มรดกอีสาน,ประวัติศาสตร์และโบราณคดี (โรงพิมพ์เรือนแก้ว,2521) หน้า 48.

[5] ดูรายละเอียดใน ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 4 (โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี 2508) หน้า 221 – 224

นอกจากนี้จารึกบ่ออีกายังได้กล่าวถึงพระราชาแห่งศรีจนาศะได้อุทิศสัตว์ สิ่งของถวายแก่พระภิกษุ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าอาณาจักรศรีจนาศะที่อยู่นอกอิทธิพลของขอมยังเป็นพุทธอยู่ และมีการสืบสันติวงศ์เป็นต้นแถนเอกราชจนถึงพุทธศตวรรษที่ 15 และศิลาจารึกที่พบในบริเวณไม่ห่างไกลนัก คือจารึกบนเสาหินขอม อ.ปักธงชัย จ.นครราชสีมา 2 หลัก (หลักที่ 121 และหลักที่ 122) เป็นเรื่องราวของศาสนาพุทธ เช่นเดียวกันกล่าวถึงพระภิกษุ "พระศรีราชภิกษุ" ได้สร้างสรรสิ่งของ ที่ดิน ทาส รวมทั้งกฐินถวายแก่พระภิกษุต่างๆ 10 วัด[6] ซึ่งทั้งสองหลักนี้เป็นเรื่องราวของพุทธศาสนาจากการศึกษารูปแบบของตัวอักษรแล้ว เห็นว่าเป็นอักษรยุคเดียวกับจารึกบ่ออีกา (หลักที่ 118) แสดงว่าในบริเวณเมืองโคราชเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรศรีจนาศะ ซึ่งน่าจะเริ่มต้นเป็นอาณาจักรมั่นคงก่อนพุทธศตวรรษที่ 15 และมีศูนย์กลางการปกครองอยู่ในบริเวณจังหวัดนครราชสีมานั่นเอง

ศิลาจารึกอีกหลักหนึ่งที่กล่าวถึงเรื่องราวอาณาจักรศรีจนาศะ คือหลักที่ 117 พบที่ จ.อยุธยา ลงศักราชตรงกับ พ.ศ.1480 ให้รายละเอียดเกี่ยวกับราชวงศ์ของกษัตริย์ศรีจนาศะมากขึ้น นักโบราณคดียังลงความเห็นว่าที่ตั้งศูนย์กลางการปกครองของอาณาจักรศรีจนาศะน่าจะอยู่บนที่ราบสูงโคราชมากกว่าบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา แต่อาณาเขตอาจจะครอบคลุมมาถึงภาคกลางก็ได้ ซึ่ง ยอร์ช เซเดส์ ให้ความเห็นว่า "ดังนั้นใน พ.ศ.1480 คือราว 300 ปีภายหลังศิลาจารึกมอญที่ค้นพบที่เมืองลพบุรี (คือจารึกเสาแปดเหลี่ยมที่ศาลสูง จ.ลพบุรี) และราว 100 ปีก่อนศิลาจารึกขอม(พ.ศ.1565–1668) ในพระนามของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 แห่งเมืองพระนครในประเทศกัมพูชากินแดนในแถบกรุงศรีอยุธยาก็ตกเป็นของขอม แต่ลักษณะขอมก็ได้เข้ามาแทนที่ลักษณะแล้ว เป็นการแผ่วถางทางในการที่พระราชาแห่งเมืองพระนครในประเทศกัมพูชาจะได้รวมอาณาจักรในเวลาต่อมา"[7]

---

[6] เรื่องเดียวกัน หน้า 241 – 252

[7] ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ (ศ.ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล แปล) "ศิลาจารึกหลักใหม่ค้นพบในอยุธยา" ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 4 (โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2508) หน้า 217

ตัวอักษรที่ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกของภาคอีสานก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 นี้ เป็นรูปแบบอักษรปัลลวะที่มีรูปแบบที่ค้นพบในดินแดนเอเชียอาคเนย์ยุคแรกๆ โดยเฉพาะจารึกบ่ออีกา หลักที่ 118 และจารึกเสาหินขอน อ.ปักธงชัย หลักที่ 121 และ 122 (แต่ศักราชที่กรากฏอยู่นั้นตรงกับ พ.ศ.1411) ถ้าเราจะยึดรูปแบบตัวอักษรในการพิจารณาอายุสมัยแล้ว จะเห็นว่ามีอายุเก่ากว่าศักราชที่ปรากฏอยู่ในศิลาจารึก ฉะนั้นนักวิชาการจึงเห็นว่า "แม้ว่าจะมีศักราช(จารึกบ่ออีกา) ที่บ่งถึงพุทธศตวรรษที่ 15 แล้วก็ตาม ตัวอย่างเช่นนี้เป็นตัวอย่างที่หาได้ยาก และน่าสนใจเกี่ยวกับการพยายามรักษาลักษณะตัวอักษรโบราณ ตัว "น" มีรูปร่างแปลกปลาด คือหัวเข้าข้างในมีลักษณะใหญ่มากจนบางครั้งทำให้ดูเป็นตัว "ต"ไป")[8] การรักษารูปแบบเก่าของตัวอักษรนี้แสดงให้เห็นว่าอาณาจักรศรีจนาศะคงข้างจะอยู่โดดเดี่ยวไม่ค่อยได้ติดต่อกับอาณาจักรใกล้เคียงรูปแบบของตัวอักษรจึงไม่ได้พัฒนาร่วมกับสังคมอื่นๆ แต่กระนั้นก็ตามภาษาและความในศิลาจารึกบางตอนแสดงให้เห็นว่าอิทธิพลของขอมเริ่มเข้ามาบ้างแล้ว เช่น จารึกเป็นภาษาขอมปนอยู่ถึง 5 บรรทัด และมีการกล่าวสรรเสริญพระอิศวร[9] แต่โดยทั่วไปศิลาจารึกในสมัยก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 ในภาคอีสานจะใช้ภาษาสันสกฤตเป็นพื้น

ส่วนศิลาจารึกในยุคสมัยเดียวกันนี้ที่พบบริเวณปากแม่น้ำมูล (อ.โขงเจียม และอ.พิบูลมังสาหาร จ.อุบลฯ) รูปแบบตัวอักษรเป็นแบบเดียวกัน คืออักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤตเป็นพื้น (มีขอมปนบ้าง) เรื่องราวที่จารึกนั้นเกี่ยวเนื่องด้วยศาสนาพราหมณ์ เช่น กล่าวถึงการสร้างศิวลึงค์ รูปโคนันทิขึ้นบูชารวมทั้งการสร้างเทวสถาน การสร้างรูปเคารพ และเทวสถานเหล่านี้เป็นเครื่องหมายของการแผ่อาณาจักรเจนละ (อาณาจักรขอมสมัยก่อนที่จะเป็นสมัยพระนครพุทธศตวรรษที่ 16 – 18) ซึ่งแผ่อำนาจเข้ามาสมัยเจ้าชายจิตเสน

---

[8] เรื่องเดียวกัน หน้า 222 แต่ศิลาจารึกหลักที่ 117 (พ.ศ.1480) รูปแบบตัวอักษรได้เริ่มวิจัฒนาการไปมากแล้ว แสดงให้เห็นถึงการคลี่คลายเป็นอักษรอินเดียกลาย

[9] เรื่องเดียวกัน หน้า 221

ที่เข้ามาปราบปรามหัวเมืองบริเวณนี้[10] ศิลาจารึกหน้าวัดสุปัฏนาราม อ.เมือง จ.อุบลฯ 3 หลัก ซึ่งได้นำมาจากบริเวณแก่งสะพือ อ.พิบูลมังสาหาร หลักหนึ่งมีอักษรเทวนาครีปนอยู่ตอนล่าง เป็นศิลาจารึกที่สร้างสมัยเดียวกันนี้

ศิลาจารึกที่พบอยู่จำนวนน้อยในบริเวณลุ่มแม่น้ำชีตอนบน เช่นบริเวณเมืองฟ้าแดดสงยาง (อ.กมลาสัย จ.กาฬสินธุ์) และจารึกหลักพระพิมพ์ อ.นาดูน จ.มหาสารคาม รวมทั้งซากโบราณเมืองจำปาศรี (จ.ร้อยเอ็ด และมหาสารคาม) แสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรมพุทธศาสนาและเป็นศิลปกรรมที่เกี่ยวเนื่องศาสนาพุทธ เช่นใบเสมาหินทรายขนาดใหญ่ หรือภาพแกะสลักเรื่องชาดกในใบเสมาเหล่านั้น แต่ในบริเวณที่กล่าวถึงนี้พบศิลาจารึกน้อย จึงไม่ทราบเรื่องราวมากนัก แต่กระนั้นก็ตามนักโบราณคดีเชื่อว่าอิทธิพลของขอมสมัยอาณาจักรเจนละและยังแผ่เข้ามาไม่ถึงบริเวณลุ่มแม่น้ำชีก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 ซึ่งอาจเป็นเมืองอิสระเช่นเดียวกับอาณาจักรศรีจนาศะดังกล่าวก็ได้ หรืออาจเป็นชุมชนแบบเผ่าพันธุ์ที่ไม่ใหญ่นัก ที่เป็นพุทธศาสนิกชน ลักษณะชุมชนพุทธศาสนาได้แพร่กระจายตามลุ่มแม่น้ำชีจนถึง จ.ชัยภูมิ ซึ่งมีวัฒนธรรมร่วมกัน แต่อย่างไรก็ตามเรายังไม่อาจจะอธิบายเรื่องราวก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 ในดินแดนภาคอีสานได้ชัดเจน

---

[10] ศรีศักร วัลลิโภดม "อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 - 16" มรดกอีสาน,ประวัติศาสตร์และโบราณคดี, (โรงพิมพ์เรือนแก้ว,2521) หน้า 30 - 53. ว่า "ศิลาจารึก 2 หลักที่บ้านคันเทวดา อ.โขงเจียม จ.อุบลฯ จารึกด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีการแปลเป็นภาษาฝรั่งเศสแล้ว ใจความกล่าวถึงเจ้าชายจิตเสนปราบปรามบ้านเมืองในแถบนี้ พร้อมทั้งสร้างรูปพระโคนันทิขึ้นบูชา ส่วนศิลาจารึกถ้ำพระห่างจากบ้านคันเทวดาเพียง 2 ก.ม. ศาสตราจารย์โกลิเย บอกว่า เป็นศิลาจารึกของเจ้าชายจิตเสนเช่นเดียวกัน รวมถึงศิลาจารึก 3 หลัก หน้าวัดสุปัฏนาราม อ.เมือง จ.อุบลฯ และศิลาจารึกบ้านเมืองเตย ต.บ้านสงเปือย อ.คำเขื่อนแก้ว จ.ยโสธร ซึ่งรวมอยู่ในซากโบราณสถาน ศาสตราจารย์โกลิเย เห็นว่าโบราณสถานเมืองเตยนี้เป็นศิลปกรรมแบบเดียวกับอาณาจักรเจนละสมัยเจ้าชายจิตเสน"

หลักที่ ๑๑๘

ด้านที่ ๑

จารึกบ่อยี่กา ใช้อักษรอินเดียใต้ยุคแรก ลงศักราชตรง พ.ศ. ๑๔๑๑
พบที่ทางทิศใต้ของเมืองโคราชเดิม (อ. สูงเนิน)

2. จารึกอีสานสมัยพุทธศตวรรษที่ 16 – 18

ศิลาจารึกที่พบในสมัยหลังต่อมา มีรูปแบบของตัวอักษรคลี่คลายไปจากรูปแบบอักษรปัลลวะ บางครั้งเรียกว่า อักษรคิ้นเคียกลาย หรืออักษรขอมโบราณ หรืออักษรขอมสมัยพระนคร ซึ่งนักอักขรวิทยากำหนดอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 แต่กระนั้นก็ตามรูปแบบของตัวอักษรที่พบในอีสานก่อนหน้านี้ก็ได้เห็นลักษณะการคลี่คลายจากรูปแบบของอักษรปัลลวะบ้างแล้ว แต่รูปแบบของตัวอักษรยังไม่เด่นชัดนักเราจึงกำหนดเอาว่าเริ่มนับตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมาซึ่งจะสัมพันธ์กับรูปแบบของศิลปกรรมขอมสมัยพระนครที่แพร่เข้ามาบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล นั่นคือปราสาทหินต่างๆศิลปกรรมที่ได้รับอิทธิพลจากศิลปกรรมแบบขอมเหล่านี้เรามักจะเรียกว่า "ศิลปแบบลพบุรี" กล่าวคือเป็นศิลปกรรมที่แพร่เข้ามาในดินแดนภาคกลางของไทยด้วย ในยุคเดียวกันเช่นในจังหวัดลพบุรี จ.ปราจีนบุรี และกระจายอยู่ในภาคกลางโดยมีลพบุรีเป็นศูนย์กลาง ศิลปกรรมแบบลพบุรีนั้นได้เข้ามาเจริญรุ่งเรืองแทนที่ศิลปกรรมแบบทวารวดี ลักษณะดังกล่าวนี้วัฒนธรรมในภูมิภาคอีสานสมัยพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 ก็มีลักษณะร่วมกันอย่างเดียวกับภาคกลาง (แต่อาจจะมีรายละเอียดแตกต่างกันบ้าง)

รูปแบบของตัวอักษรที่พบในภูมิภาคในยุคสมัยนี้ (พุทธศตวรรษที่ 16 – 18) เห็นว่ารองรอยการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นพร้อมๆกันกับรูปแบบทางศิลปกรรม ซึ่งเป็นหลักฐานรองรับกันอย่างเหมาะสม การเปลี่ยนแปลงรูปแบบตัวอักษรจากปัลลวะมาเป็นอักษรขอมสมัยพระนครนี้ คงค่อยเป็นค่อยไปมานานแล้ว แต่มาปรากฏเด่นชัดในราวพุทธศตวรรษที่ 16 ลักษณะดังกล่าวเป็นการแสดงให้เห็นว่าเป็นรูปแบบของตัวอักษรของกลุ่มชนที่สืบทอดวัฒนธรรมเดียวกันต่อๆมา และใช้ตัวอักษรชนิดเดียวกัน แต่การคลี่คลายรูปแบบของตัวอักษรนั้นเป็นไปตามปรากฏการณ์ธรรมชาติของการใช้ตัวอักษรย่อมมีการแก้ไข ปรับปรุง การตกแต่งให้ปราณีตสวยงาม ในที่สุดรูปแบบจึงต่างไปจากตัวอักษรต้นแบบ ฉะนั้นชุมชนในภูมิภาคอีสานคงจะสืบทอดวัฒนธรรมต่อจากกลุ่มเดิม ต่างแต่ว่าความเชื่อแนวความคิดอาจจะต่างไปบ้างตามอิทธิพลของการรับวัฒนธรรมจากภายนอก การเปลี่ยนแปลงรูปแบบของตัวอักษรน่าจะเป็นเพราะการสืบทอดวัฒนธรรมการเขียนหนังสือจากอักษรปัลลวะ ซึ่งยอร์ช เซเดส์ ว่า "ชนชาติต่างๆ นั้นได้เปลี่ยนแปลง แก้ไขวิธีการเขียนอักษรอินเดียตามความเห็นของตน ดุจดังชาวอินเดียได้เปลี่ยนแปลงวิธีเขียนอักษรพราหมณ์ของเขา ชาวตะวันออกได้เปลี่ยนแปลงอักษร

อินเดียเป็นอักษรขอม (อักษรขอมสมัยพระนคร หรืออักษรขอมโบราณ) ซึ่งใช้ในศิลาจารึกที่นครธม ที่ปราสาทอื่นๆ ในอาณาจักรกัมพูชา"[11] ฉะนั้นจึงน่าจะยุติได้ว่าอักษรขอมโบราณที่ปรากฏอยู่ภาคอีสาน สมัยพุทธศตวรรษที่ 16 - 18 ได้ปรับปรุงมาจากอักษรปัลลวะ เช่นเดียวกับชาวมอญในพุทธศตวรรษที่ 16 ได้ปรับปรุงอักษรปัลลวะมาเป็นอักษรมอญโบราณดังเคยกล่าวไว้แล้วในเรื่อง "อักษรภาคเหนือ"[12] รูปแบบของอักษรขอมโบราณและมอญโบราณจึงมีรูปต่างกันไป เพราะต่างท้องถิ่นต่างวัฒนธรรมต่างก็ปรับปรุงคลี่คลายรูปแบบของตัวอักษรตามความนิยมของท้องถิ่นนั้นๆ รูปแบบของตัวอักษรจึงมีการคลี่คลายต่างกันไป

การกำหนดยุคสมัยอักษรขอมโบราณ หรืออักษรขอมสมัยพระนครในภูมิภาคอีสานเริ่มต้นเมื่อพุทธศตวรรษที่ 16 นั้น ย่อมไม่สอดคล้องกับหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์ที่กำหนดตั้งแต่สมัยพระนครพระเจ้าวรมันที่ 2 (พ.ศ.1345 - 1395), ว่าเป็นการเริ่มต้นสมัยพระนคร เพราะเหตุว่าในสมัยที่มีการปรับปรุงแนวคิดในการปกครองแผ่นดิน โดยการนำปรัชญาของพราหมณ์เข้ามากำหนดว่ากษัตริย์เป็นภาคหนึ่งของพระศิวะ มีอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของพระศิวะเข้ามาสถิตย์อยู่ในกายขององค์พระมหากษัตริย์ จึงนิยมเรียกกันว่า "ลัทธิเทวราช" หรือ "เทวราชา" พระราชอำนาจของกษัตริย์จึงมีมากประดุจเทพเจ้า กษัตริย์ในระบบเทวราชนี้จะสร้างศิวลึงค์อันเป็นตัวแทนของพระศิวะขึ้นบูชาประจำรัชกาล และสร้างปราสาทหินต่างๆอันเป็นเทวสถาน และเป็นสุสานสำหรับพระองค์ไปด้วย แต่การศึกษาศิลาจารึกที่พบในภูมิภาคอีสานแล้ว ไม่ปรากฏว่าตัวอักษรได้เปลี่ยนแปลงรูปแบบในสมัยต้นๆ และยังไม่ปรากฏชัดว่าปราสาทหินในภาคอีสานได้สร้างในยุคต้นๆของขอมสมัยพระนคร แต่พบหลังจากนั้น

---

[11] ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์, ตำนานอักษรไทย, (โรงพิมพ์ส่งเสริมอาชีพ, 2505) หน้า 7 - 8

[12] ดูรายละเอียดใน ธวัช ปุณโณทก, "อักษรภาคเหนือ" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 4 ฉบับที่ 5 มีนาคม 2526.

ก็เพราะว่าอำนาจอิทธิพลของลัทธิเทวราชยังคงมาไม่ถึงอีสาน ซึ่งก็สอดคล้องกับประวัติศาสตร์ที่อาณาจักรขอมสมัยพระนครได้เจริญรุ่งเรืองถึงขีดสุด และสามารถแผ่อิทธิพลอย่างกว้างขวาง จะเริ่มในสมัยพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 (พ.ศ.1544 – 1593) กษัตริย์ผู้เกรียงไกรได้แผ่อิทธิพลของอาณาจักรขอมสมัยพระนครเข้าครอบครองภาคอีสาน (รวมทั้งภาคกลางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาด้วย) หลังจากนั้นก็มีพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (พ.ศ.1656 – 1693) และพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724–1762) กษัตริย์อันเกรียงไกรของขอมสมัยพระนครทั้ง 3 พระองค์ มีส่วนสำคัญในการเสริมสร้างอำนาจของอาณาจักรขอมให้มั่นคง ได้ขยายอาณาเขตและระดมสร้างปราสาทหินอันลือชื่อของขอม เช่นปราสาทหินนครวัด นครธม และบายน ส่วนในภาคอีสานได้รับการเสริมสร้างปราสาทหินเช่นเดียวกัน เช่นปราสาทหินเขาพนมรุ้ง จ.บุรีรัมย์ ปราสาทหินเขาพระวิหาร จ.ศรีสะเกษ ปราสาทหินพิมาย และปราสาทหินพนมวัน จ.นครราชสีมา เป็นต้น ฉะนั้นศิลาจารึกที่พบในภูมิภาคอีสาน(ส่วนใหญ่อยู่บริเวณแม่น้ำมูล) หลังพุทธศตวรรษที่ 16 รูปแบบตัวอักษรจึงเป็นรูปแบบเดียวกับตัวอักษรที่ใช้อยู่ในอาณาจักรขอม ฉะนั้นนักอักขรวิทยาจึงเรียกอักษรในภูมิภาคอีสานสมัยพุทธศตวรรษที่ 16 – 18 ว่า อักษรขอมโบราณ หรือ "อักษรขอมสมัยพระนคร"

รูปแบบอักษรขอมสมัยพระนครที่พบในภาคอีสานมีอายุเก่าขณะนี้ได้แก่จารึกวัดสระกำแพงใหญ่ อ.อุทุมพรพิสัย จ.ศรีสะเกษ ลงศักราช พ.ศ.1585 และจารึกที่สมัยไล่เลี่ยกันที่ปราสาทหินเขาพนมรุ้ง (หลายหลักยังไม่ได้อ่านกัน) ปราสาทหินพิมาย 2 หลัก (หลักที่ 59 ลงศักราชพ.ศ.1579)และที่พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ จ.ขอนแก่น 1 หลัก นอกจากนี้ยังพบที่อื่นๆอีกมากพอสมควร จากการศึกษารูปแบบของตัวอักษรขอมโบราณในภาคอีสานแล้ว เห็นว่ารูปแบบของตัวอักษรได้คลี่คลายมาจากตัวอักษรอินเดียที่เคยใช้อยู่ในระแวกนี้มาก่อน คืออักษรปัลลวะ และยังเห็นขั้นตอนของการวิวัฒนาการของตัวอักษรได้ชัดเจน กล่าวคือมีการวิวัฒนาการรูปแบบของตัวอักษรอย่างค่อยเป็นค่อยไปตามลำดับขั้น (ดูรูปแบบตัวอักษรในตารางเปรียบเทียบตัวอักษร)

รูปแบบของตัวอักษรปัลลวะซึ่งเคยเน้นเส้นดิ่ง อักษรขอมสมัยพระนครจะไม่เน้นเส้นดิ่ง คือตัดให้สั้นลง หรือบางตัวไม่มีเส้นดิ่ง แต่กลับไปเน้นเส้นปกอยู่ด้านบนตัวอักษรให้เด่นขึ้น และมีการตกแต่งประดิษฐ์ให้สวยงามอีกด้วย (บางครั้งเรียกว่า "ศกดอกไม้") เส้นปกภายหลังก็กลายมาเป็นหนามเตย หรือ ศก ในอักษรขอมบรรจงและขอมหวัด ตัวอย่าง (เฉพาะบางตัว) ดังนี้

ถึงแม้ว่ายังไม่อาจจะสรุปได้ว่าศิลาจารึกอักษรขอมโบราณในภาคอีสานล่าสุดนั้นลงศักราชเท่าไร แต่จากการสำรวจดูรูปแบบของตัวอักษรแล้วพอเชื่อได้ว่าหลังจากพุทธศตวรรษที่ 16 แล้วไม่พบศิลาจารึกที่เป็นอักษรขอมอีกเลย แสดงให้เห็นว่าไม่มีการก่อสร้างศาสนสถาน หรือศิลาจารึกแบบขอมอีกเลย ในลักษณะดังกล่าวพอจะสันนิษฐานได้ 2 ประเด็นคือ เมื่อสิ้นอำนาจของหัวหน้าชุมชนในท้องถิ่น (เจ้าเมือง) ไม่สร้างศาสนสถานแบบขอมอีก อีกประเด็นหนึ่งในภูมิภาคอีสานได้รับผลกระทบจากการเกณฑ์แรงงานในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 จนไม่สามารถที่จะรวมกันเป็นบ้านเป็นเมืองได้อีก คงมีลักษณะเป็นชุมชนเผ่าพันธุ์ย่อยๆเป็นกลุ่มเล็กๆ จึงไม่ได้สืบทอดวัฒนธรรมแบบขอมโบราณต่อมา ในความเห็นของผู้เขียนแล้วเชื่อประเด็นหลังมากกว่า เนื่องจากศิลาจารึกที่พบรุ่นใหม่หลักแรกที่มีอายุมากที่สุด คือจารึกวัดแคนเมือง จ.หนองคาย พ.ศ.2073 เป็นอักษรไทยน้อย และถ้านำหลักฐานทางด้านโบราณสถานมาประกอบแล้วจะไม่พบโบราณสถานใดๆ ที่ได้สร้างขึ้นในระยะเวลาดังกล่าว จึงเชื่อได้ว่าในช่วง 200 – 300 ปีดังกล่าว สภาพประชากรในภูมิภาคอีสานจะอยู่ในลักษณะกระจัดกระจายเป็นชุมชนเล็กๆ และอยู่แบบสังคมบรรพกาลอีกครั้งหนึ่งเมื่อนำหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์มาประกอบการพิจารณา จะเห็นร่องรอยของกลุ่มชนที่มีวัฒนธรรมอีกรูปแบบหนึ่งเข้ามาแทนที่ คือกลุ่ม ไทย–ลาว ซึ่งรวมตัวเป็นบ้านเมืองสมัยพระเจ้าฟ้างุ้มเป็นต้นมา (พ.ศ.1896) วัฒนธรรมไทย–ลาว เริ่มก่อตัวมั่นคงอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนบนคือหลวงพระบาง กลุ่มคนไทย–ลาว คงกระจัดกระจายอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงมากกว่าหัวเมืองตอนในของที่ราบสูง ฉะนั้นทั้งพงศาวดารลาวและพงศาวดารไทยจึงกล่าวถึงเฉพาะหัวเมืองริมฝั่งโขง เช่น เมืองปากห้วยหลวง (อ.โพนพิสัย จ.หนองคาย) เมืองโคตรบูรณ์ (อ.ธาตุพนม จ.นครพนม) รวมทั้งเมืองเชียงใหม่หนองหาร (จ.สกลนคร) และค่อยแพร่กระจายมาสู่ที่ราบสูงตอนกลาง กลุ่มคนไทย–ลาวเข้ามาตั้งภูมิลำเนารวมกับชุมชนเดิมและได้นำเอาวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำโขงเข้ามาด้วย ฉะนั้นชาวพื้นเมืองซึ่งเป็นชุมชนเผ่าพันธุ์เล็กๆจึงยอมรับวัฒนธรรมใหม่แบบค่อยผสมกลมกลืนกัน ในขณะเดียวกันพงศาวดารไทยก็ไม่ค่อยจะได้กล่าวถึงหัวเมืองอีสานจนถึงสมัยสมเด็จพระนารายณ์ อยุธยาเริ่มแผ่อำนาจการเมืองการปกครองเข้ามาสู่ที่ราบสูงโคราช โดยจัดสร้างเมืองนครราชสีมาเป็นหัวเมืองชั้นนอก มีอำนาจปกครองหัวเมืองเขมรป่าดง (สุรินทร์ บุรีรัมย์ และศีรษะเกษ)

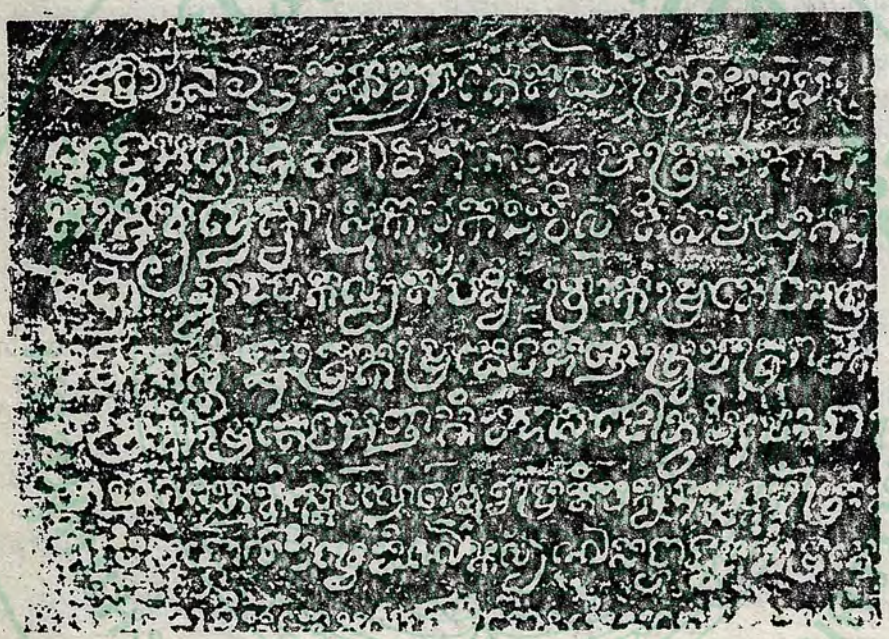

ตัวอย่างอักษรขอมโบราณ - ภาษาเขมรโบราณ
ที่ศิลาจารึกวัดสระกำแพงใหญ่ จังหวัดศรีสะเกษ พ.ศ. ๑๕๘๕

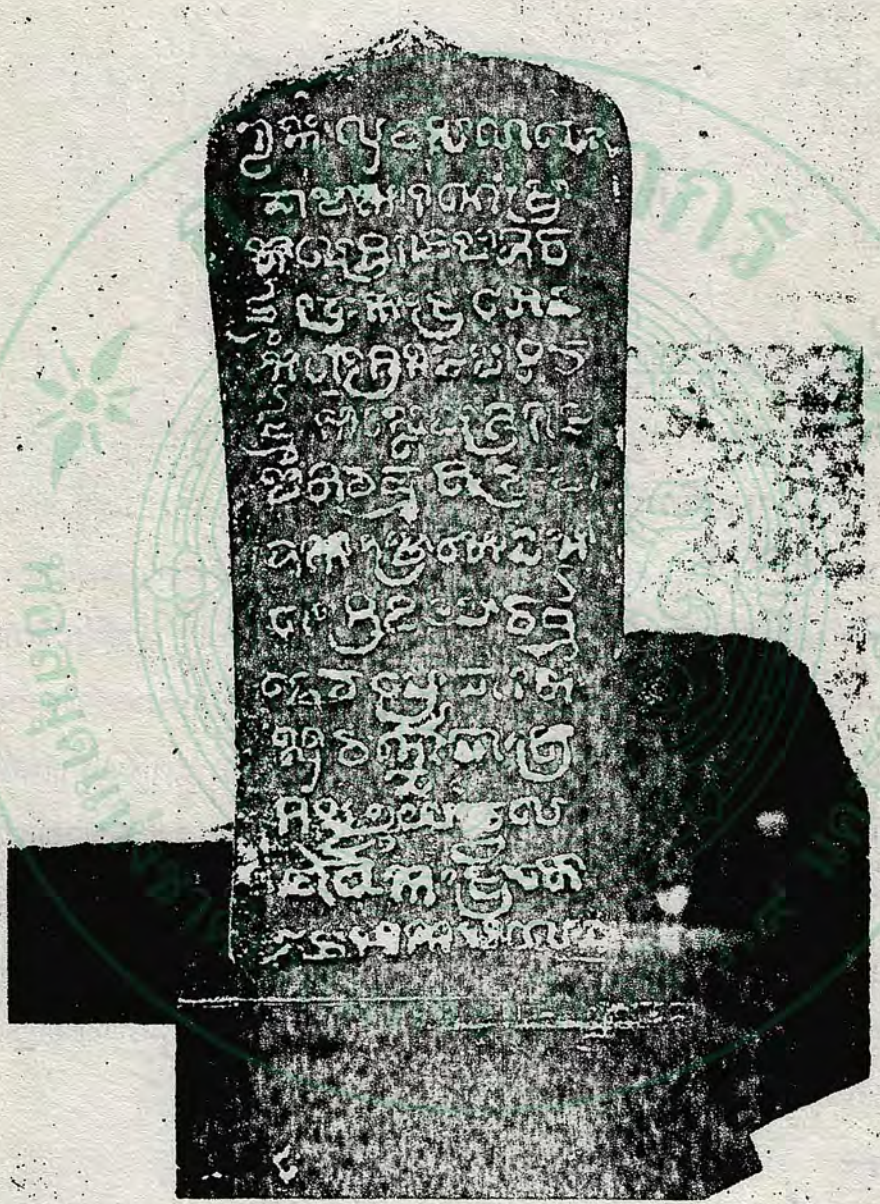

จารึกอักษรขอมโบราณ – ภาษาเขมรโบราณ
พุทธศตวรรษที่ ๑๗ ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดขอนแก่น

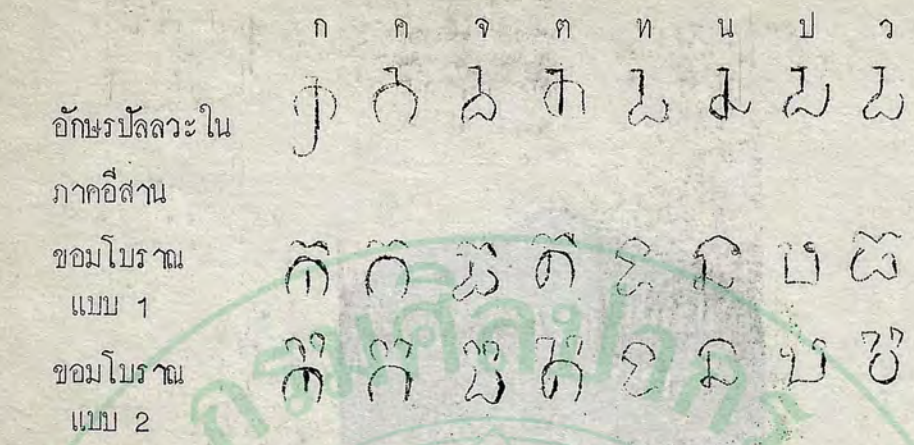

3. พุทธศตวรรษที่ 18 – 20 ยุคปลอดจารึกในภาคอีสาน

หลังจากอิทธิพลของอักษรขอมโบราณแล้ว ในภาคอีสานไม่พบศิลาจารึกอยู่ว่า 200 ปี กล่าวคือ เมื่อสิ้นรัชกาลพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724 – 1762)อาณาจักรขอมสมัยพระนครก็เริ่มเสื่อมลงอย่างรวดเร็ว เนื่องจากในรัชสมัยของพระองค์ได้ระดมพลเพื่อสงครามขยายอาณาเขตจำนวนมาก และในขณะเดียวกันในรัชสมัยของพระองค์มีการสร้างปราสาทหินจำนวนมาก จนไม่น่าเชื่อว่าจะก่อสร้างได้แล้วเสร็จในระยะเวลาอันสั้น เช่นปราสาทพระนครหลวง(นครธม) ซึ่งมีกำแพงและคูล้อมรอบ ปราสาทบันทายกุฎี ตาพรหม พระขรรค์ นาคพัน และยังมีปราสาทที่ไม่สำคัญอีกเป็นจำนวนมาก[13] การเกณฑ์แรงงานเพื่อสร้างปราสาทหินและขยายอาณาเขตนี้เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ขอมเสื่อมอำนาจในสมัยหลังต่อมา เนื่องจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำอาหารไม่พอบริโภคและเสียกำลังพลไปมาก ฉะนั้นหัวเมืองอีสานซึ่งมีเมืองพิมายเป็นศูนย์กลางการปกครองของขอมน่าจะมีผลกระทบจากการเกณฑ์แรงงานในสมัยนี้อยู่ด้วย จึงเป็นเหตุให้ชุมชนภาคอีสานเสื่อมโทรมลงไปหลังจากอำนาจขอมเสื่อมลง

---

[13] ศาสตราจารย์ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ ถึงพ.ศ.2000 (คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักนายกรัฐมนตรี, 2522) หน้า 205

4. จารึกอีสานสมัยพุทธศตวรรษที่ 21 (วัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำโขง)

จากการศึกษาศิลาจารึกในช่วงวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำโขง อันมีอาณาจักรล้านช้างเป็นศูนย์กลาง พบว่าในประชาคมลุ่มแม่น้ำโขงนี้มีอักษรใช้ 2 แบบ คือ อักษรตัวธรรมอย่างหนึ่ง และอักษรไทยน้อยอีกอย่างหนึ่ง ตัวอักษรทั้งสองแบบนี้ได้พัฒนามาจากอักษรต้นแบบต่างกัน คืออักษรตัวธรรมได้พัฒนาการมาจากอักษรมอญโบราณ ส่วนอักษรไทยน้อยนั้นได้พัฒนามาจากอักษรไทยสมัยพระเจ้าลิไท ซึ่งตามปกติแล้วชาวอีสานน่าจะรับตัวอักษรขอม เพราะเป็นตัวอักษรที่ใช้อยู่ในภูมิภาคนี้มาตั้งแต่สมัยอดีตดังกล่าวแล้วตอนต้น การที่ชาวอีสานไม่รับอักษรขอมนั้นเป็นหลักฐานที่แสดงว่าชาวอีสานคือกลุ่มไทย-ลาว นั้นไม่ได้เป็นกลุ่มที่สืบทอดวัฒนธรรมอีสานแต่สมัยอดีต น่าจะเป็นกลุ่มชนใหม่ที่รับวัฒนธรรมการเขียนหนังสือแบบมอญแล้วจนเคยชิน จึงนำวิธีการเขียนหนังสือแบบมอญมาด้วย ถ้าชาวอีสานกลุ่มไทย-ลาวนี้เป็นกลุ่มที่มีภูมิลำเนาในภาคอีสานและบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงมาแต่สมัยอิทธิพลขอมแล้ว เชื่อว่าคงไม่มีเหตุผลพอที่จะอธิบายว่าชาวอีสานเลิกใช้อักษรขอมและไปรับอักษรแบบอักษรมอญมาใช้ในการเขียนหนังสือ[14]

4.1 ประวัติความเป็นมาของอักษรตัวธรรม

อักษรตัวธรรม เป็นอักษรที่ใช้อยู่ในกลุ่มชนบริเวณลุ่มแม่น้ำโขงแต่สมัยอดีตและแพร่ไป[15]ถึงกลุ่มไทยลื้อในสิบสองจุไทยด้วย ฉะนั้นกลุ่มชนที่ใช้อักษรตัวธรรมในการบันทึกเรื่องราวนั้นค่อนข้างจะมากเมื่อเทียบกับอักษรไทยภาคกลางก่อนที่อิทธิพลวัฒนธรรมจากกรุงธนบุรีแพร่ขยายไปสู่หัวเมือง

---

[14]ดูการคลี่คลายอักษรมอญโบราณมาเป็นอักษรยวนภาคเหนือ และอักษรตัวธรรมอีสานในธวัช ปุณโณทก "อักษรภาคเหนือ" ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ 4 ฉบับที่ 5 เดือนมีนาคม 2526

[15]ยังไม่ศิลาจารึกอักษรตัวธรรมในลาวและอีสานที่มีอายุก่อนจารึกฐานพระพุทธรูปวัดศรีสะเกดเวียงจันทน์ ลงศักราช พ.ศ.2033

อีสาน กล่าวคือ อักษรตัวธรรมนี้เคยมีอิทธิพลแพร่หลายในดินแดนแม่น้ำโขงรวมทั้งอีสานและลาว ทั้งหมด และไทยล้อในสิบสองจุไทย

อักษรตัวธรรมนี้บางครั้งจะมีผู้เรียกว่าอักษรขอมลาว โดยคิดว่าเป็นอักษรขอมชนิดหนึ่ง เพราะคนอ่านไม่ออกเลยให้ยกให้เป็นอักษรขอมและอีกประการหนึ่งน่าจะเข้าใจว่าเป็นอักษรที่ใช้เขียนเรื่องราวทางพุทธศาสนา และเห็นว่าเป็นอักษรที่ศักดิ์สิทธิ์จึงคิดว่าเป็นอักษรขอม เหมือนกับภาคกลางที่ใช้อักษรขอมเขียนเรื่องราวทางพุทธศาสนาสมัยก่อน แล้วใช้อักษรไทยเขียนเรื่องราวธรรมดาด้วยเหตุนี้กระมังจึงทำให้คนเรียกอักษรตัวธรรมว่าอักษรขอมลาวไป แต่ที่จริงแล้วรูปแบบของตัวอักษรนั้นแตกต่างกันมาก กล่าวคืออักษรขอมเป็นตัวเหลี่ยม แต่อักษรตัวธรรมเป็นตัวกลมมน

จากการศึกษาดูรูปแบบอักษรตัวธรรมในสมัยโบราณ จากศิลาจารึกในภาคอีสานและอาณาจักรล้านช้างพบว่าอักษรตัวธรรมปรากฏในศิลาจารึกครั้งแรกในสมัยพระเจ้าราชแสนไทย หรือเรียกว่าพระยาลำน้ำแสนไทย เป็นโอรสพระเจ้าสามแสนไทย จารึกเก่าที่สุดเป็นอักษรตัวธรรม ลงศักราช 856(พ.ศ.2033) เป็นจารึกฐานพระพุทธรูปอยู่ที่วัดสีสะเกด เมืองเวียงจันทน์ แต่จารึกลงบนแผ่นศิลาจารึกที่เป็นตัวอักษรตัวธรรมเก่าที่สุดได้แก่จารึกบุ้งวัดสังคโลก เมืองหลวงพระบาง ลงศักราช 889 (พ.ศ.2070) ตรงกับรัชสมัยพระโพธิสารราช

ในการศึกษาอักษรพื้นเมืองในภาคเหนือที่เรียกกันว่าอักษรตัวเมืองบ้าง อักษรล้านนาบ้าง และอักษรยวนบ้าง ซึ่งอักษรพื้นเมืองภาคเหนือนี้มีรูปร่างคล้ายคลึงกับอักษรตัวธรรมจนเกือบจะเป็นอักษรชนิดเดียวกัน ฉะนั้นจึงเข้าใจว่าอักษรทั้งสองแบบนี้มีต้นกำเนิดมาจากอักษรแม่แบบชนิดเดียวกัน และนำไปใช้คนละสถานที่จึงทำให้การวิวัฒนาการของตัวอักษรต่างกันไปบ้าง ในที่สุดรูปแบบของตัวอักษรจึงต่างกันและมีชื่อเรียกต่างกันไป กล่าวคือ ทางภาคอีสานเรียกว่าอักษรตัวธรรม และในภาคเหนือเรียกว่า อักษรยวน หรืออักษรล้านนา หรือตัวเมือง

จากการศึกษาวิจัยของ ดร.ฮันส์ เพนธ์ เรื่อง "จารึกฐานพระพุทธรูปในนครเชียงใหม่" ได้ผลสรุปว่า อักษรยวน(ตัวเมือง) มีปรากฏมาก่อนพม่าเข้ามาปกครองล้านนาไทย(พ.ศ.2101) ถึง 80 – 90 ปี ฉะนั้นจึงล้มล้างความคิดที่ว่าอักษรยวนนี้ได้มาจากพม่าในสมัยพม่าเข้ามาปกครองล้านนาไทยสมัยนั้น และ ดร.ฮันส์ เพนธ์ ได้เสนอความเห็นไว้อีกตอนหนึ่งว่า "อักษรยวนในคำจารึกที่พระพุทธรูปที่เก่าที่สุด มีลักษณะใกล้เคียงกับอักษรมอญหริภุญชัย(ลำพูน) ที่ปรากฏอยู่ใน

ศิลาจารึกพุทธศตวรรษที่ 18 ซึ่งทำให้สันนิษฐานได้ว่าชาวยวนได้รับตัวอักษรยวนจากชาวมอญที่ลำพูนในสมัยนั้น[15]

เมื่อพิจารณารูปแบบของตัวอักษรตัวธรรมในระยะแรก กับอักษรยวนในสมัยแรก แล้วเห็นว่าเป็นอักษรชนิดเดียวกัน ฉะนั้นอักษรตัวธรรมก็น่าจะได้แบบอย่างมาจากอักษรมอญที่ลำพูนเช่นเดียวกันกับอักษรยวน แต่มีปัญหาว่าอักษรตัวธรรมและอักษรยวนนี้อักษรใดมีอายุแก่กว่า ซึ่งจากการศึกษาของสินชัย กระบวนแสง เรื่องอักษรไทยเหนือพบว่าอักษรไทยยวนมีอายุก่อนสมัยพระเมืองแก้ว[16] (ครองราชย์เมื่อ พ.ศ.2038 – 2068) ฉะนั้นอักษรยวนในภาคเหนือจึงมีอายุความเก่าไล่เลี่ยกับอักษรตัวธรรมในภาคอีสานและลานช้าง ในการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์ทราบว่าในระยะต้นๆนี้ อาณาจักรลานช้างและอาณาจักรลานนามีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดและมีการลืบทอดวัฒนธรรมกันและกันเสมอมา

ฉะนั้น จึงน่าสรุปได้ว่า อักษรตัวธรรมในภาคอีสานและลานช้างได้แบบอย่างมาจากอักษรมอญหริภุญชัย(ลำพูน) ซึ่งน่าจะผ่านมาทางอาณาจักรลานนาก่อน กล่าวคือชาวภาคเหนือรับอักษรมอญปรับปรุงมาใช้เขียนภาษาบาลีและท้องถิ่นที่เรียกว่าอักษรยวนก่อนแล้วอาณาจักรลานช้างนำเอาอักษรยวนมาใช้ในดินแดนลุ่มแม่น้ำโขง และวิวัฒนาการตามลำดับขั้นตอนเป็นอักษรตัวธรรมในที่สุด อักษรตัวธรรมนี้ได้มาใช้ในอาณาจักรลานช้างอย่างแพร่หลายและภายหลังได้แพร่เข้ามาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ตามที่ได้กล่าวแล้วว่าชาวไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือรับวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำโขงมากกว่าวัฒนธรรมราชธานีไทยในสมัยโบราณ ฉะนั้นอักษรตัวธรรมจึงเข้ามา

---

[15]คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ จารึกพระพุทธรูปในนครเชียงใหม่ (โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี พ.ศ.2519) หน้า 7

[16]สินชัย กระบวนแสง อักษรไทยเหนือ (หน่วยศึกษานิเทศก์กรมการฝึกหัดครู โรงพิมพ์โรงพิมพ์คุรุสภา พ.ศ.2517) หน้า 103 อักษรยวนพบในจารึกสาธุการวัดมหาธาตุ สุโขทัย เขียนรวมอยู่ตอนท้ายของอักษรไทยสุโขทัยมีอายุเก่าถึง พ.ศ.1919

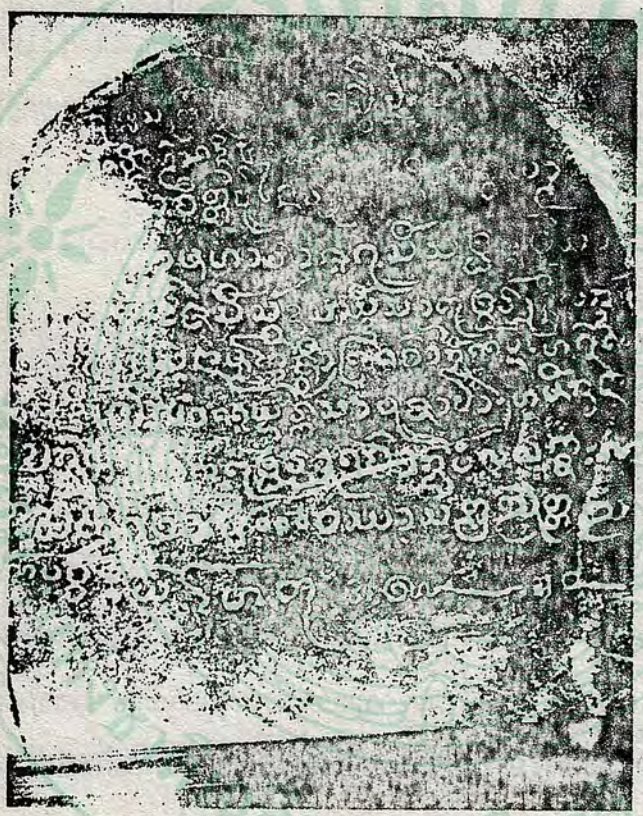

จารึกวัดป่าใหญ่ อ.เมือง จ.อุบลราชธานี
อักษรตัวธรรม สมัยรัตนโกสินทร์

เจริญรุ่งเรืองในอีสานตั้งแต่สมัยโบราณ ก่อนที่อักษรไทยในปัจจุบันจะแพร่เข้าไปถึง เราจึงพบว่าเอกสารใบลานต่าง ๆ ในภูมิภาคอีสานในสมัยก่อนจดบันทึกด้วยอักษรตัวธรรมโดยเฉพาะเอกสารทางด้านพุทธศาสนา อันมีคัมภีร์พระอัตถกถาฎีกา และตำราวิชาการอื่น ๆ

จากการศึกษาทางด้านประวัติศาสตร์ของหัวเมืองอีสานในสมัยไทย - ลาว พบว่าหัวเมืองทางริมแม่น้ำโขงส่วนใหญ่อยู่ใต้อำนาจของอาณาจักรล้านช้าง แม้แต่ภายหลังที่อาณาจักรล้านช้างขึ้นตรงต่อไทยแล้วก็ตามหัวเมืองเหล่านี้ก็ยังอยู่ภายใต้การปกครองของราชธานีล้านช้าง (ไม่ได้ขึ้นตรงต่อราชธานีไทย) ครั้นเมื่อสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ทางกรุงเทพฯ หันมาสนใจหัวเมืองเหล่านี้จึงเริ่มเข้าดูแลและพยายามเข้าคุมอำนาจทางด้านการเมือง กล่าวคือ พยายามดึงเข้ามาอยู่กับเมืองโคราช และในขณะเดียวกันพยายามที่จะแยกอำนาจการปกครองจากเวียงจันทน์มาขึ้นกับจำปาศักดิ์ แต่ถึงอย่างไรก็ตามทางราชธานีก็ไม่ยุ่งเกี่ยวกับกิจการภายในของหัวเมืองเหล่านี้ กล่าวคือให้ปกครองดูแลลูกบ้านกันเองตามจารีตประเพณีแต่โบราณ ฉะนั้น แรงกดดันทางด้านวัฒนธรรมจากราชธานีจึงยังไม่เข้ามามีอิทธิพลต่อวัฒนธรรม จารีตประเพณีในหัวเมืองอีสานมากนัก จึงทำให้เอกสารใบลานฉบับจดบันทึกด้วยอักษรตัวธรรมยังเหลืออยู่ในภูมิภาคอีสานอีกมากในปัจจุบันนี้

๔.๒ <u>ประวัติความเป็นมาของอักษรไทยน้อย</u>

จากการศึกษาทางด้านรูปแบบของตัวอักษรไทยน้อยแล้ว น่าจะสรุปได้ว่าอักษรไทยน้อยนี้ได้แบบอย่างไปจากอักษรไทยสุโขทัยสมัยพระเจ้าลิไท ซึ่งเป็นอักษรไทยที่มีการแพร่กระจายมากกว่าอักษรไทยสุโขทัยของพ่อขุนรามคำแหง ที่เป็นเช่นนี้เพราะเหตุว่าในรัชสมัยพระเจ้าลิไทนั้น พระองค์พยายามกอบกู้สถานะทางด้านการเมืองของอาณาจักรสุโขทัยกลับคืนมา ซึ่งเสื่อมทรามลงไปหลังจากสิ้นรัชสมัยของพ่อขุนรามคำแหงแล้ววิเทโศบายของพระเจ้าลิไทในการกอบกู้อิทธิพลทางด้านการเมืองของอาณาจักรสุโขทัยก็คือ พยายามทำเมืองสุโขทัยเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนา และได้ส่งราชทูตไปยังอาณาจักรไทยต่าง ๆ อันมีอาณาจักรล้านนาไทย เมืองน่าน อาณาจักรล้านช้าง และอาณาจักรอโยธยา ฉะนั้น ในการแพร่พุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ของอาณาจักรสุโขทัยนี้ ตัวอักษรสุโขทัยสมัยพระเจ้าลิไทจึงได้แพร่กระจายไปกับการแพร่พุทธศาสนาในครั้งนั้นด้วย

ฉะนั้น จึงสรุปได้ว่าอักษรไทยสุโขทัยแพร่เข้าสู่อาณาจักรล้านช้างและแพร่ขยายเข้าสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยน่าจะเป็นไปได้ 2 ลักษณะ คือ

1. อักษรไทยแพร่เข้าสู่อาณาจักรลานช้างโดยตรง กล่าวคือในสมัยพระเจ้ารามคำแหงมีอำนาจเหนือดินแดนที่เป็นอาณาจักรลานช้าง เช่น ในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหง ได้กล่าวเขตแดนว่า เวียงจันทน์ เวียงคำ และเมืองชวา(หลวงพระบาง) เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัยด้วย ฉะนั้นเมื่อพระองค์คิดประดิษฐ์อักษรไทยขึ้นมาใช้เป็นอักษรทางราชการ ดินแดนของอาณาจักรลานช้างซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสุโขทัยย่อมต้องยอมรับอักษรจากราชธานีด้วย ครั้นถึงสมัยพระเจ้าลิไท แม้ว่าอาณาจักรลานช้างจะแยกตัวออกจากอาณาจักรสุโขทัยก็ตาม แต่ได้มีการสืบศาสนาลัทธิลังกาวงศ์จากอาณาจักรสุโขทัยดังในหนังสือมูลศาสนาได้กล่าวว่า พระสุวัณณคีรีได้นำเอาศาสนาไปประดิษฐาน ณ เมืองชวา(หลวงพระบาง) ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าฟ้างุม ฉะนั้นตัวอักษรไทยซึ่งน่าจะแพร่เข้ามาก่อนแล้วสมัยพ่อขุนรามคำแหงกลับทวีความสำคัญยิ่งขึ้น แต่ในการศึกษาทางด้านศิลาจารึกเรายังไม่พบศิลาจารึกที่มีอายุเก่าถึงสมัยนี้ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ซึ่งเข้าใจว่าไม่นิยมสร้างศิลาจารึกในสมัยนั้นหรือ เรายังศึกษาไม่พบเพราะยังไม่มีการศึกษาศิลาจารึกในดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำโขงกันอย่างจริงจัง

2. อักษรสุโขทัยแพร่เข้าสู่อาณาจักรลานช้างทางอ้อม กล่าวคือ แพร่เข้าสู่อาณาจักรลานนาก่อนแล้วแพร่เข้าสู่อาณาจักรลานช้าง จากหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์ พบว่าพระเจ้ากือนาแห่งเชียงใหม่ได้ส่งราชทูตมานิมนต์พระสุมนเถระจากอาณาจักรสุโขทัย สมัยพระเจ้าลิไทไปเผยแพร่ศาสนาพุทธลัทธิลังกาวงศ์ที่อาณาจักรลานนาไทย และอักษรไทยก็แพร่เข้าไปสู่อาณาจักรลานนาไทยครั้งนี้ด้วย ดังปรากฏศิลาจารึกที่วัดพระยืน จ.ลำพูน ที่พระสุมนเถระได้สร้างไว้ ลงศักราชตรงกับ พ.ศ.1913 แสดงว่าอักษรไทยสุโขทัยเข้าไปมีบทบาทในอาณาจักรลานนาตั้งแต่นั้นมาและอักษรไทยได้วิวัฒนาการตามขั้นตอนและปะปนกับอักษรพื้นเมือง คืออักษรยวน รูปแบบของอักษรไทยสุโขทัยจึงผิดไปจากเดิมมาก เรียกชื่อใหม่ว่าอักษรไทยฝักขาม ครั้นถึงสมัยพระเมืองแก้ว(ครองอาณาจักรลานนาเมื่อราวปี พ.ศ.2038 – 2068) ราว พ.ศ.2066 ได้พระราชทานพระไตรปิฎก 60 คัมภีร์และพระเทพมงคลเถระพร้อมกับบริวาร แก่อาณาจักรลานช้างซึ่งตรงกับรัชสมัยพระเจ้าโพธิสารราช ฉะนั้น

---

[17]ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3 หลักที่ 62

(2 เส้น เท่ากัน) สมัยพระเจ้าติโลกราช พ.ศ.2073.
ศิลาจารึกวัดพระยืน ด้านที่ 2 ตอนที่ 2

อักษรไทยฝักขามจึงเข้ามาพร้อมกับพระไตรปิฎกเหล่านั้น ครั้นเมื่อพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้าโพธิสาลกับพระมเหสีที่เป็นราชธิดาเมืองเชียงใหม่ได้ครองเมืองเชียงใหม่ และได้กลับไปอาณาจักรลานช้างเมื่อปี พ.ศ.2091[18] ในครั้งนั้นได้นำเอาพระแก้วมรกตพระแทรกดำ และตำราวิชาการอื่นๆ ไปสู่อาณาจักรลานช้าง และพระองค์ก็ไม่ได้กลับมาเมืองเชียงใหม่อีก ฉะนั้นแสดงว่าอักษรไทยฝักขามจึงเข้ามามีอิทธิพลในอาณาจักรลานช้างเป็นทวีคูณ และอักษรไทยฝักขามก็เข้ามาเจริญและวิวัฒนาการตามลำดับขั้นตอน ในที่สุดรูปแบบของตัวอักษรไทยเหล่านี้ต่างไปจากรูปอักษรต้นแบบมากและเรียกชื่อใหม่ว่า อักษรไทยน้อย อักษรไทยน้อยนี้ใช้กันอย่างกว้างขวางในดินแดนลุ่มแม่น้ำโขงและแพร่เข้ามาภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยตั้งแต่สมัยนั้น คนไทยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงใช้อักษรไทยน้อยกันต่อๆมา จนอักษรไทยในปัจจุบันเข้าไปมีอิทธิพล (นับตั้งแต่ประกาศใช้ พ.ร.บ.ประถมศึกษา พ.ศ.2464)

แต่เมื่อลาวอยู่ใต้การปกครองของฝรั่งเศส อักษรไทยน้อยในประเทศลาวก็ได้มีวิวัฒนาการต่อไปอีก กล่าวคือมีการนำเอาวรรณยุกต์เข้ามาใช้รวมอยู่ในอักขรวิธี และมีการแก้ไขดัดแปลงรูปแบบของตัวอักษรบางตัวเพื่อสะดวกในการพิมพ์ รูปแบบของตัวอักษรลาวจึงต่างไปจากอักษรไทยน้อยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและในช่วงระยะนี้อิทธิพลอักษรไทยเข้ามามีอิทธิพลเหนือภาคตะวันออกเฉียงเหนือประจวบกับไม่มีการติดต่อระหว่างกลุ่มชนลุ่มแม่น้ำโขงมากนักจึงทำให้รูปอักษรไทยน้อยกับอักษรลาวต่างกัน

ธวัช ปุณโณทก

---

[18]ประชากิจกรจักร, พระยา พงศาวดารโยนก โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, 2507 หน้า 392.

การสัมมนาผลงานทางวิชาการ
ที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"
4-6 กรกฎาคม 2527 ณ วค. นครราชสีมา

กรมศิลปากร หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๔ นครราชสีมา

เอกสารหมายเลข 4

ความสัมพันธ์ของชุมชนที่มีคูน้ำคันดินกับการเกิดของรัฐในประเทศไทย

ศรีศักร วัลลิโภดม

บทความเสนอต่อที่ประชุมสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"

ความสัมพันธ์ของชุมนุมชนที่มีคูน้ำคันดินกับการเกิดของรัฐในประเทศไทย

รองศาสตราจารย์ศรีศักร วัลลิโภดม

ความนำ

ในการเป็นมนุษย์ (Homo Sapien Sapien) นั้น สิ่งสำคัญที่ทำให้แตกต่างไปจากสัตว์โลกทั่วไปคือ การมีวัฒนธรรมที่เกิดจากการเรียนรู้ มีการสร้างสรรค์และการถ่ายทอดให้กันและกัน โดยใช้ภาษาเป็นสัญญลักษณ์ในการสื่อความหมายและคมนาคมกัน วัฒนธรรมมีความหมายต่อการดำรงชีวิตอยู่ของมนุษย์ในสังคม เป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นเพื่อปรับตัวเองให้สัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติทางสังคมและจักรวาพ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า รูปแบบในการตั้งแหล่งที่อยู่อาศัย ระบบทางเศรษฐกิจสังคม การเมือง ตลอดจนศาสนาและระบบความเชื่ออื่น ๆ ล้วนแต่เป็นลักษณะต่าง ๆ ทางวัฒนธรรมทั้งสิ้น

ในที่นี้จะเกี่ยวข้องแต่เพียงเรื่องการปรับตัวของมนุษย์กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ โดยเฉพาะเรื่องการตั้งถิ่นฐานชุมชนขึ้นเท่านั้น เพื่อชี้ให้เห็นว่า พัฒนาการของชุมชนมนุษย์ตั้งแต่ขนาดเล็กจนถึงขนาดใหญ่ที่มีโครงสร้างสังคมที่สลับซับซ้อนนั้น สัมพันธ์กันกับความรู้ในเรื่องวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีอย่างไรบ้าง คำว่า วิทยาศาสตร์ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงความรู้ความก้าวหน้าทางวิชาการอย่างที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน แต่หมายถึงความรู้ความเข้าใจในเรื่องสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติของมนุษย์ อันได้มาจากการสังเกต การสัมผัส และการรับถ่ายทอดกันมา จากความรู้ความเข้าใจเท่านี้ทำให้มนุษย์หาทางควบคุมธรรมชาติด้วยการประดิษฐ์ หรือเลือกใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสม เพื่อปรับตัวเองและสังคมให้เข้ากันกับสภาพแวดล้อมที่ดำรงอยู่

แต่การศึกษาเพื่อให้เข้าใจถึงความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีของมนุษย์ในอดีตนั้นเป็นเรื่องยาก เพราะส่วนใหญ่จะไม่เหลือร่องรอยทิ้งไว้ให้เห็นอย่างเพียงพอว่ามีลักษณะเช่นใด หรือเป็นระบบอย่างใด จำต้องอาศัยการศึกษาและตีความจากหลักฐานทาง

โบราณคดีที่เหลืออยู่ ซึ่งอาจมีทั้งทางตรงและทางอ้อม หลักฐานทางโบราณคดีที่นำมาศึกษาในที่นี้คือร่องรอยของชุมชนโบราณที่พบเห็นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เหตุที่มุ่งเฉพาะภาคนี้ก็เพราะเป็นบริเวณที่มีหลักฐานค่อนข้างสมบูรณ์กว่าในภาคอื่น ๆ มีร่องรอยการตั้งหลักแหล่งของมนุษย์หลายยุคหลายสมัย จากระดับหมู่บ้านจนถึงชุมชนขนาดใหญ่ที่เป็นเมืองและรัฐตามลำดับ ยิ่งกว่านี้แหล่งโบราณคดีในภาคนี้ยังเป็นที่สนใจของนักโบราณคดีทั้งชาวไทยและต่างชาติ มีการขุดค้นและวิเคราะห์ศึกษากันอยู่เนือง ๆ ทำให้มีข้อมูลที่จะใช้ในการศึกษาเรื่องนี้มากกว่าที่อื่น ๆ

ร่องรอยของชุมชนโบราณที่ถือเป็นข้อมูลในการศึกษาเรื่องนี้ปรากฏให้เห็นหลาย ๆ ลักษณะ โดยทั่วไปถ้าหากเป็นชุมชนขนาดเล็กในระดับหมู่บ้าน (Village) แล้ว ยากแก่การสังเกต เพราะสิ่งที่เหลืออยู่ให้เห็นบนผิวดินมักเป็นเนินดินที่เคยเป็นที่ฝังศพหรือทรากศาสนสถานประจำชุมชนเป็นส่วนใหญ่ ส่วนแหล่งที่อยู่อาศัยนั้นไม่ปรากฏให้เห็น ยกเว้นแต่จะมีการขุดค้นกันขึ้น ถ้าเป็นชุมชนใหญ่ในระดับเมืองขึ้นไปแล้ว อาจสังเกตเห็นได้ง่ายกว่า เพราะมักปรากฏให้เห็นในลักษณะเนินดิน ดินที่มีคูน้ำและคันคิดคันดินล้อมรอบ โดยเฉพาะเมื่อใช้ภาพถ่ายทางอากาศช่วยแล้ว ยิ่งแลเห็นโครงสร้างทางกายภาพที่สลับซับซ้อน เพราะนอกจากแลเห็นคูน้ำคันดินแล้วยังเลยไปถึงคันถนน คันชลประทาน อ่างเก็บน้ำ สระน้ำ อีกหลายอย่าง รวมทั้งความสัมพันธ์ไปยังชุมชนอื่น ๆ ในบริเวณใกล้เคียงด้วย ในบทความนี้มุ่งการศึกษาเฉพาะชุมชนที่มีคูน้ำคันดิน อ่างเก็บน้ำ และคันชลประทานเป็นสำคัญ เพราะถือว่าเป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงการที่มนุษย์พยายามควบคุมธรรมชาติและปรับตัวเองให้เท่ากับสภาพแวดล้อมทางสังคมและเศรษฐกิจ การขุดคูน้ำ อ่างเก็บน้ำ และการสร้างคันดิน ทั้งที่เป็นกำแพงเพื่อป้องกันข้าศึกศัตรู หรือถนน และคันชลประทานเหล่านี้ ไม่ใช่เป็นการกระทำของคนใดคนหนึ่งในสังคม หากเป็นการร่วมมือกันทำหรือสร้างขึ้นเพื่อการดำรงอยู่รวมกัน แต่การที่จะให้คนเป็นจำนวนมากมารวมกันเช่นนี้ ชุมชนนั้นจะต้องเป็นองค์กร (Organization) ที่มีการจัดระเบียบแบบแผนทางสังคมที่รัดกุมและซับซ้อนพอสมควร อย่างน้อยก็เป็นสังคมที่มีการแบ่งงานกันทำ มีผู้ปกครอง มีผู้ทำหน้าที่ หรือ

ประกอบอาชีพต่าง ๆ นอกเหนือไปจากการทำเกษตรกรรม ซึ่งเป็นอาชีพหลัก สิ่งสำคัญที่นอกเหนือไปกว่านี้ก็คือ มีความรู้ในเรื่องธรรมชาติ และสามารถที่จะใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสมได้ อนึ่ง การสำรวจหรือขุดค้นโบราณสถานและโบราณวัตถุภายในบริเวณชุมชนโบราณ หรือบริเวณที่เกี่ยวข้อง จะเป็นที่แสดงหลักฐานโดยตรงว่า ชุมชนนั้นมีระเบียบแบบแผนและความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีเป็นเช่นใด ยกตัวอย่างเช่น การพบเครื่องปั้นดินเผาที่ทำขึ้นจากการใช้แป้นหมุน และการเผาด้วยความร้อนสูง จนทำให้เป็นวัตถุที่แข็งแกร่งอย่างที่เรียกว่าสโตนแวร์ (Stoneware) การพบเครื่องประดับที่ทำด้วยแก้วและสัมริด ตลอดจนเครื่องมือที่ทำด้วยเหล็ก เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ย่อมแสดงให้เห็นว่าชุมชนดังกล่าวจะต้องมีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีเป็นอย่างมาก อาจจะได้มาจากการประดิษฐ์ขึ้นเองภายในสังคมนั้น หรือไม่ก็รับถ่ายทอดมาจากที่อื่น โดยเฉพาะการรับมาจากที่อื่นนั้นอาจแสดงให้เห็นจากรูปแบบของศิลปวัตถุที่แพร่หลายเข้ามา หรือไม่ก็จากการพบวัตถุสิ่งของเช่น แร่ธาตุบางชนิดที่ไม่ใช่เป็นของมีในท้องถิ่นนั้น หากเป็นการนำเข้ามาอย่างแน่นอน

เพราะฉะนั้น การศึกษารองรอยของชุมชนโบราณตามที่กล่าวมาแล้วจะสะท้อนให้เห็นความเจริญของสังคมมนุษย์อย่างน้อยก็ 2 อย่างควบคู่กันไปคือ ความเจริญในทางเทคโนโลยีและพัฒนาการขององค์กรทางสังคมจากระดับหมู่บ้านมาเป็นเมืองและรัฐ ตามลำดับ

ลักษณะภูมิประเทศและการกระจายของชุมชนโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

โดยย่อ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรือภาคอีสาน แบ่งตามลักษณะภูมิศาสตร์ออกได้เป็น 2 แอ่ง คือ แอ่งสกลนคร และแอ่งโคราช แอ่งสกลนครอยู่ทางเหนือมีเทือกเขาภูพานกันออกจากแอ่งโคราช และมีแม่น้ำโขงเป็นขอบแยกออกจากอาณาเขตประเทศลาวทางด้านเหนือ จังหวัดที่อยู่ในบริเวณแอ่งนี้ ได้แก่ อุดรธานี สกลนคร หนองคาย นครพนม และมุกดาหาร ลำน้ำเกือบทุกสายไหลจากที่สูงทางทิศใต้หรือตะวันตกเฉียงใต้ไปออกแม่น้ำโขงทาง

ทิศเหนือ หรือตะวันออกเฉียงเหนือ ลักษณะภูมิประเทศอาจแบ่งออกได้เป็น 2 ตอน คือ บริเวณต้นน้ำทางด้านใต้ ส่วนใหญ่เป็นที่ลาดสูงจากเทือกเขาและที่ราบลุ่ม (Low Terrace) ตามบริเวณที่ลำน้ำสายต่าง ๆ ผ่านไป ส่วนอีกตอนหนึ่งเป็นที่ลุ่มน้ำท่วมถึง (Flood Plain) อยู่ทางตอนปลายของลำน้ำที่จะไปออกแม่น้ำโขง นอกเหนือไปจากนี้ก็เป็นบริเวณที่สูงเป็นโขดเนินที่เป็นดินลูกรังปกคลุมด้วยป่าโปร่ง มีสลับอยู่ทั่วไป

ส่วนแอ่งโคราชอยู่ทางตอนใต้เป็นบริเวณกว้างใหญ่ หล่อเลี้ยงด้วยลำน้ำมูล ลำน้ำชี และลำน้ำอื่น ๆ ที่เป็นสาขาอีกมากมาย ลักษณะภูมิประเทศเป็นแอ่งกะทะคือมีที่ราบลุ่มน้ำท่วม (Flood Plain) ถึงอยู่ตรงกลาง ขนาบด้วยที่ลาดสูงทั้งด้านเหนือและด้านใต้ ตามบริเวณขอบแอ่งกะทะที่เป็นที่ลาดลงมาจากทางเหนือและใต้นั้น จะมีลำน้ำที่เป็นสาขาของแม่น้ำมูลและแม่น้ำชีไหลผ่าน ทำให้บริเวณที่ลำน้ำเหล่านั้นผ่านไปมีสภาพที่ราบลุ่ม (Low Terrace) เช่นเดียวกันกับบริเวณตอนต้นของแอ่งสกลนคร

การกระจายตัวของชุมชนโบราณที่เป็นชุมชนถาวร (Sedentary Selltemen) พบทั่วไปในบริเวณที่ราบลุ่มที่มีลำน้ำไหลผ่าน (Low Terrace) กับที่ลุ่มน้ำท่วมถึง (Flood Plain) ของทั้ง 2 แอ่ง ปรากฏการณ์เช่นนี้แสดงให้เห็นว่ามนุษย์ในภูมิภาคนี้ได้เลือกทำเลที่ตั้งแหล่งที่อยู่อาศัยให้ใกล้กับแหล่งน้ำที่ใช้ในการอุปโภคบริโภค และบริเวณที่ราบลุ่มที่เหมาะแก่การทำการเพาะปลูกเป็นอาชีพหลัก ชุมชนเหล่านี้มีพัฒนาการเป็นบ้านเมืองและรัฐแตกต่างกันไปตามเวลาและสถานที่ ในที่นี้จะนำข้อมูลจากการสำรวจและศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีมาแสดงให้เห็นว่า บริเวณที่ราบลุ่ม (Low Terrace) และบริเวณที่ลุ่มน้ำท่วมถึง (Flood Plain) ของแอ่งสกลนคร และแอ่งโคราชนั้นมีพัฒนาการของชุมชนมนุษย์เหมือนกัน และแตกต่างกันอย่างไร ดังต่อไปนี้

แอ่งสกลนคร

การสำรวจแหล่งชุมชนโบราณของภาควิชามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร ใน พ.ศ. 2525 (Department of Anlthropology, 1982) พบว่าบรรดาชุมชน

โบราณที่มีลักษณะถาวรในสมัยก่อนประวัติศาสตร์นั้นพัฒนาขึ้นตามที่ราบลุ่ม (Low Terrace) ในบริเวณต้นน้ำทางด้านใต้ของแอ่งสกลนคร โดยเฉพาะตั้งแต่ด้านตะวันออกเฉียงเหนือของหุนองหาร กุมภวาปี ในเขตจังหวัดอุดรธานี ผ่านมายังลำน้ำสาขาต่าง ๆ ของลำน้ำสงคราม ในเขตอำเภอเมือง อำเภอหนองหาร อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานี อำเภอสว่างดินแดน อำเภอวานรนิวาส อำเภอพังโคน อำเภอวาริชภูมิ อำเภอพรรณา และอำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร หรือกล่าวโดยย่อก็คือ ตั้งแต่หนองหารกุมภวาปี จนถึงหนองหารสกลนคร ชุมชนเหล่านี้ไม่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ ส่วนใหญ่จะเป็นเนินดินตั้งอยู่ในที่ราบลุ่มที่มีลำน้ำไหลผ่าน บางเนินมีขนาดใหญ่ ซึ่งรวมบริเวณที่อยู่อาศัยและแหล่งฝังศพเข้าด้วยกัน อย่างเช่นบ้านเชียง บ้านโพนสูง บ้านผักตบ เป็นต้น แต่บางแห่งก็แสดงให้เห็นแต่เพียงเนินดินที่ใช้เป็นที่ฝังศพเท่านั้น ส่วนที่อยู่อาศัยยังคงกระจายกันอยู่ตามที่ต่าง ๆ โดยรอบ นักโบราณคดีทั้งชาวไทยและต่างประเทศได้เลือกแหล่งก่อนประวัติศาสตร์เหล่านี้ทำการขุดค้นชั้นดินอย่างละเอียด พบว่าคนตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ประมาณ 600 ปี ก่อนพุทธกาลลงมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 8 มีความเจริญในทางเทคโนโลยีสูง สามารถหลอมสัมริดเหล็ก และแก้วขึ้นใช้ทำเครื่องประดับ เครื่องมือเครื่องใช้อย่างชำนาญ รวมทั้งมีประเพณีการฝังศพโดยใช้ภาชนะเขียนสีเป็นเครื่องเซ่นศพ ที่เป็นรูปแบบสืบเนื่องกันเป็นเวลานาน การหลอมสัมริดโดยที่ต้องอาศัยแร่ธาตุจากที่อื่น โดยเฉพาะทองแดงและดีบุก ตลอดจนการพบเปลือกหอยทะเล ซึ่งมีผู้นำมาเป็นเครื่องประดับศพนั้น แสดงให้เห็นเป็นอย่างดีว่า คนโบราณในแอ่งสกลนครมีการติดต่อทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมกับชุมชนที่ห่างไกล โดยเฉพาะแถบชายทะเลในเขตประเทศเวียดนามทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือ แต่กระนั้นก็ยังไม่มีอะไรที่บอกได้ว่า กลุ่มชนเหล่านี้มีการรวมตัวกันเป็นสังคมเมืองและมีพัฒนาการของรัฐเกิดขึ้น ข้าพเจ้าสำรวจแหล่งก่อนประวัติศาสตร์ในบริเวณนี้เป็นจำนวน 83 แห่ง รวมทั้งศึกษาผลการขุดค้นทางโบราณคดีของนักโบราณคดีที่ได้กระทำขึ้นในแหล่งต่าง ๆ เช่น บ้านเชียง บ้านนาดี เป็นต้น ก็ยังมองไม่เห็นว่ามีแหล่งใดบ้างที่มีความสำคัญในการที่จะกำหนดเป็นเมืองหรือศูนย์กลางทางการเมืองได้ จะมีก็แต่เพียงว่าแหล่งนั้นแหล่งนี้มีขนาดใหญ่กว่ากัน และมีการอยู่ที่สืบเนื่องยาวนานกว่ากันเท่านั้น

จากข้อมูลที่ปรากฏอยู่โดยเฉพาะการศึกษาโบราณวัตถุ เครื่องประดับ เครื่องใช้จากหลุมศพพอเห็นเป็นเลา ๆ ได้ว่า สังคมก่อนประวัติศาสตร์ในเขตแอ่งสกลนครนี้ (1) มีคนที่มีหน้าที่ต่างกัน เช่น บางหลุมศพแสดงให้เห็นว่าเป็นนายพรานและหมอผี เป็นต้น (2) มีคนที่มีฐานะต่างกัน เช่น เครื่องประดับจากบางหลุมศพเป็นของที่มีลักษณะพิเศษกว่าที่อื่น ๆ ซึ่งอย่างน้อยก็แสดงให้เห็นว่ามีบุคคลประเภทหัวหน้าเป็นฐานะหนึ่งในสังคมนี้ แต่ก็ไม่มีอะไรที่ทำให้แลเห็นว่าสังคมดังกล่าวนี้มีโครงสร้างที่สลับซับซ้อน โดยเฉพาะความเด่นชัดของศาสนสถานที่มักจะปรากฏในชุมชนสมัยหลัง ๆ ลงมา อย่างไรก็ตามในสมัยหลัง ๆ ลงมาเมื่อเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์แล้ว ชุมชนเหล่านี้เป็นจำนวนมากก็ยังคงอยู่สืบเนื่อง ทั้งนี้ เพราะภูมิประเทศ และสภาพแวดล้อมมีอิทธิพลที่ทำให้คนต้องตั้งหลักแหล่งเป็นกระจุก (cluster) ทับลงบนแหล่งชุมชนเดิมกันเรื่อยมา เพราะฉะนั้นจึงพบว่าในราวพุทธศตวรรษที่ 14 ลงมา บางชุมชน เช่น บ้านเชียง บ้านพันนา บ้านม่า บ้านเตาไห และอีกหลาย ๆ แห่งในเขตหนองหารกุมภวาปี และหนองหารสกลนคร ได้พัฒนาขึ้นเป็นหมู่บ้านสำคัญ มีการกำหนดแหล่งที่เป็นศาสนสถานโดยใช้ใบเสมาหินสลักเป็นลวดลายทางพุทธศาสนา ปักแสดงเขตศักดิ์สิทธิ์ ครั้งถึงพุทธศตวรรษที่ 16 ก็ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมแบบขอมจากกรุงกัมพูชา มีพัฒนาการเป็นเมืองเป็นรัฐขึ้น ดังปรากฏให้เห็นรูปแบบของชุมชน 2 อย่างด้วยกัน อย่างแรกปรากฏในรูปของการกำหนดบริเวณในเขตชุมชนหรือบริเวณใกล้เคียงเป็นแหล่งศาสนสถาน มีการสร้างปราสาทหรือปรางค์ดวยศิลาแลง มีกำแพงล้อมรอบและมีสระน้ำศักดิ์สิทธิ์อยู่ใกล้ ๆ เช่น ปราสาทที่วัดกู่แก้ว ตำบลบ้านซืด อำเภอหนองหาร กู่ศิลาแลงที่บ้านพันนา บ้านราตุ ในเขตอำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร เป็นต้น อย่างที่สอง เป็นการสร้างเมืองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามีคูน้ำและคันดินล้อมรอบ ภายในบริเวณหรือบริเวณใกล้เคียงกับเมือง มีการสร้างปราสาทหินหรือศิลาแลง และชุดสระน้ำศักดิ์สิทธิ์เป็นแหล่งสำคัญของชุมชน เมืองลักษณะที่ว่านี้พบ 2 แห่ง แห่งแรกคือ เมืองหนองหารน้อย ในเขตอำเภอหนองหาร จังหวัดอุดรธานี และแห่งที่สองคือบริเวณอันเป็นที่ตั้งจังหวัดสกลนคร นอกนี้ยังพบในเขตบ้านดอนแก้ว ริมหนองหารกุมภวาปี

อีกแห่งหนึ่ง แต่ทว่านาจะเป็นชุมชนระดับเมืองที่มีอายุในสมัยพุทธศตวรรษที่ 12 และอยู่นอกเขตแอ่งสกลนคร ชุมชนระดับเมืองในเขตจังหวัดอุดรธานี–สกลนคร ทั้ง 2 แห่งนี้เป็นชุมชนที่สร้างขึ้นในบริเวณใหม่ในท้องที่ซึ่งไม่เคยมีชุมชนเก่าตั้งมาก่อน สังเกตได้จากการที่ไม่พบบริเวณเนินดินที่มีเครื่องปั้นดินเผาต่อเนื่องกันมาตามชั้นดิน โดยเฉพาะเมืองที่หนองหาร–สกลนครนั้น น่าจะเป็นศูนย์กลางของบ้านเมืองในท้องถิ่นนี้ เพราะนอกจากมีขนาดใหญ่แล้ว ยังมีศาสนสถานสร้างกระจายกันอยู่หลายแห่ง ทั้งภายในบริเวณตัวเมืองและบริเวณใกล้เคียง ได้แก่ ปราสาทพระธาตุเชิงชุม ปราสาทพระธาตุตูม ปราสาทพระธาตุนารายณ์เจงเวง เป็นต้น พบแนวคันดินที่เป็นถนนจากเมืองไปยังบริเวณศาสนสถานหรือชุมชนที่อยู่รอบ ๆ และมีสระน้ำขนาดใหญ่และเล็กกระจายอยู่ทั่วบริเวณ

สิ่งสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของชุมชนที่เป็นสังคมเมืองอีกอย่างหนึ่งก็คือเครื่องปั้นดินเผา ปรากฏพบเครื่องปั้นดินเผาแบบสโตนแวร์ (Stoneware) ที่ได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมขอมในเขตบ้านเมืองนี้ การเผาและเนื้อภาชนะที่มีลักษณะแกร่งและทนทานกว่าขอม ย่อมแสดงให้เห็นถึงความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีของบ้านเมืองในถิ่นนี้ เครื่องปั้นดินเผาชนิดนี้กระจายไปตามชุมชนต่าง ๆ ที่อยู่ห่างไกลไปจากตัวเมืองและดูเหมือนว่ามีประเพณีการทำสืบเนื่องกันในระยะหลัง ๆ ลงมาจนถึงราวพุทธศตวรรษที่ 23 เป็นอย่างน้อย

ในขณะที่บริเวณที่ราบลุ่ม (Low terrace) ในบริเวณต้นน้ำของแอ่งสกลนครมีพัฒนาการของชุมชนเกิดมาแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์นั้น บริเวณที่ลุ่มน้ำท่วมถึง (Flood Plain) ซึ่งอยู่ทางด้านเหนือติดต่อกับแม่น้ำโขงนั้น ไม่ปรากฏพบร่องรอยของชุมชนโบราณแต่อย่างใด ยกเว้นบริเวณบางแห่ง เช่น พระธาตุพนม ซึ่งเป็นย่านทางผ่านของเส้นทางสินค้าและการสัญจรไปมาของคนทางฝั่งซ้ายและฝั่งขวาของแม่น้ำโขงมาแต่โบราณก่อนพุทธศตวรรษที่ 14 ได้มีการสร้างพระสถูปเจดีย์ขึ้น ณ ที่นี้ แต่บริเวณอื่น ๆ เริ่มเจริญขึ้นตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 22 ลงมา อันเนื่องจากการขยายตัวของพวกลาวจากนครเวียงจันทน์เข้ามาทำให้มีการตั้งหลักแหล่งขึ้นตามท้องที่ต่าง ๆ แต่ชุมชนในที่ราบลุ่มน้ำท่วมถึงเหล่านี้หาได้

เป็นชุมชนใหญ่โตไม่ เพราะเป็นบริเวณที่ทำการเพาะปลูกไม่ได้ดี จะทำได้ก็แต่เพียงไร่เลื่อนลอยในเขตที่สูง สิ่งที่พบเป็นหลักฐานให้เห็นร่องรอย ส่วนใหญ่ก็เป็นชากวัด เช่น โบสถ์ หรือพระสถูปเจดีย์ขนาดเล็กที่ก่อด้วยอิฐ และภาชนะแบบสโตนแวร์ (Stoneware) ที่เรียกว่าไหหินใช้ใส่อัฐคนตายฝังตามชายไร่หรือชายน้ำเท่านั้น จากสภาพภูมิประเทศและหลักฐานทางโบราณคดีที่พบอาจจะกล่าวได้ว่าชุมชนที่อยู่ในเขตที่ลุ่มน้ำท่วมถึงในแอ่งสกลนครนั้นเป็นชุมชนเล็ก ๆ ของกลุ่มชนที่มีอาชีพในการทำไร่เลื่อนลอย และทำการจับปลาสลับกันไปในเวลาที่เป็นหน้าน้ำ

แอ่งโคราช

แอ่งนี้เป็นบริเวณกว้างใหญ่กว่าแอ่งสกลนคร มีชุมชนโบราณกระจายกันอยู่ทั่วไปในเขต (1) ที่ลุ่มน้ำท่วมถึง (Flood Plain) ของลุ่มน้ำมูล – ชี (2) ที่ราบลุ่มตามลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูล–ชี (Low Terrace) และ (3) บริเวณที่สูง ซึ่งลาดลงมาจากเทือกเขา สิ่งที่น่าสังเกตก็คือชุมชนโบราณในแอ่งนี้มีจำนวนมาก ที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ และแลเห็นได้ชัดเจนจากการศึกษาภาพถ่ายทางอากาศ ทำให้มีนักวิชาการหลาย ๆ ท่าน สนใจค้นคว้าและเขียนถึงอยู่เนือง ๆ เช่น งานของ วิลเลียม ฮันท์ (Williams - Hunt,1950) ควอริช เวลส์ (Quaritch Wales, 1957) และ ทิวา ศุภจรรยา (1972) ภาควิชามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้ดำเนินการสำรวจและศึกษาชุมชนเหล่านี้อย่างสม่ำเสมอ โดยให้ความสนใจในชุมชนโบราณในทุกบริเวณตั้งแต่บริเวณที่ลุ่มน้ำท่วมถึง จนถึงที่ราบลุ่มและที่สูง โดยเฉพาะบริเวณที่ลุ่มน้ำท่วมถึง (Flood Plain) นั้น ภาควิชามานุษยวิทยาได้ทำการสำรวจศึกษาบริเวณลุ่มน้ำมูล–ชี ตอนล่าง ใน พ.ศ. 2524 (Depertment of Anthropology, 1981) เป็นบริเวณที่อยู่ในเขตจังหวัดมหาสารคาม บุรีรัมย์ ร้อยเอ็ด สุรินทร์ ยะโสธร ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี พบชุมชนโบราณเป็นจำนวนมากที่กระจายกันอยู่ตามลำน้ำมูล–ชี และลำน้ำที่เป็นสาขา ได้แก่ลำพังชู ลำพลับพลา ลำเตา ลำเลียว

ลำชี ลำเซบาย ลำเซบก ลำโดมใหญ่ และลำโดมน้อย ในจำนวน 199 แห่งที่สำรวจนั้นเป็นแหล่งที่มีคูน้ำล้อมรอบถึง 70 แห่ง เมื่อวิเคราะห์แล้วชุมชนโบราณที่พบในบริเวณลุ่มน้ำมูล-ชี ตอนล่างนี้ อาจแบ่งออกได้เป็น 4 ประเภทคือ (1) บริเวณเนินดินที่ไม่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ มีระดับสูงกว่าที่ราบลุ่มโดยรอบประมาณ 5 เมตรขึ้นไป (2) บริเวณเนินดินที่มีคูน้ำล้อมรอบชั้นเดียว ลักษณะที่เด่นชัดก็คือ คูน้ำกว้างประมาณตั้งแต่ 25 เมตรขึ้นไป บางแห่งก็โอบรอบเนินดินตั้งแต่สองหรือสามเนินขึ้นไป (3) เนินดินที่มีคูน้ำล้อมรอบ 3 ชั้นขึ้นไป และ (4) เนินดินที่มีทั้งคูน้ำและคันดินล้อมรอบ ปัจจุบันชุมชนเหล่านี้ส่วนใหญ่ยังมีสภาพเป็นหมู่บ้านอยู่ เพื่อมีการตัดถนนผ่าเข้าไปทำให้แลเห็นชั้นดินที่เคยมีการอยู่อาศัย ลึกตั้งแต่ 3 เมตรลงไป แสดงการอยู่ของคนที่สืบเนื่องมาช้านาน เท่าที่สังเกตเห็นพออนุมานลักษณะทางวัฒนธรรมจากลักษณะของเครื่องปั้นดินเผาที่พบตามชั้นดิน เหล่านี้อย่างเคร่า ๆ ออกได้เป็น 2 ระยะใหญ่ ๆ คือ ระยะแรกเป็นสมัยที่มีการใช้เครื่องปั้นดินเผาชนิดหนาหยาบ ๆ ทั้งในด้านเทคนิคและรูปแบบ ระยะนี้สัมพันธ์กันกับชั้นดินชั้นล่าง ๆ ส่วนระยะที่สองมีประเพณีการทำเครื่องปั้นดินเผาที่ก้นหม้อดีทั้งที่ทำด้วยแป้นหมุน มีลวดลายเชือกทาบและเขียนสีเครื่องปั้นดินเผาขนาดใหญ่ เช่น ไห หรือหม้อนั้นส่วนมากใช้บรรจุกระดูกและสิ่งของคนตาย นับเป็นประเพณีการฝังศพครั้งที่สอง แตกต่างไปจากประเพณีการฝังศพครั้งแรกอย่างที่พบในแอ่งสกลนครในหลาย ๆ แห่งที่เดียวที่มีการฝังภาชนะบรรจุกระดูกคนตายและสิ่งของดังกล่าวนี้เป็นกลุ่ม ๆ แสดงให้เห็นถึงฐานะความสำคัญทางสังคมของผู้ตาย ยิ่งกว่านี้ตามชุมชนบางแห่งมีการกำหนดเขตที่ใช้เป็นแหล่งฝังศพไว้ต่างหาก เห็นได้จากการพบเครื่องประดับและเครื่องปั้นดินเผาที่ใช้ในการพิธีศพหนาแน่นกว่าที่อื่น ๆ บางแห่งก็มีการปักแท่งศิลาแลงไว้แสดงเขต แสดงให้เห็นว่ามีคติในการปักหินตั้งแสดงเขตศักดิ์สิทธิ์มาก่อนที่ศาสนาฮินดูและพุทธศาสนาจะแพร่หลายเข้ามา

ณ โนนบ้านยางร้างในเขตอำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์ ลำน้ำมูลได้พัดทำลายซีกหนึ่งของเนินดินที่อยู่อาศัยพังลง ดร.พรชัย สุจิตต์ ได้ขุดซากเพื่อตรวจสอบ

ชั้นดินและส่งตัวอย่างถ่านที่พบไปทำการกำหนดอายุที่สำนักงานพลังงานปรมาณูเพื่อสันติ ผลปรากฏว่ามีอายุถึง 3,000 กว่าปีมาแล้ว ข้าพเจ้าคิดว่าอายุที่ได้นี้เป็นอายุของชุมชนที่สัมพันธ์กับชั้นดินในระยะที่สอง คือที่มีประเพณีฝังศพครั้งที่สองนั้นเอง ส่วนชั้นดินในระยะแรก ๆ ที่สัมพันธ์กับเครื่องปั้นดินเผาชนิดหนาและหยาบนั้น น่าจะมีอายุเก่าแก่ไปกว่านี้

สิ่งสำคัญอีกอย่างหนึ่งที่พบในการสำรวจศึกษาบริเวณลุ่มน้ำมูล–ชี ตอนล่างก็คือ แหล่งถลุงเหล็ก พบถึง 36 แห่ง และส่วนใหญ่เป็นแหล่งที่สัมพันธ์กันกับชุมชนโบราณที่มีคูน้ำล้อมรอบ ณ บ้านยะวึก ซึ่งเป็นชุมชนที่มีคูน้ำล้อมรอบขนาดใหญ่ในเขตอำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์ ดร. พรชัย สุจิตต์ พบแหล่งถลุงเหล็กอยู่ในบริเวณเดียวกันกับแหล่งฝังศพได้ทำการขุดหลุมทดสอบ และพบเศษชิ้นแรกที่ถลุงแล้วอยู่ใกล้กับภาชนะที่บรรจุกระดูกคนตายที่ลึกลงไปถึง 1.70 เมตรจากผิวดิน การพบความสัมพันธ์ระหว่างแหล่งถลุงเหล็กกับชุมชนโบราณในแอ่งโคราชดังกล่าวนี้ ข้าพเจ้าใคร่เสนอว่า การถลุงเหล็กมีบทบาทที่สำคัญต่อพัฒนาการของชุมชนโบราณในแอ่งโคราชตั้งแต่ราว 3,000 ปีมาแล้ว ข้าพเจ้าคิดว่าเหล็กที่ถลุงจากแหล่งต่าง ๆ ตามชุมชนต่าง ๆ นั้นมีจำนวนเกินความต้องการของการใช้สอยภายในท้องถิ่น เพราะฉะนั้นน่าจะเป็นไปได้ที่มีการส่งออกไปค้าขายกับภูมิภาคอื่น ๆ นอกจากการถลุงเหล็กแล้วบริเวณที่ราบลุ่มมูล–ชี ตอนล่างยังเป็นเขตที่มีเกลือสินเธาว์อุดมสมบูรณ์ การทำเกลือเพื่อใช้ทั้งภายในบริเวณกับส่งออกไปค้าขายยังภายนอกก็น่าจะเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่ทำให้ชุมชนในบริเวณนี้มีพัฒนาการ แหล่งผลิตเกลือโบราณที่พบในบริเวณนี้ในขณะนี้มีอยู่แถวลำน้ำเสียวในเขตอำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นเนินดินขนาดใหญ่ที่มีเศษเครื่องปั้นดินเผาและเถ้าถ่านปะปนกันอยู่

จากการสำรวจศึกษาชุมชนโบราณในบริเวณที่ราบลุ่มมูล–ชี ตอนล่าง เท่าที่ได้ดำเนินมา พอกำหนดแหล่งที่เก่าแก่ที่สุดออกได้เป็น 2 แห่ง โดยอาศัยหลักฐานที่เป็นแบบสมัยก่อนประวัติศาสตร์มาเป็นเครื่องกำหนด แห่งแรกคือ บริเวณตอนกลางของลุ่มน้ำลำพลับพลา

ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ อำเภอชุมพลบุรี จังหวัดสุรินทร์ และอำเภอเกษตรวิสัย และอำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด แหล่งที่พบอยู่ในเขตบ้านจังแวนและบ้านปอหมัน เป็นบริเวณที่มีเครื่องมือหินที่ทำจากหินภูเขาไฟ สิ่งของเหล่านี้พบปะปนอยู่กับเครื่องปั้นดินเผาแบบหนาและหยาบ ๆ ซึ่งจัดเป็นของอยู่ในระยะแรก ๆ ชุมชนโบราณในเขตนี้พบแต่เพียงประเภทที่ไม่มีคูน้ำล้อมรอบ และมีคูน้ำรอบชั้นเดียว มักไม่พบโบราณวัตถุและโบราณสถานในสมัยประวัติศาสตร์ เช่น เสมาหินแบบทวาราวดี และเครื่องปั้นดินเผาเคลือบแบบขอม แต่ในทำนองตรงข้ามกลับพบว่าบรรดาชุมชนที่มีคูน้ำล้อมรอบ 2 – 3 ชั้น หรือที่มีขนาดใหญ่และมีทั้งคูน้ำและกำแพง–ดินล้อมรอบนั้น มักกระจายอยู่ทางฝั่งด้านใต้ของแม่น้ำมูล เช่น บ้านปะเคียม บ้านดงพลอง บ้านโคกเมือง และบ้านทุ่งวัง เป็นต้น ในขณะเดียวกันกลุ่มของชุมชนที่มีฝังและโครงสร้างที่สลับซับซ้อนนั้นพบมากในบริเวณลำพังชู ซึ่งอยู่ทางด้านตะวันตกของลำพลับพลา เช่น บ้าน–เมืองเสือ บ้านแสนสี บ้านยะวึก บ้านหันธี บ้านเมืองขวาง และเมืองพุทไธสง เป็นต้น ชุมชนบ้านเมืองเสือและเมืองพุทไธสงนั้นเป็นชุมชนที่มีทั้งคูน้ำและกำแพงดินล้อมรอบ โดย–เฉพาะเมืองพุทไธสงนั้นมีขนาดใหญ่ที่มีคนอาศัยอยู่ได้เป็นจำนวนมาก ยิ่งกว่านั้นบรรดาชุมชนกลุ่มนี้ยังได้รับการโยงเข้าหากันด้วยร่องรอยของถนนและลำคลอง ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและการเมืองต่อกัน ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า ในกลุ่มของชุมชนที่มีความสัมพันธ์กันเช่นนี้น่าจะมีชุมชนใดชุมชนหนึ่งที่ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางทางการปกครองสังคมและวัฒนธรรม

แห่งที่สองคือ ที่ราบลุ่มในเขตอำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ ทางฝั่งด้านเหนือของแม่น้ำมูล ชุมชนโบราณในบริเวณนี้มีทั้งที่เป็นเนินดินไม่มีคูน้ำล้อมรอบ และที่มีคูน้ำล้อมรอบกระจายอยู่ในบริเวณใกล้กับหนองน้ำหรือไม่ก็ลำน้ำเก่า พบเครื่องมือหินที่บ้านดอนเกลือ และบ้านคูสา ซึ่งตั้งอยู่ตอนกลางของที่ลุ่มน้ำท่วมถึง ทั้งสองแห่งนี้เป็นชุมชนที่มีคูน้ำล้อมรอบในขณะเดียวกันที่บ้านโพนแยง ซึ่งเป็นชุมชนที่มีคูน้ำรอบอีกแห่งหนึ่งอยู่ทางเหนือของบ้านคูสา พบเครื่องปั้นดินเผาที่มีลายเขียนสีเป็นริ้วคำสลับขาว เป็นจำนวนมาก ในชุมชน

อื่น ๆ ในเขตทุ่งราษีไศลนี้ก็พบเครื่องปั้นดินเผาแบบเดียวกัน รวมทั้งที่เป็นริ้วน้ำตาลหรือสีแดงสลับขาวด้วย การกระจายของเครื่องปั้นดินเผาแบบนี้ เพราะในท้องถิ่นนี้แสดงให้เห็นถึงเอกลักษณ์ของท้องถิ่น ซึ่งทำให้กลุ่มชุมชนโบราณในเขตทุ่งราษีไศลแตกต่างไปจากชุมชนโบราณกลุ่มอื่นในบริเวณที่ราบลุ่มมูล–ชี ตอนล่างด้วยกัน สิ่งที่สุดตาก็คือบรรดาชุมชนขนาดใหญ่ที่มีคูน้ำล้อมรอบหลาย ๆ ชั้นนั้น ไม่พบในบริเวณตอนกลางของที่ราบลุ่ม แต่พบตามขอบ ๆ ของบริเวณ เช่น บ้านหลุมโมก ใกล้กับฝั่งแม่น้ำมูล และบ้านบึงแกทางฝั่งเหนือของลำน้ำชี เป็นต้น

จากการศึกษาวิเคราะห์รูปแบบและการกระจายของชุมชนโบราณบริเวณที่ลุ่มน้ำท่วมถึงของลุ่มน้ำมูล–ชีตอนล่าง ข้าพเจ้าใคร่เสนอว่า การตั้งหลักแหล่งชุมชนถาวรของคนในแอ่งโคราชนั้น พัฒนาขึ้นก่อนในบริเวณตอนกลางของที่ลุ่มน้ำท่วมถึง (Flood Plain) ในรูปแบบที่เป็นเนินดินไม่มีคูน้ำล้อมรอบและแบบที่มีคูน้ำล้อมรอบชั้นเดียว การที่ต้องทำให้มีคูน้ำรอบเนินดินที่อยู่อาศัยก็เพราะความจำเป็นที่ต้องเก็บกักน้ำไว้ในฤดูแล้ง เพราะเป็นเวลาที่บริเวณนี้ขาดแคลนน้ำเป็นอย่างมาก สมัยหลัง ๆ ลงมาผู้คนคงเคลื่อนย้ายออกไปตั้งถิ่นฐานตามบริเวณขอบขอบที่ลุ่มน้ำ ทำให้มีพัฒนาการของชุมชนโบราณใหม่ ๆ ขึ้นในแถบนี้ ชุมชนบางแห่งก็มีขนาดใหญ่และล้อมรอบด้วยคูน้ำเป็นจำนวนถึง 2 – 3 ชั้น การมีคูน้ำหลายชั้นนี้ไม่น่าจะใช้เพื่อกักเก็บน้ำแต่เพียงอย่างเดียว หากคงเพื่อใช้ในการเพาะปลูกด้วย ในบรรดาชุมชนขนาดใหญ่ที่มีคูน้ำรอบเหล่านี้มีประมาณ 2–3 แห่ง ที่มีการสร้างคันดินเป็นกำแพงรวมอยู่ด้วย การสร้างกำแพงดินขึ้นมานี้แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่า ทำเพื่อการป้องกันข้าศึกศัตรู และชุมชนประเภทนี้คงทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางในการป้องกันให้กับชุมชนอื่น ๆ ที่อยู่โดยรอบ ถ้ามองในแง่ขององค์กรทางการเมือง ข้าพเจ้าเชื่อว่ากลุ่มของชุมชนโบราณที่มีความสัมพันธ์กันเหล่านี้ได้มีการจัดระบบขึ้นเป็นรัฐเล็ก ๆ (Chiefdom) แล้ว

ในบริเวณที่ราบลุ่ม (Low Terrace) ที่อยู่ตามบริเวณเส้นน้ำของลำน้ำที่เป็นสาขาแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี มีชุมชนโบราณทั้งประเภทไม่มีคูน้ำรอบและมีคูน้ำรอบกระจายกัน

อยู่เป็นจำนวนมาก ในบางแห่งเมื่อสังเกตดูจากชั้นดินที่อยู่อาศัย ซึ่งเห็นจากรอยตัดของการทำถนนผ่าเข้าไป ก็พบว่ามีร่องรอยของการอยู่อาศัยยาวนานเช่นเดียวกันกับชุมชนโบราณในบริเวณที่ลุ่มน้ำท่วมถึง (Flood Plain) เหมือนกัน แต่ว่าบรรดาชุมชนที่มีคูน้ำล้อมรอบนั้นมีพัฒนาการทั้งในรูปแบบและขนาดมากกว่า กล่าวคือ มีชุมชนที่มีคูน้ำและกำแพงดินล้อมรอบที่มีขนาดใหญ่มากกว่า ชุมชนประเภทนี้อาจวิเคราะห์ได้เป็น 2 อย่าง คือ อย่างแรกเป็นชุมชนที่สร้างทับหรือพัฒนาขึ้นจากชุมชนเดิมที่มีอยู่**ก่อน**แล้ว ส่วนอีกอย่างหนึ่งเป็นการสร้างขึ้นในบริเวณที่ไม่มีการอยู่อาศัยมาก่อน ความแตกต่างระหว่างชุมชนทั้งสองอย่างนี้เห็นได้จากการพบเศษเครื่องปั้นดินเผากระจายอยู่ตามผิวดินและในชั้นดินในลักษณะที่มีการสับเนื่องมาช้านานในบริเวณที่เป็นชุมชนอย่างแรก ส่วนอย่างที่สองนั้นพบน้อยมาก แม้แต่ตามผิวดินก็ตาม ข้าพเจ้าเชื่อว่าชุมชนอย่างแรกนั้นสะท้อนให้เห็นจากพัฒนาการของชุมชนหมู่บ้านมาเป็นชุมชนเมือง ส่วนชุมชนอย่างหลังนั้นเกิดขึ้นเป็นชุมชนเมืองโดยครบอันเนื่องมาจากการเลือกบริเวณที่เหมาะสม

ยิ่งกว่านั้น ชุมชนในระดับเมืองที่มีคูน้ำและกำแพงดินโอบรอบนี้ ยังมีรูปแบบและโครงสร้างทางกายภาพที่ค่อนข้างซับซ้อน เพราะในหลาย ๆ แห่งที่เดียวที่มีการกำหนดแบ่งบริเวณภายในออกเป็น 2 เขตที่อยู่อาศัยและเห็นจากการกระจายของเศษเครื่องปั้นดินเผาและเป็นเนินดินที่มีระดับไม่สม่ำเสมอ อีกเขตหนึ่งเป็นบริเวณที่ลุ่มราบเรียบซึ่งเป็นที่สงวนไว้เพื่อการเพาะปลูก ทั้ง 2 เขตนี้ จะแยกจากกันโดยมีคูน้ำและกำแพงดินชั้นในขึ้น ชุมชนลักษณะนี้ได้แก่บ้านถาดทอง จังหวัดยะโสธร เมืองตะลุงในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ เมืองแอมในเขตจังหวัดอุดรธานี เป็นต้น ส่วนชุมชนขนาดใหญ่ที่แสดงความซับซ้อนของผังเมืองมากได้แก่ เมืองฟ้าแดดสองยาง ในจังหวัดกาฬสินธุ์ เมืองนครจัมปาศรี ในจังหวัดมหาสารคาม เมืองเสมาในเขตจังหวัดนครราชสีมา เป็นต้น ผังบริเวณของชุมชนที่กล่าวนี้แบ่งแยกออกได้เป็นหลายส่วนหลายตอน โดยอาศัยคันดินและคูน้ำเป็นเครื่องกั้น สาเหตุหนึ่งที่ทำให้มีลักษณะเช่นนี้คงเนื่องจากการขยายและปรับผังบริเวณมาหลายยุคหลายสมัยนั่นเอง ข้าพเจ้าใคร่กล่าว

ในที่นี้ว่าชุมชนที่มีผังซับซ้อนแบ่งออกเป็นส่วนต่าง ๆ ดังกล่าวนี้ เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงรูปแบบชุมชนโบราณที่มีพัฒนาการเป็นที่สุดในบรรดาชุมชนแบบไม่สม่ำเสมอในแอ่งโคราชก่อนที่จะมีการเกิดของชุมชนที่มีรูปแบบสม่ำเสมออันเนื่องมาจากการรับอารยะธรรมจากขอมในประเทศกัมพูชา ตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา

ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า การกระจายของชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันกำแพงดินล้อมรอบที่มีรูปแบบและขนาดต่าง ๆ ในบริเวณที่ราบลุ่ม (Low Terrace) ตามขอบบริเวณที่ลุ่มน้ำท่วมถึง (Flood Plain) ในแอ่งโคราชนั้น เป็นปรากฏการณ์ที่แสดงให้เห็นการเกิดของรัฐเล็ก ๆ (Chiefdom) ซึ่งค่อย ๆ ขยายตัวจากบริเวณที่ลุ่มน้ำท่วมถึงเข้ามาในระยะแรก ๆ ของสมัยประวัติศาสตร์ ประมาณพุทธศตวรรษที่ 10–11 ดินแดนในแอ่งโคราชนี้ได้ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลทางการเมืองของรัฐเจนละ ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ในเขตเมืองจัมปาสักริมแม่น้ำโขงในประเทศลาว ได้มีการนำเอาศาสนาฮินดูมาแพร่หลาย ทำให้เกิดการสร้างศาสนสถานขึ้นตามเมืองสำคัญต่าง ๆ พร้อมกับมีศิลาจารึกระบุพระนามของกษัตริย์ของเจนละไว้ เมืองต่าง ๆ เหล่านี้ได้แก่ บ้านตาดทอง บ้านเมืองเตย จังหวัดยะโสธร บ้านตาเถร จังหวัดร้อยเอ็ด บ้านเมืองแอม จังหวัดอุดรธานี เป็นต้น ประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา พุทธศาสนาได้แพร่เข้ามาในแอ่งโคราชโดยผ่านเข้ามาทางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ทำให้บรรดารัฐเล็ก ๆ ในบริเวณนี้หันมานับถือพระพุทธศาสนา เกิดคติการสร้างเสมาหินสลักภาพชาดก พุทธประวัติหรือลวดลายที่เป็นสัญลักษณ์ทางศาสนา สร้างรูปเคารพและพระสถูปเจดีย์ขึ้นบูชาทั่วไป

สมัยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 10 – 11 เป็นต้นมา ซึ่งเป็นระยะที่อารยะธรรมอินเดียแพร่หลายมาจากบ้านเมืองและรัฐที่อยู่ชายทะเล เช่น แถวปากน้ำโขงและแม่น้ำเจ้าพระยานั้นอาจกล่าวได้ว่าบรรดารัฐเล็ก ๆ (Chiefdom) ที่พัฒนาขึ้นตามที่ราบลุ่ม (Low Terrace) และที่ลุ่มน้ำท่วมถึง (Flood Plain) ในแอ่งโคราชนั้นได้มีการ

ขยายตัวในทางวัฒนธรรมและการเมืองเพิ่มขึ้น ทำให้เกิดเป็น "นครรัฐ" (City State) ที่ได้อิทธิพลวัฒนธรรมอินเดีย (Indianized State) ในเรื่องคติเกี่ยวกับสถาบันกษัตริย์ ขนบธรรมเนียมในราชสำนักอักษรศาสตร์และวรรณกรรม โดยเฉพาะในด้านอักษรศาสตร์นั้น มีการใช้ภาษาสันสกฤต เรียกพระนามของกษัตริย์ตลอดจนบรรยายถึงพระราชกรณียกิจของกษัตริย์และเจ้านาย ซึ่งปรากฏให้เห็นจากศิลาจารึกเป็นจำนวนมาก บรรดาชุมชนนี้เป็นเมืองก็มีชื่อเรียกเป็นภาษาสันสกฤต เช่น ภีมะปุระ วยาธปุระ เป็นต้น เมืองใดที่เป็นเมืองสำคัญก็มักจะมีบริเวณที่กำหนดเป็นที่ตั้งของศาสนสถานที่สำคัญ อาจจะอยู่ภายในตัวเมือง หรือบริเวณภายนอกที่เกี่ยวข้องก็ได้ อาจกล่าวได้ว่าสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงระดับความสำคัญของเมืองนั้นคือศาสนสถานนั่นเอง

สิ่งที่ทำให้เกิด "นครรัฐ" ขึ้นในบริเวณแอ่งโคราชในยุคต้น ๆ ของประวัติศาสตร์นั้น พอแลเห็นในขณะนี้ ได้แก่ ทรัพยากรภายในแอ่งโคราชเองที่เป็นสิ่งต้องการของบ้านเมืองที่อยู่โดยรอบ ได้แก่ เกลือและเหล็ก โดยเฉพาะเกลือนั้นพบแหล่งผลิตที่สำคัญในบริเวณทุ่ง-กุลาร้องไห้ และลำน้ำเสียวในเขตตำบลบ่อพันขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด เมือง-สำคัญในย่านนี้คือ เมืองนครจัมปาขัน ในเขตบ้านตาเถร เป็นเมืองโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบขนาดใหญ่ พบร่องรอยของศาสนสถานฮินดูในสมัยก่อนเมืองพระนคร ฯ ที่นี้ด้วย สินค้าเกลือจากแหล่งนี้คงถูกส่งผ่านไปทางจังหวัดยโสธรและอุบลราชธานีไปยังปากแม่น้ำมูลเข้าสู่บ้านเมืองทางฝั่งแม่น้ำโขงในเขตประเทศลาวทางหนึ่ง อีกทางหนึ่งคงผ่านขึ้นไปทางตะวันตกและตะวันตกเฉียงเหนือ มายังหุบเขาเพชรบูรณ์ในเขตเมืองศรีเทพ และทางอีสานเหนือในเขตอุดร หนองคาย และเวียงจันทน์ การค้าขายกับบ้านเมืองทั้งภายในและภายนอกดังกล่าวนี้ ทำให้ชุมชนมีความมั่งคั่ง ได้รับวัฒนธรรมและเทคโนโลยีใหม่ ๆ จากภายนอกเข้ามาปรุงแต่งขึ้นใช้ในท้องถิ่นของตน ในขณะเดียวกันก็เกิดความสัมพันธ์ทางสังคมและการเมืองกับทางภายนอก ดังเช่นปรากฏหลักฐานว่าบ้านเมืองในบริเวณแอ่งโคราชนี้ตกอยู่ภายใต้การครอบงำของรัฐที่ใหญ่กว่า ซึ่งอยู่ในเขตเมืองจัมปาสักของประเทศลาว

บริเวณที่สูงส่วนใหญ่เป็นที่ลาดลงมาจากเชิงเขา เช่น เชิงเทือกเขาพนมดงรัก และเทือกเขาภูพาน เป็นต้น เป็นบริเวณที่ไม่ใคร่พบแหล่งชุมชนโบราณที่ตั้งหลักแหล่งถาวร (Sedentary Settlement) ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และตอนยุคต้นของประวัติศาสตร์ เพราะเป็นบริเวณที่ยากแก่การปรับตัวเองของสังคมที่มีอาชีพในการเพาะปลูกเป็นหลัก จนกระทั่งถึงประมาณพุทธศตวรรษที่ 15 จึงเริ่มแลเห็นร่องรอยของชุมชนโบราณเกิดขึ้น ผังบริเวณและรูปแบบที่เห็นได้ชัดจากภาพถ่ายทางอากาศนั้นเป็นรูปแบบสม่ำเสมอ เช่น มักปรากฏเป็นเนินดินรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีแนวถนน หรือคันชลประทานและอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ที่เรียกว่า บาราย และสระน้ำกระพังน้ำบริเวณที่เป็นชุมชนใหญ่ มีทั้งคูน้ำและกำแพงดินล้อมรอบเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า จากการสำรวจภาคพื้นดินพบว่า ชุมชนแบบสม่ำเสมอเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับศาสนสถานในศาสนาฮินดูและพุทธศาสนานิกายมหายานที่เป็นแบบทางวัฒนธรรมของขอมจากประเทศกัมพูชา ศาสนสถาน เช่น ปราสาท สระน้ำ และอ่างเก็บน้ำ ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนซึ่งกระจายกันอยู่รอบ ๆ โดยเฉพาะอ่างเก็บน้ำที่เรียกว่าบารายนั้นถือว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ แต่ประชาชนคงอาศัยน้ำในการอุปโภคบริโภคอย่างไม่ต้องสงสัย การสร้างศาสนสถาน เช่น ปราสาทอิฐหรือหินก็ดี และการสร้างอ่างเก็บน้ำคันชลประทานก็ดี เป็นสิ่งที่ต้องอาศัยความรู้ในทางเทคโนโลยีสูงพอสมควร แต่กระนั้นยังไม่พอต้องอาศัยแรงผลักดันจากฝ่ายปกครองให้มีการจัดสรรแรงงาน เกณฑ์แรงงานมาร่วมกันดำเนินการจึงจะเป็นผลดี เพราะฉะนั้นการเกิดชุมชนในลักษณะนี้ขึ้นมาจึงเป็นเรื่องที่สัมพันธ์กันระหว่างศรัทธาความเชื่อในพระศาสนา องค์กรทางสังคมในระดับรัฐที่มีระเบียบแบบแผน และความก้าวหน้าในทางเทคโนโลยี

จากการศึกษาหลักฐานทางโบราณคดีและรูปแบบของชุมชนทำให้ทราบต่อไปว่าประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา ชุมชนที่มีรูปแบบสม่ำเสมอดังกล่าวมานี้ได้แพร่หลายจากที่สูงลงสู่บริเวณที่ราบลุ่มและที่ลุ่มน้ำท่วมถึงในเขตแอ่งโคราช มีการสร้างปราสาทอ่างเก็บน้ำและสระน้ำขึ้นมากมาย ในบางแห่งก็มีการสร้างเมืองใหม่เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้ามี

คูน้ำคันดินล้อมรอบทับลงไปบนชุมชนที่มีคูน้ำคันดินมาแต่เดิม เช่น บ้านเมืองพลับพลา บ้านกงรถ เป็นต้น ยิ่งกว่านั้นชุมชนเหล่านี้ยังแพร่หลายเข้าไปในแอ่งสกลนคร ก่อให้เกิดเมืองโบราณรูปสี่เหลี่ยมขึ้นในเขตแอ่งสกลนคร เช่น เมืองหนองหารน้อย ในเขตอำเภอหนองหาร จังหวัดอุดรธานี และเมืองหนองหารหลวง จังหวัดสกลนคร ในที่สุดก็อาจกล่าวได้ว่า ได้มีเมืองสำคัญที่เป็นศูนย์กลางของรัฐเกิดขึ้น 2 แห่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือ เมืองพิมายในแอ่งโคราช และเมืองหนองหารหลวงที่หนองหารสกลนครในแอ่งสกลนคร

สรุปและวิเคราะห์

การศึกษาลักษณะและรูปแบบของชุมชนโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตามที่กล่าวมาแล้วนี้ ได้แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการทางวัฒนธรรมของมนุษย์ในเรื่องที่เกี่ยวกับการปรับตัวเองของสังคมมนุษย์เข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ อันการปรับตัวเองนี้ดังกล่าวนี้จะสะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธุ์ระหว่างเทคโนโลยีกับระดับและฐานะขององค์กรทางสังคมเป็นอย่างดี ดังจะเห็นได้ว่า ในแอ่งสกลนครนั้นมนุษย์ตั้งแต่มัยก่อนประวัติศาสตร์มาเลือกตั้งหลักแหล่งของชุมชนในบริเวณที่ราบลุ่มตอนต้นน้ำของแม่น้ำสำคัญ ๆ ทั้งนี้เพราะเป็นบริเวณที่มีที่ทำการเพาะปลูกได้ดีกว่าที่อื่น แต่ก็ไม่ปรากฏพบการปรับปรุงสภาพชุมชนให้ใหญ่โต มีคูน้ำคันดินเป็นที่กักน้ำและกีดขวางการรุกล้ำของข้าศึกศัตรู ทั้ง ๆ ที่เมื่อพิจารณาจากโบราณวัตถุ เช่น เครื่องประดับ เครื่องใช้ที่ทำด้วยสัมริด เหล็ก และแก้ว แล้วเป็นสังคมที่มีความก้าวหน้าทางเทคโนโลยี ที่เป็นเช่นนี้เพราะองค์กรทางสังคมมีขนาดเล็กอยู่ในระดับหมู่บ้าน และความพร้อมเพียงทางธรรมชาติและสภาพแวดล้อม ไม่ทำให้เกิดความจำเป็นที่จะต้องนำเอาเทคโนโลยีเหล่านั้นมาใช้

ในขณะเดียวกันทางแอ่งโคราช มนุษย์ที่ตั้งหลักแหล่งอยู่ในบริเวณที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงนั้น สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติไม่อำนวย ในฤดูฝนน้ำท่วมถึงและในฤดูแล้งขาดแคลนน้ำ จำต้องมีการจัดระเบียบสังคมให้มีการร่วมมือกัน ขุดคูน้ำล้อมรอบชุมชนเพื่อกักน้ำไว้ใช้ในการ

อุปโภคบริโภคในการขุดนั้นจำต้องอาศัยเครื่องไม้เครื่องมือและเทคโนโลยีที่ก้าวหน้าพอสมควร การร่วมมือกันขุดคูน้ำและสร้างคันดินระบายน้ำนี้ ชุมชนบางแห่งไม่อาจทำขึ้นได้โดยอาศัยแรงงานภายในชุมชนของตนเอง หากต้องพึ่งพาอาศัยชุมชนอื่นที่อยู่ภายนอก จึงเป็นเหตุให้เกิดเครือข่ายของความสัมพันธุ์ทางสังคมและเทคโนโลยีไปยังชุมชนอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียง ผลทำให้เกิดเป็นกลุ่มของชุมชนที่มีความสัมพันธ์ทางสังคมเศรษฐกิจ ซึ่งเลยไปถึงความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมและการเมืองด้วย การรวมกลุ่มกันดังกล่าวทำให้เกิดการแบ่งงานกัน คือแทนที่คนทุกคนในชุมชนหรือทุก ๆ ชุมชนจะต้องทำการเพาะปลูกเป็นอาชีพหลักแต่เพียงอย่างเดียว ก็หันมาประกอบอาชีพอื่น เช่น ทำภาชนะ เครื่องไม้เครื่องมือหรือไม่ก็พยายามทำทรัพยากรทางธรรมชาติในท้องถิ่นมาใช้ โดยเฉพาะในเรื่องทรัพยากรธรรมชาตินี้ จะเห็นได้ว่าได้มีการถลุงเหล็กและการทำเกลือเกิดขึ้น เมื่อผลิตออกมาได้มากเกินความต้องการของท้องถิ่นก็ส่งไปค้าขายแลกเปลี่ยนกับชุมชนที่อยู่ห่างไกลภายนอก ทำให้เกิดความมั่งคั่งและความก้าวหน้าในด้านความรู้และเทคโนโลยีเพิ่มขึ้น การรวมตัวของประชากรมีมากขึ้น เป็นเหตุให้มีการจัดระเบียบและรูปองค์กรทางสังคมการเมืองขึ้น สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์กันระหว่างชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบกับชุมชนอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เกิดเป็นสังคมเมืองและรัฐขึ้น

พัฒนาการของชุมชนโบราณในแอ่งโคราชนั้น ชี้ให้เห็นว่ามีการขยายตัวจากบริเวณที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงที่อยู่ตรงกลางของแอ่งกะทะมายังบริเวณที่ราบลุ่มตามชายของกะทะ ดังเห็นได้จากการพบชุมชนขนาดใหญ่ที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ และในหลาย ๆ แห่งมีผังบริเวณที่ซับซ้อน มีการกันเขตที่อยู่อาศัยออกจากบริเวณทำการเพาะปลูก และบริเวณที่เป็นศาสนสถาน การที่ขยายมายังที่ราบลุ่มนั้นเหมาะสมกว่า เพราะไม่ต้องเดือดร้อนในเรื่องน้ำท่วม ในขณะเดียวกันก็เป็นบริเวณที่ติดต่อไปยังบริเวณอื่น ๆ ภายนอกได้สะดวก โดยเหตุนี้เมื่ออารยธรรมอินเดียแพร่หลายเข้ามาจากบ้านเมืองที่อยู่ใกล้ทะเล ชุมชนในเขตนี้จึงได้รับเข้ามา เกิดเป็นนครรัฐขึ้น โดยมีศาสนสถานในศาสนาฮินดู และศาสนาพุทธ ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางและสร้างให้เกิดบูรพาการขึ้นภายในบ้านเมืองแต่ละกลุ่ม

ประมาณพุทธศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมา การเกี่ยวข้องทางสังคมและการเมืองกับขอมในประเทศกัมพูชา มีผลให้เกิดการสร้างศาสนสถาน อ่างเก็บน้ำ และชุมชนขึ้นในบริเวณที่สูง ที่ลาดลงมาจากเทือกเขาพนมดงรัก นับเป็นการแสดงให้เห็นว่าได้มีการนำเทคโนโลยีใหม่ ๆ เข้ามาใช้เพื่อเอาชนะธรรมชาติจนสามารถสร้างชุมชนในบริเวณที่สูงได้สำเร็จ ยิ่งกว่านั้นชุมชนแบบใหม่หรือเมืองแบบใหม่นี้ก็ได้แพร่หลายลงสู่ที่ราบลุ่มและที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึง ตลอดจนแพร่เข้าไปในแอ่งสกลนคร นับเป็นเวลาที่คนในภาคตะวันออก–เฉียงเหนือในสมัยโบราณสามารถควบคุมธรรมชาติ ปรับตัวเองเข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติได้โดยตลอดทั้งภูมิภาค ในระยะนี้เองที่มีเมืองใหญ่ ๆ ซึ่งเป็นศูนย์กลางของรัฐที่มีขอบข่ายกว้างขวางเกิดขึ้นเช่น เมืองพิมาย ในที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงของลุ่มแม่น้ำมูล และเมืองหนองหารหลวงริมหนองหารสกลนคร เป็นสำคัญตามบริเวณอื่น ๆ ที่เป็นชุมชนใหญ่น้อย มีการสร้างอ่างเก็บน้ำหรือบารายกับสระน้ำที่เป็นแหล่งอุปโภคบริโภคที่สำคัญอยู่ทั่วไป

อย่างไรก็ตาม หลังการเสื่อมสลายของวัฒนธรรมขอมตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 14 ลงมาแล้ว บ้านเมืองในภาคตะวันออกเฉียงเหนือโรยร้างไป เหลือแต่เพียงชุมชนเล็ก ๆ ในระดับหมู่บ้านและเมืองขนาดย่อม ๆ ประชาชนในระยะนี้อยู่ในสภาพที่ไม่สามารถควบคุมธรรมชาติได้ในยามหน้าน้ำก็ต้องอพยพหนีอุทกภัย พอหน้าแล้งก็อดหยากน้ำต้องไปตักน้ำนำน้ำมาจากหนอง หรือสระที่ห่างไกลจากหมู่บ้าน ไม่สามารถฟื้นฟูบรรดาอ่างเก็บน้ำ หรือสระตระพังต่าง ๆ ที่ยังเหลืออยู่จากอดีตให้เป็นประโยชน์สืบเนื่องได้ ปรากฏการณ์เช่นนี้เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นอย่างเด่นชัดว่า เทคโนโลยีและระดับขององค์กรทางสังคมนั้นย่อมเป็นสิ่งที่สัมพันธ์กัน

บรรณานุกรม

Department of Anthropology. 1981. Archaeological Survey of the Lower Mun-Chi Basin. Bangkok.

Department of Anthropology. 1982. Archaeological Survey of the Nam Songkram Basin. Bangkok.

Pornchai Suchitta. 1983 "Special Characteristics of Ancient Pottery in the Mun-Chi Basin", Muang Boran Journal Vol, 9, No. 1, December 1982 - November 1983 m pp.85 - 91.

Thiva Supajanya and Srisakra Vallibhotama. 1972. "The Need for an Inventory of Ancient Sites for Anthropological Research in Northeastern Thai Thailand." Tonan Ajia Kenkyu (Southeast Asian Studies), Vol. 10, pp.284 - 297.

Wales, H.G. Quaritch. 1975. "An Early Buddhist Civillzation in Eastern Siam." Antiquity, Vol. 31, pp.42-50.

Williams - Hunt, P.D.R. 1950. "Irregular Earthworks in Eastern Siam : an Air Survey." Antiquity, Vol. 24, pp.30-36.

---

*บทความนี้ได้เสนอต่อที่ประชุมสัมมนา เรื่อง เทคโนโลยีและสังคมก่อนสมัยสุโขทัย วันที่ 27 เมษายน 2526 ณ ห้องประชุมใหญ่ อาคารสภาวิจัยแห่งชาติ บางเขน กรุงเทพฯ

การสัมมนาผลงานทางวิชาการ
ที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"
4-6 กรกฎาคม 2527 ณ วค. นครราชสีมา

เอสารหมายเลข 5

หัวเมืองกาฬสินธุ์กอนปฏิรูปการปกครองเป็นแบบเทศาภิบาล

(พ.ศ. ๒๓๓๖— ๒๔๓๙)

ธีรชัย บุญมธรรม

กรมศิลปากร หอสมุดแห่งชาติ อนุสรณ์สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช นครราชสีมา

บทความเสนอต่อที่ประชุมสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาตร์และวรรณกรรม"

หัวเมืองกาฬสินธุ์ก่อนปฏิรูปการปกครองเป็นแบบเทศาภิบาล

(พ.ศ.2336 – 2434)

ธีรชัย บุญมาธรรม
วิทยาลัยครูมหาสารคาม

บทนำ

ตั้งแต่ปี พ.ศ.2434 เป็นต้นมาระบบเทศาภิบาลได้ส่งผลกระทบต่อโครงสร้างทางการเมืองท้องถิ่นและต่ออำนาจทางเศรษฐกิจของกลุ่มผู้นำทางการเมืองการปกครอง ในบริเวณที่ราบสูงโคราช กระบวนการดึงอำนาจทางการเมืองการปกครองเข้าสู่ศูนย์กลางที่ราชสำนักกรุงเทพนี้ ได้มีผลให้อำนาจรัฐส่วนกลางเข้าไปทดแทนอำนาจของกลุ่มผู้นำท้องถิ่น โดยเฉพาะในบริเวณหัวเมืองกาฬสินธุ์อย่างสิ้นเชิงในปี พ.ศ.2459

อย่างไรก็ดี การสูญเสียอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองของกลุ่มผู้นำท้องถิ่นหาได้เริ่มเมื่อมีการนำระบบเทศาภิบาลเข้ามาบังคับใช้ในบริเวณที่ราบสูงโคราชเท่านั้นไม่ แท้ที่จริงการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจและการเมืองที่เกิดขึ้นอย่างน้อยที่สุดก็ตั้งแต่ พ.ศ.2367 ได้มีส่วนบั่นทอนพื้นฐานอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองของกลุ่มผู้นำท้องถิ่นโดยเฉพาะอย่างยิ่งในหัวเมืองกาฬสินธุ์มาก่อนแล้ว การสักเลกและการเกณฑ์ส่วยที่เริ่มขึ้นในปีแรกของรัชสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ การอพยพโยกย้ายถิ่นฐานของประชากร หลังวิกฤตการณ์เจ้าอนุวงศ์ ผลกระทบทางเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดจากสัญญาเบาริง ตลอดจนการใช้สิทธิแหวกธรรมเนียมของราชสำนักกรุงเทพในการแต่งตั้งผู้นำท้องถิ่น เป็นต้น ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้เองที่ทำให้กระบวนการดึงอำนาจทางการเมืองการปกครองจากกลุ่มผู้นำท้องถิ่นในบริเวณหัวเมืองกาฬสินธุ์ เข้าสู่ส่วนกลางโดยผ่านระบบเทศาภิบาลในระหว่างปี พ.ศ.2435 – 2459 และภายหลังเป็นไปอย่างราบรื่น

หัวเมืองกาฬสินธุ์ตั้งอยู่ตอนกลางของที่ราบสูงโคราชหรือสมัยนั้นมักเรียกว่า "บริเวณหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก" มีภูมิประเทศหลายลักษณะทั้งที่เป็นภูเขา ที่สูง ป่าดงและที่ราบลุ่มแม่น้ำ ผู้คนก็มีหลายกลุ่มซึ่งอพยพเข้ามาต่างวาระกัน ส่วนการเมืองการปกครองก็มีลักษณะสอดคล้องกับหัวเมืองในบริเวณลุ่มน้ำชีอื่นๆ ที่อยู่ใกล้เคียง เช่นเมืองยโสธร เมืองร้อยเอ็ด เมืองขอนแก่นและเมืองสกลนคร เป็นต้น จึงสามารถเป็นตัวแทนด้านโครงสร้างทางการเมืองการปกครองของ

กลุ่มหัวเมืองเหล่านี้เป็นอย่างดี แต่สิ่งที่โดดเด่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ก็คือ ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มผู้นำท้องถิ่นทั้งภายในเมืองกาฬสินธุ์เองและระหว่างเมืองกาฬสินธุ์กับหัวเมืองขึ้นที่เป็นไปอย่างสืบเนื่องและเข้มข้นตลอดมา การแทรกแซงจากราชสำนักกรุงเทพแต่ละครั้งไม่สามารถขจัดความแตกร้าวได้เลยหากแต่กลับเป็นการเพิ่มความแตกแยกทางการเมืองการปกครองท้องถิ่นให้มากยิ่งขึ้น ด้วยเหตุนี้การเข้าแทรกแซงทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจของราชสำนักกรุงเทพที่มีต่อหัวเมืองกาฬสินธุ์จึงได้ผลอย่างเต็มที่ อันเป็นผลให้ผู้นำท้องถิ่นสูญสิ้นอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองในโอกาสต่อมาอย่างง่ายดาย

บทความนี้จะขอกล่าวเฉพาะประเด็นสำคัญๆที่เป็นส่วนเอื้อให้มองเห็นความคลี่คลายทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ ซึ่งจะเป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นภาพรวมของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองในที่ราบสูงโคราชโดยเฉพาะหัวเมืองที่อยู่ตอนกลางของภูมิภาคอีกด้วย (เนื่องจากรูปแบบทางการเมืองการปกครองตลอดจนความเป็นมาที่แตกต่างกัน หัวเมืองนครราชสีมา หัวเมืองขึ้นกับนครราชสีมา และหัวเมืองเขมรป่าดงจึงไม่ได้จัดอยู่ในรูปแบบเช่นเดียวกับที่จะกล่าวต่อไปนี้)

<u>การตั้งเมืองในลุ่มน้ำชีตอนกลาง</u>

บริเวณหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก โดยเฉพาะทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขง ปรากฏทรากโบราณสถาน โบราณวัตถุหลงเหลืออยู่เป็นอันมาก ซึ่งเป็นหลักฐานยืนยันถึงความรุ่งเรืองของอารยธรรมในอดีตของดินแดนแถบนี้ได้เป็นอย่างดี อย่างไรก็ตามปัญหาเรื่องกลุ่มชนที่เป็นเจ้าของอารยธรรม การเข้ามาครอบครองดินแดนนี้ของเจ้าของอารยธรรมหรือเข้ามาเฉพาะอิทธิพลทางความเชื่อ ตลอดจนสาเหตุแห่งการสิ้นสุดของอารยธรรมดังกล่าวล้วนอยู่นอกเหนือความสามารถที่บทความนี้จะตอบได้

หลังจากที่บ้านเมืองในบริเวณนี้ได้กลายเป็นบ้านร้างเมืองร้างมาเป็นเวลานาน เรื่องราวของผู้คนบริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขงก็ได้ปรากฏขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ในช่วงคาบเกี่ยวระหว่างปลายพุทธศตวรรษที่ 19 และต้นพุทธศตวรรษที่ 20 ในรัชสมัยพระเจ้าฟ้างุ้ม (พ.ศ.1896–1915) แห่งอาณาจักรศรีสัตนาคนหุต (ลานช้าง) ซึ่งขณะนั้นมีศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่เชียงคงเชียงทอง (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น หลวงพระบาง)พระองค์ได้ยกกำลังมาปราบปรามบ้านเมืองต่างๆ เช่น

ปากห้วยหลวง (โพนแพง–โพนพิสัย) เวียงคำ ไผ่หนาม และโคตรบอง (นครพนมเดิมเมื่อครั้งตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขง) [1] และต่อมาในรัชสมัยพระเจ้าสามแสนไทย โอรสของพระเจ้าฟ้างุ้ม ก็ปรากฏว่ามีชุมชนเกิดขึ้นอีกหลายแห่ง เช่น ปากเหือง(เชียงคาน)และด่านซ้าย การย้ายศูนย์กลางการปกครองจากเชียงดงเชียงทองมาอยู่ที่เวียงจันทน์ในรัชสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาที่ 1 ราวพ.ศ.2103 ก็ได้ชี้ให้เห็นว่า ชุมชนชายริมฝั่งแม่น้ำโขงตอนเหนือที่ราบสูงโคราชได้เริ่มมีความสำคัญขึ้นบ้างแล้ว นอกจากนั้นพงศาวดารลาวยังได้ระบุว่ามีหลายเมืองทางตอนใต้ที่อยู่ในความควบคุมของเวียงจันทน์ เช่น เมืองปากเหือง เมืองแก่นท้าว เมืองทรายขาว เมืองสามหมื่น เหล่านี้เป็นต้น[2] การสร้างพระธาตุสัมพันธไมตรี(ศรีสองรัก) ก็ได้เกิดชุมชนเล็กๆขึ้นมาหลายหมู่บ้าน ในช่วงเดียวกันนั้น เมืองเวียงคุกก็ได้ก่อตัวขึ้นอีกวาระหนึ่ง[3]

การตั้งชุมชนขึ้นในบริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขงในช่วงนี้มีทั้งที่เป็นชุมชนที่ตั้งขึ้นใหม่ และบางแห่งก็ผสมผสานกับชุมชนพื้นเมืองเดิมที่มีอยู่บ้างแล้ว แต่เป็นที่น่าสังเกตว่าในพงศาวดารล้านช้าง หรือแม้แต่พงศาวดารไทยที่บันทึกเหตุการณ์ในช่วงนี้ต่างก็ไม่ได้กล่าวถึงหัวเมืองที่อยู่ตอนกลางของที่ราบสูงโคราชเลย นอกจากนั้นยังไม่เคยปรากฏว่าเส้นทางการเดินทัพหรือเส้นทางคณะทูตติดต่อระหว่างราชสำนักกรุงเทพกับล้านช้าง หรือญวน ได้เคยผ่านบริเวณนี้เช่นกัน และหากจะพิจารณาจากแผนที่ที่ชาวต่างชาติได้ทำไว้ล้วนมีรูปร่างของบริเวณนี้บิดเบี้ยวไปจากความเป็นจริงมากทั้งด้านขนาด รูปทรง และทิศทาง ประการสำคัญคือไม่ปรากฏชื่อเมือง หรือชุมชนใดเลย จะมีอยู่ก็เฉพาะเมืองนครราชสีมา ซึ่งก็ตั้งอยู่ชิดแม่น้ำโขงเกินความเป็นจริงไปมาก จากเหตุผลดังกล่าวจึงน่าเชื่อว่าบริเวณตอนกลางของที่ราบสูงโคราชก่อนปี พ.ศ.2310 ยังเป็นดินแดนที่รกร้าง

---

[1] มานิต วัลลิโภดม "โคตรบูร" เอกสารการสัมมนาประวัติศาสตร์อีสาน หมายเลข 4 มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒและวิทยาลัยครูมหาสารคาม, 16–18 พฤศจิกายน 2521, หน้า 11

ลีลา วีระวงศ์ พงศาวดารลาว (ม.ป.ท.กะซวงสึกสาทิกาน,2500), หน้า 59–68 มหาลีลาวีรวงศ์ ยังได้กล่าวไว้ว่าพระเจ้าฟ้างุ้มยกกำลังมาตีหัวเมืองในตอนกลางของที่ราบสูงโคราชด้วย

[2] ลีลา วีระวงศ์ พงศาวดารลาว หน้า 67–68

[3] สงวน รอดบุญ "เวียงคุก" เมืองโบราณ 2 (ก.ค.– ก.ย.2519), หน้า 17–25

ปราศจากชุมชนที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ ในขณะที่ชุมชนริมฝั่งแม่น้ำโขงได้ก่อตัวขึ้นมาอีกอย่างชัดเจนแล้ว ในเอกสารใบลาน "พื้นเมืองยโสธร" เล่าว่าในขณะที่กลุ่มเชื้อสายพระวอ-พระตาอพยพลงมารุ่นแรกนั้นไม่ปรากฏผู้คนแต่มี "ผี" รักษาด่านทางอยู่หลายแห่ง[4] ซึ่งอาจจะเป็นสัญลักษณ์แทนชุมชนพื้นเมืองที่หลบซ่อนอยู่ตามป่าดงก็ได้

การเข้ามาตั้งชุมชนในตอนกลางของที่ราบสูงโคราชสำคัญในช่วงแรกเกิดจากความขัดแย้งภายในราชสำนักเวียงจันทน์เอง จึงเกิดการอพยพข้ามแม่น้ำโขงลงมากลุ่มใหญ่ๆ 3 กลุ่มที่ทะยอยกันลงมาล้วนเป็นกลุ่มชนที่มีวัฒนธรรม "ลาวเวียง" ทั้งนั้นส่วนกลุ่มชนที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาในภายหลังวิกฤตการณ์เจ้าอนุวงศ์นั้นถือได้ว่าเป็นชนกลุ่มน้อยที่มีวัฒนธรรม "ลาวญ้อ" บ้าง "ลาวภูไท" บ้าง "ข่ากระโส้" บ้างซึ่งจะได้กล่าวในลำดับต่อไป

การเข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่ที่เมืองจำปาศักดิ์ของกลุ่มเจ้าหัวครัวสีดาวัดโพนเสม็ด สามารถรวบรวมกันเป็นปึกแผ่นอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้คงเนื่องจากความศรัทธาที่มีต่อเจ้าหัวครัวฯ เป็นทุนเดิมอยู่แล้วจึงได้อพยพตามลงมาด้วยและจากการเข้ามารวมกลุ่มกับผู้นำใหม่ของบรรดาผู้คนที่กระจัดกระจายอยู่ตามป่าดง อย่างไรก็ตามกลุ่ม "ลาวเวียง" ที่อพยพลงมาใหม่นี้สามารถเพิ่มบทบาทการเป็นผู้นำท้องถิ่นได้อย่างรวดเร็ว แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าชนพื้นเมืองเดิมจะให้การยอมรับอำนาจทางการเมืองการปกครองโดยสิ้นเชิงนัก เพราะมีการรวมกลุ่มผู้คนกอบกู้ความเดือดร้อนอยู่เสมอๆ จนเจ้าหัวครัวฯ ต้องสละตำแหน่ง และจากการเติบโตของชุมชนที่เมืองจำปาศักดิ์นี้เองทำให้การแยกตัวออกไปตั้งชุมชนใหม่และกลายเป็นชุมชนเมืองขึ้นมาหลายแห่ง เมือง "ทง" หรือเมืองสุวรรณภูมิ[5] ซึ่งนับเป็นเมืองสำคัญเมืองแรกที่ตั้งลึกเข้ามาถึงตอนกลางของที่ราบสูงโคราช ก็ได้ถือกำเนิดจากการแยกตัวมาจากเมืองจำปาศักดิ์เมื่อปี พ.ศ.2256 เช่นกัน อีกกลุ่มหนึ่งก็คือกลุ่ม พระวอ-พระตา ที่อพยพลงมาราวพ.ศ.2310 มาทางเมืองหนองบัวลุ่มภู แล้วอพยพตามลุ่มน้ำชีลงไปทางตะวันออกได้ตั้งชุมชนขึ้น ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นเมืองยโสธร เมืองอุบลราชธานี อีกกลุ่มหนึ่งที่ลงมาตั้งที่เมืองกาฬสินธุ์

---

[4] "พื้นเมืองยโสธร" เอกสารใบลานอักษรไทยน้อย ปัจจุบันอยู่ในกรอบครองของพระสุวิชช์ นาคเสโน(สุวิชช์ จิตตะยโสธร) วัดป่าอัมพวัน อำเภอเมือง ยโสธร

[5] เมืองสุวรรณภูมิแรกตั้งที่บ้านทุ่ง(ทุ่ง)แล้วยกขึ้นเป็นเมืองทง ต่อมาขัดแย้งระหว่างกลุ่มผู้นำท้องถิ่น จึงได้แยกออกมาตั้งเป็นเมืองร้อยเอ็ดขึ้นอีกเมืองหนึ่งในปี พ.ศ.2318 ปัจจุบันเมืองสุวรรณภูมิมีฐานะเป็นอำเภอ สังกัดจังหวัดร้อยเอ็ด

คือกลุ่มเจ้าผ้าขาว-โสมพมิต กลุ่มนี้ได้แยกออกไปเป็นส่วนหนึ่งของเมืองสกลนครและกบินทร์บุรีในโอกาสต่อมาทั้งสามกลุ่มดังกล่าว ล้วนอพยพเนื่องจากความขัดแย้งกับราชสำนักเวียงจันทน์ทั้งสิ้นและต่างก็ไม่ยอมรับอำนาจของราชสำนักเวียงจันทน์เช่นกัน ดังนั้นจึงปรากฏอยู่เสมอว่าครั้งใดที่เวียงจันทน์มีอำนาจเข้มแข็งก็จะ "จัดการ" กับหัวเมืองเหล่านี้อย่างเข้มงวดกว่าเมืองอื่นๆในระแวกเดียวกัน

การตั้งเมืองต่างๆขึ้นหรือการยกฐานะจากบ้านให้เป็นเมืองนั้นถึงแม้จะขึ้นอยู่กับปัจจัยทางการเมืองการปกครองอย่างเดียวก็ตาม แต่มีความหมายอย่างยิ่งสำหรับตัวมันเอง กล่าวคือ เป็นการเปลี่ยนสถานะของชุมชนซึ่งเมื่อก่อนมีฐานะเพียงหมู่บ้าน ให้กลายเป็นเมืองที่มีศักดิ์สูงขึ้น ผู้นำท้องถิ่นซึ่งเมื่อก่อนเป็นเพียงนายบ้านหรือผู้ใกล้ชิดเจ้าเมืองเดิมก็ได้เขยิบฐานะหน้าที่ความรับผิดชอบขึ้นมาเป็น "เจ้าเมือง" การปกครองท้องถิ่นก็เริ่มซับซ้อนขึ้นมาอีกระดับหนึ่ง อย่างไรก็ตามถึงแม้จะแยกตัวออกจากศูนย์กลางการปกครองที่เวียงจันทน์ หรือ จำปาศักดิ์แล้ว แต่ธรรมเนียมและรูปแบบของโครงสร้างทางการปกครองก็ยังยึดถือตามแบบแผนที่ใช้ในอาณาจักรศรีสัตนาคนหุตลานช้างอยู่เช่นเดิม ที่เปลี่ยนแปลงไปบ้างก็ขึ้นอยู่กับความเหมาะสมและความจำเป็นของแต่ละเมืองเท่านั้น แบบแผนเดิมที่ใช้ในอาณาจักรสัตนาคนหุตลานช้าง มีดังนี้

"ฝ่ายแผ่นดิน มี 4 พระองค์คือ เจ้าเมือง เจ้าอุปฮาต เจ้าราชวงษ์ เจ้าราชบุตร

เสนาฝ่ายขวา มี 10 พระยาคือ เมืองแสน เมืองขวา เชียงเหนือ เมืองฮาม
เชียงสา พันนา สองเมือง นาเหนือ หมื่นหน้า น้ำอูน

เสนาฝ่ายกลาง มี 7 พระยา คือ เมืองกลาง พระชุม พระโยธา ชานน ศรีพันนาม
ศรีสมุท ศรีสุนน

เสนาฝ่ายซ้าย มี 10 พระยา คือ เมืองจัน เมืองซ้าย เชียงใต้ เมืองปาก สาขา
เมืองคุก พันหลวง อีไล่ นาใต้ เมืองแพน

พวกทหาร มี 6 พระยาคือ สุโพ คำมูล เชียงแก เวียงคำ อุปราชา หมื่นเสมอใจ

พราหมณ์ พวกมะโหสั่งสอนอรรถธรรม มี 10 พระยาคือ ชามุนตรี ชาโนชิด ชามาต
ชาเนต ชาทิพธส ชากำนัน มหาโบชิด ราชวัตร
อุทธามุนตรี แสนไชยพงษ

หัวหน้าพวกกัพพะชุม(พวกเสพ) มี 3 พระยา คือ พระละคร พลเสพขวา พลเสพซ้าย

หัวหน้าพวกมหาดเล็ก มี 2 พระยา คือ นักพูมี คำชุมพู

หัวหน้าพวกรักษาผักตู(ประตู) มี 4 พระยา คือ ซาบันทม ซามะราช คำเพียงตา ราชอาสน์

หัวหน้าพวกจำหนวด(ตำรวจ) มี 4 พระยา คือ พลเตชา ซาภักดี ซาหลายคำ วงภูธร

หัวหน้าฝ่ายรักษากองหลวง มี 4 พระยา คือ นักพุทธวง มหาโคต หมื่นวงไชยา อัครยาต

หัวหน้านายเวรรับแขกเมือง มี 4 พระยา คือ ศรีสุทัม แขกขวา แขกซ้าย ซาบุธม

หัวหน้าฝ่ายคลังหลวง มี 5 พระยา คือ รัฐโคต สีหะคลัง แสนจัน ศรีสุทอ แสนยศ

เพียอ่านหนังสือถวาย มี 4 คือ แปวคุง ซาพิรม แก้วลมออน ลมเถลย"[6]

แบบแผนการปกครองเช่นนี้ เมื่อเจ้าสร้อยศรีสมุทพุทธางกูร ได้ปกครองจำปาศักดิ์ต่อจากเจ้าหัวครูสีดาวัดโพนเสม็ด ก็ได้พยายามตั้งกรมการเมืองตามแบบเวียงจันทน์ครบทุกตำแหน่ง[7] ทั้งนี้เนื่องมาจากเมืองจำปาศักดิ์เป็นเมืองใหญ่มีเจ้าปกครองและท้าทายอำนาจปกครองของเวียงจันทน์ โดยตรงจึงพยายามสั่งสมฐานะและเกียรติภูมิให้ทัดเทียมกับเวียงจันทน์ด้วยประการต่างๆ แต่เมืองกาฬสินธุ์เมื่อแรกตั้งนั้นไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าได้แบ่งกรมการเมืองออกเป็นฝ่ายใดบ้าง เพียงทราบแต่ว่ามีเจ้าเมืองอุปฮาต ราชวงษ์ ราชบุตร ซึ่งมักจะเรียกตำแหน่งทั้ง 4 นี้ว่า "อาญา 4 " หรือ "อัญญา 4" เหมือนกับหัวเมืองลาวอื่นๆ ส่วนตำแหน่งรองลงมาในชวงแรกไม่ปรากฏชื่อตำแหน่งด้วยซ้ำไป จนกระทั่งเวลาล่วงเลยมาราว 50 ปี จึงปรากฏชื่อท้าวเพียต่างๆ เช่นท้าวขัติยะ ท้าวสุทธิสาร... เพียซามาต เพียนามมุนตรี เพียศรีปาก เป็นต้น แต่ไม่ได้ระบุหน้าที่อย่างเด่นชัด เช่นกรณีท้าวขัติยะ(เกษ) ทำหน้าที่ทั้งเป็นนายกองสวย ทั้งตัดสินข้อพิพาทระหว่างเลกในสังกัดตลอดจนคุมเงิน-สิ่งของส่วยลง

---

[6] สีลา วีระวงส์ คัมภีร์พระธัมมะสาดบูฮาน(กดหมายเก่าของลาว)(ม.ป.ท., กมวันนะคะดี, 2499), หน้า 12 – 14

[7] หม่อมอมรวงศ์วิจิตร "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน" ประชุมพงศาวดารภาค 4 คุรุสภา 2506 หน้า 190

ไปยังกรุงเทพเองอีกด้วย และต่อมายังปรากฏว่าเมื่อท้าวขัตติยะได้เลื่อนขึ้นเป็นราชวงษ์แล้ว เลกกองราชบุตรก็ยังขึ้นอยู่กับกองราชวงษ์(เกษ)อีกด้วย ลักษณะการควบคุมกำลังคนก็เช่นกัน ถึงแม้จะระบุว่ากองราชบุตร กองท้าวแสน กองท้าวสุวรรณ หรือกองอื่นใดก็ดี โดยเนื้อแท้แล้วก็คือกองเดียวกันของเมืองนั้นๆ ในช่วงปีพ.ศ.2390 นั้น เมืองต่างๆในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกล้วนแต่ไพียงเมืองละ 1 กองเท่านั้นไม่ว่าจะเป็น เมืองเดชอุดม อุบล นครพนมหรือกาฬสินธุ์[8] แต่ต่อมาเมื่อท้าวเพี้ยกรมการเมืองเกิดขัดแย้งกับเจ้าเมือง จึงได้ขอแยกผู้คนออกมาตั้งเป็น "กองนอก" ซึ่งมีความหมายว่าถึงแม้จะยังคงอยู่ในพื้นที่เดิมต้องนำเงินทองหรือสิ่งของส่วยไปแจ้งแก่เจ้าเมืองเดิมเพื่อขอใบแจ้งรายการส่งส่วยอยู่ก็ตาม แต่เจ้าเมืองกรมการเมืองไม่มีสิทธิที่จะเข้าไปล่วงเกินโดยการเก็บส่วยหรือบีบบังคับไม่ว่ากรณีใด การชำระส่วยครบหรือขาดค้างก็เป็นภาระและความรับผิดชอบของนายกองส่วยไม่เกี่ยวกับเจ้าเมืองนั้นๆ และ "กองนอกเหล่านี้ก็ถือเป็นขั้นแรกที่จะแยกตัวออกไปตั้งเป็นเมืองขึ้นมาใหม่ เช่นกองนอกท้าวแสน ภายหลังก็ตั้งเป็นเมืองสหัสขันธ์ กองนอกท้าวราชวงษ์ ก็ได้ตั้งเป็นเมืองกมลาไสยในลำดับต่อมา ดังนี้เป็นต้น เหตุการณ์ลักษณะดังกล่าวนี้เริ่มมีอย่างชุกชุมในช่วงปี พ.ศ.2400–2410 ดังนั้นจึงทำให้มองเห็นว่าถึงแม้ว่าหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกจะใช้รูปแบบการปกครองตามอย่างเวียงจันทน์(อาณาจักรศรีสัตนาคนหุต)ก็ตาม แต่ในทางปฏิบัตินั้นยึดเอาความสะดวก เหมาะสมเป็นเกณฑ์โดยตั้งอยู่บนพื้นฐานการปกครองครอบครัวที่งานทุกอย่างจะต้องช่วยกันทำ ไม่มีการแบ่งงานกันอย่างชัดเจน ความคลี่คลายของลักษณะเช่นนี้จะเริ่มตั้งแต่เมื่อใดนั้นยากที่จะหาคำตอบได้ แต่พอถึงช่วงปี พ.ศ.2400 หลายหัวเมืองก็ได้แบ่งหน้าที่รับผิดชอบกันเป็นสัดส่วนขึ้นมาแล้ว เช่น เมืองอุบลราชธานี ได้จัดกรมการเมืองออกเป็น 23 ฝ่ายคือ เสนาฝ่ายขวา 10, เสนาฝ่ายซ้าย 10, เสนาฝ่ายกลาง 10, เสนาฝ่ายทหาร 8, พราหมณ์ 10, พวกชาวที่ 8, นายเวร 4, กองรักษาองค์ 8, ตำรวจหน้าซ้ายขวา 8, ตำรวจหลังซ้ายขวา 8, กองกลางหมวดหลวง 8, รักษาคลังจำหน่ายของ 8, รักษาคนโทษ 6, รักษาสร้างปืน 8, รักษาฉางข้าวหลวง 8, นายประตู 4, ฆ่าคนโทษ 4, โหร 4,

---

[8]หอสมุดแห่งชาติ แผนกหนังสือโบราณ(ต่อไปจะใช้–หสช.)จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ.1189 เลขที่ 8 บัญชีกองส่วย

ช่างทองหลวง 4, ช่างเหล็กหลวง 4, ช่างไม้หลวง 4, ขุนหมื่นสือหลวง 4, ฝีพาย 4, เหล่านี้เป็นต้น[9] แต่หลายหัวเมืองก็ยังไม่มีการแบ่งแยกหน้าที่ออกเป็นสัดส่วนอยู่เช่นเดิม แม้เวลาจะล่วงเลยมาอีกถึง 10 ปีก็ตาม

---

[9] กองจดหมายเหตุแห่งชาติ (ต่อไปจะใช้–กจช.) เอกสารรัชกาลที่ 5 สารบัญสมุดพิเศษ เล่ม 9 ที่ 259 หน้า 452–461 สำเนาหางว่างท้าวเพี้ยกรมการแลเลขส่วนเงินส่วยเมืองอุบล ฯ...

หัวเมืองกาฬสินธุ์กับการขยายอิทธิพลทางการเมืองการปกครองของราชสำนักกรุงเทพ

สิ่งที่แสดงถึงภาระผูกพันซึ่งกันและกันเมื่อหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกได้เข้ามาอยู่ในเขตอิทธิพลทางการเมืองของราชสำนักกรุงเทพแล้ว ก็คือการส่งสิ่งของ เงินทอง ของหายาก ของที่มีค่า ของที่เป็นมงคลหรือเสริมเกียรติภูมิต่างๆ ไปให้ราชสำนักกรุงเทพ และหากเมืองใดที่เป็นเมืองใหญ่ มี "เจ้า" ปกครองเช่น จำปาศักดิ์ นครพนม มุกดาหาร และอุบราชธานี ก็จะต้องส่งเครื่องบรรณาการด้วย(ก่อนปี พ.ศ.2399, ไม่ปรากฏว่ามีกำหนดเวลาที่แน่นอน)ทุกปีควบคู่ไปกับการส่งส่วย ในขณะที่หัวเมืองฝ่ายตะวันออกเพียงได้รับการคุ้มครองจากราชสำนักกรุงเทพก็ต่อเมื่อมีข้าศึกมารุกรานหรือกดขี่เท่านั้น ซึ่งก็มีไม่บ่อยครั้งนัก เมืองอุบลเมื่อครั้งมาตั้งที่ดอนมดแดงก็เคยขอความช่วยเหลือจากราชสำนักธนบุรีครั้งเดียวเมื่อถูกเวียงจันทน์รุกราน ราชสำนักธนบุรีจึงยกกำลังไปปราบเวียงจันทน์เมื่อปี พ.ศ.2321 ตามที่เป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้ว ส่วนเมืองกาฬสินธุ์ครั้งเมื่อท้าวหมาแพงที่เป็นอุปฮาตว่าราชการแทนเจ้าเมืองกาฬสินธุ์ถูกราชสำนักเวียงจันทน์จับตัวไปทรมานข่มขู่ให้ออนน้อมต่อเวียงจันทน์นั้น เมืองกาฬสินธุ์ก็ได้ขอความช่วยเหลือจากราชสำนักกรุงเทพ จึงได้ท้าวหมาแพงกลับคืนมา[10]เป็นต้น

ในขณะที่ยังถือได้ว่าหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกมีอิสระในการปกครอง "มากพอสมควร" เช่นนี้นั้นหลายหัวเมืองได้เริ่มต้นประวัติศาสตร์แห่งความขัดแย้งภายในกลุ่มผู้นำท้องถิ่นของตนขึ้นแล้ว เมืองกาฬสินธุ์ก็เช่นกันในช่วงปี พ.ศ.2350-2366 บุตรทั้ง 3 คนของพระยาไชยสุนทร(โสมพะมิต) ไม่พอใจที่ท้าวหมาแพงบุตรพระอุปชา ได้เป็นอุปฮาตและได้ขึ้นมาเป็นเจ้าเมือง แต่ในช่วงที่พระยาไชยสุนทร(โสมพะมิต)ยังมีชีวิตบุตรทั้ง 3 ก็ยังไม่แสดงปฏิกิริยาอะไรออกมาอย่างเด่นชัด เมื่อพระยาไชยสุนทร(โสมพะมิต)ถึงแก่กรรมแล้วจึง

---

[10]พระราษฎรบริหาร(ทอง) พงษาวดารกาฬสินและเมืองกระมาลาไสยและเมืองขึ้น สมุดข่อยขาว อักษรไทย ปัจจุบันอยู่ในครอบครองของนางรำไพ (บริหาร)อัมมะพะ

"...อุปราช ราชวงษ์ กับท้าวหมาป้องพี่ชาย บุตรพระยาไชสุนธรสมพะมิต คบคิดกันกับพระยาบ้านเว่อแหกจากเมืองกาฬสิน ไปตั้งที่พระเจดีย์หน้องหารเชียงชุม เมืองเก่าขึ้นเป็นเมืองสกลนคร พระยาบ้านเว่อเป็นพระยาประเทษทานี ท้าวหมาป้องเป็นอุปราช ท้าวหมาฟองเป็นราชวงษ เมืองสากลคร กับแหกไปเขากลับเมืองเวียงจัน..."[11]

และจากคำให้การของอ้ายเชียงยัน เลกเจ้าพระยานครราชสีมาซึ่งขึ้นมาตามเก็บส่วยจากเลก "เขยสู" ที่มาทำมาหากินที่เมืองร้อยเอ็ด เมืองกาฬสินธุ์ อ้ายเชียงยันมาถึงเมืองกาฬสินธุ์ก่อนที่กองทัพเจ้าอุปราชติสสะจะยกกำลังมาถึงเมืองกาฬสินธุ์เพียงเล็กน้อย เห็นเมืองกาฬสินธุ์มีบ้านร้างถึงครึ่งเมือง สอบถามชาวบ้านดูก็ได้รับคำตอบว่าคนเหล่านั้นอพยพไปอยู่เมืองสกลนคร[12] และในพงศาวดารเมืองสกลนครก็ยืนยันว่ามีการอพยพผู้คนจากเมืองกาฬสินธุ์ไปตั้งเป็นเมืองขึ้นอีกวาระหนึ่งที่หน้องหารหลวง แล้วจึงเปลี่ยนชื่อเมืองเป็นสกลทวาปีก่อน "วิกฤตการณ์เจ้าอนุวงศ์" ไม่นานนัก[13] เพียงแต่ไม่ระบุสาเหตุของการอพยพเท่านั้นอย่างไรก็ตามอย่างน้อยที่สุดก็พอจะมองเห็นได้ว่าความขัดแย้งในระหว่างกลุ่มผู้นำท้องถิ่นได้เกิดขึ้นเองแล้วบนพื้นฐานของผลประโยชน์ทั้งทางการเมืองและเศรษฐกิจ โดยปราศจากการแทรกแซงจากภายนอก ไม่ว่าจะเป็นกรุงเทพหรือเวียงจันทน์หรือ เว้

ในช่วงเวลาเดียวกันนี้เองสิ่งที่แสดงออกมาอย่างชัดว่าราชสำนักกรุงเทพได้เพิ่มความเข้มข้นในการขยายอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจเข้ามาในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ก็คือการให้ข้าหลวงจากราชสำนักกรุงเทพขึ้นมา "สักเลก" เป็นครั้งแรกในปี พ.ศ.2367[14]

---

[11] เรื่องเดียวกัน

[12] หสช.ร.3 จ.ศ.1189 เลขที่ 10 ราชการทัพเวียงจันทน์

[13] พระยาประจันตประเทศธานี(โง่นคำ พรหมสาขา) และคนอื่นๆ, พงษาวดารเมืองสกลนคร พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพรองอำมาตย์เอก พระอนุบาลสกลเขตร์ (เมฆ พรหมสาขา) โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2467, หน้า 19-20

[14] หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน" หน้า 231

การสักเลก(เลข)

เคยมีหลักฐานยืนยันว่าอย่างน้อยที่สุดได้เคยมีการสักเลกมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีแล้ว[15] ธรรมเนียมการสักเลกนี้ได้ถือปฏิบัติเรื่อยมาอย่างน้อยก็เป็นช่วงต้นรัชกาล ในต้นรัชสมัยรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ได้มีพระราชกำหนดสักเลก จ.ศ.1172(พ.ศ.2353) อ้างถึงความจำเป็นที่จะต้องมีการสักเลกไว้ว่า

"...ไพร่พลโยธาหมู่ทหารซึ่งเคยทำราชการรณรงค์สงครามแต่ก่อนมาก็ชราพิการล้มตายร่วงโรยเบาบางไป...ที่มีอยู่ก็โจทหมู่ไปต่างกรม ฝ่ายนายมิได้มาขอร้องแลกเปลี่ยนยอมให้มิได้ขัดขวางไว้... นายเดิมได้ติดตามว่ากล่าวยังค้างกันอยู่ทุกวันนี้มิได้หักโอนบัญชีต่อกัน...บ้างก็พยพหลบหลีกราชการหนีไปเข้าซองซุกซ่อนอยู่ป่าดงก็มี...และเลกจำพวกนี้ก็อาศัยแอบแฝงอยู่ในเจ้าเมืองกรมการปิดบังไว้เป็นประโยชน์ก็มี..."[16]

ในพระราชกำหนดดังกล่าวยังได้ระบุว่าหากสักเลกในกรุงเทพสิ้นจำนวนแล้ว ให้ข้าหลวงกองสักขึ้นมาสักเลกในหัวเมืองห่างไกลด้วย ถึงกระนั้นก็ยังไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการขึ้นมาสักเลกในหัวเมืองกาฬสินธุ์หรือหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกแต่อย่างใด เนื่องจากไม่มีหลักฐานปรากฏชัดว่าเหตุใดราชสำนักกรุงเทพจึงส่งข้าหลวงขึ้นมาสักเลกในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก แต่จากสภาพการณ์ทั่วไปและผลที่เกิดขึ้นในภายหลังน่าจะเป็นคำตอบที่ดีได้เช่นกัน กล่าวคือ ทางด้านราชสำนักกรุงเทพนั้นช่วงปลายรัชสมัยรัชกาลที่ 2 เกิดภาวะขาดแคลนเงินตรามากยิ่งขึ้น ดังข้อความว่า

"...ผลประโยชน์แผ่นดินไม่พอใช้ในราชการบ้านเมืองบางปีจึงต้องขอลดอัตราเบี้ยหวัดข้าราชการจ่ายแต่ครึ่งหน้าบ้างหรือสองในสามส่วนบ้าง หรือมิฉะนั้นเอาสิ่งสินค้าของหลวงที่มีอยู่ในท้องพระคลังเช่นผ้าลายเป็นต้นออกแจกเป็นเบี้ยหวัดก็มี..."[17]

---

[15]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา. โอเดียนสโตร์ 2505, หน้า 353

[16]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2, พิมพ์ครั้งที่ 3 พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพหม่อมแก้ว ทินกร ณ อยุธยา, 2498 หน้า 71-72

[17]สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานภาษีอากรบางอย่าง" ลัทธิธรรมเนียมต่างๆภาคที่ 16, คลังวิทยา, 2515 หน้า 65

ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งให้มีการเพิ่มภาษีชนิดต่างๆขึ้นอีกมากมาย ในรัชสมัยรัชกาลที่ 3 ส่วนสถานการณ์ด้านชายแดนถึงแม้สงครามกับพม่าจะมีแนวโน้มลดลง เพราะพม่าเองก็เริ่มได้รับการปฏิบัติการอย่างแข็งกร้าวจากอังกฤษเพิ่มขึ้น[18] แต่ความสัมพันธ์กับญวนเริ่มตึงเครียดขึ้นด้วยกรณีชิงความเป็นใหญ่ในดินแดนเขมร[19] หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกซึ่งอยู่ใกล้ชิดกับญวนทั้งทางภูมิศาสตร์และวัฒนธรรม จึงน่าจะเป็นสิ่งที่สร้างความกังวลใจแก่ราชสำนักกรุงเทพเป็นอย่างมาก และเมื่อราชสำนักกรุงเทพเข้าไปสักเลกในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกแล้ว ผลที่ตามมาก็คือเริ่มมีการจัดเก็บส่วย "อย่างเป็นระบบ" คือคิดเป็นอัตราต่อหัวภายในกำหนดเวลาทุกๆ 1 ปี ซึ่งเป็นผลดีต่อราชสำนักกรุงเทพที่สามารถรู้และควบคุมกำลังคนทั้งยังได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น แต่สำหรับหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเองไม่น่าจะมีผลทางด้านดีเพราะต้องเป็นฝ่ายที่สูญเสียผลประโยชน์อันเนื่องมาจากการสักเลกเพียงฝ่ายเดียว ดังนั้นพอจะกล่าวได้โดยสรุปว่าราชสำนักกรุงเทพเข้าไปสักเลกในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกนั้นอย่างน้อยมีเป้าหมายอยู่สองประการคือ เพื่อต้องการเข้าไปควบคุมกำลังพล ซึ่งมีปัญหาเฉพาะหน้าคือความขัดแย้งกับญวนและอีกประการหนึ่งนั้นเพื่อที่จะบรรเทาภาวะขาดแคลนเงินตราภายในราชสำนักด้วยการเรียกร้องผลประโยชน์ในรูปของส่วยทั้งที่เป็นผลเรว (ไว้ตอบแทนสลุปกำปั่นจีนหรือขายให้แก่พ่อค้าชาวจีนนั่นเอง) หรือเงิน หรือทอง ตามแต่สภาพของท้องถิ่นการเข้าไปตั้งกองสักเลกที่เมืองกาฬสินธุ์ในช่วงนี้นับว่าประจวบเหมาะอย่างยิ่ง เพราะเป็นช่วงที่เกิดการขัดแย้งระหว่างกลุ่มผู้นำท้องถิ่น การขยายอิทธิพลของราชสำนักฯ จึงไม่ได้รับการต่อต้านแต่อย่างใด

การสักเลกในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกได้เริ่มขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.2367 โดยพระสุริยภักดี(ป้อม)เป็นแม่กองสัก พระเสนีย์พิทักษ์ กับหลวงศรีสุนทรเป็นข้าหลวงกองสัก[29] และต่อมาอีก 3 ปีจึงปรากฏว่ามีการเริ่มเก็บส่วยอย่างเป็นระบบ เนื่องจากการสักเลกครั้งนี้ยังไม่เรียบร้อย

---

[18] _____ "ไทยรบพม่า" ประชุมพงศาวดารภาค 6, คุรุสภา, 2506 หน้า 141–145

[19] "จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ 3" ประชุมพงศาวดารภาค 67, คุรุสภา, 2512 หน้า 233–235

[29] หสช.ร.3 จ.ศ.1189 เลขที่ 10 ราชการทัพเวียงจันทน์ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 คุรุสภา 2504 หน้า 44

ก็เกิดวิกฤตการณ์เจ้าอนุวงศ์เสียก่อน จึงได้มีการสักเลกอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ.2372 โดยเจ้าพระยาบดินทร์เดชา(สิงห์)เป็นแม่ทัพกองสักเลก ตั้งทำการที่กุดประไทย (ศรีขรภูมิ) ต่อมาเมื่อความขัดแย้งระหว่างราชสำนักกรุงเทพกับญวนมีมากขึ้น จึงเป็นเหตุผลสำคัญให้มีการกวาดต้อนผู้คนจากฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขงเข้ามาเป็นกำลังและตั้งถิ่นฐานตามหัวเมืองต่างๆ เช่นแถบนครพนม มุกดาหาร สกลนคร ยโสธร อุบลราชธานี หรือแม้กระทั่งแถบเมืองกาฬสินธุ์ซึ่งอยู่ตอนกลางของลุ่มน้ำชีก็ยังมีหัวเมืองที่เกิดจากการกวาดต้อนครั้งนี้ขึ้นกับเมืองกาฬสินธุ์ถึง 4 เมืองคือ เมืองกุดสิมนารายณ์(เขาวง) เมืองภูแล่นช้าง เมืองท่าขอนยาง และเมืองแซงบาดาล การสักเลกจึงเกิดขึ้นอีกครั้งหนึ่งในช่วง พ.ศ.2402–2407 เจ้าพระยากำแหงสงครามได้รับมอบหมายให้เป็นแม่ทัพกองเลกในครั้งนี้ตั้งที่ทำการใหญ่อยู่ที่เมืองยโสธรและกระจายกองสักไปยังเมืองต่างๆ ปรากฏว่าได้ไพร่พลตัวเลกเพิ่มขึ้นจากเดิมเป็นอันมาก[21] การสักเลกแต่ละครั้งล้วนมีวิธีการและเป้าหมายที่คล้ายคลึงกัน แต่ผลจากการสักเลกกลับเป็นการบั่นทอนอำนาจทางเศรษฐกิจของกลุ่มผู้นำท้องถิ่นมากขึ้นโดยลำดับเพราะยิ่งมีการสักเลกบ่อยครั้งเท่าใดหรือได้จำนวนเลกมากขึ้นเท่าใด นั่นย่อมหมายถึงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของกลุ่มผู้นำท้องถิ่นก็ต้องลดลงในอัตราผกผันกันและผลของการสักเลกนี้เองที่สามารถถือได้ว่าทำให้มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางการเมืองการปกครองและเศรษฐกิจในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกที่เด่นชัดขึ้นมาอีกชั้นหนึ่งเพราะนับจากนั้นมาความสัมพันธ์เชิงอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจระหว่างกลุ่มผู้นำท้องถิ่นกับไพร่พล ตลอดจนหัวเมืองกับราชสำนักกรุงเทพต้องเปลี่ยนไปจากการ "เกณฑ์" เป็นครั้งคราวมาเป็น "การบังคับเรียกเอาในอัตราที่แน่นอนภายในระยะเวลาที่กำหนดไว้"

การเก็บส่วยเพื่อส่งไปยังราชสำนักกรุงเทพนั้นในระยะแรกคือตั้งแต่ปี พ.ศ.2370 ทางราชสำนักได้กำหนดอัตราเป็นเงิน หรือทอง หรือสิ่งของ ไม่เท่ากัน คือบางเมือง เช่น จำปาศักดิ์ ขงเจียม คำทองใหญ่ ฯลฯ เลกต้องเสียส่วยคิดเป็นเงิน(โดยน้ำหนัก) คนละ 7 บาท ส่วนเมืองเชียงแตง(สตึงเตรง) แสนปาง สาละวัน ศรีทันดร ฯลฯ เพียงคนละ 4 บาท พอถึงพ.ศ.2371 จึงได้ปรับอัตราให้เป็นคนละ 4 บาทเท่ากันทั้งหมดทุกเมือง[22] ในพ.ศ.2373 เมืองขอนแก่น เมืองร้อยเอ็ด และเมืองอื่นๆที่ยังไม่ถูกเรียกเก็บก็เริ่มมีหลักฐานว่าได้เริ่มส่งส่วยในอัตรา 5 คนต่อผลเรว 1 หาบเช่นกัน[23] (คนละ 4 บาทน้ำหนักเงิน) อัตราที่ทางราชสำนักกรุงเทพกำหนดไว้นี้

---

[21] หสช. ร.4 จ.ศ.1221 เลขที่ 202 บัญชีสักเลกหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก จ.ศ.1221–122

[22] หสช. ร.3 จ.ศ.1192 เลขที่ 17 ฎีกาขุนอุดมโกษาเรื่องรับส่วยเรวหัวเมืองต่างๆ

[23] เรื่องเดียวกัน

ได้ใช้มาจนกระทั่งถึงปี พ.ศ.2392 เจ้าพระยาบดินทร์เดชา(สิงห์)ได้มีคำสั่งให้ชำระเลกเมืองกาฬสินธุ์เมืองสกลนครและเมืองนครพนม รวมทั้งหัวเมืองขึ้นของเมืองทั้งสามด้วย และให้แบ่งเลกออกเป็นสามส่วน ยกให้เจ้าเมือง ให้ทำส่วยสงกรุงเทพสองส่วน ตั้งอัตราใหม่คือ เลก 10 คนต่อผลเรวหนัก 1 หาบ หรือทองคำเลกละ 1 สลึงหนัก หากทำส่วยน้ำรักก็คิดเลกละ 1 ทะนาน ประกาศใช้อัตรานี้ตั้งแต่ปี พ.ศ.2393 เป็นต้นมา[24] ซึ่งก็หมายความว่าอัตราการเสียส่วยต่อหัวได้ลดลงถึงเท่าตัวคือเดิมต้องเสีย 5 คนต่อผลเรวหนัก 1 หาบ(คิดหาบละ 5 ตำลึงหรือเป็นเงิน 20 บาท)เป็นคนละ 4 บาท อัตราใหม่ 10 คนต่อผลเรวหนัก 1 หาบ(คิดหาบละ 5 ตำลึงหรือเป็นเงิน 20 บาท) จึงเสียเพียงคนละ 2 บาท และโชอัตรานี้เรื่อยมาทุกเมืองส่วนรายละเอียดอื่นๆ ได้กล่าวไว้ในวารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 12 ฉบับที่ 4 ค่อนข้างละเอียดแล้วจึงไม่ขอกล่าวอีก[25]

การแต่งตั้งผู้นำท้องถิ่น

เมื่อผู้นำท้องถิ่นในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกโดยเฉพาะตำแหน่ง "อาญาสี่" ไม่ว่าจะเป็นเมืองเล็กหรือเมืองใหญ่(ตำแหน่งอาญาสี่ของเมืองเล็ก ได้แก่ เจ้าเมือง อรรคฮาต อรรควงษ์ และวรบุตร) ถึงแก่กรรมหรือว่างลงด้วยเหตุใดก็ตาม ทางราชสำนักกรุงเทพก็จะแต่งตั้งผู้ที่อยู่ในตำแหน่งรองหรือผู้ที่เห็นสมควรขึ้นมาแทนตำแหน่งที่ว่าง ตามการเสนอของหัวเมืองนั้นๆ หรือเมืองใหญ่ที่เมืองนั้นๆสังกัดอยู่ หากไม่มีผู้เหมาะสมหรือเพื่อ "ความมั่นคง" ทางราชสำนักกรุงเทพก็จะแต่งตั้งตามที่เห็นสมควร เช่นแต่งตั้งหมื่นเดช คนเมืองเวียงจันทน์ที่ลงไปอยู่กรุงเทพขึ้นมาเป็นพระพิไชยอุดมเดช เจ้าเมืองภูแล่นช้าง[26] หรือตั้งเจ้าหน่อคำหลานเจ้าอนุวงศ์ซึ่งขณะนั้นเป็นเจ้าราชวงศ์เมืองจำปาศักดิ์ให้มาเป็นเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์วงศ์เจ้าเมืองอุบลราชธานี[27] ดังนี้เป็นต้น ในทางปฏิบัติแล้วมีน้อยรายมากที่ทางราชสำนักเลือกตั้ง "ตามที่เห็นสมควร" เมืองกาฬสินธุ์เป็นเมืองหนึ่งที่อยู่ในจำนวนน้อยนั้นและเห็นได้ชัดว่าทางราชสำนักกรุงเทพได้เอา "คนของตัว" ขึ้นมาเป็นผู้นำท้องถิ่นโดยอาศัย

---

[24] หสช. ร.3 จ.ศ.1209 เลขที่ 159 บัญชีส่วยเรว

[25] ธีรชัย บุญมาธรรม "การเก็บส่วยในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์" ธรรมศาสตร์ 12,4, ธันวาคม 2526 หน้า 154-167

[26] หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน" หน้า 247

[27] เรื่องเดียวกัน, หน้า 275

เพียง "เป็นน้องชายเจ้าเมือง" มาเป็นข้ออ้างทั้งๆที่มีผู้อื่นดำรงตำแหน่งนั้นอยู่แล้ว เหตุการณ์ดังกล่าวนี้เริ่มต้นจาก

> "...ครั้น ณ วันปีเถาะสัพศกศักราช 1217 ปี อุประฮาตกิ่งผู้ว่าที่พระยาไชสุนธร กับท้าวหนุนองชายลงไปเฝ้าไทฝ่าละอองทุรีพรบาท ณ กรุงเทพฯ อุประฮาตกิ่งผู้ว่าที่พระยาไชสุนธรใดรับพระราชทานนามพระสรรยาบัติเป็นที่พระยาไชสุนธรเจ้าเมืองกาลสิน แล้วคิดแยกยายเข้ากราบบังคมทูลขอให้ท้าวหนุน้องชายเป็นที่อุประฮาต คางรังคิดการอยู่ ณ กรุงเทพใด้สองปี ท้าวหนุนองชายใด้รับพระราชทานนามพระสรรยาบัติเป็นที่อุประฮาตใด้แล้ว ถึง ณ วันปีมเสงนพศกศักราช 1219 ปี จึ่งใดภากันเชิญทองตราขึ้นมาวาง ณ เมืองกาลสิน แล้วพระยาไชสุนทรกิ่งเจ้าเมืองกาลสินจึ่งจัดไหราชวงษเกษผู้ว่าที่อุประฮาตไห้ลดถอยลงมาเป็นที่ราชวงษตามเดิม ราชบุตรอินทิสารผู้ว่าที่ราชวงษนั้นก็ไหลถอยลงมาอยู่ที่ราชบุตรตามเดิม พระยาไชยสุนธรกิ่งเจ้าเมืองอุประฮาตหนุ กับราชวงษเกษผู้ว่าที่อุประฮาต ราชบุตรอินทิสารผู้ว่าที่ราชวงษเกิดอาฆาตวิวาท บาจหมางกันคงงแต่นั้นต่อๆมา..."[28]

ข้อความที่ยกขึ้นมานี้ถือได้ว่าเป็นจุดเปลี่ยนผ่านในประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองของเมืองกาฬสินธุ์ที่สำคัญมาก เพราะชี้ให้เห็นความแตกแยกในกลุ่มผู้นำท้องถิ่นที่ยังไม่สิ้นสุด(เริ่มตั้งแต่กอนวิกฤตการณ์เจ้าอนุวงศ์) ประจวบกับการเข้าแทรกแซงของราชสำนักกรุงเทพ จึงทำให้การข้ามชั้นขึ้นมาเป็นอุปฮาตของท้าวหนูสำเร็จได้โดยง่าย ทั้งๆที่ทางราชสำนักก็ตระหนักดีว่ามีผู้สมควรจะได้ตำแหน่งนี้อยู่แล้ว เพราะปรากฏหลักฐานว่าพระบามสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯให้ถามเจ้าพระยานิกรบดินทร์ สมุหนายกฯ ก็ไม่ได้คัดค้านโดยให้เหตุผลว่า ราชวงษเกษผู้ว่าที่อุปฮาตและราชบุตรอินทิสารผู้ว่าที่ราชวงษ์ยังไม่ลงไปรับพระราชทานสัญญาบัตรที่กรุงเทพ จึงไม่เป็นการผิดธรรมเนียม[29] และประการสำคัญที่ชี้ให้เห็นว่าท้าวหนูเป็น "คนของราชสำนัก" ก็คือจากพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ตอนหนึ่งว่า "ท้าวณุนองพญาไชยสุนธรคนนี แตกอรก็มาบว เปน

---

[28]พระราชฎรบริหาร(ทอง), พงษาวดารเมืองกาลสินเมืองกระมาลาไสยและเมืองขึ้น

[29]หสช. ร.4 จ.ศ.1220 เลขที่ 18 ร่างสารตราตอบเรื่องตั้งอุปฮาตเป็นที่พระยาไชยสุนทรเจ้าเมืองกาลสิน

พิชุอยู่ ณ วัดบวรนิเวศ ไดยทรงไชยสอยมานาร การตั้งแต่งเป็นอุปหาต ราชวงษ ตองเอาตามใจ เจ เมืองรัก บ้านเมืองจิงจอยูเยนเป็นสุก..."[30] หลังจากตั้งท้าวหนูเป็นอุปฮาตเมืองกาฬสินธุ์ และลดตำแหน่งท้าวเกษลงมาเป็นราชวงษ์แล้ว แทนที่จะทำให้บ้านเมืองมีความสงบสุข กลับทำให้เกิดความแตกแยกอย่างรุนแรงถึงกับราชวงษ์เกษขอแยกตัวออกไปตั้งเป็นเมืองกมลาสัยๆ นี้เอง ได้กลายมาเป็นคู่แข่งทางการเมืองของเมืองกาฬสินธุ์ในลำดับต่อมา

ผลกระทบจากการขยายอิทธิพลของราชสำนักกรุงเทพที่มีต่อหัวเมืองกาฬสินธุ์

นับตั้งแต่ทางราชสำนักกรุงเทพได้ส่งข้าหลวงเข้ามาสักเลกในหัวเมืองกาฬสินธุ์และหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกตั้งแต่ พ.ศ.2367 เป็นต้นมานั้น การเก็บส่วยอย่างเป็นระบบก็เกิดขึ้น และปรากฏว่าแทบทุกเมืองมีการค้างส่งส่วยอย่างเป็นลำเป็นสันเมืองละหลายจำนวน การที่บางปีเลกเมืองสหัสขันธ์ เมืองท่าขอนยาง เมืองแชงบาคาน ถึงกับต้องเดินทางไปเก็บผลเร่วที่แขวงเมืองคำเกิด-คำมวน ก็ดี ทางราชสำนักอนุญาตให้ส่งเงินแทนผลเร่วหรือให้ส่ง ควาย แทนผลเร่วก็ดี ก็ยังปรากฏว่ามีการค้างส่วยอยู่อีกเมืองละหลายจำนวนเช่นเดิม ถึงแม้ว่าทางราชสำนักกรุงเทพจะกำหนดอัตราส่วยจากเลกคนละ 2 บาทและเรียกเพียงสองในสามของเลก(ชายฉกรรจ์)เท่านั้นก็ตาม แต่ในทางปฏิบัติแต่ละเมืองจะเรียกเก็บจากคนในสังกัดไม่เท่ากัน บางเมืองเก็บจากคนที่ไม่ใช่ "เลก" ก็มี เช่น ในช่วงปี พ.ศ.2420 เมืองกาฬสินธุ์สมัยพระยาไชยสุนธรหนูเก็บจาก "ผัวเมียอยู่ด้วยกันมีกรรภ์เก็บเอาเงินชายคนละ 1 หญิงคนละ 2"[31] เมืองแชงบาคาน สมัยพระศรีสุวรรณพก เป็นเจ้าเมืองเรียกเก็บจากท้าวเพียตัวเลกกองเมืองกลางคนละ 3 บาทบ้าง 4 บาทบ้าง[32] ซึ่งตามปรกติท้าวเพีย บุตรเพียชายชรา พิการ จะไม่อยู่ในเกณฑ์ทางราชสำนักฯเรียกร้องเลย ส่วนเมืองอื่นๆซึ่งไอมอนิเยร์ชาวฝรั่งเศสเดินทางผ่านในช่วงปี พ.ศ.2427 ได้บันทึกไว้ว่า เมืองศีรษะเกษเก็บจากเลกที่แต่งงานแล้วคนละ 2 บาท ชายโสดคนละ 1 บาท เมืองเสลภูมิขึ้นกับเมือง

---

[30] เรื่องเดียวกัน

[31] หสช. ร.5 บัญชีใหม่ เลขที่ 3092 (มัดที่ 143/36)คัดบอกเมืองกมลาไสย 10 ฉบับ

[32] กจช. ร.5 มท. เล่ม 14 จ.ศ.1240 เลขที่ 184 หน้า 439-440 เมืองภูแลนช้าง ตอบส่งเงินแทนผลเร่ว

กมลาไสยเก็บจากเลกคนละ 2 บาท 2 สลึง ชายโสดคนละ 1 บาทเมืองกุสินารายณ์(เขาวง) เก็บจากเลกที่แต่งงานแล้วคนละ 3 บาท คนแก่คนละ 2 บาท คนโสดคนละ 1 บาท เป็นต้น[33] สภาพการณ์เช่นนี้น่าจะเป็นเครื่องบ่งบอกถึงฐานะทางเศรษฐกิจของกลุ่มผู้นำท้องถิ่นตลอดจนไพร่พลตัวเลกได้เป็นอย่างดีว่า เศรษฐทรัพย์ต่างๆได้ถูกกดขี่ออกไปจากหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกมากขึ้นเรื่อยๆ กลุ่มผู้นำท้องถิ่นจึงต้องรีดจากไพร่พลของตนอีกชั้นหนึ่ง การอพยพหลบหนีออกจากสังกัดตลอดจนการโอนสังกัดเพื่อลดภาระเสียส่วยเพิ่มความยุ่งยากขึ้นอย่างมากมายแทบทุกหัวเมืองดังจะกล่าวต่อไปนี้

เมื่อค้างส่วยมากขึ้น เจ้าเมืองกรมการเมืองก็ผลักภาระดังกล่าวให้กับไพร่พลของตนอีกทอดหนึ่ง บางครั้งก็เก็บเกินกำหนดหรือเก็บซ้ำซ้อนปีละหลายครั้งจนเกิดคดีฟ้องร้องเจ้าเมืองกรมการเมืองอุปฮาดบัวเมืองกมลาไสยผู้ว่าที่พระประชาชนบาลเจ้าเมืองสหัสขันธ์ถูกถอดออกจากตำแหน่งเจ้าเมืองสหัสขันธ์กลับไปทำหน้าที่อุปฮาดเมืองกมลาไสยตามเดิมก็เนื่องจากการกระทำดังกล่าวนี้[34] บางเมืองก็เรียกเก็บจากราษฎรที่ไปทอดแหสุมปลาซึ่งทางราชสำนักก็ได้ห้ามปรามไว้ว่า "...บันดาหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกก็เป็นพระราชอาณาเขตกรุงเทพหาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เจ้าเมืองท้าวเพี้ยใดๆเรียกอากรค่าน้ำแก่ราษฎรไม่..."[35] บางครั้งท้าวเพี้ยกรมการผู้มีหน้าที่เร่งรัดเก็บส่วยก็ต้องใช้วิธีการกดขี่ ข่มขู่เพื่อให้ได้เงินมาส่งส่วยก็มี เช่น ในปีพ.ศ.2415 พระราชฐรบริหาร(เกษ)เจ้าเมืองกมลาไสยฟ้องร้องว่าอุปฮาดเมืองแสนเมืองจัน เมืองกาฬสินธุ์มาเก็บส่วยในแขวงเมืองกมลาไสยซ้ำยังจับเอาท้าวเพี้ยที่บ้านบัวขาวแขวงเมืองกมลาไสย"

---

[33] Mission Etienne Aymonier,Voyage Down Le Laos.T II (Paris; Ernest Leroux,1897,P.10,17,223 228

[34] พระราชฐรบริหาร(ทอง) พงษาวดารเมืองกาฬสินเมืองกระมาลาไสยและเมืองขี้, สมุดข่อยขาว

[35] กจช. ร.5 มท เล่ม 23 จ.ศ.1245 เลขที่ 60 เมืองกำมลาไสยให้หลวงภักดีณรงค์ชำระความท้าวธรรมกิจติกาท้าวเพี้ยเก็บอากรค่าน้ำแก่ราษฎร

"...มาไส่คายาว ผูกท้าวผูกเอว เฆี่ยนด้วยหวาย 15 ที ลงเอาเงินกับพวกบ่าวๆข้าๆ เปนเงินตรา 2 4 ..."[36] หรือในปี 2421เลกในกองท้าวราชวังเมืองภูแล่นช้างซึ่งตั้งอยู่บ้านนาคูขอแยกตัวไปขึ้นกับเมืองกาฬสินธุ์ ถูกท้าวเพี้ยเมืองภูแล่นช้างซึ่งขึ้นกับกรุงเทพกดขี่ข่มเหงเรียกเอาเงินส่วย ดังข้อความตอนหนึ่งว่า

"...นายไพร่สามสิบคนเสศ มีปืนหอกดาบ สายโซร่ ขื่อคา ไปเกบเงินส่วยในหมวดท้าวราชวัง แลว่าถ้าท้าวราชวังไม่ยอมให้เกบส่วยจะฆ่าเสีย ราชวงษ์ท้าวเพี้ยเมืองภูแล่นช้างก็เกบเงินส่วยกัวตัวเลขหมวดท้าวราชวัง ท้าวเพี้ย ฉกรรจ์ โสด ชรา พิการ รุ่น แล่น เลียจิต คนละ 1 บ้าง 3 บ้าง 2 บ้าง รวมเปนเงินตรา $6^{2}3$ แล้วให้บ่าวไพร่ไล่จับเป็ดไก่ในบ้านท้าวเพี้ย..."[37] บางเมืองเช่นเมืองอุบลพยายามจะเปิดบ่อนการพนันเพื่อหารายได้แก่ทางราชสำนักกรุงเทพก็ได้ห้ามปรามขึ้นมาว่า ..."...ก็ที่หัวเมืองลาวเขมรป่ายตะวันออกซึ่งเป็นเมืองเล็กน้อยราษฎรเป็นคนป่าคนดง ขัดสนยากจน แลไม่รู้เท่าทันชั้นเชิงคนที่คิดฉ้อโกงในการเล่นการพนันต่างๆนั้น โดยมากไม่ทรงพระกรุณาโปรดที่จะให้มีบ่อนเบี้ยการพนันในหัวเมืองนั้นๆ"[38]

การค้างส่วยหลายงวดปี การเกบส่วนที่ต้องใช้วิธีการกดขี่ ข่มขู่ ลงโทษ การเกิดคดีความเกี่ยวกับเงินส่วยและการแย่งเลก การปิดบังส่วยและจำนวนเลกแก้ไขบัญชี หรือแม้กระทั่งการหาวิธีการต่างๆนานาที่จะได้เงินมาส่งส่วยแก่ราชสำนักกรุงเทพ บางกรณีก็ขึ้นอยู่กับความสุรุยสุรายของเจ้าเมืองท้าวเพี้ยกรมการเอง เช่นอุปฮาดท้าวเพี้ยเมืองกันทรวิไชย ค้างส่วยก็เนื่องจากนำไปใช้ส่วนตัวก็มี ดังข้อความว่า

---

[36]หสช. ร.5 บัญชีใหม่ เลขที่ 3557(มัดที่ 154/7) คัดบอกเมืองกำมลาไสยเรื่องราชวงษ์กล่าวโทษอุปหาดเมืองกาฬสิน

[37]กจช. ร.5 มท เล่ม 14 จ.ศ.1240 เลขที่ 25 หน้า 83-85 เมืองกาฬสินธุ์ตอบรายเลขเมืองภูแล่นช้างสมัครขึ้นกับเมืองกาฬสินธุ์

[38]กจช. ร.5 มท จ.ศ.1246 เล่ม 27 เลขที่ 102 หน้า 198-202 ถึงหลวงภักดีณรงค์ข้าหลวงเมืองอุบล ฯลฯ

"วัน 1 3 2 ค่ำ จุลศักราช 1249 ปีกุนนพศก[20].....
เงินสรวยได้เกบนำท้าวเพียบ้านเกิงเอไปยซืออยาฝิ่น 3
เงินสรวยเกบได้นำท้าวเพียบ้านหนองคอ ...บ้านโนน เอาไปยซืออยาฝิ่น 4
เงินสรวยเกบนำท้าวเพียบ้านท่ากลาง 1 เหมือดแอ...(รวม 7 หมู่บาน) 1
เอาไปยซืออยาฝิ่น 1
เอาไปยเหล่นโป เสีย ครั้ง 1 10 2
ครั้ง 1 10 1
ครั้ง 1 15
ครั้ง 1 10
ครั้ง 1 4
แต่งเมียครั้ง 1 10 1
จำน่ายซื้อ เหล้า
หมู 6
โคข้ากิน
...."[39]

สิ่งเหล่านี้เป็นเครื่องสะท้อนให้เห็นถึงความตกต่ำทางเศรษฐกิจของกลุ่มผู้นำท้องถิ่น หรือแม้แต่ราษฎรได้เป็นอย่างดี การที่กลุ่มผู้นำท้องถิ่นยกลูกสาวให้แต่งงานกับพ่อค้าชาวจีน หรือแต่งงานกับลูกสาวพ่อค้าจีนดูเหมือนว่าจะเป็นช่องทางพยุงฐานะทางเศรษฐกิจของกลุ่มผู้นำท้องถิ่นได้ดีอีกทางหนึ่ง กรณีเมืองมหาสารคาม เมืองร้อยเอ็ด เห็นได้ชัดมาก เมืองกาฬสินธุ์ก็หนีไม่พ้นลักษณะเช่นนี้

การขยายอิทธิพลของราชสำนักกรุงเทพเข้าสู่หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก นอกจากจะเป็นผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจโดยตรงดังกล่าวแล้ว ทางราชสำนักฯยังให้ความสนใจด้านอื่นๆอีกหลายด้านที่สำคัญและเป็นทั้งผลดีและผลเสียต่อกลุ่มผู้นำท้องถิ่นเอง คือการควบคุมกำลังคน ซึ่งยังผลให้เกิดการแก่งแย่งเลก ตลอดจนเกิดการโอนสังกัดกันอย่างมากมาย

---

[39]กจช. ร.5 ม 2./-ก/2 กาฬสินธุ์

ในช่วงมีการกวาดต้อนผู้คนจากฝั่งตะวันออกแม่น้ำโขงเข้ามาตั้งถิ่นฐานทางฝั่งตะวันตก ในช่วงปีพ.ศ.2379–2387 นั้นทางราชสำนักกรุงเทพมีนโยบายให้ผู้ที่เข้ามาใหม่เลือกสังกัดอยู่กับเมืองใดก็ได้ตามใจสมัครทั้งนี้คงมุ่งที่จะให้หัวเมืองที่มีอยู่ก่อนแล้วทำหน้าที่ควบคุมดูแลเมืองใหม่ที่ตั้งขึ้นมาจากการอพยพดังกล่าวจึงปรากฏว่าเมืองนครพนม เมืองยโสธร เมืองสกลนคร เมืองอุบลราชธานี เมืองมุกดาหาร และเมืองกาฬสินธุ์ได้ควบคุมเมืองต่างๆเมืองละหลายหัวเมืองตั้งแต่ครั้งนั้นเป็นต้นมา สำหรับเมืองกาฬสินธุ์ได้ควบคุมดูแลถึง 4 หัวเมืองคือ เมืองกุดสิมนารายณ์ เมืองภูแล่นช้าง เมืองแซงบาดาล และเมืองท่าขอนยาง

ทันทีที่ราชวงษ์เกษแยกตัวออกมาจากเมืองกาฬสินธุ์ตั้งเป็นเมืองกมลาไสย จากสาเหตุความขัดแย้งตามที่กล่าวแล้วก็ได้พยายามหาวิธีการต่างๆที่จะได้ผู้คนมาสังกัดมากขึ้น จนทำให้เมืองกมลาไสยกลายมาเป็นคู่แข่งที่สำคัญของเมืองกาฬสินธุ์และขัดแย้งกันเรื่อยมา เพียง 3 ปีที่ตั้งเป็นเมืองก็ขอแยกมาขึ้นกรุงเทพโดยตรงซึ่งพระยาไชยสุนธร(กิ่ง)เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ได้คัดค้านและขอให้เมืองกมลาไสยกลับมาขึ้นกับเมืองกาฬสินธุ์ตามเดิมก็ไม่สำเร็จ เพราะทางราชสำนักฯอ้างว่า ทั้งสองเมืองวิวาทบาดหมางกันจะทำราชการร่วมกันต่อไปจะไม่บังเกิดผลดีส่วยก็จะขาดค้าง[40] เมืองขึ้นของเมืองกมลาไสยเมืองแรกคือเมืองสหัสขันธ์ที่แยกตัวออกมาจากเมืองกาฬสินธุ์ในช่วงไล่เรี่ยกันนั้นเอง และการที่เมืองกาฬสินธุ์ขอตั้งเมืองคันทวิไชย(กันทรวิชัย)ขึ้นในปีพ.ศ.2417 น่าจะเป็นการชดเชยที่ต้องเสียไพร่พลไปเพราะแทนที่จะตั้งที่บ้านกันทาง(กันทราร้าง)ตามที่บอกขอไปยังราชสำนักฯ แต่พระยาไชยสุนธรกลับบังคับพระประทุมวิเศษให้ไปตั้งที่บ้านขามเฒ่าซึ่งเป็นเขตเขวงของเมืองกมลาไสยจนมีเรื่องราวฟ้องร้องกันหลายครั้งในที่สุดก็ต้องย้ายเมืองกันทรวิไชยมาอยู่ที่บ้านกันทาง[41]

---

[40] กจช. ร.5 มท เล่ม 8 จ.ศ.1236 เลขที่ 67 หน้า 127–129 เมืองกาฬสินธุ์–กมลาไสยให้พระยามหาอำมาตย์ปักเขตแดน

[41] หสช.ร.5 บัญชีใหม่ เลขที่ 3883 (มัดที่ 165/7) สำเนาคำตัดสินเรื่องความราชวงษ์เมืองกมลาไสย

การที่ราชสำนักกรุงเทพได้ย้ำขึ้นมายังหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกอีกครั้งหนึ่งในปี พ.ศ.2415 ว่าให้ไพร่พลสามารถเลือกสังกัดเมืองใดก็ได้ตามใจสมัครนั้น เพื่อแก้ปัญหาการติดตามเก็บส่วยจาก "เลกเขยสู่" ที่ไปทำมาหากินอยู่ต่างเมือง เป็นการอำนวยความสะดวกให้เลกสามารถออกจากสังกัดเดิมและขอขึ้นสังกัดใหม่ได้โดยง่าย แต่ปรากฏว่าเลกที่ทำมาหากินอยู่ในเมืองนั้นๆกลับอาศัยช่องโหว่ของประกาศดังกล่าว ได้ย้ายสังกัดไปอยู่ต่างเมืองกันอย่างมากมาย จนเกิดความสับสนมากยิ่งขึ้น อำนาจในการควบคุมกำลังคนภายในเมืองของตนสำหรับเจ้าเมืองก็ยิ่งลดน้อยลงไปเพราะเจ้าเมืองไม่สามารถควบคุมเลกทุกคนที่อาศัยอยู่ในเมืองของตนได้ และตามประกาศดังกล่าวสามารถทำให้เมืองต่างๆขอโอนไปสังกัดอีกเมืองหนึ่งได้เช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้จึงมีการโอนสังกัดอย่างมากมายในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกตั้งแต่หลัง พ.ศ.2415 เป็นต้นมา

การขอโอนสังกัดนอกจากจะเกิดประโยชน์กับฝ่ายเจ้าสังกัดใหม่ที่สามารถเพิ่มพูนรายได้ของตนเองแล้วฝ่ายขอโอนก็มักจะได้รับการลดส่วยลงจากเดิม ตามนโยบายหรือวิธีการแสวงหาเมืองขึ้นหรือหาไพร่พลมาขึ้นกับตน หัวเมืองกาฬสินธุ์มีการโยกย้ายสังกัดที่สับสนยิ่งเมืองหนึ่ง เพราะมีการโอนทั้งเพียงบางกลุ่มและทั้งเมือง หรือบางทีก็โอนกลับไปกลับมาก็มี อาจกล่าวได้ว่าในสมัยพระยาไชยสุนธร (หนู) เป็นเจ้าเมืองกาฬสินธุ์เป็นช่วงที่มีการโอนสังกัดอย่างมากและสับสนที่สุด (โปรดดูแผนภูมิการแสดงการโยกย้ายสังกัด)

แผนภูมิแสดงการโยกย้ายสังกัดของเมืองที่ขึ้นกับเมืองกาฬสินธุ์

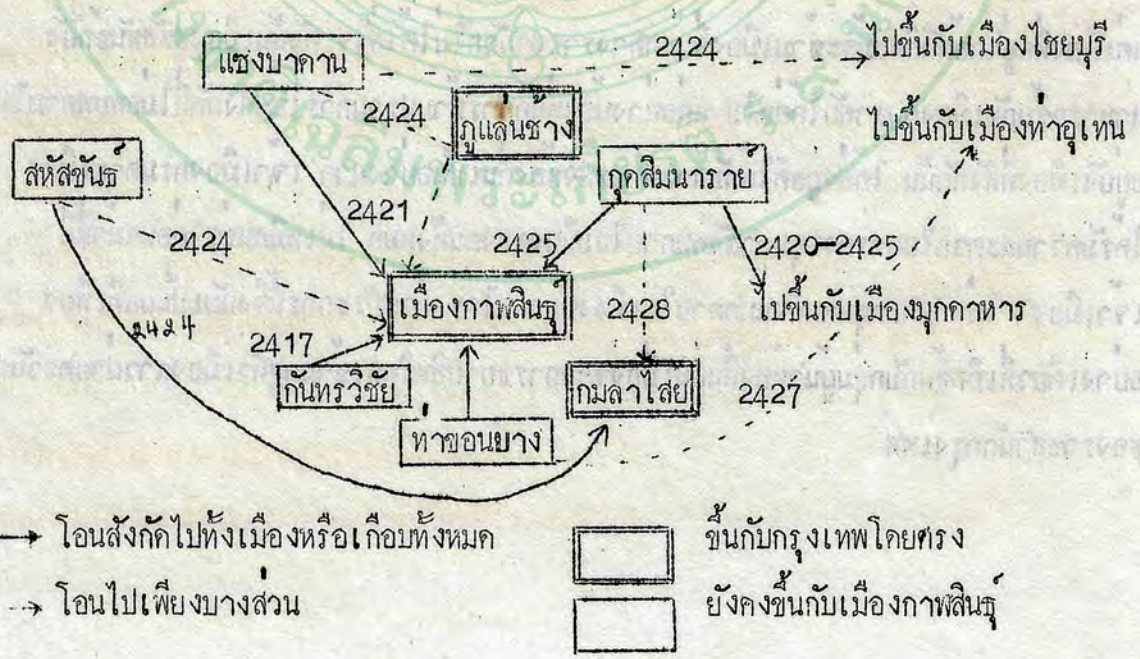

จากเหตุการณ์ต่างๆที่ประมวลมาเป็นแผนภูมิดังกล่าวนี้ พอจะมองเห็นความสับสนของทางราชสำนักในเรื่องพื้นที่และความไม่ใส่ใจกับ "เขตแดน" เท่าที่ควร การยอมให้เมืองสหัสขันธ์มาขึ้นกับเมืองกมลาไสยโดยต้องเดินทางผ่านหลายเมืองที่สังกัดเมืองกาฬสินธุ์ ได้ส่งผลให้เกิดความยุ่งยากตามมา ในลักษณะเดียวกันนี้เลกเมืองแชงบาดานบางส่วนก็ขอทำราชการขึ้นกับเมืองไชยบุรี โดยไม่มีการอพยพไปตั้งทำมาหากินอยู่ที่เมืองที่ตนสังกัด ซ้ำระยะทางก็ห่างไกลยุ่งยากแก่การปกครองและติดตามเรียกเก็บส่วยอีกด้วย แต่จะไม่เกิดปัญหาเลยในกรณีเจ้าเมืองท่าขอนยางที่ไม่พอใจจะทำราชการขึ้นกับเมืองกาฬสินธุ์ต่อไปอีก จึงได้สละตำแหน่งเจ้าเมืองอพยพครอบครัวไปทำราชการอยู่ที่เมืองท่าอุเทน

ความสับสนและยุ่งยากที่เป็นผลจากประกาศของทางราชสำนักที่ "ให้ไพร่พลสามารถเลือกสังกัดได้ตามใจสมัคร" นั้น ทางราชสำนักได้ชี้แจงและแก้ไขก็ต่อเมื่อเวลาล่วงเลยมาจนถึง พ.ศ.2428 โดยให้เหตุผลว่า "...ซึ่งยอมให้เลขโจทย์ข้ามเมืองได้นั้นเฉพาะแต่เลขเมืองอื่นที่ตัวมาตั้งทำมาหากินอยู่ให้หักโอนกันมาได้แต่เงินค่าราชการซึ่งเมืองเก่าค้างอยู่มากน้อยเท่าใดให้ส่งแก่เมืองเก่าเสียจงเสร็จ แล้วจึงมาบวกส่วยขึ้นในเมืองใหม่เป็นจำนวนใหม่ต่อไป ห้ามมิให้รับเลขเมืองอื่นซึ่งยังคงทำมาหากินอยู่บ้านเมืองเดิมมาไว้เป็นเลขในเมืองอื่น..."[42] และนับตั้งแต่นั้นมาการโอนสังกัดโดยที่เจ้าตัวไม่อพยพไปอยู่เมืองที่ตสังกัดก็ถูกห้ามปราม ส่วนการที่เมืองใดเมืองหนึ่งจะขอขึ้นกับอีกเมืองหนึ่งที่อยู่ห่างกันมากเกินไปก็เพิ่งได้รับการพิจารณาจากราชสำนักในช่วงเดียวกันนี้ แต่เมืองที่อยู่ใกล้กันถึงแม้จะข้ามเมืองอื่นมาทางราชสำนักก็ไม่ได้ใส่ใจ ดังนั้นเมืองสหัสขันธ์ก็ยังสามารถขึ้นกับเมืองกมลาสัยได้ต่อไป แต่อย่างน้อยที่สุดการห้ามปรามการโอนสังกัดที่ไม่อพยพตามไปอยู่ยังเมืองที่สังกัดนั้น ได้ส่งผลดีให้กับการปกครองท้องถิ่นเป็นอย่างมาก เจ้าเมืองกรมการเมืองได้รับความสะดวกในการควบคุมกำลังคนภายในเมืองของตนทั้งหมด ไม่เหมือนช่วงก่อนหน้านี้ที่เจ้าเมือง "ไม่สามารถคุมคนทั้งหมดภายในเมืองของตนได้" ถ้วยประการนี้จึงนับเป็นผลดีเพียงอย่างเดียวที่เกิดขึ้นกับกลุ่มผู้นำท้องถิ่นอันเนื่องจากการขยายอิทธิพลเข้ามาสู่หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกของราชสำนักกรุงเทพ

สภาพภายในหัวเมืองกาฬสินธุ์และหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกก่อนการปฏิรูปการปกครองเป็นมณฑลเทศาภิบาลนั้น โดยข้อเท็จจริงแล้วหาได้มีความเป็นอิสระในการปกครองอย่างแท้จริงไม่ กลุ่มผู้นำทางการเมืองในท้องถิ่นจะต้องได้รับการยอมรับจากราชสำนักกรุงเทพด้วยการปฏิบัติตามข้อผูกพันต่างๆที่มีอยู่แล้ว การเพิ่มความเข้มข้นในการขยายอิทธิพลเข้ามาในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกของราชสำนักกรุงเทพมีมาเป็นลำดับ การส่งข้าหลวงขึ้นมาสักเลกในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกและการเรียกเก็บส่วยอย่างเป็นระบบที่ติดตามมา ถึงแม้จะเป็นอัตราที่ต่ำกว่าหัวเมืองชั้นในอื่นๆก็ตาม แต่เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์และการประกอบอาชีพที่แตกต่างกับหัวเมืองชั้นในเพียงเริ่มเก็บส่วยเศรษฐทรัพย์ต่างๆที่ค่อนข้างจะฝืดเคืองอยู่แล้วก็หร่อยหร่อลงไป เพราะปรากฏว่าหัวเมืองต่างๆ คิดค้างส่วยกันเป็นจำนวนมาก การที่ราชสำนักกรุงเทพอนุญาตให้ส่งผลเร่วแทนเงิน–ทอง และต่อมาก็ได้ส่งเงิน–ทองแทนผลเร่วส่วยหรือเมื่อเงินทองหายากขึ้นก็ให้ส่ง ช้าง ม้า และควายแทนผลเร่วส่วยได้ก็ตามปรากฏว่าการติดค้างส่วยก็ยังคงมีอยู่ทั่วไปเช่นเดิม สิ่งที่เกิดขึ้นในหัวเมืองกาฬสินธุ์และหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก เช่น การกดขี่ บีบบังคับเพื่อให้ได้เงินทองส่งเป็นส่วย การแสวงหาเลกไพร่เข้ามาอยู่ในสังกัดด้วยวิธีการต่างๆการขอโอนสังกัดไปอยู่เมืองอื่นเพื่อหลีกเลี่ยงการเสียส่วยหรือเพื่อลดหย่อนลง การแย่งคงผู้เพื่อนำมาส่งส่วย การเกิดคดีความเกี่ยวกับการลักทรัพย์สินรวมทั้งช้าง ม้า ควาย การที่เจ้าเมืองต้องลงมือประกอบการค้าควายเอง การที่เจ้าเมืองยกลูกสาวให้แต่งงานกับพ่อค้าชาวจีนหรือแต่งงานกับพ่อค้าชาวจีนตลอดจนการปิดบังส่วย แก้ไขบัญชีเลก สิ่งเหล่านี้ไม่เคยปรากฏขึ้นในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกมาก่อน และความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวล้วนแสดงถึง "ความบอบช้ำทางเศรษฐกิจ" ของกลุ่มผู้นำท้องถิ่นตลอดจนราษฎรได้เป็นอย่างดี

การที่ราชสำนักกรุงเทพได้ใช้สิทธิแต่งตั้งผู้นำท้องถิ่นเพื่อผลทางการเมืองการปกครองในบางครั้งกลับเป็นการเพิ่มความแตกแยกอย่างรุนแรงบนพื้นฐานของความขัดแย้งเดิมที่มีเป็นทุนอยู่แล้ว และเป็นที่ประจักษ์ชัดว่าการที่ราชสำนักกรุงเทพต้องการเปลี่ยนแปลงผู้นำท้องถิ่นนั้น ผู้ที่เสียผลประโยชน์ก็ไม่สามารถคัดค้านหรือกระทำการขัดขืนอย่างหนึ่งอย่างใดได้ ทั้งนี้น่าจะเป็นเพราะความไม่มั่นคงทางเศรษฐกิจของกลุ่มผู้นำท้องถิ่นเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งทำให้ต้องยอมรับอย่างไม่มีทางหลีกเลี่ยง เวลายิ่งล่วงเลยมาเท่าใดอำนาจทางเศรษฐกิจของกลุ่มผู้นำท้องถิ่นก็ยิ่งถูกบั่นทอนลงมากเท่านั้น ดังนั้นเมื่อทางราชสำนักกรุงเทพได้นำระบบเทศาภิบาลเข้ามาบังคับใช้ในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกในลำดับต่อมาอันเป็นผลให้กลุ่มผู้นำท้องถิ่นเดิมสูญสิ้นอำนาจทางการปกครองและเศรษฐกิจนั้น เป็นช่วงที่อำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของกลุ่มผู้นำท้องถิ่นถูกบั่นทอนลงอย่างมากแล้วจึงไม่อยู่ในภาวะที่จะสามารถขัดขืนได้

ธีรชัย บุญมาธรรม

14 มิถุนายน 2527

การสัมมนาผลงานทางวิชาการ
ที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"
4-6 กรกฎาคม 2527 ณ วค. นครราชสีมา

กรมศิลปากร หอสมุดแห่งชาติ เฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

เอกสารหมายเลข 6

กบฏอ้ายสาเกียดโง้ง : วิเคราะห์จากเอกสารพื้นเมือง

วุฒิชัย มูลศิลป์

บทความเสนอต่อที่ประชุมสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"

กบฏอ้ายสาเกียดโง้ง : วิเคราะห์จากเอกสารพื้นเวียง

วุฒิชัย มูลศิลป์

ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

.....

กบฏอ้ายสาเกียดโง้ง ซึ่งเกิดขึ้นที่เมืองจำปาศักดิ์ ในปลายปี พ.ศ. 2362 สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ดูจะเป็นเพียงเหตุการณ์ย่อยในประวัติศาสตร์-ไทย ที่ไม่ค่อยมีความสำคัญเท่าใดนัก พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 ทั้งของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ต่างกล่าวถึงเหตุการณ์นี้ไว้เพียงเล็กน้อย[1] แต่ก็ถือว่าเหตุการณ์นี้เป็น "กบฏของผู้วิเศษ"[2] แม้ในปัจจุบันนักประวัติศาสตร์จะให้ความสนใจแก่เหตุการณ์นี้เพิ่มขึ้น แต่ก็ยังไม่แพร่หลายเท่าที่ควร[3] ซึ่งต่างกันมากกับ "กบฏผู้มีบุญ" ใน พ.ศ. 2445 ที่มีผู้สนใจศึกษาค้นคว้ากันไว้อย่างมากมาย สำหรับเอกสารพื้นเวียง เป็นเอกสารใบลานที่แพร่หลายทั่วไปในภาคอีสาน[4]

---

[1] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 เล่ม 2 องค์การค้าของคุรุสภา 2504 หน้า 112–114

[2] ดูความหมายของ "กบฏผู้วิเศษ" หรือ "ผู้มีบุญ" ในวุฒิชัย มูลศิลป์ และธรรมนิตย์ วราภรณ์ บรรณาธิการ กบฏชาวนา เอกสารวิชาการสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2525 บทที่ 2

[3] เทาที่ทราบมี ธวัช ปุณโณทก, พื้นเวียง : การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน เอกสารวิจัยฉบับที่ 1 หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู 2523 หน้า 69–78 และ นงลักษณ์ ลิมศิริ ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ. 2325–2445 วิทยานิพนธ์ อ.ม. มหาวิทยาลัยศิลปากร พ.ศ. 2524 หน้า 67–75 นอกจากนี้ก็มี บุญชูวย ศรีสวัสดิ์ ราชอาณาจักรลาว สำนักพิมพ์ก้าวหน้า 2503 ซึ่งเป็นงานที่จิตร ภูมิศักดิ์ ได้อ้างอิงมากใน ความเป็นมาของคำสยาม ไทย ลาว และขอม และลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 2519

[4] ธวัช ปุณโณทก เล่มเดิม หน้า 1–3

ได้ให้ความรู้และรายละเอียดเพิ่มมากขึ้น นอกเหนือไปจากพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 เรื่อง เมืองนครจำปาศักดิ์ในประชุมพงศาวดารภาค 70 และพงศาวดารเมืองละแวก พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน ในประชุมพงศาวดารภาค 4 ดังนั้นในบทความนี้เอกสารพื้นเวียง จึงเป็นเอกสารสำคัญ และเป็นหลักในการวิเคราะห์ สำหรับเอกสารพื้นเวียงซึ่งเก็บไว้ที่ห้องวชิรญาณ หอสมุดแห่งชาติ ที่ผู้เขียนใช้ เป็นฉบับที่แปลเป็นร้อยแก้ว ภาษาไทยกลาง โดย สังวาลย์ ราศรี ใช้ชื่อว่า "พงศาวดารเวียงจันทน์"[5] ควบคู่กับฉบับร้อยกรอง (กลอน 7) เป็นภาษาอีสาน พิมพ์ โรเนียว โดยอาจารย์จารุบุตร เรืองสุวรรณ

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2 ไม่ได้ให้ความกระจ่างถึงสาเหตุของกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง ว่าเพราะเหตุผลใด เพียงแต่มีรายงานจากเมืองจำปาศักดิ์ว่า "อ้ายสาเกียดโง้งลาวตั้งตัวเป็นผู้วิเศษ มีบุญ สำแดงวิชาให้พวกข้าเห็น"[6] แต่ในเอกสารพื้นเวียง ได้ให้รายละเอียดว่า สาเหตุของกบฏนี้เกิดขึ้นโดยบุคคลสองคน คนหนึ่งคือ พระยาพรหมภักดี ว่าที่เจ้าเมืองนครราชสีมา* ผู้ซึ่งมีปัญญาเฉลียวฉลาด ทะเยอทะยาน กล้าหาญ มีฝีมือในการรบ แต่เป็นคนประจบสอพอ ไม่ค่อยจะซื่อสัตย์ และเห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน

---

[5] สำหรับฉบับอื่น ๆ ดู นงลักษณ์ ลิ้มศิริ เล่มเดิม หน้า 68 เชิงอรรถ 2

[6] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เล่มเดิม หน้า 113

* พระยาพรหมภักดีผู้นี้น่าจะมีชื่อตัวว่า ทองอิน และที่เรียกว่า ว่าที่เจ้าเมือง เพราะเจ้าเมืองนครราชสีมา (พระยาบุญจันทร์) ยังคงครองอยู่โดยไม่มีความผิด พระยาพรหมภักดีจะได้เจ้าเมืองนครราชสีมา เมื่อพระยาบุญจันทร์ ซึ่งตอนนั้นสุขภาพมากแล้วถึงแก่กรรมเสียก่อน

พระยาพรหมภักดีเคยเป็นยกกระบัตร เมืองนครราชสีมา และออกไปเกลี้ยกล่อมพวกชาวพื้น-เมืองในบริเวณค่ายฝั่งโขง จนก่อให้เกิดความเดือดร้อน จนถูกฟ้องร้องแต่อาศัยความฉลาดโดยการถวายบรรณาการแด่พระเจ้าอยู่หัว จึงทำให้ไม่ถูกลงโทษ มิหนำซ้ำยังโปรดเกล้าให้เป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาคนต่อไปด้วย บุคคลที่สองคือ อ้ายสาเกียดโง้ง ซึ่งเรียกชื่อเพี้ยนกันเป็นสองอย่าง พระราชพงศาวดารเรียกว่า อ้ายสาเกียดโง้ง แต่เอกสารพื้นเวียงเรียกว่า สาเก็ดโง้ง หรือ สาเกดโง้ง สา เป็นชื่อตัว ส่วน เก็ดโง้ง เกดโง้ง หรือ เกียดโง้ง เป็นชื่อภูเขาซึ่งอยู่ใกล้กับเมืองจำปาศักดิ์[7] แต่มีผู้อธิบายว่า คำว่า "เกียด" เพี้ยนมาจากคำว่า "เขียด"[8] และ "โง้ง" แปลว่า ยาว ดังนั้น สาเกียดโง้งก็มีความหมายว่า สาผู้มีขายาวเหมือนขาเขียด ขณะเดียวกัน ยังมีการสันนิษฐานว่า สา น่าจะเป็น ขา อันเป็นสมณศักดิ์ชั้นสูงของทางล้านช้าง ส่วนเกียดโง้งหรือเก็ดโง้ง เป็นชื่อตัว[9] คำสันนิษฐานนี้ดูจะขัดแย้งกับความนิยมการตั้งชื่อของคนไทย ลาว สมัยก่อน ซึ่งมักจะมีเพียงคำเดียว สาจึงน่าจะเป็นชื่อตัวมากกว่า ดังเอกสารพื้นเวียงได้ระบุไว้ชัดเจนแล้ว ส่วนเกียดโง้งหรือเกดโง้ง เป็นชื่อสถานที่ นอกจากนี้ในเอกสารพื้นเวียงก็ไม่ปรากฏคำว่า เขียด แต่เป็นเกด ดังนั้นจึงอาจเป็นได้ว่า คำว่า เขียด เป็นคำที่คนไทยภาคกลางเรียกเพี้ยนไปจากคำว่าเกด บุคคลทั้งสองนี้รวมกันก่อให้เกิดการลุกฮือขึ้นมา โดยพระยาพรหมภักดีเป็นผู้กระตุ้น และอ้ายสาเกียดโง้ง เป็นผู้ก่อการ

---

[7] เอกสารพื้นเวียง ฉบับแปลเป็นภาษาไทยกลาง หน้า 7 ฉบับร้อยกรอง หน้า 9 ประชุมพงศาวดารภาค 4 เล่ม 3 องค์การค้าคุรุสภา 2506 หน้า 228 ประชุมพงศาวดารภาค 70 เล่ม 43 องค์การค้าของคุรุสภา 2512 หน้า 209

[8] นงลักษณ์ ลิ้มศิริ เล่มเดิม หน้า 69

[9] เพิ่งอ้าง หน้า 70 นอกจากนี้ เติม วิภาคย์พจนกิจ ยังเรียกว่า "อ้ายสา-เก็ดโง้ง" เพราะมีชื่อกลากเป็นเกล็ด ๆ ขึ้นเต็มตัว ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 1 สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย 2515 หน้า 79

เอกสารพื้นเวียงได้กล่าวถึงประวัติของ อ้ายสา ไว้สั้น ๆ ว่า มีมารดาเป็นชาวเวียงจันทน์ แต่ถูกไทยกวาดต้อนไปที่เมืองจำปาศักดิ์ อ้ายสาบวชตั้งแต่ยายังน้อยจนแก่ ได้ชุดงค์ไปสร้างวัดบนเขา "ภูเก็ดโง้ง" พระสามีความรู้ในธรรมวินัยดีมาก แต่การที่ชาวบ้านมีศรัทธาต่อพระสานั้นเพราะ พระสาพยายามสร้างศรัทธาให้เกิดแก่ชาวบ้านทั้งหลาย โดยแสดงอภินิหาร มีการเอาก้อนหินมาสร้างเป็นบัลลังก์แก้ว เรียกไฟจากฟ้าโดยเอาแว่นแก้วมาส่องแดด ความร้อนจากจุดรวมแสงจะทำให้เชื้อไฟลุกติดไฟได้ ต้นไม้ที่ปลูกไว้รอบวัดออกผลเต็มต้นตลอดปี สร้างรอยพระพุทธบาทให้เป็นที่สักการะของชาวบ้าน และที่สำคัญที่สุดคือ พระสาได้อ้างว่า เป็นขุนเจืองกลับชาติมาเกิด* เพราะขุนเจืองเป็นบุคคลที่ชาวลาวทั้งหลายให้การยกย่องในความสามารถกล้าหาญ และเชื่อว่า จะมาเกิดใหม่เพื่อปลดปล่อยพวกลาวอีกครั้งหนึ่ง พฤติกรรมของพระสาเช่นนี้จึงทำให้เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า เป็นเจ้าผู้มีบุญมาเกิด ซึ่งสอดคล้องกับความเชื่อของคนลาว และคนไทยอีสานโดยทั่วไปอยู่แล้ว จึงทำให้พระสา รวบรวมผู้เลื่อมใสศรัทธาได้ง่าย และพฤติกรรมเช่นนี้น่าจะเป็นสิ่งแสดงให้เห็นว่าพระสา ได้มีความคิดแอบแฝงที่จะตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่แล้ว เมื่อพระยาพรหมภักดีมาชักชวนจึงยินดีร่วมมือในทันที ไม่ใช่เพราะถูกหลอกลวงดังที่ปรากฏในคำแก้ตัวเมื่อถูกเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์จับตัวได้แล้ว

แต่การที่ชาวบ้านให้ความเลื่อมใสศรัทธาแก่พระสาอย่างมากมาย จนทอดทิ้งพระสามเณรในวัดอื่น ๆ เพราะเชื่อว่าพระสาเป็นผู้นำความสุขสบายมาให้ ก็ทำให้พระสาเกิดความลำพองใจจนประพฤติตนนอกรีตนอกรอยของการเป็นสงฆ์ โดยมีภรรยาเป็นหญิงสาวชาวบ้านถึงสามคน อย่างไรก็ดีผลของเรื่องนี้ก็ไม่ได้ทำให้ความเลื่อมใสศรัทธาของชาวบ้านลดลงไปแต่อย่างใด

---

*ขุนเจือง หรือ ท้าวฮุ่ง เป็นวีรกษัตริย์ในวรรณกรรมของชาวลาว หรือพวกข่า เรื่องราวของขุนเจือง แพร่หลายและรู้จักกันโดยทั่วไป วรรณกรรมเรื่องนี้เคยพิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. 2486 หลังจากนั้นไม่ปรากฏว่ามีการพิมพ์ซ้ำอีก เพียงแต่มีฉบับพิมพ์โรเนียวโดยมหาวิทยาลัยศิลปากร

ชื่อเสียงของ "เจ้าผู้มีบุญ" เลื่องลือไปถึงหูพระยาพรหมภักดี พระยาพรหม-ภักดีจึงมาขอผูกมิตรและเล่าเรียนเวทย์มนต์คาถาด้วย เมื่อความสนิทสนมมีมากขึ้นพระยาพรหมภักดีจึงเล่าแผนการณ์ที่มีอยู่ในใจให้ พระสาฟัง และชักชวนให้ร่วมมือเผาเมืองจำปาศักดิ์ปล้นทรัพย์สิน ซึ่งจะทำให้พระสามีทั้งอำนาจและความร่ำรวย แล้วพระสาก็จะได้เป็นเจ้าเมืองจำปาศักดิ์

ดังนั้น "เจ้าผู้มีบุญ" พระสา "บาก็ แปลงกลเกี้ยว หลายเชิงอันต่าง...ตัวะว่ากูนี้ องค์เจืองเจ้า บาบุญปางก่อน จริงแล้ว ก็นำบ่าวแก้ว พาข่าไพร่พล แท้จริงเหตุว่าสามแสนนี้ บริวารปางก่อน จริงแล้ว ก็จัก ทำโยค์ให้ สูได้เพิ่งบุญ แท้แล้ว" คือ แต่งกลลวงโกหกว่า พระสาเป็นขุนเจืองกลับชาติมาเกิด พร้อมกับบริวารพวกข่าสามแสนคน ซึ่งก็เคยเป็นบริวารในชาติก่อนเหมือนกัน และพระสาผู้นี้จะทำให้บริวารทั้งหลายได้พึ่งบุญต่อไป ถ้อยคำของพระสาเช่นนี้ก่อให้เกิดความปิติยินดีแก่บริวารทั้งหลายอย่างยิ่ง และเชื่อแน่ว่าได้พบเจ้าผู้มีบุญของพวกเขาแล้ว

แผนการณ์ของพระสาคือ การจู่โจมตีเมืองจำปาศักดิ์โดยไม่ให้รู้ตัว แล้วทำการริบทรัพย์สมบัติ เผาเมืองให้วอดวาย จากนั้นจึงสร้างเมืองใหม่โดยมีพระสาเป็นเจ้าเมือง บริวารทั้งหลายก็จะได้รับความสุขโดยถ้วนหน้ากัน

ในวิธีการของพระสาดังที่กล่าวมาแล้ว นับได้ว่าพระสาได้นำสิ่งที่ชาวบ้านเชื่อมั่น เลื่อมใส ศรัทธามาใช้ นั่นคือ เริ่มจากการบวชเป็นพระ แสดงอภินิหาร ใช้เวทย์คาถา เป็นผู้มีบุญกลับชาติมาเกิด และการนำชาวบ้านไปสู่ชีวิตที่ดีกว่า ขณะเดียวกัน "ผู้มีบุญ" ก็ยังอยู่ในเพศ "บรรพชิต" แม้จะมีภรรยาถึงสามคนก็ตาม

พระสาได้ส่งรายละเอียดของแผนการณ์ทั้งหมดไปให้พระยาพรหมภักดีทราบ (ถ้าเชื่อตามเอกสารพื้นเวียง แสดงให้เห็นว่า ทางกรุงเทพฯ ไม่เคยล่วงรู้ถึงการสมคบระหว่างพระสาและพระยาพรหมภักดีเลย เพราะหลักฐานของไทยกล่าวไว้ว่า ระหว่าง

การโจมตีเมืองจำปาศักดิ์ของพระสานั้น พระยาพรหมภักดี (ทองอิน) กำลังเที่ยวปราบพวกข่าอยู่ในบริเวณนั้น[10] ซึ่งดูจะเป็นเหตุประจวบเหมาะโดยบังเอิญมาก) พระยาพรหมภักดีจึงแต่งกำลังไปซุ่มอยู่อีกด้านหนึ่ง โดยไม่ให้พระสารู้ตัว

"ผู้มีบุญ" ได้โจมตีเมืองจำปาศักดิ์แบบไม่ให้รู้ตัว เจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) เตรียมตัวไม่ทัน จึงพาครอบครัวและชาวเมืองหลบหนีเข้าป่าในวันที่ 28 มกราคม พ.ศ. 2362 เอกสารฝั่งเวียงได้บรรยายภาพการโจมตีนี้ไว้ว่า

> เมื่อไพร่พล* ไปถึงเมืองจำปาศักดิ์แล้ว ก็ได้กระจายกันล้อมเมืองทุกด้าน และเอาไปเผาเมืองจำปาศักดิ์ทันที ประชาชนชาวเมืองจำปาศักดิ์ไม่ทันรู้เนื้อรู้ตัวเลย เมื่อไฟไหม้หนักแล้วจึงรู้ตัว จะเก็บข้าวของอันใดก็ไม่ทัน ต่างพากันวิ่งหนีเอาตัวรอดเป็นโกลาหล เสียงฝูงชนร้องไห้กันระงมทั่วทั้งเมือง เสียงดังอึงมี่ทั่วทั้งเมือง ควันไฟและแสงเพลิงได้โหมเมืองอย่างหนัก เปลวเพลิงลุกสว่างไสวจดท้องฟ้า ฝูงเหล่าประชาชาวเมืองจำปาศักดิ์ต่างพากันขนเอาข้าวของของตนตามแต่จะได้ บ้างหาบ บ้างคอน บ้านแบกหาม บ้างสะพายบ่าจนเต็มด้วยความกลัวไฟและข้าศึก จึงพากันวิ่งหนีอย่างไม่คิดชีวิต ข้าวของที่ขนมาก็โยนทิ้งเสียหมดสิ้น หญิงบางพวกนุ่งหลุดลุ่ย เปลือยกายลอนจ้อนเห็นอะไรต่ออะไรหมดทุกสิ่งทุกอย่าง ด้วยความกลัวอย่างสุดขีด วิ่งหนีเอาตัวรอดหัวซุกหัวซุน คนบางพวกวิ่งหนีไปตามริมฝั่งแม่น้ำ บางพวกก็พากันไปแอบซ่อนอยู่ตามป่าตามดอน ฝ่ายหญิงสาวรุ่น ๆ กำลังจะแตกเนื้อสาว ได้พากันพลัดพรากจากคู่รักของตนด้วยความอาลัยอาวรณ์อย่างยิ่ง กล่าวรำพันว่า โอ้หนอ เป็นเพราะ

---

10 พงศาวดารหัวเมืองอีสาน ประชุมพงศาวดารภาค 4 เล่ม 3 องค์การค้าของคุรุสภา 2506 หน้า 229

* เอกสารฝั่งเวียงระบุว่า มีกำลังประมาณสามแสนคน แต่หลักฐานไทยประมาณว่ามีราวหกพันถึงแปดพันคน

กรรมอันใดแต่ปางก่อนได้มาทำให้เราได้พลัดพรากจากกันในคราวนี้"[11]

ระหว่างที่เจ้านครจำปาศักดิ์ (หมาน้อย) หลบหนีไปนั้นได้พบกับพระยาพรหม-ภักดี และเล่าเรื่องการที่เมืองจำปาศักดิ์ถูกโจมตีและเผาทำลายให้ทราบ แต่พระยาพรหม-ภักดีกลับกล่าวว่าเจ้านครจำปาศักดิ์มากมาย และแสดงความประหลาดใจว่าจะมีข้าศึกที่ไหนบังอาจมาโจมตีและทำลายบ้านเมืองเช่นนั้น หรือว่าจะเป็นแผนการณ์ของเจ้าเมืองคนใดแกล้งเผาเมืองทิ้งเสีย ถ้อยคำของพระยาพรหมภักดีเช่นนี้ ก่อให้เกิดความพิศวงแก่เจ้านครจำปาศักดิ์เป็นอย่างยิ่ง และเห็นว่าคงไม่สามารถพึ่งพาอาศัยพระยาพรหมภักดีได้แล้ว จึงพาชาวเมืองเดินทางหนีต่อไปสู่มุกดาหาร และนครพนม

เมื่อเจ้านครจำปาศักดิ์หลบหนีไปแล้ว พระยาพรหมภักดีจึงยกทัพโอบกระหนาบทัพของ "เจ้าผู้มีบุญ" โดยไม่ให้รู้ตัว ทัพทั้งสองฝ่ายปะทะกันอยู่ชั่วขณะหนึ่ง โดยชัยชนะเป็นของพระยาพรหมภักดี "เจ้าผู้มีบุญ" ได้พาพลพรรคพร้อมกับหลบหนีไปยังเขา "ย่าปุ" ซึ่งสูงชันยากแก่การติดตาม แต่ก็มีน้ำอุดมสมบูรณ์ ทัพของพระยาพรหมภักดีไม่สามารถติดตามได้

การปราบ "เจ้าผู้มีบุญ" สำเร็จลงได้ด้วยความสามารถของเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ และเจ้าราชบุตร (โย่)* บุตรของเจ้าอนุวงศ์ ในเรื่องนี้พระราชพงศาวดารกล่าวไว้ต่างกันกับเอกสารพื้นเวียง โดยพระราชพงศาวดารกล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระ-พุทธเลิศหล้าฯ โปรดให้เจ้าเมืองนครราชสีมา และเจ้าอนุวงศ์ไปปราบร่วมกัน แต่เอกสารพื้นเวียงไม่ได้กล่าวถึงบทบาทของทัพเมืองนครราชสีมาเลย และการปราบกบฏของเจ้าอนุวงศ์ก็ดำเนินไปเองด้วยความสอดส่องของเจ้าอนุวงศ์เอง แต่เป็นไปได้มากกว่า ผู้จดบันทึกเอกสารพื้นเวียงย่อมไม่ทราบการดำเนินงานของทางกรุงเทพฯ และการปฏิบัติงานที่ลึกหนาบางของทางราชการ

---

[11] พงศาวดารเวียงจันทน์ สมัยเจ้าอนุเวียงจันทน์ครองนครราชสีมา ฉบับแปลเป็นภาษาไทย หน้า 9

* เอกสารพื้นเวียงเรียกว่า เจ้าแก้ว

เจ้าอนุวงศ์ซึ่งระหว่างที่เกิดเหตุร้ายทาง เมืองจำปาศักดิ์นั้นอยู่ที่เวียงจันทน์ เมื่อทราบข่าวจึงรีบรุดยกทัพ ลงมาที่เมืองจำปาศักดิ์ และสืบหาข่าวเมืองที่รู้เห็นเหตุการณ์ เพื่อไต่ถามความเป็นไป เมื่อได้รายละเอียดทั้งหลายแล้วจึงยกทัพไปโจมตีเขา "ยาปุ" และจับ "เจ้าผู้มีบุญ" ได้ในที่สุด

ต่อคำซักถามของเจ้าอนุวงศ์ "เจ้าผู้มีบุญ" ซึ่งถึงตอนนี้ เอกสารพื้นเวียงเรียกว่า "อ้ายเกดโง้ง มหาเกรจุบาทว์" ได้แก้ตัวว่า การกระทำทั้งหลายที่ได้ทำลงไปเป็นเพราะถูกพระยาพรหมภักดีบังคับ มิฉะนั้นแล้วก็จะพบกับความลำบากอันอาจเกิดจากพระยาพรหมภักดีก็ได้ เจ้าอนุวงศ์จึงให้จองจำ "เจ้าผู้มีบุญ" ไว้ แล้วเชิญพระยาพรหมภักดีขึ้นมาพบเพื่อสืบหาความจริง พระยาพรหมภักดีตอบแต่เพียงว่า "ทราบข่าว เจ้าเกดโง้งพร้อมด้วยบริวารของมันเข้าเผาเมืองจำปาศักดิ์" และกล่าวเป็นทำนองแก้ตัวต่อไปว่า การที่เจ้าอนุวงศ์ได้ยินแต่หู แต่ไม่ได้เห็นด้วยตาตนเองนั้น ยังไม่ทราบแน่ชัดว่า ความจริงนั้นจะเป็นอย่างไร

เจ้าอนุวงศ์ได้จัดส่งผู้เกี่ยวข้องกับกบฏครั้งนี้ ซึ่งประกอบด้วย "เจ้าผู้มีบุญ" และพลพรรค พระยาพรหมภักดี และเจ้านครจำปาศักดิ์ (หมานอย) ซึ่งมาเฝ้าเจ้าอนุวงศ์เมื่อปราบกบฏได้แล้ว ลงมาที่กรุงเทพฯ เพื่อให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยฯ ทรงพิจารณาโทษ แต่คำตัดสินของรัชกาลที่ 2 ทรงกริ้วให้เกิดความประหลาดใจแก่เจ้าอนุวงศ์มาก ถึงกับอึ้งไป โดยพระองค์โปรดให้จำคุก "เจ้าผู้มีบุญ" แม้พระองค์จะทรงเห็นว่าพฤติกรรมที่ผ่านมามีบาปพอ ๆ กับปีตุฆาต แต่การประหารก็จะเป็นบาปกรรม ควรปล่อยให้เป็นไปตามยถากรรม ส่วนพลพรรคให้เป็นทะพุนหญ้าช้าง ตั้งบ้านเรือนอยู่บางบอน ปลดเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ เพราะไม่สนใจป้องกันบ้านเมือง แต่รีบหนีเอาตัวรอด และโปรดให้เจ้าราชบุตร (โย) เป็นเจ้าเมืองแทน ส่วนพระยาพรหมภักดี ไม่ถูกลงโทษ เพราะ "คุณความดีมันมีมาก" และต่อมาโปรดเกล้าให้เป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาด้วย

ดังนั้น จึงเห็นได้ว่า กบฏอ้ายสาเกียดโง้ง เกิดขึ้นโดยบุคคลสองคน คือพระยาพรหมภักดี และอ้ายสาเกียดโง้ง ซึ่งต่างก็มีความทะเยอทะยานด้วยกันทั้งคู่ อ้ายสาเกียดโง้ง

ตั้งตนเป็น "เจ้าผู้วิเศษ" และใช้ชาวบ้านทั้งหลายเป็นกำลัง แต่แล้วอ้ายสาเกียดโง้งก็กลับเป็นเครื่องมือของพระยาพรหมภักดีด้วย อย่างไรก็ดีขอสรุปในเรื่องนี้เป็นไปตามหลักฐานสำคัญ คือ เอกสารพื้นเวียง หรือ พงศาวดารเวียงจันทน์ สมัยเจ้าอนุเวียงจันทน์ต่อนครราชสีมาเท่านั้น ถ้ามีการตรวจสอบค้นคว้าหลักฐานอื่นอย่างละเอียดละออมากกว่านี้ อาจทำให้ทราบปัจจัยอื่น ๆ ทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม การปกครอง วัฒนธรรม ฯลฯ ว่าสภาพที่เป็นอยู่นั้น เอื้ออำนวยให้ชาวบ้าน ซึ่งก็คือ ชาวนา เข้ารวมกับอ้ายสาเกียดโง้งเพื่อหวังชีวิตที่ดีกว่าได้มากน้อยแค่ไหน ซึ่งจะทำให้บทความนี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

การสัมมนาผลงานทางวิชาการ
ที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"
4-6 กรกฎาคม 2527 ณ วว. นครราชสีมา

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

เอกสารหมายเลข 7

สภาพสังคมและเศรษฐกิจอีสานก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2

ไพฑูรย์ มีกุศล

บทความเสนอต่อที่ประชุมสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"

การสัมมนาผลงานทางวิชาการ
ที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"
4-6 กรกฎาคม 2527 ณ วค. นครราชสีมา

เอกสารหมายเลข 7

สภาพสังคมและเศรษฐกิจอีสานก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2

ไพฑูรย์ มีกุศล

กรมศิลปากร หอสมุดแห่งชาติ เฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

บทความเสนอต่อที่ประชุมสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"

สภาพสังคมและเศรษฐกิจอีสาน[1]
ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2

ไพฑูรย์ มีกุศล[2]

บทนำ

บทความนี้มุ่งศึกษาสภาพสังคมและเศรษฐกิจของอีสานระหว่างกลางคริสศตวรรษที่ 19 (ค.ศ. 1850) ถึงระยะเวลาประมาณกลางคริสศตวรรษที่ 20 (ค.ศ. 1950) โดยวิธีการทางมานุษยวิทยาสังคมวัฒนธรรม (Sociocultural Anthropology) เรียกว่า "Syncronic Approach" ซึ่งอยู่ในช่วงระยะเวลาประมาณ 100 ปี (ค.ศ. 1850–1950) เอกสารที่ใช้ในการศึกษาเป็นประเภทเอกสารขั้นต้น (Primary Sources) ที่ได้จากการบันทึกของผู้ที่อยู่ในเหตุการณ์ร่วมสมัย เอกสารประเภทงานวิจัยซึ่งจัดเป็นเอกสารขั้น 2 (Secondary Sources) ตลอดจนวิธีการประวัติศาสตร์บอกเล่า (Oral History) ก็ได้นำมาประกอบการศึกษาในบทความนี้ด้วย

ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ชาวอีสาน (ไม่รวมชาวจีน-ฮ่อ และต่างชาติ) มีระบบการผลิตแบบเลี้ยงตนเองในครอบครัวและเพื่อกิจกรรมทางศาสนา (Religious Activities) เป็นสำคัญ เครื่องไม้ เครื่องมือทางการผลิต (ไถ คราด จอบ เสียม) ก็เป็นแบบดั้งเดิมที่สืบทอดมาจากบรรพบุรุษ มีการใช้แรงคนและแรงสัตว์ (วัว, ควาย) มาเป็นเวลาช้านาน ตั้งแต่สมัยแรกเริ่มของอารยธรรมอีสาน[3] เป็นต้นมา

---

[1] ผู้เขียนเลือกใช้คำ "อีสาน" แทน "ตะวันออกเฉียงเหนือ" เพราะกะทัดรัดและใช้กันแพร่หลายแล้วในปัจจุบัน

[2] Ph.D. (Ethnohistory: University of Washington) ภาควิชาประวัติศาสตร์ มศว. มหาสารคาม

[3] อารยธรรมอีสานได้เริ่มเมื่อประมาณ 7,500 ปีเศษมาแล้ว ชาวอีสานในสมัยโน้นได้ปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมของที่ราบสูงตามแนวเทือกเขาภูพาน โดยการทำไร่เลื่อนลอยและบริเวณที่ราบลุ่ม โดยการปลูกข้าวใช้ควายลากไถไม้เมื่อประมาณ 4,000 ปีเศษ ส่วนไถที่ใช้ปลายควยเหล็ก (สบไถ) นั้นได้เริ่มเมื่อ 2,000 ปีเศษมาแล้ว โปรดดู Chester Gorman and Pisit Charoen wongsa (1976); Yen (1977); Chasles Higham and Amphan Kljngam (1979).

การปลูกข้าว เป็นอาชีพที่สำคัญของชาวไทยและเพื่อนบ้านใกล้เคียงมาตั้งแต่ยุคการบันทึกประวัติศาสตร์ของผืนแผ่นดินใหญ่เอเชียอาคเนย์ การปลูกข้าวในสมัยก่อนพึ่งธรรมชาติและฤดูกาล การผลิตจึงเป็นแบบเลี้ยงตนเองในครอบครัวและขึ้นอยู่กับจำนวนแรงงานในแต่ละครัวเรือน หรือในเครือญาติเดียวกัน อีสานสมัยคริสตศตวรรษที่ 19 มีประชาชนอาศัยอยู่เบาบางมากกล่าวคือเมื่อประมาณปี ค.ศ. 1869 (พ.ศ. 2412) อีสานมีประชากรเพียง 1 ล้านคน[4] และได้เพิ่มเป็น 2.6 ล้านคนในปี ค.ศ. 1911[5] สภาพเศรษฐกิจของอีสานมีลักษณะเลี้ยงตนเองได้อย่างไม่แร้นแค้น นักสำรวจที่เข้ามาในดินแดนอีสานเมื่อปลายคริสตศตวรรษที่ 19 ได้บันทึกไว้อย่างชัดเจนตอนหนึ่งว่า

(They) plough, planting, and reaping as the seasons pass, washing for gold in the sands, with trips into the forest now and then, caravan journey to Khorat, or fishing expedition to catch pla buk (ปลาบึก) ; each and all wearing their own silk garments, building and thatching their own cottages, hollowing their own boats, meanding their own carts, and making and tuning : their own kens (แคน) for the sunset hour[6]

ข้อความข้างบนนี้ชี้ให้เห็นว่าภายหลังฤดูเก็บเกี่ยว (กุมภาพันธ์–พฤษภาคม) เป็นช่วงที่ชาวนาว่างเว้นจากการทำนา ชายฉกรรจ์ (ไพร่) ที่เป็นหัวหน้าครอบครัวได้เดินทางไปค้าขายและแลกเปลี่ยนสินค้าที่นครราชสีมา (โคราช) เพราะเป็นศูนย์การค้าใหญ่ของอีสานในขณะนั้น ในช่วงฤดูแล้งชาวนาหรือพ่อค้าสามารถเดินทางด้วยเท้าหรือโดยขบวนเกวียนรอนแรม

---

[4] Smyth, Warrington H, Notes of a Journey on the Upper Mekong, Siam (London, 1895), p.239

[5] กระทรวงการคลัง สถิติประจำปีของราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2565 (กรุงเทพฯ 2464) หน้า 20.

[6] Smyth, Warrington H, Five-Years in Sian 1891-1896 (London, John Murray, 1898) p.223

ไปค้าขายยังท้องที่ต่าง ๆ ได้ ชายฉกรรจ์เหล่านี้ต้องแสวงหาเงินเพื่อ "เสี่ยส่วย" หรือเสียเงินแทนการเกณฑ์แรงงานตามภาระหน้าที่ที่มีต่อทางราชการ

ระบบภาษีและการเกณฑ์แรงงาน

ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ ค.ศ. 1932 (พ.ศ. 2475) ชายฉกรรจ์ต้องเสียเงินส่วยคนละ 4 บาทต่อปี ชายฉกรรจ์เหล่านี้ทั้งที่ต้องจ่ายเป็นเงินและเป็นสิ่งของ ในขณะเดียวกันพวกเขาต้องถูกเกณฑ์แรงงานตามระบบการเกณฑ์เข้าเป็นกำลังในกองทัพ เมื่อทางราชการต้องการชายฉกรรจ์เหล่านี้จะถูกส่งให้ไปทำงานโยธาชุดคลองทั้งในหัวเมือง หรือในเมืองหลวง ก่อกำแพงเมือง ขุดสระน้ำ เป็นต้น

ในทางตรงกันข้ามชาวต่างที่เข้ามาอยู่ในราชอาณาจักรสยามไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน และไม่ต้องอยู่ใต้ระบบมูลนาย ชาวต่างชาติจึงสามารถท่องเที่ยวไปค้าขายตามท้องที่ต่าง ๆ ได้โดยเสรี โดยเฉพาะชาวจีนเป็นพวกที่อพยพเข้ามาเป็นจำนวนมากตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ค.ศ. 1824–1851) ชาวจีนได้เริ่มมีบทบาททางด้านการค้าและด้านเศรษฐกิจ ประกอบกับชาวจีนเป็นคนอดทนและเฉลียวฉลาดในเชิงการค้ามากกว่าชาวพื้นเมือง ชาวจีนจึงได้เข้ามามีบทบาทในการเป็นผู้ผูกขาดภาษี เรียกว่า "เจ้าภาษี" และเป็นพ่อค้าในขณะเดียวกัน ชาวจีนส่วนมากได้กลายเป็นผู้ผูกขาดภาษีหลายชนิดแทบทุกเมืองในราชอาณาจักรตั้งแต่นั้นมาทำให้สภาพดังกล่าวแตกต่างจากเมื่อก่อนนี้ เพราะอีสานรวมทั้งหัวเมืองลาว (ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง) ผู้ปกครองและกรมการเมืองรองลงมาเท่านั้น เป็นผู้ได้ประโยชน์ทางการค้า การเก็บภาษี แล้วนำส่งเจ้าเมือง เพื่อส่งต่อไปยังราชสำนัก (กรุงเทพฯ) ตามจำนวนที่ระบุไว้ในใบบอกเมื่อแรกตั้งเจ้าเมืองหรือเมื่อทางกรุงเทพฯ มีคำสั่งให้เปลี่ยนแปลงจำนวนส่วยอากรใหม่

ในปี ค.ศ. 1845 (พ.ศ. 2390)[7] เจ้าพระยานครราชสีมาได้ตั้งให้ชาวจีนคนหนึ่งเป็นที่ "ขุนอินทรสมบัติ" เป็นเจ้าภาษีผูกขาดภาษีสุราในเขตเมืองนครราชสีมา และเมืองที่ขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา[8] ทั้งหมด เมื่อพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) ได้รับแต่งตั้งเป็นข้าหลวงประจำหัวเมืองตะวันออก (อีสานและดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง) ชาวจีนได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ผูกขาดภาษีฝิ่นในเขตเมืองนครจำปาศักดิ์ สุรินทร์ ขุขันธ์ สังขะ อัตปือ และเมืองที่ขึ้นตรงต่อเมืองเหล่านี้ บางเมืองข้าหลวงประจำหัวเมืองตะวันออกได้แต่งตั้งกรมการเมืองคนใดคนหนึ่งเป็นเจ้าภาษีด้วย เช่น ในปี ค.ศ. 1885 (พ.ศ. 2428) พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น) ได้ตั้งให้อุปฮาดเมืองแสนปางเป็นเจ้าภาษีผูกขาดการเก็บภาษีทุกชนิดในเขตเมืองแสนปาง[9] (ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง)

ผลประโยชน์ของราชสำนักและเมืองต่าง ๆ เกิดจากการเก็บผลประโยชน์ที่เรียกว่า "ส่วยสาอากร" ซึ่งได้จากภาษีและการธรรมเนียมอื่น ๆ การเก็บภาษีในดินแดนอีสานเป็นหน้าที่ของ "ราชบุตร" ในหัวเมืองที่ใช้แบบแผนการปกครองตามแบบลาว และ

---

[7] กรมศิลปากร จดหมายเหตุนครราชสีมาฉบับออกในรัชกาลที่ 3 (พระนคร; 2511) หน้า 48.

[8] เมืองที่ขึ้นตรงต่อเมืองนครราชสีมาสมัยคริสตศตวรรษที่ 17 และศตวรรษต่อมา ได้แก่พิมาย นางรอง ปักธงไชย จักราช (ประสิทธิ์) ตะลุง (ประโคนชัย) ปราสาทเมืองต่ำ พุทไธสง และชัยภูมิ

โปรดดู : กรมพระยาดำรงราชานุภาพเรื่องเที่ยวหัวเมือง ๆ ภาคที่ 4 ว่าด้วยมณฑลนครราชสีมา (พระนคร 2466)

[9] หม่อมอมรวงศ์วิจิตร "พงศาวดารหัวเมืองอีสาน" ประชุมพงศาวดารภาคที่ 4 (พระนคร ; 2518)

"มูลนาย" หรือ "นายกอง" ในหัวเมืองที่ใช้แบบแผนการปกครองตามแบบสยาม (ไทย) ในระบบลาวจะมีข้าราชการรองลงมาจากตำแหน่ง "อาญา 4" เรียกว่าตำแหน่ง "นาเหนือ" และ "นาใต้" เป็นผู้ออกไปเก็บภาษีตามหมู่บ้าน ส่วนในระบบสยามจะมี "นายหมวด" และ "นายหมู่" ซึ่งมีบรรดาศักดิ์เป็นขุนหรือหลวง เป็นผู้ที่ออกไปเก็บภาษีและผลประโยชน์ของแผ่นดินตามหมู่บ้านต่าง ๆ[10]

ในตอนกลางคริสตศตวรรษที่ 19 สินค้าประเภทของป่า และผลิตผลทางราชสำนักต้องการมากคือ ผลเรว (หมากเหนง) บรรดาชายฉกรรจ์และครอบครัวต้องออกไปเก็บผลเรวตามป่าเขา แล้วนำไปตากแห้ง เพื่อนำไปขายให้พ่อค้าจีนหรือพ่อค้าชาวพื้นเมือง ซึ่งโดยมากเป็นลูกหลานของกรมการเมือง ราคาของผลเรวในปี 1845 (พ.ศ. 2388) ผลเรวแห้ง 1 หาบ (60 ก.ก.) ราคา 20 บาท[11] ในแต่ละปีชายฉกรรจ์ที่สามารถนำผลเรวหนัก 20 ก.ก. ให้เจ้าเมืองหรือขายให้ทางการจะหักลงเป็นเงินเสียส่วย 4 บาทในปีนั้นได้

อย่างไรก็ดีอัตราการเสียส่วยในแต่ละปีอาจจะไม่แน่นอนตายตัว เช่น เมืองมหาสารคามเมื่อแรกตั้งในปี ค.ศ. 1865 (พ.ศ. 2408) ชายฉกรรจ์ต้องเสียเงินส่วยคนละ 2 บาทต่อปี ถ้าปีใดเกิดความแห้งแล้งหรือน้ำท่วมหนัก ทางราชสำนักจะลดอัตราการเสียส่วย

---

[10] หัวเมืองในภาคอีสานก่อนปฏิบัติการปกครองในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ แบ่งแบบแผนการปกครองเป็น 2 ระบบ คือระบบลาว มีข้าราชการสูงสุด 4 ตำแหน่ง เรียกว่า อาญา 4 หรืออาญา 4 ประกอบด้วย เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ส่วนแบบของสยามมีตำแหน่งสูงสุดลดหลั่นลงมา 4 ตำแหน่ง คือ เจ้าเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตรเมือง และผู้ช่วยราชการเมือง

โปรดดู : ไพฑูรย์ มีกุศล การปฏิรูปการปกครอง มณฑลอีสาน (พระนคร 2527) หน้า 11-14, Paitoon Mikusol, Social and Cultural History of Northeastern Thailand form 1868-1910, Ph.D. Dissertation (University of Washington Seattle, 1984) p.81-86

[11] หมอมราชวงศ์วิจิตร เล่มเดียวกัน หน้า 45.

ลงเช่นเดียวกัน เช่น ในปี ค.ศ. 1867 (พ.ศ. 2410) ได้เกิดน้ำท่วมใหญ่ในเขตเมืองนครจำปาศักดิ์และเมืองใกล้เคียง ทางราชสำนักได้ผ่อนปรนให้ไพร่เสียเงินส่วยจาก 4 บาท เป็น 2 บาท[12]

การเก็บภาษีแต่ละเมืองนอกจากจะมีอัตราการเก็บแตกต่างกันแล้ว ภาษีที่ทางราชการเรียกเก็บยังแตกต่างกันไปอีกด้วย ผู้ที่ให้ข้อเท็จจริงได้คือ แอมอยเนียร์[13] (Aymonier) ชาวฝรั่งเศสได้เดินทางสำรวจหมู่บ้านต่าง ๆ ในดินแดนอีสานระหว่างปี ค.ศ. 1883–1884 (พ.ศ. 2426–27) ได้บันทึกให้เราทราบว่า บางเมืองไพร่ถูกเรียกเก็บเงินส่วยต่อหัวโดยแยกประเภทเป็นชายฉกรรจ์ที่แต่งงานแล้ว และที่ยังไม่แต่งงาน แต่บางเมืองทางราชการได้เรียกเก็บเงินส่วยโดยไม่แยกประเภท ดังตัวอย่าง

<u>เมืองศรีสะเกษ</u> ชายที่แต่งงานแล้วเสียเงินส่วย 2 บาท ถ้าไม่แต่งงานเสีย 1 บาท

<u>เมืองสุรินทร์</u> ชายฉกรรจ์ทุกคนเสียเงินส่วย คนละ 2 บาทต่อปี และต้องเสียเป็นข้าว 1 ถัง ทุก ๆ 18 ถัง

<u>เมืองหนองคาย</u> ชายฉกรรจ์ทุกคนต้องเสียเงินส่วยคนละ 2 บาทต่อปี ถ้าไม่ทำงานโยธาต้องเสียอีก 4 บาท รวมเป็น 6 บาทต่อปี

ดังนั้น การเสียเงินส่วยต่อทางราชการจะอยู่ระหว่าง 1 บาท ถึง 6 บาท การเสียเงินส่วยต่อหัวจึงขึ้นอยู่กับความเห็นชอบของราชสำนักที่จะสั่งให้เจ้าเมืองกรมการเรียกเก็บภาษีเงินส่วยและภาษีอากรต่าง ๆ จากชายฉกรรจ์

---

[12] <u>เล่มเดียวกัน</u> หน้า 60,63

[13] Aymonier, Etienne Voyage dans le Laos (Paris 1895,1897)

สำหรับชายฉกรรจ์ที่ไปแต่งงานกับหญิงสาวเมืองอื่นซึ่งเรียกว่า "เขยสู่" นั้น จะถูกเรียกเก็บเงินส่วยจากเมืองเดิมที่ตนสังกัดและเมืองใหม่ที่ตนไปแต่งงานอีกด้วย เช่น เมืองมหาสารคามทางราชการได้ตามไปเก็บเงินจากชายฉกรรจ์ที่ไปแต่งงานอยู่เมืองอื่น 1 บาท ต่อปี หรือครึ่งหนึ่งที่ทางเมืองมหาสารคามเรียกเก็บจากชายฉกรรจ์ (2 บาท)[14] บางครั้งการเก็บภาษีหรือเก็บส่วยได้ก่อให้เกิดปัญหายุ่งยากระหว่างเจ้าเมือง และได้เกิดฟ้องร้องไปยังกรุงเทพฯ ดังตัวอย่าง ในปี ค.ศ. 1902 (พ.ศ. 2445)[15] ได้เกิดพิพาทระหว่างเมืองสุวรรณภูมิกับเมืองสุรินทร์ เมื่อคนที่อาศัยอยู่ในเขตเมืองสุรินทร์ได้อพยพไปอยู่ในเขตเมืองสุวรรณภูมิ เจ้าเมืองสุวรรณภูมิได้ส่งคนของตนไปเก็บภาษีจากชายฉกรรจ์ที่เข้าไปอาศัยอยู่ทางเหนือของแม่น้ำมูล เจ้าเมืองสุวรรณภูมิและเจ้าเมืองสุรินทร์ต่างอยากได้หมู่บ้านเหล่านี้เป็นดินแดนของตนทั้งสองฝ่ายจึงได้ฟ้องร้องไปยังกรุงเทพฯ ในที่สุดทางกรุงเทพฯ ได้ยกบ้านทัพคายเป็นเมืองชุมพลบุรี แล้วให้อยู่ในความดูแลของเมืองสุรินทร์ตั้งแต่นั้นมา

หัวเมืองอีสานนอกจากจะมีความสำคัญต่อกรุงเทพฯ ทางด้านเศรษฐกิจแล้ว ด้านกำลังคน นับว่ามีความสำคัญอย่างมาก เพราะชายฉกรรจ์ต้องทำงานโยธาให้ทางราชการคนละ 3 เดือนต่อปี ในปี ค.ศ. 1869 (พ.ศ. 2412) ทางกรุงเทพฯ ได้สั่งให้ชายฉกรรจ์จาก 24 หัวเมืองในภาคอีสาน ไปก่ออิฐก่อแพงและที่พักที่เมืองปราจีนบุรี เพื่อให้เป็นที่พักอาศัยของเจ้าเมืองกรมการที่มาจากหัวเมืองตะวันออกรวมทั้งเมืองพระตะบอง เสียมราฐ

---

14 บุญช่วย อัศภากร ประวัติศาสตร์แห่งภาคอีสานและมหาสารคาม (พระนคร, 2505) หน้า 30

15 Aymonier, E. op.cit., p.207 ; Paitoon 1984:120

ศรีโสภณ และพนมศก ได้พักช้างม้าและผู้คนก่อนเดินทางเข้าเฝ้าและนำเงินส่วยถวายยังราชสำนักเมื่อใดที่ชายฉกรรจ์ไปกออิฐ สร้างกำแพงไม่ครบจำนวน ต้องเรียกเก็บเงินแรงงานเป็นเงิน 4 บาท ส่งไปยังเมืองหลวงอีกด้วย[16] สมิทได้รายงานเรื่องเมืองนครราชสีมาเกณฑ์แรงชายฉกรรจ์ 3,000 คน[17] ขุดลอกคูคลอง เพื่อระบายน้ำออกจากตัวเมืองนครราชสีมา และยังได้สั่งให้ชายฉกรรจ์เหล่านี้ถมดินไปถมพื้นที่ในเขตกำแพงเมืองให้สูงขึ้นด้วย

ข้อยกเว้นของชายฉกรรจ์ที่ไม่ต้องทำงานโยธา ก็คือเมื่อมีเงินจ่ายให้ทางราชการเป็นเงินเท่ากับอัตราเงินส่วยที่ต้องจ่ายแก่ทางราชการ บางเมืองอาจเรียกเก็บเป็น 2 เท่า ของอัตราการเสียส่วย เช่น เมืองหนองคาย ชายฉกรรจ์ต้องเสียส่วย 2 บาทต่อปี แต่ถ้าไม่ทำงานโยธาต้องเสียเงิน 4 บาทต่อปี เมืองนครจำปาศักดิ์ อัตราเงินส่วย 4 บาทต่อปี ถ้าไม่ทำงานโยธาต้องเสียอีก 4 บาท รวมเป็น 8 บาท เป็นต้น อนึ่งเงินตราเป็นของหายากมาก เพราะในสมัยนั้นไม่ค่อยมีงานทำ ระบบเศรษฐกิจเป็นแบบเลี้ยงตนเองในครอบครัว การซื้อขายสินค้ายังไม่แพร่หลายไปในชนบทชายฉกรรจ์ต้องลงไปรับจ้างทำนาในเขตภาคกลางตลอดฤดูทำนาได้เงินเพียง 4 บาท[18] เท่านั้น พวกที่ไม่สามารถหาเงินเสียส่วยได้ยังต้องถูกทำงานหนักเป็นเวลา 15-20 วัน พระยาอุดรธานี (จิตร) ได้กล่าวถึงสภาพของเมืองยโสธร ระหว่างปี ค.ศ. 1866-1903 (พ.ศ. 2409-2446) ว่าชายฉกรรจ์ที่ไม่มีเงินเสียส่วย ต้องถูกบังคับให้ทำงานโยธา 15 วัน[19]

---

16 Paitoon Mikusol op.cit., p.117

17 Smyth, Warrington, op.cit., p.91

18 กจช. ลิขิตพระญาณรักษิตราชการมณฑลอีสาน 13 กุมภาพันธ์ 2445-3 กันยายน 2445

19 พระยาอุดรธานี เมืองในภาคอีสาน (พระนคร, 2515) หน้า 9

ในสมัยคริสตศตวรรษที่ 19 ชาวจีนเป็นกลุ่มคนต่างชาติที่เข้ามาค้าขายในสยามและในดินแดนอีสาน แต่เป็นพวกที่สามารถเดินทางไปไหนมาไหนได้โดยเสรี เพราะไม่ต้องสังกัดมูลนาย พ่อค้าจีนจึงได้เดินทางไปค้าขายและเสียภาษีต่อหัว (Poll Tax) เพียง 4 บาททุก ๆ 3 ปี นอกจากนี้ชาวจีนยังอยู่นอกระบบการเกณฑ์แรงงาน (Corvce System) ด้วย สกินเนอร์ได้กล่าวไว้ว่า

There is no reason to doubt that some overseas Chinese traders had penetrated the north and northeast and were engaged to some extent in the interregional caravan trade[20]

กล่าวโดยสรุป ชาวต่างชาติที่เข้ามาค้าขายหรืออาศัยอยู่ในเมืองไทยในช่วงคริสตศตวรรษที่ 19 และครึ่งแรกของศตวรรษที่ 20 เช่น ชาวจีน กุลา (ไทยใหญ่) และชาวตะวันตกไม่อยู่ในระบบไพร่หรือระบบเกณฑ์แรงงาน ทำให้พวกเขามีโอกาสในการเลือกที่อยู่และทำการค้าได้โดยเสรี ดังจะได้กล่าวถึงบทบาทของต่างชาติในตอนต่อไป

การค้าและการตลาด

การค้าและการตลาดในอีสานสมัยคริสตศตวรรษที่ 19 และครึ่งแรกของศตวรรษที่ 20 อยู่ในระดับเลี้ยงตนเองในครอบครัว (ดังกล่าวแล้ว) ในฤดูแล้งพ่อค้าชาวพื้นเมืองได้เดินทางไปค้าขายเพียง 2–3 เดือน พวกเขาต้องรีบไปทำนาที่บ้านเดิม และยังต้องทำงานโยชาให้ทางราชการอีกด้วย โดยข้อจำกัดเหล่านี้ทำให้การค้าที่สำคัญ ๆ ตกอยู่ในมือของคนต่างชาติ เช่น จีน กุลา และชาวตะวันตก (อังกฤษ, ฝรั่งเศส) เป็นส่วนใหญ่

---

20 Skinner, William, Chinese Society in Thailand (Ithaca, Cornell University Press, 1957) p.107

ชาวจีนได้ตั้งร้านค้าอยู่ตามเมืองต่าง ๆ ในตอนต้นคริสตศตวรรษที่ 20 สกินเนอร์ได้ระบุจำนวนชาวจีนในอีสานมี 6,950 คน โดยแยกตามมณฑลดังนี้[21]

มณฑลนครราชสีมา มีชาวจีน 2,450 คน, มณฑลอุดร มีชาวจีน 1,500 คน.
มณฑลอีสาน มีชาวจีน 3,000 คน

เจ้าเมืองบางเมืองอยากให้กิจการค้าในเมืองของตนเจริญขึ้น จึงได้เชิญชาวจีนให้ไปเปิดกิจการค้าในเมืองของตน ในปี ค.ศ. 1852 (พ.ศ. 2395) พระสุนทรราชวงษา (บุต) เจ้าเมืองยโสธรได้เดินทางไปค้าขายที่เมืองนครราชสีมา ได้ขอร้องให้ชาวจีนที่เมืองนครราชสีมาไปตั้งร้านค้าที่เมืองยโสธร[22] เพราะในเวลานั้นได้มีชาวจีนตั้งร้านค้าอยู่ในเมืองนครราชสีมา 800 คน[23] ชาวจีนเหล่านี้ได้ควบคุมการค้าทุกอย่างในเมืองนครราชสีมา จึงทำให้เมืองนครราชสีมากลายเป็นศูนย์การค้าในเขตอีสาน สมิทได้รายงานสภาพการค้าที่เมืองนครราชสีมาไว้ดังนี้

The Chinnse quarter is outside the western gate, where the main trail comes in from Saraburi, and the scene, where a caravan of a couple of hundred oxen is arriving their great bells clanging over their humps, and another is being packed to leave is animated enough.[24]

เมืองนครราชสีมาจึงเป็นศูนย์การค้าใหญ่ที่สุดในภาคอีสาน ศูนย์การค้าได้เริ่มขยายไปยังเมืองใหญ่ ๆ ในอีสานในเวลาต่อมา เช่น ที่เมืองอุบลราชธานี สุรินทร์ ร้อยเอ็ด

---

21 Skinner, William op.cit., p.74

22 เติม วิภาคย์พจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน (พระนคร; 2515) หน้า 151

23 McCarthy, James Surveying and Exploring in Siam (London, 1900) p.26

24 Smyth, Warrington op.cit., (1898) p.237

หนองคาย เป็นต้น พ่อค้าเหล่านี้ได้เดินทางไปแลกเปลี่ยนและซื้อขายสินค้าที่เมืองนครราชสีมา โดยใช้ขบวนเกวียนเดินทางรอนแรมไปในท้องที่ต่าง ๆ แล้วไปจอดซื้อขายสินค้าอย่างคึกคักที่นครราชสีมา ดังที่สมิทได้บรรยายไว้ข้างต้น

นอกจากนี้พ่อค้าชาวจีนยังเป็นพวกพ่อค้าเร่ (Itinerant Peddlers) ได้เดินทางไปขายสินค้าตามหมู่บ้านต่าง ๆ เช่นเดียวกับพวก กุลา ญวน และพ่อค้าพื้นบ้าน เช่น ในปี ค.ศ. 1866 (พ.ศ. 2409) จีนหอยได้นำสินค้าไปขายในท้องที่ระหว่างเขตแดนเมืองสุวรรณภูมิ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี โดยมีสินค้าต่าง ๆ เช่น น้ำมันก๊าด ผ้า ด้าย เข็มขัด ผ้าฝ้าย ไม้ขีด ตะปู รองเท้ายาง ร่ม เข็มขัด ผ้าย้อมสีหมวก และอื่น ๆ[25]

พวกกุลาจากรัฐฉานของพม่า (Shan States) เป็นพ่อค้าที่สำคัญรองจากชาวจีน พวกกุลาได้เร่ขายสินค้า เช่น ฆ้อง เข็มขัด เงิน เข็ม แล้วได้เดินทางผ่านทุ่งกว้างระหว่างเมืองสุวรรณภูมิ และเมืองรัตนบุรีด้วยความยากลำบาก ทุ่งนี้จึงได้นามว่า "ทุ่งกุลา-ร้องไห้" มาจนทุกวันนี้

พวกพ่อค้าญวน (เวียดนาม) เป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่ได้เดินทางเข้าไปในเขตอีสานเพื่อซื้อ วัว ควาย ม้า แล้วนำกลับไปขายยังดินแดนเขมร และญวน หมอมอมรวงศ์วิจิตรได้บันทึกไว้ว่า ในปี 1782 (พ.ศ. 2325) ได้มีพ่อค้าญวนกลุ่มหนึ่งประมาณ 30 คน เดินทางไปซื้อ วัว ควาย แล้วนำไปขายในกัมพูชา

ภายหลังที่ฝรั่งเศสได้ครอบครองดินแดนญวนและเขมรแล้ว พ่อค้าฝรั่งเศสได้นำเรือกลไฟบรรทุกสินค้าขึ้นไปตามลำน้ำโขง ผ่านนครจำปาศักดิ์ เขมราฐ มุกดาหาร และหนองคาย ในขณะนั้นชาวพื้นเมืองไม่ค่อยนิยมสินค้าฝรั่งเศส เพราะชาวพื้นเมืองได้ใช้สินค้า

---

25. หมอมอมรวงศ์วิจิตร พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน (พระนคร, 2515) หน้า 63 ; Smyth, Warrington op.cit., (1898) p.20, 206, (1895) p.92, McCarthy (1900) p.33

ของอังกฤษและเยอรมันมาก่อนแล้ว ยิ่งกว่านั้นสินค้าอังกฤษและเยอรมันยังมีคุณภาพดีกว่าของฝรั่งเศสมาก[26]

ส่วนการค้าของชาวพื้นเมืองที่มีความสำคัญต่อด้านเศรษฐกิจมาก คือการค้าวัวควาย พ่อค้าจะใช้เวลาหลังฤดูเก็บเกี่ยวหาซื้อ วัว ควาย จากชาวบ้าน แล้วนำไปขายที่เมืองนครราชสีมา หรือต้อนลงไปยังภาคกลาง โดยมีบุคคลที่ฉลาดเป็นผู้นำเรียกว่า "นายฮ้อย" เป็นผู้นำกลุ่มต้อน วัว ควาย รอนแรมไปจนถึงที่ขาย เมื่อไปถึงเมืองนครราชสีมา ราคาวัวควายจะขายได้กำไรถึง 2 เท่าของราคาที่ซื้อมา เช่น ในปี (พ.ศ. 2432) ควาย 1 ตัว ราคา 25 ถึง 30 บาท ที่ตลาดนครราชสีมา แต่ที่หัวเมืองอื่น ๆ ในอีสานราคาประมาณตัวละ 12 ถึง 15 บาทเท่านั้น[27]

พวกพ่อค้าที่อยากได้กำไรมากกว่านี้ต้องไล่ต้อน วัว ควาย ลงไปยังภาคกลาง เช่น ท้องที่จังหวัดลพบุรี สระบุรี ปทุมธานี เป็นต้น ในการเดินทางนั้นสิ่งที่ขาดไม่ได้สำหรับชาวอีสานคือ แคน เวลาหยุดพัก พวกเขาจะเป่าเพื่อความบรรเทิง และเพื่อคลายความคิดถึงบ้าน สมิทได้บรรยายไว้อย่างน่าฟังว่า

We met some cheery Lao from the Me Kawng (แม่ของ.: แม่โขง) who had been west to sell their buffalo, with their long Kens (แคน) slung on their backs, looking in (the) distance like guns. We also met a caravan of shan Peddlers with their packs on little wooden horses across their shoulders[28] แมคคาธีได้เดินทางไปลพบุรีแล้วบรรยายถึงการค้าวัว ควายที่เมืองลพบุรีไว้ว่า The town (Lopburi) is a rendezvous for cattle traders from the valley of the Nam Kawng (Mekong) the whole district being devoted to the rearing of cattle[29]

---

[26] McCarthy, James Ibid. p.33

[27] Smyth, Warringten op. cit., (1895) p.85

[28] Smyth, Warrington Ibid. p.

[29] McCarthy, James op. cit., p.11

การค้าในฤดูฝนการไปมาทางเกวียนและการเดินเท้าได้รับความลำบากมาก จึงต้องใช้เรือแทน พ่อค้าจะใช้แม่น้ำเป็นเส้นทางลำเลียงที่สำคัญ จากนครราชสีมาจะบรรทุกเกวียนไปลงเรือที่ท่าช้าง (อยู่ทางทะวันออกของตัวเมืองนครราชสีมาประมาณ 11 ไมล์) แล้วพายเรือไปตามลำน้ำมูลไปยังอุบลราชธานี โดยใช้เวลา 15 วัน (ตามน้ำ) และ 30 วัน (ทวนน้ำ) จากอุบลราชธานีถึงท่าช้าง

ต่อมาในปี ค.ศ. 1886 (พ.ศ. 2429) พระยาศรีสิงหเทพ (ทัด) ข้าหลวงเมืองอุบลราชธานี ได้นำช่างจากกรุงเทพฯ ไปต่อเรือกลไฟที่อุบลฯ เพื่อรับส่งคนและสินค้าจากท่าเรือท่าช้างอุบลฯ เรือกลไฟใช้เวลาเพียง 7 วันจากนครราชสีมา – ท่าช้าง และ 10 ถึง 15 วัน จากอุบลฯ ถึงท่าช้าง[30] การนำเทคโนโลยีใหม่ ๆ เข้ามาใช้ทำให้ย่นระยะทางลงได้ถึงครึ่งหนึ่งของที่ใช้เรือพาย ส่วนในแม่น้ำโขงได้มีพ่อค้าชาวฝรั่งเศสนำสินค้าลงเรือกลไฟบรรทุกไปขายตามเมืองต่าง ๆ ริมฝั่งแม่น้ำโขง

ในปลายคริสตศตวรรษที่ 19 การค้าในภาคอีสานได้มีการซื้อขายหมุนเวียนคิดเป็นมูลค่าประมาณ 250,000 ปอนด์เตอริง[31] หรือประมาณ 3.125 ล้านบาท ในจำนวนเงินหมุนเวียนดังกล่าวนี้การซื้อขายที่นครราชสีมามีเงินหมุนเวียนประมาณ 120,000 ปอนด์–สเตอริง หรือประมาณ 1.5 ล้านบาท นครราชสีมาจึงเป็นศูนย์กลางการค้าสำคัญเชื่อมระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองต่าง ๆ ในอีสาน

<u>สรุป</u> การตลาดและการค้าในหัวเมืองทะวันออกระหว่างคริสตศตวรรษที่ 19 และครึ่งแรกของศตวรรษที่ 20 แบ่งได้ 2 ลักษณะดังนี้

---

[30] เติม วิภาคย์พจนกิจ <u>อ้างแล้วเล่มเดียวกัน</u> หน้า 164

[31] ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 เงินปอนด์สเตอริงของอังกฤษ เป็นสกุลเงินตราที่ยอมรับกันทั่วโลก ต่อมาภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เงินดอลล่าร์อเมริกันได้มีความสำคัญและใช้แลกเปลี่ยนกันมาจนทุกวันนี้

1. การค้าในเมือง พ่อค้าชาวจีนเป็นผู้ประกอบการค้าและตั้งตลาดร้านค้าถาวร (Permanent Market) พ่อค้าจีนเป็นผู้ควบคุมกิจการค้าทั้งปวงในเมืองที่พวกเขาเปิดกิจการค้า นครราชสีมา อุบลราชธานี และหนองคาย ได้กลายเป็นศูนย์กลางการค้าของเมืองใกล้เคียง

2. การค้าในหมู่บ้าน พ่อค้าเร่ (Itinerant Peddlers) เป็นผู้ประกอบการค้าแบบไม่ถาวร และไม่มีกำหนดเวลาแน่นอน พ่อค้าประเภทนี้ได้แก่ ชาวพื้นเมือง และพ่อค้าต่างชาติ (กุลา จีน ญวน ฯลฯ) ได้นำสินค้าไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าพื้นเมืองตามหมู่บ้านต่าง ๆ พ่อค้าต่างชาติได้นำสินค้าประเภทเครื่องอุปโภคต่าง ๆ เช่น ด้าย เข็ม เสื้อผ้า ผ้าย้อมสี น้ำมันก๊าด ฯลฯ ไปตามหมู่บ้าน บางพวกจะเที่ยวซื้อ วัว ควาย และของป่า แล้วนำไปขายยังศูนย์กลางการค้า เช่นที่นครราชสีมาหรือในภาคกลางพวกพ่อค้าชาวพื้นเมือง นำโดย นายฮ้อย และลูกน้อง (บริวาร) ได้ไล้ต้อน วัว ควาย ไปขายที่ตลาดนครราชสีมา หรือตลาดในภาคกลาง เพราะขายได้ราคาดี นายฮ้อยส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีวิชาเรียน มีความรู้ในการอ่านภาษาไทย และสามารถพูดภาคกลางได้ นายฮ้อยจึงเป็นผู้เฉลียวฉลาดและฐานะดีกว่าผู้ที่ไม่มีความรู้ทั้งหลาย

อนึ่ง วัฒนธรรมภาคกลาง เช่น ภาษาพูด ได้แพร่ขยายสู่ภาคอีสานโดยพวกพ่อค้าชาวอีสานที่นำวัว ควาย ไปค้าขาย พ่อค้าเหล่านี้ได้พยายามเรียนรู้ระหว่างการซื้อขาย ด้วย เด็กหนุ่มที่ติดตามพ่อ (หรือญาติ) บางคนได้อยู่รับจ้างทำนา บางคนได้แต่งงานกับสาวภาคกลางในเขตจังหวัดปทุมธานี อยุธยา และในจังหวัดอื่น ๆ การค้าขายระหว่างอีสานกับภาคกลางจึงเป็นการแลกเปลี่ยนทั้งด้านสังคม เศรษฐกิจและวัฒนธรรมในขณะเดียวกันด้วย

บรรณานุกรม

การคลัง, กระทรวง สถิติประจำปีของราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2464 กรุงเทพฯ, 2464

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง ลิขิตพระญาณรักขิตตรวจราชการมณฑลอีสาน 10 กุมภาพันธ์ - 3 กันยายน ร.ศ. 121

บุญช่วย อัตถากร ประวัติแห่งภาคอีสานและมหาสารคาม พระนคร, 2505

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จกรมพระยา เรื่องเที่ยวทัพต่าง ๆ ภาคที่ 4 ว่าด้วยมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดรและมณฑลร้อยเอ็ด พระนคร, 2466

เติม วิภาคย์พจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน เล่ม 2 พระนคร, 2515

ไพฑูรย์ มีกุศล การปกิบัติการมณฑลอีสาน พ.ศ. 2436-2453 หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู พระนคร, 2517

ศิลปากร, กรม จดหมายเหตุนครราชสีมา คัดออกในรัชกาลที่ 3 พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางบุญเหลือ พลราษฎร์บำรุง พระนคร, 2511

อมรวงศ์วิจิตร, หม่อม "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน" ประชุมพงศาวดารภาค 4 พระนคร 2518

อุดรธานี, พระยา เมืองในภาคอีสาน พระนคร, 2515

Aymonier, Etienne Voyage dans le Laos 2 vols; Paris: Leroux, 1895, 1897

Gorman, C. and Pisit Charoonvougsa Ban Chiang: A Mosaic of Impressions from the first Two Years Expedition 18. (Summer) p.14-26.

Higham. Charles and Amphan Kijngam "Ban Chiang and Northeast Thailand, the Palaeoenvironement and Economy" Journal of Archaeologfol Science 1977, 6:211-233

McCarthy, James Surveying and Exploring in Siam, London:John Murray, 1900

Paitoon Mikusol Social and Cultural History of Northeastern Thailand from 1868-1910:A Case Study of Huamuang Khamon Padong (Surin, Sangkha and Khukhan) Ph;D.Dissertation, University of Washington, Seattle, 1984

Skinner, William Chinese Society in Thailand. Ithaca:Coenell University Press, 1957

Smyth, Warrington H. Notes of a Journey on the Upper Mekong, Siam London : John Murray, 1895.

_____ Five Years in Siam 1891 to 1896 London : John Murray, 1898.

Yen, D.E. "Hoabinhian Horticulture." In Sunda and Sahul Eds., J. Allen, J. Golson and R. Jones. London:Academic Press.

การสัมมนาผลงานทางวิชาการ
ที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"
4-6 กรกฎาคม 2527 ณ มทร. นครราชสีมา

เอกสารหมายเลข 8

วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านอีสาน

ประนุช ทรัพย์สาร

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

บทความเสนอต่อที่ประชุมสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"

เรื่อง

วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านอีสาน

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

โดย

ประนุช ทรัพยสาร

เอกสารงานวิจัยโดยทุนอุดหนุนของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

แด่ รศ.ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา

อาจารย์ที่ปรึกษาที่เคารพยิ่ง

คำขอบคุณ

งานวิจัยนี้ได้รับความช่วยเหลืออย่างมากจากบุคคลหลายท่าน หากปราศจากความช่วยเหลือจากทุกท่านเหล่านี้แล้วงานวิจัยนี้ก็จะไม่สามารถสำเร็จลงได้ โดยเฉพาะการออกไปสัมภาษณ์ผู้สูงคายุตามหมู่บ้านต่าง ๆ ซึ่งห่างไกล ทุรกันดารนั้น เจ้าหน้าที่ในหน่วยงานต่าง ๆ อาจารย์วิทยาลัยครูที่ปฏิบัติงานในพื้นที่จังหวัดเหล่านั้น นักศึกษาและครูประจำการได้ให้ความช่วยเหลือมาก ทั้งการแนะนำผู้รู้ในท้องถิ่น การพาไปแนะนำให้รู้จักให้เกิดความไว้วางใจ ร่วมเดินทางเข้าหมู่บ้าน จึงขอขอบคุณท่านไว้ ณ ที่นี้ คือ อาจารย์ประดิษฐ์ ศิริรัชตพงษ์ หัวหน้าหน่วยศึกษานิเทศจังหวัดเลย อาจารย์วาสนา ยศปัญญา ศึกษานิเทศก์จังหวัดเลย อาจารย์สุรัตน์ วรางครัตน์ อาจารย์บุญเรียม ม่วงนา วิทยาลัยครูสกลนคร อาจารย์พิมล เชียงกูล วิทยาลัยครูจันทร์เกษม อาจารย์สุทธาดา เลขไวทูรย์ อาจารย์จุณเจิม สีมันตร วิทยาลัยครูอุบลราชธานี อาจารย์ละออ ทอง อัมรินทร์รัตน์ วิทยาลัยครูนครราชสีมา อาจารย์เทียนชัย ไร่ศิริกุล วิทยาลัยครูบุรีรัมย์ อาจารย์พูนศักดิ์ ลิ้มมณี วิทยาลัยครูนครสวรรค์ อาจารย์ชูกลิ่น อุนวิจิตร วิทยาลัยครูเชียงราย อาจารย์กิติ ตันไทย วิทยาลัยครูสงขลา อาจารย์รมัย ณ นคร อาจารย์อุดม นิปริยาย วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช ดร.เหม ทองชัย อาจารย์พนอ เนตรพะไล อาจารย์สุณี เวชฎาพันธ์ อาจารย์สมชาย นิลราธิ อาจารย์สมชาติ มณีโชติ วิทยาลัยครูมหาสารคาม และท่านอื่น ๆ ที่มิได้กล่าวนามมา และขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงสำหรับท่านอธิการวิทยาลัยครูมหาสารคาม วิทยาลัยครูสกลนคร วิทยาลัยครูอุบลราชธานี วิทยาลัยครูนครราชสีมา วิทยาลัยครูบุรีรัมย์ วิทยาลัยครูสงขลา วิทยาลัยครูนครศรีธรรมราช ที่ได้กรุณาให้ที่พักตลอดจนให้ความอนุเคราะห์ในด้านยานพาหนะ

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณอาจารย์และนักวิชาการทุกท่านเป็นอย่างสูงที่ได้ให้ข้อคิดเห็นเสนอแนะในการประชุมเพื่อเสนอโครงร่างตลอดจนในวาระอื่น ๆ และขอขอบพระคุณเป็นพิเศษแด่ ผศ.ดร.ธิดา สาระยา ดร.ฉลอง สุนทราวาณิชย์ รศ.ดร.ไกรยุทธ ธีรตยาคีนันท์ ดร.ฉลาดชาย รมิตานนท์

ขอขอบคุณเพื่อนและน้องที่ได้ให้ข้อคิดเห็นซึ่งมีคุณประโยชน์อย่างยิ่งโดยเฉพาะ อาจารย์อัญชลี สุสายัณห์ คุณวารุณี โอสถารมณ์ อาจารย์นฤมล ศรีกิจการ อาจารย์จักษมี รัตนสัมพันธ์ และลูกศิษย์ คุณสุวิทย์ ไพทยวัฒน์ อาจารย์ชูสิทธิ์ ชูชาติ และคุณกิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร

ขอขอบคุณสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทยที่ได้ให้ทุนสนับสนุนการวิจัยครั้งนี้ เป็นจำนวน ๒๐,๐๐๐ บาท

ขอขอบพระคุณเจ้าหน้าที่ห้องสมุดต่าง ๆ อาทิ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ แผนกตัวเขียนและจารึก หอสมุดแห่งชาติกรมศิลปากร ห้องสมุดสยามสมาคม ห้องสมุดกลาง ห้องสมุดคณะเกษตรศาสตร์ ห้องสมุดสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ หอสมุดกลาง ห้องสมุดคณะอักษรศาสตร์ ห้องสมุดคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่อำนวยความสะดวกในการค้นคว้าข้อมูล

ท่านผู้สูงอายุทั้งในตัวจังหวัดและในหมู่บ้านต่าง ๆ ได้กรุณาให้ความเมตตา ความเป็นกันเอง และให้ความรู้ที่ไม่สามารถจะประเมินค่าได้และไม่สามารถหาได้จากแหล่งเอกสารใด ๆ ทุกท่านจึงมีส่วนสำคัญมากที่ทำให้งานวิจัยนี้สำเร็จลงได้ ผู้วิจัยขอกราบขอพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

สุดท้ายนี้ขอขอบพระคุณ รศ.ดร.ฉัตรทิพย์ นาถสุภา อาจารย์ที่ปรึกษาซึ่งได้ทำหน้าที่ด้วยความรับผิดชอบอย่างดีที่สุด

ประนุช ทรัพยสาร

วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านอีสาน

ประนุช หรัพยสาร

๑. การตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชนในภาคอีสาน

หมู่บ้านในภาคอีสานก่อนที่จะมีพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ พ.ศ.๒๔๕๗[๑] โดยทั่วไปแล้วจะมีขนาดหรือจำนวนหลังคาเรือนไม่แน่นอนแล้วแต่ว่าราษฎรจะรวมกลุ่มกันตั้งถิ่นฐานอยู่ที่ใด จำนวนเท่าใดก็ได้ แม้แต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บางหมู่บ้านก็มีอยู่เพียง ๕ หลังคาเรือนเท่านั้น[๒] หมู่บ้านจึงมีความหมายสำคัญว่าเป็นสถานที่ตั้งบ้านเรือนอันเป็นที่อยู่อาศัยตลอดทั้งมีอาชีพทางกสิกรรมด้วย[๓] และในทัศนะของชาวบ้าน หมู่บ้าน คือสถานที่คนมาอยู่รวมกัน ช่วยเหลือกัน[๔]

ภาคอีสานเป็นดินแดนที่มีกลุ่มชนชาติต่าง ๆ อาศัยอยู่เป็นเวลาช้านานดังผลการขุดค้นที่บ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี[๕] และในตำนานพระธาตุพนม ได้ชี้ให้เห็นว่าช่วงระยะเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๔ บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงและตอนในของภาคนี้ผู้คนอยู่อาศัยกระจัดกระจายเป็นบ้านเล็กเมืองน้อยปกครองตนเองและต่างเป็นอิสระต่อกัน[๖] กลุ่มชนในดินแดนนี้ประกอบด้วยลาว (ไทย-ลาว) และเขมรเป็นส่วนใหญ่ นอกจากนี้ยังมีชนกลุ่มน้อยต่าง ๆ อีกด้วย[๗] โดยชนพื้นเมืองสืบเชื้อสายมาจากขอมซึ่งต่อมาเรียกว่า ข่า ส่วย กวย หม่อมอมรวงษ์วิจิตรได้กล่าวไว้ในพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานถึงผู้คนในภูมิภาคนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ไว้ดังนี้ "...คนพื้นเมืองเปนไทยเปนพื้น นอกจากไทยมีเขมรส่วยแล ลาวแลมีชนชาวประเทศอื่นคือฝรั่ง องวน พม่า ตองซู จีน เข้าไปอยู่บ้างแต่ไม่มากนัก รวมพลเมืองทั้งสิ้นในปี ๑๒๒ นี้ประมาณ ๔๒๔,๐๐๐ คนเศษ..."[๘]

การตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชนเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับประวัติของชนชาติและลักษณะทางภูมิศาสตร์ ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีความสำคัญต่อความเป็นอยู่และการทำมาหากินของกลุ่มชนเหล่านี้อีกด้วย

ชนกลุ่มน้อยที่สำคัญในภูมิภาคนี้ได้แก่

ภูไท ถิ่นเดิมอยู่แถบสิบสองจุไทย[๑๐] ได้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่แถบจังหวัดนครพนมและสกลนครเป็นส่วนมาก ชาวภูไทมีความสามารถในการทอผ้า เลี้ยงสัตว์และการค้าขาย

โดยเฉพาะการค้าวัว ควาย โดยได้นำไปขายยังภาคกลางของไทยและเมืองมะละแหม่ง[๑๑]

ข่า เป็นกลุ่มชนดั้งเดิมซึ่งอาศัยอยู่แถบเมืองหลวงพระบาง สิบสองจุไทย จำปาศักดิ์ บริเวณที่มีอยู่หนาแน่นคือ สาวัน อัตปือ[๑๒] ข่ามีอยู่หลายเผ่า เช่น ข่าประไรนบ ข่าเออ ข่าแจะ[๑๓] เป็นกลุ่มชนที่มักจะอยู่บนภูเขาสูง ซึ่งชาวข่าผู้หนึ่งได้ให้ความเห็นว่า "ไม่ชอบอยู่พื้นราบเพราะอากาศร้อนและทำนาไม่เป็น ที่เขาอยู่ได้ก็เพราะป่าคือหากินมากกว่าทำกิน"[๑๔] กลุ่มชนนี้มีวิธีการผลิตที่ล้าหลังคือทำนาแบบข้าวไร่ มีความชำนาญในการจักสานเสื่อซึ่งทำจากไม้ไผ่และหวายแล้วนำไปแลกผ้ากับคนพื้นราบโดยเฉพาะกับภูไท จิตร ภูมิศักดิ์ ให้ความเห็นว่า ข่าก็คือส่วย เป็นพวกที่พูดภาษาในตระกูล มอญ-เขมร[๑๕]

ยอ (ญอ) เดิมอยู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงแถบจำนอหินบูรณ์[๑๖] ได้อพยพมาอยู่ที่บ้านท่าขอนยางจังหวัดมหาสารคาม บ้านบึงกระทาจังหวัดกาฬสินธุ์ และอำเภอท่าอุเทน จังหวัดนครพนม

นอกจากนี้ยังมีชนกลุ่มน้อยอื่น ๆ อีก เช่น แสก กะเลิง ซึ่งตั้งถิ่นฐานอยู่ในจังหวัดนครพนม สกลนคร[๑๗] กลุ่มชนเหล่านี้ล้วนแต่มีอาชีพในการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ทั้งสิ้น นอกจากนี้ยังมีหัตถกรรม ได้แก่การทอผ้า ปั้นหม้อ จักสาน เป็นต้น

เขมร เป็นกลุ่มชนที่สำคัญอีกกลุ่มหนึ่งในภาคอีสาน โดยได้แผ่อำนาจเข้ามาบริเวณตอนใต้ของภาค คือบริเวณจังหวัดสุรินทร์ บุรีรัมย์ ศรีสะเกษและอุบลราชธานีในปัจจุบันนี้ ตั้งแต่ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ หลักฐานที่สำคัญคือการ ขจารึกของเจ้าชายจิตรเสนที่อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานีและพบจารึกภาษาสันสกฤต ภาษาเขมรในแถบตอนล่างของภาคเป็นส่วนมาก ขึ้นไปจนถึงแถบจังหวัดสกลนครซึ่งพบอย่างเบาบาง กลุ่มชนนี้ได้แผ่อำนาจเข้ามาเหนือหมู่บ้านเล็กหมู่บ้านน้อยที่อยู่กระจัดกระจายและเป็นอิสระต่อกัน[๑๘] การเข้ามาของเขมรก็เพื่อควบคุมและจัดสรรทรัพยากรดังเช่นการเรียกเก็บเงินจากครอบครัวลาวที่อพยพเข้ามาอยู่ในดินแดนของเขมรเนื่องจากปัญหาการแย่งชิงราชบัลลังก์ เมื่อพุทธศตวรรษที่ ๒๒[๑๙] การสร้างโบราณสถานตามเส้นทางและพื้นที่ซึ่งอยู่ในอำนาจ เช่น ปราสาทหินพิมายก็น่าจะเป็นการสร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ในการควบคุมหมู่บ้านในบริเวณนั้น ๆ[๒๐]

ลาว กลุ่มชนนี้เป็นกลุ่มใหญ่ที่สุดมีการเคลื่อนย้ายตั้งถิ่นฐานบริเวณสองฝั่งแม่น้ำโขงอยู่เสมอที่ละเล็กละน้อยและเข้ามาอยู่ตอนในของภาค มาในสมัย พระยาสามแสนไทยซึ่งตรงกับสมัยของขุนหลวงพระงั่ว ทำให้มีการตั้งบ้านเรือนขึ้นทั้งในพื้นที่บุกเบิกใหม่และที่เป็นบ้านร้าง[๒๑]

ชนกลุ่มน้อยต่าง ๆ เขมรและลาวจะถูกกวาดต้อนเข้ามาอยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขงมากในรัชสมัยของพระเจ้าตากสินและพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตองซู เป็นชนกลุ่มหนึ่งซึ่งเข้ามาทำการซื้อขายสินค้าในภาคอีสานในสภาพเป็นพ่อค้าเร่ ส่วนใหญ่จะนำสินค้ามาขายได้แก่เครื่องทองเหลือง ผ้าไหม เครื่องประดับ เป็นต้น ปกติจะไม่ซื้อสินค้ากลับไป แต่บางครั้งอาจซื้อเส้นไหมกลับไปบ้าง [๒๒] ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๕ พบว่าชนกลุ่มนี้บางคนได้แต่งงานกับหญิงในภูมิภาคนี้และตั้งรกรากถาวร [๒๓] นำโค กระบือ ไปขายยังภาคกลางและเขมร พวกตองซูนี้ชาวอีสานเรียกว่า กุลา หรือ กุเหล่า [๒๔]

นอกจากนี้แล้วในภาคอีสานยังมีชาวจีนเข้ามาทำการค้าโดยเฉพาะนครราชสีมาซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าที่เชื่อมโยงระหว่างภาคกลางกับภาคอีสาน [๒๕] โดยส่วนมากเดินทางจากกรุงเทพฯ แล้วมาตั้งถิ่นฐานที่นครราชสีมา ต่อจากนั้นจึงกระจายไปยังเมืองอื่นๆ หลายเส้นทาง เส้นทางแรกคือไปทางด้านอีสานใต้ ได้แก่ สุรินทร์ บุรีรัมย์ ศรีสะเกษ

เส้นทางที่ ๒ คือ ชัยภูมิ ภูเขียว ชุมแพ เลย

เส้นทางที่ ๓ ผ่าน ชนบท บ้านไผ่ ขอนแก่น อุดรธานี หนองคาย จากอุดรธานีมีเส้นทางแยกไปสกลนคร นครพนม

เส้นทางที่ ๔ คือบ้านไผ่ ร้อยเอ็ด อุบลราชธานี

และมีบางส่วนเดินทางมาจากถิ่นฐานฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แล้วมาตั้งถิ่นฐานอยู่แถบนครพนม สกลนคร ชาวจีนได้เริ่มมาตั้งถิ่นฐานเมื่อใดไม่ทราบแน่ชัด แต่อย่างน้อยที่สุดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้มีชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานแล้ว เนื่องจากมีคดีอุปฮาดเมืองร้อยเอ็ดได้จ้างชาวจีนฆ่าพระยาปทุมสุรวงษ์ตาย [๒๖] อย่างไรก็ตาม ชาวจีนส่วนใหญ่จะอาศัยอยู่ทำการค้าที่นครราชสีมา ซึ่ง เจมส์ แมกคาร์ธี (james mc carthy) ได้ให้จำนวนชาวจีนในนครราชสีมาสมัยรัชกาลที่๕ ไว้ว่า มีอยู่ประมาณ ๘๐๐ คน [๒๗]

หมู่บ้านในภาคอีสานโดยทั่วไปแล้วเกิดขึ้นเนื่องจากสาเหตุสำคัญคือ

๑. เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ หมู่บ้านประเภทนี้เกิดขึ้นโดยการตั้งของชาวบ้านเอง อาจเนื่องมาจากการอพยพโยกย้ายที่ทำกิน เพราะที่อยู่เดิมแห้งแล้งหรือโดยการอพยพหลบหนีภัยสงคราม

ตลอดทั้งการตั้งหมู่บ้านใหม่ขึ้นโดยขยายจากหมู่บ้านเก่าซึ่งหนาแน่นและขาดแคลนที่ดินทำการเพาะปลูก

๒. เกิดขึ้นโดยอำนาจรัฐ หมู่บ้านเหล่านี้เกิดขึ้นเนื่องจากการกวาดต้อนเกลี้ยกล่อมผู้คนหรือพวกเชลยแล้วรัฐจัดหาพื้นที่ทำกินให้ รวมเป็นพื้นที่เหมาะสมแก่การดำรงชีวิต เช่นเมืองเรณูนคร เมืองอาจสามารถเกิดขึ้นโดยการกวาดต้อนผู้คนมาจากเมืองเชียงรุ่ง เมืองผาบัง เมืองวัง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์[๒๘] และรัฐยังมีนโยบายให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างจากพรมแดน เว้นเฉพาะผู้ที่ถูกกวาดต้อนมาเพื่อป้องกันไม่ให้เดินทางกลับไปอีก เช่นครอบครัวเมืองหมอกซึ่งมาตั้งบ้านเรือนอยู่อยู่ที่โพนพิสัยเพราะห่างลงมาจากเมืองเดิมถึงจะกลับไปก็คงเหลือบ้าง[๒๙]

ลักษณะของหมู่บ้านจะสัมพันธ์กับลักษณะทางภูมิศาสตร์ เนื่องจากภูมิภาคนี้มีแผ่นดินส่วนใหญ่เป็นที่ราบซึ่งเป็นลูกคลื่น บริเวณตอนกลางของภาคมีทิวเขาภูพานพาดผ่านเป็นรูปโค้งเสี้ยวพระจันทร์จากบริเวณปากแม่น้ำมูลทางด้านใต้ขึ้นไปทางเหนือโค้งไปบรรจบกับบริเวณที่สูงแถบภูกระดึง จังหวัดเลย ทำให้เกิดแอ่งแผ่นดินขนาดใหญ่ขึ้น ๒ แอ่ง คือแอ่งโคราช มีแม่น้ำมูลและสาขาเช่น ลำน้ำชี ลำน้ำพอง ลำน้อปาว ลำเซ อีกแห่งหนึ่งคือแอ่งสกลนคร มีลำน้ำสงคราม ลำน้ำพุง กล่าวได้ว่าภูมิภาคนี้เป็นบริเวณที่มีลำน้ำน้อย เมื่อเทียบกับขนาดของพื้นที่ นอกจากนี้ดินยังเป็นดินทรายซึ่งกร่อนผุพังจากพื้นฐานที่เป็นหินทรายจึงทำให้น้ำซึมผ่านได้ง่าย ทำให้ภูมิภาคนี้ประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำ[๓๐] จึงมีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในภูมิภาคนี้อย่างยิ่ง ลักษณะแวดล้อมดังกล่าวทำให้รูปแบบการตั้งถิ่นฐานในภาคอีสานส่วนใหญ่จะมีการตั้งหมู่บ้านรวมกลุ่มอยู่เป็นหย่อม (cluster village) หมู่บ้านเช่นนี้จะพบมาก[๓๑] สาเหตุที่ผู้คนมาอยู่รวมกันเป็นกลุ่มเพราะความกันดารน้ำและบางแห่งก็รวมกันอยู่บนที่ดินเพื่อให้พ้นจากภัยน้ำท่วม[๓๒] นอกจากนี้ตามประเพณีชาวบ้านจะไม่แยกตัวออกไปตั้งบ้านเรือนที่ห่างไกลจากหมู่บ้านเดิมเพราะกลัวจะภัยจากโจรผู้ร้ายและไม่ได้พึ่งพาอาศัยกัน ลักษณะเช่นนี้ทำให้หมู่บ้านหนึ่งๆ เพิ่มจำนวนหลังคาเรือนมากขึ้นและรวมตัวกันเป็นกลุ่มหนาแน่นภายในเนื้อที่ของหมู่บ้านดั้งเดิม[๓๓] หมู่บ้านเหล่านี้ส่วนมากมักจะอยู่ห่างจากเส้นทางคมนาคมขนาดใหญ่และยังมีลักษณะโดดเดี่ยวอาศัยอยู่กลางทุ่งนาหรือในป่า[๓๔]

บ้านเรือนมีลักษณะเป็นเรือนใต้ถุนสูงเพื่อให้พ้นน้ำในฤดูฝน ในหมู่บ้านจะมีหนองน้ำขนาดใหญ่เพื่อไว้กินไว้ใช้ ส่วนน้ำสำหรับการเพาะปลูกนั้นอาศัยน้ำฝนเป็นสำคัญ

นอกจากนี้ยังมีการตั้งหมู่บ้านตามริมเส้นทางคมนาคม (linear village) อีกด้วย การตั้งถิ่นฐานประเภทนี้มีลักษณะการรวมตัวเป็นแนวยาวตามลำน้อขนาดใหญ่[๓๕] ถนนและทางรถไฟเพื่อประโยชน์ในการคมนาคมติดต่อกับโลกภายนอกตลอดจนการประกอบอาชีพ หมู่บ้านเช่นนี้จะติดต่อกันเป็นพืดหรือห่างกันเป็นระยะ ด้านหลังหมู่บ้านจะเป็นไร่นา การขยายตัวของหมู่บ้านก็จะขยายเป็นแนวยาวตามลำน้ำ ถนน เส้นทางรถไฟ ในภาคอีสานได้มีหมู่บ้านประเภทนี้เพิ่มขึ้นเมื่อมีการสร้างเส้นทางรถไฟโดยเกิดหมู่บ้านขึ้นตามจุดที่รถไฟจอด

ในบางพื้นที่ก็ได้มีหมู่บ้านลักษณะแยกกระจาย (scatter village) เกิดขึ้นเช่นกันแต่ค่อนข้างน้อยกว่าหมู่บ้านลักษณะอื่น ๆ ห่างกันมากโดยตั้งอยู่ในที่นาหรือสวน สาเหตุที่มีหมู่บ้านประเภทนี้เนื่องจากสาเหตุหลายประการคือเป็นพื้นที่สูงมีแหล่งน้ำไม่เพียงพอ หรือบริเวณนั้นมีพื้นที่หากินจำกัดได้แก่แถบเชิงเขา หุบเขา เช่น บ้านนาแห้ว จังหวัดเลย ตั้งอยู่บนพื้นที่ซึ่งเป็นภูเขาทำให้พื้นที่เพาะปลูกมีขนาดจำกัดและกระจาย

กล่าวได้ว่าหมู่บ้านในภาคอีสานส่วนมากแล้วเป็นหมู่บ้านที่มีลักษณะค่อนข้างถาวร คืออยู่นานต่อเนื่องกันถึงชั่วอายุคน บางหมู่บ้านที่มีแหล่งน้ำเพื่ออุปโภคบริโภคพอเพียงและดินมีความอุดมสมบูรณ์ดีก็มีอายุยาวนานหลายชั่วอายุคน อย่างไรก็ตามเนื่องจากการกสิกรรมซึ่งเป็นอาชีพหลักขึ้นกับธรรมชาติมากซึ่งมีความปรวนแปรของสภาพดินฟ้าอากาศอยู่เสมอ ได้แก่ฝนแล้ง น้ำท่วม ทำให้หมู่บ้านในภาคอีสานมีการอพยพเคลื่อนย้ายเพื่อหาอาหารและแหล่งน้ำเสมอจนมีคำกล่าวว่า "สามวันย้ายเรือน สามเดือนย้ายบ้าน"[๓๖] เมื่อผ่านพ้นวิกฤตการณ์ไปแล้วชาวบ้านบางส่วนก็จะกลับมาอยู่ยังหมู่บ้านเดิมอีกและบางส่วนก็จะตั้งหมู่บ้านใหม่ในพื้นที่ซึ่งอพยพไปอยู่ชั่วคราวนั้น ลักษณะเช่นนี้จะต่างจากหมู่บ้านภาคกลางซึ่งส่วนใหญ่เป็นหมู่บ้านที่ถาวรมีอายุยาวนานหลายชั่วอายุคน[๓๗] การตั้งถิ่นฐานของชนแต่ละกลุ่มก็แตกต่างกันไป เช่น ข่า ภูไท มักจะตั้งถิ่นฐานตามบริเวณที่เป็นภูเขาทำให้มีวิธีการผลิตแตกต่างกันไป คือกลุ่มนี้จะทำไร่ฝ้าย ชาวไร่ หาของป่า ส่วนกลุ่มที่ตั้งถิ่นฐานอยู่บนพื้นราบได้แก่ ลาว

เขมร นั้นก็จะทำนาซึ่งส่วนมากจะเป็นนาดำ

๒. ลักษณะการผลิตภายในหมู่บ้าน

การผลิตภายในหมู่บ้านภาคอีสานก็เช่นเดียวกับภาคอื่น ๆ ของประเทศไทย ชาวบ้านส่วนใหญ่มีอาชีพหลักคือการทำนา จากลักษณะทางภูมิศาสตร์ของภูมิภาคนี้มีพื้นที่เป็นที่ราบสูงมีภูเขา เชิงเขาอยู่ตามขอบของภาค โดยเทือกเขาเพชรบูรณ์ เทือกเขาดงพยาเย็นอยู่ทางด้านตะวันตก เทือกเขาสันกำแพง เทือกเขาดงรักอยู่ทางด้านใต้[๓๘] ดังนั้น การเพาะปลูกจึงมี ๒ ลักษณะคือในบริเวณพื้นราบชาวบ้านจะทำนาซึ่งส่วนมากเป็นนาดำ ส่วนชาวบ้านที่อยู่ในที่สูงแถบเชิงเขา ภูเขา จะทำนาไรหรือข้าวไร่[๓๙]

ในการทำนาอาศัยน้ำฝนเป็นสำคัญส่วนน้ำตามแม่น้ำลำธารนั้นทำได้เพียงกักไว้ใช้ได้บางบางตอนเท่านั้นเนื่องจากแม่น้ำ ลำธารเหล่านี้ในฤดูฝนน้ำป่าจะหลากลงมาอย่างรวดเร็วจนท่วมท้นสองฝั่งแม่น้ำเสมอแต่ในฤดูแล้งน้ำจะแห้งขอด ตลิ่งจะสูงชันมากจนยากที่จะนำน้ำขึ้นมาใช้ได้และไม่มีการทำเหมืองฝายอย่างเป็นระบบ สำหรับการเพาะปลูกซึ่งแตกต่างกันภาคเหนือที่มีการนำระบบเหมืองฝายมาใช้เป็นเวลานานมาแล้ว[๔๐] ขนาดของนาแต่ละแปลงจะมีขนาดเล็กเนื่องจากความจำเป็นที่ต้องพยายามกักเก็บน้ำไว้และแต่ละครอบครัวมีพื้นที่ทำกินไม่มากโดยเฉลี่ยแล้วประมาณครอบครัวละ ๑๐-๒๐ ไร่ การผลิตข้าวจึงทำได้เพียงพอกินเท่านั้นแทบจะไม่มีการซื้อขาย แม้ไทยเปิดประเทศค้าขายอย่างเสรีกับต่างประเทศนับตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๓๙๘ เป็นต้นมา ความต้องการข้าวจากภายนอกประเทศมีมากแต่ชาวบ้านในภาคอีสานก็ตอบสนองความต้องการนี้ช้ามาก เนื่องจากที่ตั้งซึ่งอยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินทำให้ค่าใช้จ่ายในการขนส่งสูง

ปัจจัยสำคัญที่ใช้ทำนานอกจากน้ำฝนแล้วยังมีการใช้เครื่องมือในการผลิตอื่น ๆ เป็นเครื่องมืออย่างง่าย ๆ และชาวบ้านสามารถทำเองได้ เช่น ไถ ก็ทำจากไม้ประดู่ซึ่งมีความแข็งแกร่งมาก[๔๑] และเป็นทรัพยากรในท้องถิ่น เสียม เคียวและผานไถนาล้วนแต่เป็นสิ่งที่ผลิตได้เอง นอกจากนี้ยังมีการนำเอาเครื่องมือมาจากท้องถิ่นอื่น เช่น เมื่อเจ้าเมืองหรือกรมการเมืองเข้ามายังกรุงเทพฯ เพื่อรับสารตราตั้งเจ้าเมืองหรือรัง

ส่วยนั้นจะซื้อเครื่องมือการผลิตเหล่านี้กลับไปด้วย เช่นพระจันทร์สุริวงษ์ เจ้าเมืองมุกดาหาร ได้นำผลเร่วเข้ามาส่งส่วยเมื่อ พ.ศ.๒๓๕๒ นั้น ก็ได้ซื้อผานไถนากลับไปด้วย ๒๐๐ อัน[๔๒]

นอกจากนี้หมู่บ้านที่อยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงน่าจะมีโอกาสได้รับเครื่องมือการผลิตเหล่านี้จากหัวเมืองฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงด้วยซึ่งมีการผลิตต่างๆ หลายชนิด เช่น มีดขวาน เสียม พลั่ว ฯลฯ ที่เมืองเชียงขวาง เมืองแสน เมืองเถิง เมืองสุย เมืองเสงและเมืองคัง[๔๓]

หมู่บ้านที่อยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำและหนองน้ำขนาดใหญ่ เช่น หนองหาน จังหวัดสกลนคร จะมีอาชีพในการประมงด้วย โดยใช้เครื่องมือง่ายๆ เช่น แห อวน ตุ้ม ซึ่งทุกครอบครัวเป็นเจ้าของ การจับปลาโดยเฉพาะจากแม่น้ำจะจับได้มากในช่วงฤดูแล้งซึ่งน้ำจะลด เป็นที่น่าสังเกตุว่าหมู่บ้านที่ทำการประมงยังคงทำนาควบคู่ไปด้วย ปลาที่จับได้จะนำไปแลกข้าวและทำปลาร้าเพื่อแลกของอื่นๆ ตามหมู่บ้านต่างๆ[๔๔]

ชาวบ้านในภาคอีสานยังทำหัตถกรรมครัวเรือนควบคู่กับการทำนาด้วย เช่น การทอผ้า จักสาน ฯลฯ โดยเฉพาะหมู่บ้านตามแถบชายเขาและที่สูงต่างๆ จะทำไร่ฝ้าย เช่น แถบอำเภอหนองสูง อำเภอคำชะอี จังหวัดนครพนม จังหวัดเลย เป็นต้น[๔๕] ชาวบ้านจะนำฝ้ายมาตีแล้วกรอปั่นเป็นเส้นด้ายเพื่อทอผ้าไว้ใช้เอง การปลูกฝ้ายเริ่มลดลงเมื่อชาวจีนได้นำเส้นด้ายเข้าไปขายตามหมู่บ้านต่างๆ เช่นที่อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม นายทองหลาง มันตะ ได้ให้ความเห็นว่า "ชาวจีนจะนำเส้นด้ายต่างประเทศมาใช้เป็นเส้นยืนเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๓๐" ส่วนที่บ้านร่อนทอง อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์ นายลา ฉวิกขุนลับ กล่าวว่า "เลิกปลูกฝ้ายเมื่อประมาณ ๔๐-๕๐ ปีมาแล้ว มาใช้เส้นด้ายจากตลาดนครราชสีมาโดยคนจีนนำมา ที่ใช้เพราะเร็วและไม่ลำบาก"[๔๖] ที่นครราชสีมามีตลาดขายผ้าทั้งผ้าลาวและผ้าเทศซึ่งพ่อค้าจีนนำมาโดยทางเกวียนและโคต่างต่างจากสระบุรี[๔๗] สำหรับที่ใช้ย้อมผ้านั้นจะเป็นสีที่ได้จากธรรมชาติ

เช่นสีแดงจากกรั่ง สีน้ำเงินจากคราม สีดำจากมะเกลือ และสีเหลืองจากขมิ้นแก่นขนุน[๔๘] ต่อมาจึงมีสีจากยุโรปเข้ามาซึ่งชาวบ้านเรียกว่าสีฝรั่ง เช่นที่จังหวัดบุรีรัมย์สีจากยุโรปเข้ามาจำหน่ายในจังหวัดนี้ประมาณ ๗๐ ปีมาแล้ว ซึ่งนายพูน มณีวรรณ ได้กล่าวว่า "ตั้งแต่เล็กๆ ก็เห็นแล้ว"[๔๙] ส่วนเครื่องมือทอผ้าชาวบ้านใช้กี่มือ หรือกี่พื้นเมืองซึ่ง เยม ซี เอ็ม แอนดรส์ เห็นว่า "... วิธีใช้อยู่เดี๋ยวนี้มิได้เปลี่ยนแปลงมาหลายศตรรษแล้ว...."[๕๐] ในการทอผ้านั้นผู้หญิงจะเป็นผู้ทอ ปลูกสวนหม่อน ผู้ชายเป็นผู้สานกระด้งเลี้ยงไหม ทำกี่ พืม หลอดด้าย ฯลฯ ซึ่งมีการสั่งสอนกันมาดังปรากฏในพญาคำกอง(สอนไพร่)[๕๑]

นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมอื่น ๆ อีก ที่สำคัญคือ การตีเหล็ก ต้มเกลือ ทำเครื่องปั้นดินเผา สำหรับการตีเหล็กนั้นได้มีการผลิตเครื่องมือที่ใช้ในการเกษตร ได้แก่ มีด จอบ ขวาน เสียม ผานไถและเคียวนั้น นายวงค์ ลาไชย และนางคำปัน กระบอกโท กล่าวว่าที่หมู่บ้านหนองกระบอกตีเหล็กมาช้านานหลายชั่วอายุคน โดยทำในเวลาที่ว่างจากการทำนา เดิมใช้เหล็กจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงต่อมาจึงได้ใช้เหล็กแห่งซึ่งมาจากกรุงเทพฯ เมื่อมีเส้นทางรถไฟมาถึงนครราชสีมาแล้ว[๕๒] การตีเหล็กนั้นจะต้องทำรวมกันประมาณ ๔ - ๕ คน เพราะต้องมีผู้เป่าเหล็ก คีบเหล็กและใช้ฆ้อนตีสลับกัน ๓ - ๔ ฆ้อน ถ้าหากตีขวานวันหนึ่งจะได้ประมาณ ๔ เล่ม ซึ่งนายวงค์ ลาไชย กล่าวว่า "ทำพอกินก็เลิก"[๕๓] แม้การตีเหล็กที่จังหวัดเลยก็ไม่ได้ถือเป็นอาชีพแต่อย่างใดซึ่งสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิจก็ได้เขียนรายงานไว้เมื่อคราวไปตรวจราชการว่า "...เมื่อคิดค่าแรงแล้วจึงได้เพียงวันละ ๒๕ สตางค์เท่านั้น ไม่เป็นอาชีพที่รุ่งเรือง"[๕๔]

จะเห็นได้ว่าชาวบ้านประกอบอาชีพทั้งเกษตรกรรมและหัตถกรรมควบคู่กันไป และหัตถกรรมในหมู่บ้านนั้นยังคงเป็นเพียงอาชีพเสริมโดยทำในเวลาว่างจากการทำนาจึงมีลักษณะการผลิตเพื่อใช้ในครัวเรือนเป็นประการสำคัญ ลักษณะการผลิตเช่นนี้จึงไม่มีโอกาสที่จะพัฒนาวิธีการผลิตและเครื่องมือการผลิต ทั้งวิธีการผลิตและเครื่องมือการผลิตจึงเปลี่ยนแปลงน้อยมาก

การผลิตเกลือซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์นั้นในภาคอีสานจะผลิตได้ ๒ วิธีคือ การผลิตจากส่าเกลือที่อยู่บนผิวดินโดยขูดมาผสมกับน้ำแล้วกรองเอาน้ำเกลือนั้นมาต้มหรือบางครั้งบริเวณนั้นเป็นบ่อเกลือแล้วตักเอาดินมาผสมกับน้ำแล้วเอาน้ำเกลือไปต้มเช่นกัน จักษณะที่สองคือตักเอาน้ำเค็มจากลำธารขึ้นมาเคี่ยวเลย การทำเกลือนี้จะกระจายอยู่ตามท้องที่ต่าง ๆ ทั่วไป แหล่งที่สำคัญเช่นอำเภอบรบือ อำเภอวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคาม อำเภอบ้านดุง อำเภอ อำเภอตระการพืชผลจังหวัดอุบลราชธานี อำเภอเมืองจังหวัดชัยภูมิ อำเภอสุวรรณภูมิจังหวัดร้อยเอ็ด ตำบลสะพือ อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี[๕๕] เป็นที่น่าสังเกตุว่าแหล่งเกลือเป็นที่สาธารณะที่ทุกคนสามารถมาทำการผลิตได้ บางแห่งเช่นที่ตำบลสะพืออำเภอตระการพืชผลจะมีการนัดวันทำการผลิตได้พร้อมกันเพื่อให้ทุกครอบครัวมีเกลือไว้บริโภคและไม่มีการได้เปรียบเสียเปรียบกัน ปกติการผลิตเกลือจะทำกันในเดือนเมษายนจึงจะมีความเค็มพอ จุดประสงค์หลักจึงทำการผลิตเพื่อใช้ในครัวเรือน อาจมีเหลือบ้างเพื่อนำไปแลกเปลี่ยนกับหมู่บ้านอื่นที่ไม่สามารถผลิตเกลือได้ เช่นนำไปแลกข้าว ฝ้าย ฯลฯ

การทำเครื่องปั้นดินเผา หมู่บ้านที่ทำหัตถกรรมชนิดนี้จำเป็นต้องมีวัตถุดิบคือดินเหนียวภายในหมู่บ้านหรือบริเวณใกล้เคียง โดยทั่วไปแล้วแหล่งวัตถุดิบนั้นจะเป็นของส่วนรวมของหมู่บ้าน แต่ถ้าอยู่นอกหมู่บ้านก็เป็นที่สาธารณะซึ่งผู้คนจากหมู่บ้านอื่นก็สามารถนำไปใช้ได้[๕๖]

การทำเครื่องปั้นดินเผาที่สำคัญคือการปั้นหม้อซึ่งการผลิตยังใช้แรงงานคนเป็นหลักและใช้เครื่องมือง่ายๆ ที่ชาวบ้านสามารถทำเองได้เช่นหินดุ การทำเครื่องปั้นดินเผาจะทำได้เฉพาะในฤดูแล้งเท่านั้นเพราะต้องผึ่งหม้อให้หมาดก่อนที่จะทำการเผา

การขนส่งนั้นเป็นปัญหาที่สำคัญยิ่งเนื่องจากเป็นสิ่งของที่มีน้ำหนักมากแตกง่าย ทำให้ขนส่งได้ที่ละน้อย เช่นนายทอง โสมบุญ กล่าวว่า "เมื่อยังเป็นเด็กนั้นจะต้องใช้หาบโดยใช้เครื่องผูกคอหม้อกับไม้คานนำไปได้ที่ละ ๒ ลูก แล้วหาบไปตามหมู่บ้านต่างๆ เพื่อแลกข้าวหรือขึ้นภูเขาไปแลกฝ้าย อัตราการแลกก็แล้วแต่จะตกลงกัน"[๕๗]

การทำเครื่องปั้นดินเผาเริ่มลดลงเมื่อมีหม้ออลูมิเนียมเข้ามาเนื่องจากมีความทนทานกว่า

นอกจากหมู่บ้านที่มีการผลิตทั้งทางเกษตรกรรมและหัตถกรรมแล้ว ชาวบ้านที่อยู่แถบภูเขายังมีการหาของป่าอีกด้วย เช่น เขาสัตว์ สีเสียด หวาย น้ำมันยางสำหรับทำชี้ไต้และอื่นๆ[๕๘] เช่นหมู่บ้านบริเวณเทือกเขาภูพาน นายศรี กลิ่งศรี ชาวบ้านปากช่อง ตำบลกกตูม กิ่งอำเภอดงหลวง จังหวัดนครพนม ให้ความเห็นว่า "หากินมากกว่าทำกิน ที่อยู่ได้ก็เพราะป่า" โดยคนในหมู่บ้านจะไปยิงเก้ง หาหน่อไม้ ผักหวานและไข่มดแดง[๕๙]

กล่าวได้ว่าการผลิตภายในหมู่บ้านโดยทั่วไปในภูมิภาคนี้มีทั้งเกษตรกรรมและหัตถกรรมร่วมกันทำให้หมู่บ้านมีลักษณะพอเพียงในตัวเอง อย่างไรก็ตามในภูมิภาคนี้ก็มีการค้าเกิดขึ้นทั่วไป วิวัฒนาการของการค้าในแถบนี้มีความสัมพันธ์กับการทำมาหากินของชาวบ้านอย่างไรดังจะได้กล่าวต่อไป

การผลิตภายในหมู่บ้านอีสานมักจะทำการผลิตเพื่อใช้สอย บริโภคเองหรือแลกเปลี่ยนกันในท้องถิ่นเพียงเล็กน้อยเท่านั้น[๖๐] การแลกเปลี่ยนมักเกิดขึ้นโดยไม่มีวัตถุประสงค์ผลิตเพื่อการนี้โดยเฉพาะแต่เป็นเพราะเหลือจากการบริโภคแล้ว นอกจากนี้เนื่องจากความจำกัดในทรัพยากรธรรมชาติของแต่ละท้องถิ่นทำให้บางหมู่บ้านต้องมีการแลกเปลี่ยนกับบ้าง การแลกเปลี่ยนจึงน่าจะมีและคงมีขนาดเล็กเนื่องจากการผลิตเหลือกินเหลือใช้นั้นมีน้อย

การแลกเปลี่ยนในภูมิภาคนั้นมี ๒ ลักษณะ คือ การแลกเปลี่ยนระหว่างหมู่บ้านและการค้าทางไกล

การแลกเปลี่ยนระหว่างหมู่บ้าน อาจทำโดยการแลกเปลี่ยนระหว่างสิ่งของกับสิ่งของหรือบางทีก็แลกเปลี่ยนด้วยเงินตรา การเคลื่อนย้ายสิ่งของจะใช้วิธี แบก หิ้ว หาบ ไปตามบ้านเรือนมากกว่า การแลกเปลี่ยนจึงไม่มีสถานที่แน่นอนสามารถทำเมื่อไหร่ก็ได้ เป็นการชั่วคราว เคลื่อนย้ายไปเรื่อยๆ และเป็นเรื่องของแต่ละบุคคล ปัญหาความยากลำบากของเส้นทางคมนาคมตลอดวิธีการเคลื่อนย้ายสิ่งของเหล่านี้จึงเป็นสิ่งหนึ่งที่กีดขวางการขยายตัวทางการค้า

นอกจากนี้บางครั้งก็มีการแลกเปลี่ยนด้วนเงินตราโดยก่อนรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นใช้เงินฮาง เงินตู้ เงินย้อยและเงินลาด ฯลฯ ได้รับอิทธิพลจากลาว[๖๒] เงินตราเหล่านี้ใช้โดยให้มีมูลค่าเท่ากับน้ำหนัก ส่วนมากจะไม่มีตราประทับว่าใครเป็นผู้ทำ ทำเมื่อไร ดังนั้นจึงมีการทำขึ้นเองโดยทั่วไปแม้แต่คนชาวข่าก็เคยทำเงินจากใช้เช่นกัน[๖๓] ปัจจุบันเครื่องมือที่ใช้ทำ (๒๕๒๕) ยังคงมีอยู่ จากการที่เงินตราเหล่านี้ทำมาจากหลายแห่งขนาดและมูลค่าของเงินตราเหล่านี้จึงไม่เท่ากัน ส่วนใหญ่ใช้ในท้องถิ่นของตน การที่เงินตราไม่เป็นระบบเดียวกันนี้ทำให้อุปสรรคของการขยายตัวทางการค้าได้ด้วย ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้นำเงินตราของกรุงเทพฯไปใช้ในภูมิภาคนี้ด้วยการจ่ายเป็นเบี้ยหวัดแก่เจ้าเมือง กรมการเมืองและนำขึ้นไปจำหน่ายตลอดจนแลกเปลี่ยนกับเงินตราเดิมทำให้การใช้เงินฮาง เงินลาด ฯลฯ ค่อยๆ หมดไป[๖๔]

การค้าทางไกล เนื่องจากภาคอีสานมีพื้นที่กว้างขวาง มีฤดูแล้งประมาณ ๖ เดือน เนื่องจากฤดูหนาวและฤดูร้อนมีระยะเวลาต่อเนื่องกันและพื้นดินมีลักษณะเป็นดินทรายจึงอุ้มน้ำไว้ไม่ได้ดีทำให้พืชพรรณที่ขึ้นส่วนใหญ่เป็นทุ่งหญ้าและป่าโปร่งแบบป่าไม้พลัดใบซึ่งใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์ได้ดี[๖๕] ทำให้มีการเลี้ยงโค กระบือมากในภูมิภาคนี้จนสามารถเป็นสินค้านำไปขายยังภูมิภาคอื่น ๆ ได้โดยเฉพาะหัวเมืองต่าง ๆ ในภาคกลาง ชาวบ้านจะต้อนโค กระบือลงมาขายภาคกลางของประเทศไทยและเขมรในฤดูแล้งก็ว่างจากการทำนาแล้ว[๖๖] การค้าสัตว์เช่นนี้เหมาะสมกับสมัยนั้นซึ่งมีปัญหาในการคมนาคมขนส่งอย่างยิ่งเพราะเป็นสินค้าที่สามารถเดินไปได้เอง[๖๗] การไปค้าโค กระบือนี้มีลักษณะการช่วยเหลือซึ่งกันและกันภายในหมู่บ้านโดยฝากหรือไปร่วมกันซึ่งเป็นการร่วมมือกันทั้งระหว่างคนในหมู่บ้านเดียวกันและหมู่บ้านเดียวกันและหมู่บ้านใกล้เคียงโดยมีหัวหน้าเรียกว่านายฮ้อยซึ่งเป็นผู้รู้เส้นทาง กล้าหาญ เข้มแข็งและมีเวทย์มนต์คุมโค กระบือมิให้แตกตื่นเพราะถ้าโค กระบือแตกตื่นแล้วก็จะประสบกับความหายนะอย่างสิ้นเชิง ราคาซื้อขายโดยทั่วไปเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ โคฉกรรจ์ราคาประมาณ ๒๐ - ๓๒ บาท กระบือฉกรรจ์

ราคาประมาณ ๒๖ - ๕๐ บาท[๖๘] การค้านี้ไม่มีกำไรมากนักเแลี่ยแล้วตัวหนึ่งได้กำไรประมาณไม่ถึง ๔ บาท ถ้าสัตว์ชูบผอมหรือล้มตายก็ขาดทุนไปได้[๖๙] ปัญหาโจรผู้ร้ายก็เป็นปัญหาสำคัญยิ่งทำให้ต้องรวมกันไปมาก ๆ เพื่อป้องกันภัย การมีคดีลักขโมยโค กระบือมากทำให้รัฐบาลหาทางแก้ปัญหาโดยออกตั๋วพิมพ์รูปพรรณสัตว์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๙[๗๐] ซึ่งสัตว์ทุกตัวจะต้องมีตั๋วพิมพ์รูปพรรณ การซื้อขายจะต้องมีตั๋วพิมพ์รูปพรรณเป็นหลักฐาน และมีการตั้งด่านตรวจเพื่อเก็บภาษีแต่นายฮ้อยมักจะหลีกเลี่ยงโดยการหลบเข้าป่าหรือบางพื้นก็ใช้กำลังและอาวุธขู่เจ้าหน้าที่เพราะมีกำลังมากกว่า

เส้นทางการค้าที่สำคัญสำหรับเดินทางมายังภาคกลางมี ๓ ทาง เส้นทางแรกคือ เดินทางดงพญาไฟลงไปปากเพรียวจังหวัดสระบุรี เส้นทางที่ ๒ ผ่านทางดงพญากลางไปอำเภอสนามแจงจังหวัดลพบุรี เส้นทางที่ ๓ คือลงมาทางช่องตะโกซึ่งเป็นช่องเขาระหว่างจังหวัดนครราชสีมาไปกระบินทร์บุรีลงไปขายที่เมืองพนัสนิคม พนมสารคามและนครนายก นอกจากนี้ยังนำไปขายที่มะละแหม่งโดยผ่านไปทางบ้านพุน้ำเพรชบูรณ์ ไประแหงจังหวัดตาก ไปขายที่เขมรโดยผ่านช่องจอมจากจังหวัดสุรินทร์ไปยังศรีโสภณ โดยกระบือที่นำไปขายนี้ส่วนใหญ่เป็นตัวผู้ เพราะต้องการเก็บตัวเมียไว้ทำพันธุ์ต่อไป นายดี เหลือมศรี ชาวภูไท ซึ่งเคยนำโค กระบือไปขายภาคกลางได้กล่าวว่า การขายนั้นจะเดินทางขายไปเรื่อย ๆ ตามหมู่บ้านต่าง ๆ แต่เมื่อถึงจุดหมายจะขายบริเวณที่ว่าการอำเภอเพื่อสะดวกในการทำตั๋วพิมพ์รูปพรรณสัตว์[๗๒]

อย่างไรก็ตาม การค้าโค กระบือนี้ทำเฉพาะในฤดูแล้งที่ว่างจากการทำนา นายฮ้อยยังทำงานและค้าสัตว์ควบคู่กันไปทำให้ไม่ได้ทุ่มเทความรู้ความสามารถในการเลี้ยงการค้าสัตว์โดยเฉพาะ เงินที่ได้จากการค้าสัตว์มักนำไปซื้อของใช้เช่นเสื้อผ้า เครื่องประดับ ซึ่งเป็นแบบแผนการบริโภคที่ไม่ก่อให้เกิดการสะสมทุน นายฮ้อยไม่ได้นำกำไรจากการค้าสัตว์ไปลงทุนทำอะไร และน้อยมากที่จะพยพเข้าไปอยู่ที่ในเมืองส่วนใหญ่ยังคงอยู่ในหมู่บ้านต่อไปด้วยความผูกพันในฐานะที่เป็นเครือญาติกันและด้วยความรู้สึกบอบอุ่น เมื่อมีมากขึ้นนายฮ้อยเหล่านี้ก็จะเลิกเดินทางไปค้าสัตว์แล้วทำนาเพียงอย่างเดียว ดังนั้นพัฒนาการของพ่อค้าพื้นเมืองจึงหยุดชงักไม่สามารถก้าวขึ้นมาเป็นนายทุนพื้นเมืองได้

กล่าวได้ว่าหมู่บ้านมีการผลิตทั้งเกษตรกรรมและหัตถกรรมครัวเรือนทำให้มีความพอเพียงในการยังชีพจึงไม่มีแรงบีบบังคับให้ชาวบ้านต้องพัฒนาการผลิตและวิธีการผลิตการค้าที่มีอยู่ก็มีเพียงเล็กน้อยช่วยทำให้หมู่บ้านมีการพอเพียงในการยังชีพมากยิ่งขึ้น

นอกจากนี้ลักษณะการผลิตภายในหมู่บ้านที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือการช่วยเหลือกันทั้งในการผลิต การค้าและการแก้ปัญหาวิกฤตการณ์ต่าง ๆ จากคำบอกเล่าของชาวบ้านชี้ให้เห็นว่าเห็นความสำคัญของการช่วยเหลือกันมาก เช่น นายสมศรี วงค์กะโซ่ และนางเลี้ยง แสงห้าว ให้ความเห็นว่า "หมู่บ้านนี้ต้องเป็นที่ซึ่งคนมาอยู่รวมกันและช่วยเหลือกันและกัน"[๙๓]

ความสำคัญของการช่วยเหลือกันภายในชุมชนหมู่บ้านมีมาก และมีการสั่งสอนปฏิบัติกันมาดังปรากฏในวรรณกรรมเรื่องกาพย์ปู่สอนหลาน ดังนี้

"...อยู่หลายคนมันดีกว่าน้อย เว้าจ้อยจั้นมันอุ่นมันนัน
อยู่นำกันมันมีคุณพันสิ่ง...
....คุณหนึ่งนั้น ไปวอนขอเข้า
คุณหนึ่งนั้น ไปเว้าขอเกลือ..."[๙๔]

ลักษณะการช่วยเหลือกันนี้จะมีทั้งภายในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้าน การช่วยเหลือกันภายในหมู่บ้านมีตั้งแต่การหักล้างถางพงที่ดินทำกิน การขอแรงกันในการผลิต เช่น หักล้างถางพง ดำนา เกี่ยวข้าว หาปลา ฯลฯ โดยทั่วไปแล้วการผลิตนั้นภายในครอบครัวจะช่วยกันทำ แต่เนื่องจากการผลิตบางอย่างต้องให้ทันฤดูกาล เช่น การดำนา ต้มเกลือ ค้าโค กระบือ ฯลฯ ดังนั้นการขอแรงกัน[๙๕] จึงเป็นลักษณะที่สำคัญมากของการผลิตในชุมชนหมู่บ้านของภูมิภาคนี้ซึ่งไม่ค่อยมีความอุดมสมบูรณ์ทางทรัพยากรธรรมชาติและจากการผลิตภายในหมู่บ้านที่มีทั้งเกษตรกรรมและหัตถกรรมครัวเรือนจะเห็นได้ว่าพัฒนาการทางการผลิตยังล้าหลังมากมีการเปลี่ยนแปลงเพียงเล็กน้อย ดังนั้นแรงงานจึงมีความหมายมาก ผู้อาวุโสในหมู่บ้านต่างๆ จะให้คติในพรบุคคลต่าง ๆ เสมอว่า "ขอให้อยู่ดีมีแฮง" เป็นการชี้ให้เห็นถึงการผูกพันธ์ของแรงงานกับระบบเศรษฐกิจชุมชนนั้นเป็นอย่างยิ่ง

การใช้แรงงานสำหรับการผลิตจะมีทั้งแรงงานคนและแรงงานสัตว์โดยเฉพาะโค กระบือ การช่วยเหลือกันนี้นอกจากทางด้านแรงงานแล้วยังมีความช่วยเหลือในด้านเครื่องมือการผลิตด้วยโดยการทำงานร่วมกันนั้นแม้ผู้ไม่มีเครื่องมือก็ให้เข้าร่วมด้วย ใครมีเครื่องมืออะไรก็นำไปแล้วแบ่งกันปันผลผลิตอย่างเท่าเทียมกัน[๗๖] หรือการไปตามเกี่ยวก็จะนัดกันถือจอบไปพร้อมกันจะมากน้อนคนอื่นไม่ได้ถือว่าคะลำต้องเทพิ้ง[๗๗] ชาวบ้านนอกจากจะช่วยเหลือกันในการผลิตแล้วการช่วยเหลือกันในเรื่องการดำรงชีวิตก็มีมากในภูมิภาคนี้จากคำบอกเล่าของนางดำพัน บัวมี กล่าวว่า "แบ่งกันกิน ผลัดกันขอกันกินได้ ไม่มีการซื้อขายต้องไปที่อื่น"[๗๘]

นอกจากนี้ยังมีการช่วยเหลือกันระหว่างหมู่บ้านด้วย เนื่องจากเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์และทรัพยากรธรรมชาติทำให้หมู่บ้านมีอาชีพเสริมแตกต่างกันไปบ้าง เช่นหมู่บ้านแถบภูเขาปลูกฝ้ายได้ดีแต่ไม่มีเกลือ ข้าวไม่พอบริโภค แต่หมู่บ้านพื้นราบทำนามาก มีเกลือแต่ไม่มีฝ้าย ดังนั้นจะเกิดการแลกเปลี่ยนกันขึ้น ช่วยเหลือกันโดยเฉพาะเมื่อเกิดภาวะฝนแล้งหรือน้ำท่วมก็จะมีการช่วยเหลือกันระหว่างหมู่บ้านบนที่ดอนและที่ลุ่ม เช่นที่มีน้ำท่วมนาจมเสียหายแต่นาดอนได้ผลดีเป็นต้น ก็จะสามารถช่วยเหลือกันได้จึงมีการผูกเสี่ยวขึ้น ซึ่งหมายถึงการเป็นมิตรที่อาจตายแทนกันได้ การผูกเสี่ยวนี้จะสืบทอดมายังลูกหลานด้วย[๗๙]

จะเห็นได้ว่าการช่วยเหลือกันภายในชุมชนหมู่บ้านในภาคอีสานนี้มีความสำคัญมากทำให้ความสัมพันธ์กันภายในชุมชนแน่นแฟ้นและช่วยให้หมู่บ้านรักษาความพอเพียงในตัวเองไว้ได้แทบไม่ต้องพึ่งโลกภายนอก ความแตกต่างของคนในหมู่บ้านไม่เด่นชัดเนื่องจากทุกครอบครัวมีอาชีพเหมือนกัน มีฐานะทางเศรษฐกิจใกล้เคียงกัน ลักษณะความแตกต่างทางชนชั้นจะเห็นได้เด่นชัดจากการกระทำของรัฐที่มีต่อหมู่บ้านแต่ไม่ใช่หมู่บ้านทำกันเอง แม้แต่ละหมู่บ้านจะไม่เสมอกันก็ตามเนื่องจากความผูกพันในระบบเครือญาติที่อาจสัมพันธ์ข้ามหมู่บ้าน การช่วยเหลือกันเมื่อเกิดวิกฤตการณ์ต่าง ๆ ฐานทางเศรษฐกิจใกล้เคียงกันมีอาชีพเหมือนกันเป็นส่วนมากและอยู่ในขอบเขตทางวัฒนธรรมประเพณี ความแตกต่างทางชนชั้นเริ่มเห็นชัดเมื่อมีการขยายตัวทางการค้า

จากรายงานการตรวจราชการของกรมหมื่นประจักษ์ศิลปคมก็ได้ชี้ให้เห็นว่าหมู่บ้าน

ในภาคอีสานมีลักษณะการผลิตพอยังชีพคือผลิตหลาย ๆ อย่างเพื่อสนองความต้องการในครัวเรือนและอาจมีเหลือสำหรับการแลกเปลี่ยนกันอยู่บ้างซึ่งส่วนมากแล้วจะเป็นการแลกเปลี่ยนระหว่างของต่อของมากกว่าที่จะมีการซื้อขายเนื่องจากมีความคิดว่าการซื้อขายนั้นเป็นบาปและไม่ทราบจะกำหนดราคาของนั้นอย่างไร[๘๐] นอกจากนี้ซิมเมอร์แมนก็ได้ให้ความเห็นว่าหมู่บ้านในภาคอีสานมีลักษณะการทำกินแบบเลี้ยงตัวเองหรือทำพอกินอดตายและมีการแลกเปลี่ยนกันกับตำบลอื่น ๆ ที่อยู่ใกล้เคียงเพียงเล็กน้อยโดยนำส่วนที่เหลือจากการใช้สอยนั้นมาแลกเปลี่ยนกัน[๘๑]

ในด้านการถือครองที่ดินทำกิตของชาวบ้านในภูมิภาคนี้จะใช้แรงงานในครอบครัวหักร้างถางพง แต่การใช้ที่ดินในลักษณะเป็นของกลางก็มีอยู่บ้างโดยเป็นที่สาธารณะที่คนทั้งหมู่บ้านมาทำการเพาะปลูกซึ่งจะมีการจับจองเป็นคราว ๆ ไป แล้วทำเครื่องหมายไว้ ถ้าผู้ใดละเมิดโดยไปตัดฟันก่อสร้างทับพื้นที่ผู้อื่นได้ปักหมายไว้แล้วนั้นจะต้องเสียค่าปรับเป็นเงินหกสลึง เหล้าหนึ่งไห ไก่หนึ่งตัว เว้นแต่ผู้ปักหมายนั้นได้ทิ้งที่ดินไว้จนพ้น ๑ ปี ถ้าเป็นไร่ผู้อื่นก็สามารถครอบครองที่ดินนั้นได้ ส่วนนานั้นต้องใช้เวลา ๓ ปี[๘๒] นอกจากนี้ผู้คนภายในหมู่บ้านยังมีสิทธิทำกินร่วมกัน เช่น แหล่งน้ำบ่อเกลือ บริเวณที่ใช้เลี้ยงสัตว์ ฯลฯ ความแตกต่างกันในการถือครองที่ดินเกิดขึ้นระหว่างหมู่บ้านกับเจ้าของที่ดินจำนวนค่อนข้างมากได้แก่ขุนนางท้องถิ่นและบาดหลวง[๘๓] ราษฎรที่เข้าทำกินต้องให้ค่าเช่าเป็นผลผลิตในอัตรา ๑ ใน ๓ แต่ถ้าหากเจ้าของที่ดินที่มีความใจดีด้วยจะต้องแบ่งผลผลิตให้ครึ่งต่อครึ่ง[๘๔] ที่ดินบางแห่งอยู่ภายใต้การสนับสนุนด้วยการอุทิศให้วัด เช่น ราษฎรที่เข้ามาทำกินในที่ดินของวัดพระธาตุพนม ต้องให้ค่าเช่าโดยการนำข้าวเปลือกมาถวายวัดปีละหมื่น สองหมื่น (๑ หมื่น = ๑๒ ก.ก.) แล้วแต่จะได้มากและได้น้อย ส่วนผู้ที่ทำสวนผลไม้ก็จะนำผลไม้นั้นมาถวาย[๘๕]

อย่างไรก็ตาม ปัญหาการถือครองที่ดินเป็นจะมีมากของเจ้าขุนบางหมู่บ้านผู้มีฐานะดีจะไม่รุนแรงเท่ากับในภาคกลาง เพราะความห่างไกลและลำบากในการคมนาคมขนส่ง ความไม่สมบูรณ์ของพื้นที่จึงไม่คุ้มกับการลงทุน สำหรับกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลเหนือที่ดินเพิ่งจะมีเป็นครั้งแรกเมื่อมีพระราชกำหนดออกใน พ.ศ.๒๔๐๔ ระบุว่าที่ดินแปลงใดที่มีคน

ครอบครองอยู่ก่อนหากพระมหากษัตริย์ประสงค์ที่ดินแปลงนั้นต้องให้ค่าตอบแทนแก่ผู้ครอบครองเดิม[๘๖] และต่อมาได้มีการออกหนังสือสำคัญสำหรับที่ดินซึ่งได้จับจองไว้ด้วย[๘๗]

๓. ความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับรัฐส่วนกลาง

๓.๑ การควบคุมหมู่บ้านของรัฐ

หมู่บ้านในภาคอีสานอยู่ภายใต้การปกครองของเจ้าเมือง กรมการเมือง-ท้องถิ่นซึ่งเป็นตำแหน่งที่มีการสืบตามวงศ์ตระกูล โดยความเห็นชอบของรัฐส่วนกลาง[๘๘] แล้วรัฐส่วนกลางจึงเข้าไปควบคุมหมู่บ้านโดยผ่านผู้ปกครองท้องถิ่นเหล่านั้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัฐส่วนกลางมีนโยบายที่จะรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางที่กรุงเทพฯ ให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น ด้วยวิธีการทางด้านการปกครอง ศาสนาและการศึกษา

ในด้านการปกครองนั้นในหัวเมืองภาคอีสานมีผู้ปกครองสูงสุดคือเจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตร ลงมาตามลำดับทั้ง ๔ ตำแหน่งนี้เรียกว่าอาญาสี่ เจ้าเมืองมีหน้าที่รับผิดชอบต่อราชสำนักที่กรุงเทพฯทั้งเรื่องการปกครอง ดูแลความสงบทั่วไปและการจัดเก็บภาษีส่วนกลางได้ทำการควบคุมเจ้าเมืองในภูมิภาคนี้ด้วยการกำหนดให้เข้าไปกรุงเทพฯ เพื่อรับเครื่องหมายและการแต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์ เมื่อเจ้าเมืองถึงแก่กรรมต้องนำเครื่องหมายไปส่งกรุงเทพฯ และรับไพร่พระราชทานเพื่อทำพิธีเผาศพ[๘๙]

นอกจากนี้ยังมีกรมการเมืองอื่น ๆ ช่วยในการบริหารบ้านเมืองอีก ๑๒ ตำแหน่ง[๙๐] วิธีการปกครองเช่นนี้เป็นวิธีการปกครองดั้งเดิมซึ่งได้รับอิทธิพลจากหลายพระนาง เมื่อมาอยู่ใต้อำนาจรัฐไทยก็ได้อนุโลมให้ใช้วิธีปกครองเช่นนี้ต่อไปโดยที่รัฐส่วนกลางไม่ได้เข้าไปยุ่งเกี่ยวเรื่องภายในหัวเมืองเหล่านี้มากนักตราบเท่าที่ยังจงรักภักดีและปฏิบัติตามพันธะคือการจัดส่งส่วยเกณฑ์แรงงานและการเข้ารับราชการทหาร เป็นต้น[๙๒]

ในระดับหมู่บ้านซึ่งเป็นชุมชนเล็กที่สุดนั้นจะมีผู้ใหญ่บ้านทำหน้าที่ปกครองดูแลโดยขึ้นกับตาแสง (กำนัน) อีกทีหนึ่ง ผู้ใหญ่บ้านได้รับการแต่งตั้ง ถอดถอนโดยอาญาสี่

เมืองแสน เมืองจันทร์ แต่ทั้งนี้ต้องพิจารณาให้สอดคล้องกับความเห็นของคนในหมู่บ้านด้วย เพื่อให้เกิดการยอมรับ ผู้ใหญ่บ้านจึงมักเป็นผู้อาวุโสคนทั่วไปให้ความเคารพยกย่อง ดังนั้น ผู้ใหญ่บ้านจึงทำให้ราษฎรเป็นปฏิปักษ์ระหว่างผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครองอยู่ในระดับต่ำ เป็นตัวเชื่อมโยงระหว่างชาวบ้านกับรัฐ และทั้งตาแสง ผู้ใหญ่บ้านจะได้รับผลประโยชน์จากการเก็บส่วยและจากคนในหมู่บ้านที่ตนควบคุมด้วย[๙๕]

ในการควบคุมกำลังคนของรัฐส่วนกลางชาวบ้านต้องมีพันธะขึ้นสังกัดเป็นเลกหรือไพร่[๙๖] ในเมืองหนึ่ง ๆ จะมีเลกคงเมืองซึ่งเป็นไพร่หลวงประจำเมืองนั้นที่ต้องมาเข้าเดือนโดยอยู่ภายใต้การดูแลของเจ้าเมือง กรมการเมือง ทำงานตามหน้าที่หน่วยงานที่ตนสังกัดและงานพิเศษต่าง ๆ บางพวกมีชุมนุมควบคุมทำส่วยส่งรัฐเป็นรายปี

เจ้าเมือง กรมการเมืองจะมีไพร่สมอยู่ในสังกัดของตนซึ่งติดตัวมาก่อนรับตำแหน่งหรือได้รับพระราชทานตามตำแหน่งหรือได้รับการแบ่งเหลยเอาไว้ใช้สอย[๙๗] เมื่อถึงแก่กรรมก็โอนเป็นไพร่หลวงคงเมือง ไพร่เหล่านี้จะอยู่ตามหมู่บ้านต่าง ๆ ดังนั้น มูลนายที่ควบคุมไพร่จึงมีทั้งมูลนายต้นสังกัดและมูลนายระดับท้องถิ่นคือกำนันและนายบ้าน นอกจากนี้ยังมีเลกที่ตั้งบ้านเรือนทำกินอยู่นอกราชธานีจะขึ้นสังกัดมูลนายที่อยู่ในราชธานีหรือในหัวเมืองซึ่งจะเป็นเมืองเดียวกันหรือต่างเมืองกับเลกกองส่วย[๙๘] สำหรับนโยบายของรัฐนั้นพยายามลดไพร่สมของเจ้าเมือง กรมการเมืองโดยให้มาเป็นไพร่หลวงคือเลกคงเมือง แต่พยายามทำอย่างละมัดละม่อม คือทำเมื่อเจ้าเมืองคนเดิมถึงแก่กรรมและบุตรหลานไม่ได้รับราชการแต่ถ้ามีบุตรหลานยังรับราชการอยู่ก็จะไม่นำมา[๙๙]

กล่าวได้ว่าไพร่ในแต่ละหัวเมืองต้องขึ้นกับอาญาสี่และในหน่วยปกครองเล็กที่สุดนั้นคือ หมู่บ้าน ไพร่ในหมู่บ้านจะขึ้นกับผู้ใหญ่บ้านโดยผู้ใหญ่บ้านทำหน้าที่ปกครองดูแลและจัดการเรื่องส่วย การเกณฑ์แรงงานตามที่หัวเมืองสั่งมา โดยปกติผู้ปกครองในหัวเมืองจะไม่เข้ามายุ่งเกี่ยวเรื่องราวในหมู่บ้านหรือการผลิตใด ๆ ตราบเท่าที่หมู่บ้านยังสามารถสนองตอบความต้องการของตนได้ เป็นที่น่าสังเกตว่าระบบการปกครองแบบอาญาสี่นี้จะมีใช้เฉพาะบริเวณภาคอีสานตอนบนซึ่งได้รับอิทธิพลจากประเทศลาว ส่วนบริเวณหัวเมืองทางตอนใต้ของ

ภาคแถบจังหวัดสุรินทร์ ศรีสะเกษ บุรีรัมย์นั้นปกครองโดยเจ้าเมือง ปลัดเมืองและกรมการเมือง จากการที่เมืองต่าง ๆ ในภูมิภาคนี้เดิมล้วนเป็นบ้านมาก่อนแล้วจึงได้รับการยกเป็นเมืองจึงเป็นเมืองเล็ก ๆ ไม่ใช่เมืองที่มีกษัตริย์ครอบครองดังเช่นหลวงพระบาง เวียงจันทร์ ผู้ปกครองท้องถิ่นเหล่านี้จึงไม่เข้มแข็งนักจึงตกอยู่ภายใต้อำนาจรัฐส่วนกลาง ต่อมารัฐได้ดึงอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางเข้มข้นยิ่งขึ้นโดยใน พ.ศ.๒๔๓๑ มีการยกเลิกการเป็นเจ้าเมืองตามตระกูลคือ เมื่อเมืองเก่าถึงแก่กรรมก็ตั้งข้าหลวงจากส่วนกลางออกไปปกครองซึ่งก่อนหน้านี้ก็ได้มีการแต่งตั้งข้าหลวงจากส่วนกลางออกไปอยู่แล้วเพื่อเป็นที่ปรึกษาแก่เจ้าเมืองท้องถิ่น[๑๐๐] ส่วนเจ้าเมืองกรมการต่าง ๆ ซึ่งมีความชอบอยู่บ้างแต่ไม่มีวุฒิความสามารถก็ได้รับรองตำแหน่งเดิมแต่อยู่เฉย ๆ และจัดให้รายได้เป็นเงินเดือนแทนการแบ่งผลประโยชน์ที่เก็บได้ดังเดิม[๑๐๑] ให้บุตรหลานเจ้าเมืองกรมการเก่าเข้ามาฝึกหัดรับราชการแล้วให้ไปรับราชการแล้วให้ไปรับราชการเมืองอื่น[๑๐๒]

นอกจากนี้รัฐส่วนกลางได้เข้าควบคุมภูมิภาคนี้โดยการให้เจ้าเมือง กรมการเมือง เข้ามาอยู่ในระบบศักดินาซึ่งประกาศเมื่อวันที่ ๑๔ กรกฎาคม ร.ศ.๑๑๘[๑๐๓] โปรดเกล้าฯให้เจ้าเมืองมีศักดินา ๒,๐๐๐ เท่ากับเจ้านายภาคเหนือ กำนันศักดินา ๔๐๐ ผู้ใหญ่บ้าน ศักดินา ๓๐๐ การให้เจ้าเมือง กรมการเมืองท้องถิ่นเหล่านี้ยอมรับและเข้ามาอยู่ในระบบศักดินาของรัฐส่วนกลางนับว่าเป็นการย้ำให้เจ้าเมืองท้องถิ่นเหล่านี้ตระหนักถึงอำนาจของรัฐส่วนกลางได้เป็นอย่างดี มีการปรับปรุงท้องที่โดยรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑล ส่งข้าราชการยศระหว่างเสนาบดีกับเจ้าเมืองไปประจำมีราชการมณฑลละ ๑ คน นโยบายนี้ต้องการเลิกประเพณีกินเมืองซึ่งให้เจ้าเมืองเก็บรายได้เลี้ยงชีพเอาเองหมู่บ้านและเมืองในภูมิภาคนี้จึงอยู่ภายใต้การปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลเช่นเดียวกับภาคอื่น

ในด้านศาสนานั้นเนื่องจากภาคอีสานมีความเชื่อพุทธศาสนาซึ่งเต็มไปด้วยคำสอนให้เชื่อในไสยศาสตร์ พุทธทำนายที่ทำให้ราษฎรเกิดการรวมตัว[๑๐๔] ทำให้รัฐส่วนกลางมีนโยบายที่จะปรับปรุงให้มีการสอนหลักธรรมะอย่างแท้จริงจึงได้มีการเผยแพร่ธรรมยุตินิกายซึ่งได้รับการสนับสนุนจากพระมหากษัตริย์เป็นอย่างยิ่ง[๑๐๕] ผู้ให้ความสนับสนุนสร้างวัด

ธรรมยุติสมัยนั้นมักเป็นเจ้าเมือง กรมการเมือง บรรดาบุตรหลานเจ้าเมืองได้มาทำการศึกษาเป็นจำนวนมากและผู้ที่มีความสามารถก็จะถูกส่งเข้ามาศึกษาที่กรุงเทพฯ ที่สำคัญก็วัดบวรนิเวศวิหารโดยจะนำเข้ามาอุปสมบททุก ๆ ๓ ปี[๑๐๖] ดังนั้นจะเห็นได้ว่าเจ้าเมืองท้องถิ่นได้ยอมรับอำนาจรัฐส่วนกลางโดยการปฏิบัติตามนโยบายจากกรุงเทพฯ มากกว่าภาคอื่น ๆ อำนาจเจ้าเมืองท้องถิ่นในภูมิภาคนี้ยอมแอกว่าเชื้อสายจากเจ้าและขุนนางลาวมิใช่เป็นเจ้าผู้ครองนครหรือกษัตริย์ดังหลวงพระบาง เวียงจันทน์ เชียงใหม่ เมืองในภาคอีสานส่วนใหญ่เกิดขึ้นจากการยกบ้านขึ้นเป็นเมืองในช่วงรัชกาลที่ ๓ - รัชกาลที่ ๔ นี่เอง[๑๐๗] มิใช่เมืองที่ตั้งขึ้นเพื่อเป็นราชธานี อาจกล่าวได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนำเอาศาสนามาช่วยในการควบคุมท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ด้านการศึกษาก็เป็นอีกวิธีหนึ่งที่รัฐส่วนกลางนำมาใช้ในการปกครองท้องถิ่นเพื่อความเป็นเอกภาพของชาติ โดยใน พ.ศ.๒๔๓๙ ให้มีการสอนภาษาไทยแทนการศึกษาแบบเดิมที่ใช้ตัวหนังสือลาวและเขมรเพื่อให้คนยิ่งสัมพันธ์ระหว่างประชาชนกับรัฐส่วนกลางเป็นอย่างใกล้ชิดยิ่งขึ้นโดยไม่ต้องผ่านผู้ปกครองท้องถิ่นเป็นการลดบทบาทและความสำคัญของชนชั้นนี้ลงและเพื่อทำให้พลเมืองแถบนี้รู้สึกตัวว่าเป็นไทยยิ่งขึ้น[๑๐๘] และเมื่อรัฐได้ตั้งโรงเรียนสอนการปกครองขึ้นที่จังหวัดอุดรธานีเมื่อ พ.ศ.๒๔๔๙ ปรากฏว่าบรรดาเจ้าเมือง กรมการเมือง ต่างยินดีส่งบุตรหลานมาเรียนเป็นจำนวนมาก[๑๐๙] เพราะเชื่อว่าเป็นวิธีทำให้เกิดความก้าวหน้าในชีวิต

๓.๒ หน้าที่ของหมู่บ้านที่มีต่อรัฐ

เนื่องจากในสังคมไทยถือว่าที่ดินทั่วพระราชอาณาจักรเป็นของพระมหากษัตริย์หากให้ราษฎรทำกินได้[๑๑๐] แต่ในทางปฏิบัติแล้วที่ดินเหล่านั้นอยู่ในครอบครองสามารถมีสิทธิทำกินได้ของชาวบ้านในหมู่บ้านนั้น ๆ อย่างไรก็ตามชาวบ้านไม่ได้เป็นเจ้าของอย่างแท้จริงไม่มีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สินส่วนตัวแต่ประการใด ลักษณะเช่นนี้ประชาชนจึงอยู่ในฐานะเป็นผู้เช่าต้องมีพันธะตอบแทนรัฐด้วยการถูกเกณฑ์แรงงานเสียส่วยและภาษี

การเกณฑ์แรงงาน แรงงานตามหมู่บ้านต่าง ๆ ได้อยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐโดยระบบไพร่และได้ใช้แรงงานเหล่านี้ด้วยวิธีเกณฑ์[๑๑๑] ซึ่งจะเกณฑ์เพื่อวัตถุประสงค์ใดก็ได้โดยอาจ

อาจเป็นการทำงานให้รัฐหรือขุนนางเช่นการก่อสร้างวัง วัด ทำสงคราม หาบหามสิ่งของ และอื่น ๆ การเกณฑ์แรงงานจึงเปรียบเสมือนกับระบบภาษีอากรโดยเก็บในรูปของแรงงานแทนที่จะเป็นเงิน[๑๑๒] การที่ชาวบ้านต้องถูกเกณฑ์แรงงานทำให้การประกอบอาชีพไม่ต่อเนื่องการพัฒนาความสามารถในวิธีการผลิตและการประกอบอาชีพจึงเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ยากโดยเฉพาะถ้าเป็นการเกณฑ์ในกรณีพิเศษ เช่น ทำสงคราม ซึ่งไม่มีกำหนดเวลาสิ้นสุด

ในสมัยอยุธยาคนในหมู่บ้านที่เป็นรายต้องถูกเกณฑ์แรงงานและอยู่ในวัยฉกรรจ์ปีละ ๖ เดือน สมัยรัชกาลที่ ๑ พ.ศ.๒๓๒๘ ลดเหลือ ๔ เดือน สมัยรัชกาลที่ ๒ พ.ศ.๒๓๕๓ ลดเหลือ ๓ เดือน[๑๑๓] แต่ถ้าไม่ต้องการทำงานก็สามารถเสียเงินแทนได้เป็นเงินปีละ ๑๘ บาท พ.ศ.๒๔๔๔ ลดเหลือ ๖ บาท[๑๑๔]

การเกณฑ์แรงงานปกติจะเกณฑ์ในฤดูแล้งซึ่งเป็นเวลาที่ชาวบ้านทำนาเสร็จเรียบร้อยแล้วแต่ในทางปฏิบัติบางครั้งเนื่องจาก ความเร่งด่วนของงานทำให้ไม่เป็นเช่นนั้น[๑๑๕] ผลก็คือชาวบ้านทำนาไม่ทันตามฤดูกาลทำให้ต้องประสบกับความอดอยากและแม้แต่การเกณฑ์ในฤดูแล้งก็ทำให้ชาวบ้านไม่มีโอกาสประกอบอาชีพอื่นนอกเหนือจากการทำนาไม่มีการพัฒนาความชำนาญในอาชีพเฉพาะอย่าง

นอกจากนี้บางครั้งอาจเกิดจากการเกณฑ์ซ้ำคนเดิมได้ ดังนั้นหมู่บ้านจึงมีบัญชีโดยเขียนข้อบังคับสำหรับหมู่บ้านไว้รอบปลองไม้ไผ่เมื่อถึงเวรใครจ่าบ้าน (ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน) ก็นำไปให้คานเพื่อให้รู้ว่าตนถูกเกณฑ์[๑๑๖] การเกณฑ์จะหมุนเวียนไปโดยเกณฑ์ครั้งละ ๓-๔ ครัวเรือน บางครั้งถึง ๑๐ ครัวเรือน เมื่อมีเกณฑ์ครั้งต่อไปก็เกณฑ์คนในครัวอื่นต่อไปเวียนไปจนกว่าจะครบ[๑๑๗]

การเกณฑ์แรงงานยังก่อให้เกิดปัญหาในการพัฒนาวิธีการผลิต คือไม่มีโอกาสค้นคิดหรือแสดงความสามารถเพราะกลัวการถูกเกณฑ์เข้าเป็นคนหลวงต้องห่างครอบครัว ห่างหมู่บ้านของตน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยรับสั่งกับ ดร. เฮาส์ ว่า "...ผู้ใดจะทำการอะไรใหม่ ๆ ในสมัยนั้นจะต้องทำในที่ซ่อนเร้นเพราะถ้ากษัตริย์รู้เข้าก็จะเรียกตัวบุคคลเหล่านี้ไปรับราชการหมดเพื่อป้องกันมิให้บุคคลเหล่านี้ทำการกบฏต่อไป..."[๑๑๘] จะเห็นความหวาดกลัวของชาวบ้านได้ชัดเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด

ให้ตั้งกองช่างไหมขึ้นที่นครราชสีมาแล้วให้นำความรู้มาสอนวิธีปลูกหม่อน ไหม ทอผ้า เพื่อให้ได้คุณภาพดีขึ้น ปรากฏว่าไม่มีผู้มาสมัครเรียนเนื่องจากมีข่าวเล่าลือว่าต้องตกเป็นทาสหลวง ไหมที่สาวได้ก็ต้องเป็นของหลวง[๑๑๙]

กล่าวได้ว่าการเกณฑ์แรงงานได้ทำให้ชาวบ้านไม่มีอิสรภาพและไม่สามารถที่จะทำการค้าได้โดยสะดวก ส่วนช่างและนักประดิษฐ์พื้นเมืองก็ถูกเกณฑ์ไปทำงานในราชสำนักจึงทำให้บุคคลเหล่านี้หมดโอกาสที่จะดำเนินอาชีพโดยอิสระเป็นช่างฝีมือในท้องถิ่นที่จะพัฒนาชุมชนหมู่บ้านของตน เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาขึ้นเป็นเศรษฐกิจที่มีการผลิตเพื่อตลาด[๑๒๐]

หน้าที่อีกประการหนึ่งของหมู่บ้านที่มีต่อรัฐ คือการส่งส่วยซึ่งมีอยู่ ๒ ชนิด คือ ส่งเป็นสิ่งของและเป็นเงินตรา โดยเรียกเก็บจากบุคคลซึ่งไม่ต้องการเข้าประจำการแต่ยอมส่งสิ่งของที่ทางราชการต้องการใช้คือส่งเงินตรามาแทน[๑๒๑] สิ่งของที่ส่งมักเป็นทรัพยากรในท้องถิ่นนั้น ๆ ซึ่งมักเป็นของมีราคาและน้ำหนักไม่มาก เช่น ไหมจากยโสธร ชนบท ฯลฯ[๑๒๒] ในการส่งส่วยโดยเฉพาะที่เป็นสิ่งของนั้นจะใช้พรรทุกด้วยโคต่างจากภาคอีสานลงมาสระบุรีแล้วจึงเข้ากรุงเทพฯ การส่งส่วยแต่ละครั้งจะเป็นขบวนใหญ่ เช่น เมื่อ พ.ศ.๒๓๔๒ พระจันท์สุริวงเจ้าเมืองมุกดาหารให้คนคุมส่วยซึ่งประกอบไปด้วยเรือสี่ผึ้งนำรักมาส่งนั้นต้องใช้โคต่างถึง ๒๘๓ ตัว ช้างพลายพัง ๘ เชือก คน ๙๖ คน[๑๒๓] การส่งส่วยซึ่งเป็นทรัพยากรในท้องถิ่นนี้มีความสำคัญต่อการค้าด้วยโดยรัฐส่วนกลางได้นำส่วยเหล่านี้เป็นสินค้าทำการค้ากับต่างประเทศโดยเฉพาะกับจีน[๑๒๔] การส่งส่วยนี้ถือเป็นเรื่องสำคัญ มากจะต้องเร่งส่งให้หมดภายในเดือนห้าและจะต้องส่งให้ครบถ้วนไม่ครบเจ้าเมือง กรมการ นายหมวด นายกองจะต้องถูกลงโทษ ถ้าหากไม่สามารถส่งของส่วยนั้นได้ครบจะต้องส่งเงินแทนโดยคิดตามราคาที่ราษฎรซื้อขายกัน[๑๒๕] หรือส่งสิ่งของอื่นแทนได้ เช่น เมืองสุรรณภูมิ นครพนม อุบลราชธานี สกลนคร สุรินทร์ เมืองขึ้นกาฬสินธุ์ รัตนบุรี ส่งกระบือแทนส่วย ๑,๑๙๙ ตัว ทำให้ภูมิภาคนี้ต้องเสียแรงงานการผลิตไปมาก[๑๒๖] ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทำการค้ากับตะวันตกทำให้ต้องการเงินตราเพื่อซื้อสิ่งของจึงมีนโยบายให้ส่วยเป็นเงิน[๑๒๗] นอกจากนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงมีนโยบายในการลดอัตราภาษีและยกเลิกความสัมพันธ์เกี่ยวกับการค้าขายกับต่างประเทศ

ค้ากับต่างประเทศทางไทยด้วย เรว ซึ่งเป็นส่วยที่สำคัญของภาคอีสานและเป็นสินค้าที่จีนรับซื้อ
ึ่งลดความสำคัญลงทำให้รัฐส่วนกลางมีนโยบายให้ชายเรวภายในภูมิภาคนี้แล้วส่งส่วยเป็นเงิน
ราไปแทน โดยคิดราคาประมาณหาบละ ๕ ตำลึง[๑๒๘] หรือส่งเป็นส่งของมีค่าอื่น ๆ แทน
ช่น ทองคำ งาช้าง[๑๒๙]

วิธีการเก็บส่วยทำได้หลายวิธี เช่นเก็บเป็นรายบุคคลซึ่งเป็นการเก็บส่วยประจำปี[๑๓๐]
ะมีการกำหนดอัตราแตกต่างกันไปตามท้องที่และชนิดสิ่งของ เช่น เลกเมืองหนองคาย
อนแกนส่งส่วยไม้กนละ ๒ ต้นตอปี หรือส่งส่วยเรว ๓ คนต่อหาบ ส่วยรักกนละ ๑๔
ะนาน[๑๓๑] บางครั้งก็เก็บเป็นกองหรือเป็นหมู่บ้าน[๑๓๒] จึงเป็นลักษณะเฉพาะเฉลี่ยและหมู่บ้านมี
ฐานะเป็นหน่วยในการเสียภาษีด้วย

สำหรับชนกลุ่มน้อยที่เข้ามาอยู่อาศัย เช่น ข่า ไทยเหนือซึ่งเข้ามาอยู่ที่หนองคาย
นั้นเดิมไม่ได้ถูกรีดนาทาเร้นแต่เพียงแต่เก็บเงินส่วยกนละเฟื้องหรือคนละสลึง บางทีก็ไม่ได้เก็บแต่ขอให้
ส่งสิ่งของต่าง ๆ ที่หาได้ในท้องถิ่นนั้นมาใช้ในราชการ เช่น หวาย ปอ เนื่องจากถ้าเก็บ
ส่วยหรือใช้ราชการมากเกินไปก็มักจะหลบหนีเข้าป่าไปซึ่งในรัชกาลที่ ๕ มีนโยบายที่จะจัด
ก็เจ้าเมือง ท้าวเพี้ย ๑ ส่วนและพูดเกลี้ยกล่อม ๒ ส่วน[๑๓๔] การเก็บส่วยในระดับ
มู่บ้านนั้นผู้ใหญ่บ้านจะประกาศให้ทราบโดยการตีเกราะประชุมแล้วกล่าวว่า "...วันนี้เขาให้
สียส่วย ใครมี เสีย ใครไม่มีให้หา..."[๑๓๕] และมักจะเก็บประมาณเดือน ๖ ซึ่งเป็น
ระยะที่ชาวบ้านต้องกลับมาทำนาจึงหลีกเลี่ยงได้ยาก การส่งบางครั้งชาวบ้านนำมาส่งเอง
ช่นที่จังหวัดเลย นายมา ประเสริฐสุข เล่าว่า นำมาส่งที่บ้านเจ้าเมือง กรมการเมือง
จะมีการตรวจชื่อด้วยโดยเข้ามาราวเดือน ๑๒ ถือโอกาสมาฟังเทศน์มหาชาติแล้วกลับไปเล่า
ห้คนในหมู่บ้านฟังถือว่าเป็นการได้บุญและถือโอกาสพักที่วัดด้วย ส่วนอาหารนั้นนำมารับประทาน
อง[๑๓๖] อย่างไรก็ตาม การเก็บส่วยนั้นเป็นสิ่งที่มีปัญหามาก บางครั้งไม่มีสิ่งของ บางครั้ง
ก็บแล้วเจ้าเมือง กรมการก็เอามาใช้สอยส่วนตัวทำให้ส่วยค้าง เช่น เมืองสหัสขันธ์ค้างอยู่
าราชบุตรถึง ๒๒๙ ชั่ง ๑๒ ตำลึง ๑ บาท[๑๓๗] บางครั้งเก็บซ้ำหลายครั้งทำให้ราษฎร
เดือดร้อน ปัญหาเหล่านี้ทำให้รัฐส่วนกลางต้องส่งข้าหลวงขึ้นมาเร่งรัดและตรวจสอบแก้ปัญหา

ราษฎรในฐานะที่เป็นไพร่ต้องส่งส่วยนี้ก็ได้รับความทุกข์ยากลำบากมากเนื่องจากในภูมิภาคนี้ทรัพยากรได้แก่ของป่า แร่ธาตุต่าง ๆ ซึ่งใช้เป็นส่วยและสินค้าตกอดมาเริ่มหมดไป เช่น ไพร่หลวงส่วยทองและครั่งเมืองพิไชย เพชรบูรณ์ หนองคาย หล่มสัก หาทองและครั่งส่งไม่ได้จึงต้องทำการค้าขายหาเงินมาส่งแทน ซึ่งส่วนใหญ่ใช้วิธีค้าสัตว์ได้แก่ โค กระบือ สุกร[๑๓๘] โดยเฉพาะชาวข่าซึ่งเป็นกลุ่มชนที่ล้าหลังยังชีพด้วยการทำไร่เลื่อนลอยหาของป่าและล่าสัตว์ การเสียส่วยยิ่งเป็นภาระหนักอึ้งจนบางครั้งไม่มีจะเสียส่วยจึงขอเอากบมาส่งแทน[๑๓๙]

ต่อมาในปี พ.ศ.๒๔๔๔ รัฐได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติเก็บเงินค่าราชการโดยมีอัตราสูงสุดปีละ ๖ บาทสำหรับชายฉกรรจ์ซึ่งมีอายุระหว่าง ๑๘-๖๐ ปี[๑๔๐] และได้ประกาศใช้ในมณฑลต่าง ๆ ไปตามลำดับ เช่น พ.ศ.๒๔๔๖ ประกาศใช้ในมณฑลอุดร พ.ศ.๒๔๕๔ ประกาศใช้ในมณฑลอุบลราชธานีเป็นต้น อัตราที่เก็บจะแตกต่างกันไปตามท้องที่และสถานการณ์การผลิตในขณะนั้นแต่โดยทั่วไปแล้วให้เก็บคนละ ๔ บาท[๑๔๑] การเสียเงินปีละ ๔ บาทนี้นับว่าเป็นภาระหนักของประชาชน นายทอง โสบุญ ให้ความเห็นว่า "...๔ บาทหายากเหลือเกิน..."[๑๔๒] ปรากฏว่าราษฎรส่วนใหญ่ไม่มีเงินเสียจึงขอทำงานแทนซึ่งชาวบ้านเรียกกันว่า "ไปเป็นอนาถา" ใช้เวลาประมาณ ๑๐-๑๕ วัน โดยนำอาหารไปรับประทานเองและทำงานตามที่กรมการเมืองสั่ง งานที่ทำส่วนมากเป็นการทำถนน ขุดคลองเป็นต้น งานเหล่านี้มักทำอยู่ในตัวเมืองไม่ได้ทำกะไรสำหรับหมู่บ้าน[๑๔๓] การไปทำงานแทนการเสียเงินนี้บางครั้งมีเป็นจำนวนมาก เช่น พ.ศ.๒๔๖๔ มณฑลอุดรมีผู้เสียเงิน ๗๗ คน ในขณะที่มาทำงานโยธาถึง ๕๐๖ คน[๑๔๔]

นอกจากนี้แล้วชาวบ้านยังต้องเสียภาษีให้กับรัฐด้วยได้แก่ การเสียค่าบำ[๑๔๕] สินค้าเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ โดยการชักส่วนเช่นเกลือ ยาสูบ เก็บ ๑๐ ชัก ๑ ปลาบึก ๒๔ บาทชัก ๘ บาทเป็นต้น[๑๔๖] การตั้งด่านเก็บภาษีตามเส้นทางการค้าเป็นการเก็บภาษีซ้ำซ้อนซึ่งทำลายความพยายามที่จะทำการค้าได้ดังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่า "...การเก็บภาษีอากรของเราบางอย่างจึงกลายเป็นห้ามความเจริญของสินค้าในเมืองเราเองมิให้เจริญขึ้นได้และเปิดทางให้พ่อค้านำเอาสินค้าของเมืองต่างประเทศซึ่งเป็นสินค้าที่มีอยู่ในประเทศเราเองเข้ามาจำหน่ายได้..."[๑๔๗] การมีเจ้าภาษี การกำหนดอัตราภาษีสูง

ก็ทำให้มีปัญหาในการผลิตได้[๑๔๘] เจ้าเมือง กรมการเมืองบางแห่ง เช่น สกลนคร ก็ได้ขอทำอากรชี้ผึ้งด้วยทำให้อำนาจของเจ้าภาษีสูงมากยิ่งขึ้น

จากพันธะที่มีต่อรัฐทั้งในรูปของการเสียส่วย เกณฑ์แรงงานและเสียภาษี สำหรับชุมชนซึ่งมีการผลิตพอยังชีพและมีส่วนเกินเหลืออยู่น้อยมากนี้ทำให้พันธะเหล่านี้เป็นภาระอันหนักยิ่งสำหรับชาวบ้าน ส่วนเกินที่เหลืออยู่น้อยนี้ถูกส่งเข้าสู่ท้องพระคลังทำให้ไม่มีโอกาสเกิดทุนขึ้นภายในหมู่บ้าน ไม่มีการเปลี่ยนแปลงประสิทธิภาพในการผลิต ชาวบ้านไม่มีโอกาสและอิสระในการประกอบอาชีพอย่างแท้จริง การควบคุมแรงงานเป็นสิ่งที่รัฐมีนำตาจอย่างแท้จริงเพื่อตอบสนองความต้องการของรัฐ ชุมชนหมู่บ้านจึงขาดความเป็นอิสระในตัวเอง การที่รัฐเกณฑ์แรงงานทำงานสาธารณะต่าง ๆ ก็ไม่ได้ตอบสนองความต้องการในระดับหมู่บ้านเลยทำให้การเจริญเติบโตของหมู่บ้านเป็นไปอย่างเชื่องช้า การจัดเก็บภาษีที่ซ้ำซ้อนก็ทำให้ราษฎรขาดแรงจูงใจในการปรับปรุงวิธีการผลิต[๑๔๙] และเมื่อเกิดวิกฤตการณ์ทางธรรมชาติคือฝนแล้ง ซึ่งเกิดขึ้นมากในภูมิภาคนี้ทำให้การผลิตข้าวไม่ได้ผล ราษฎรก็ต้องช่วยตัวเองเป็นส่วนใหญ่ด้วยการกินเผือก มัน กลอย หมากสี[๑๕๐] และเดินทางไปหาข้าวยังท้องถิ่นอื่นไกล ๆ ด้วยความยากลำบาก จากสภาพชุมชนหมู่บ้านที่มีการผลิตพอยังชีพและต้องถูกรัฐดูดซับส่วนเกินออกไปประกอบทั้งต้องประสบกับภาวะฝนแล้งเสมอจึงทำให้การผลิตมีปัญหามากยิ่งขึ้น จากสภาวะเช่นนี้จึงเป็นที่น่าสนใจว่าชาวบ้านในหมู่บ้านต่าง ๆ มีปฏิกิริยาอย่างไร

๓.๓ ปฏิกิริยาของหมู่บ้านที่มีต่ออำนาจรัฐ

จากการที่หมู่บ้านต้องมีพันธะกับอำนาจรัฐโดยการเป็นหน่วยการผลิตที่สำคัญ การควบคุมแรงงานและการส่งส่วยเสียภาษีให้แก่รัฐในขณะที่หมู่บ้านผลิตพอยังชีพ ส่วนเกินของหมู่บ้านที่ส่งออกไปไม่ได้ย้อนกลับมาเป็นประโยชน์แก่คนในหมู่บ้านต่าง ๆ นอกจากการที่รัฐให้ความคุ้มครองป้องกันผู้รุกรานจากภายนอกประกอบกับความปรวนแปรของสิ่งแวดล้อมซึ่งเกิดขึ้นเสมอ เช่น ฝนแล้งทำให้ชาวบ้านมีปฏิกิริยาและวิธีแก้ปัญหาหลายวิธีโดยการร่วงเรียน บางกลุ่มหลีกเลี่ยงเช่น เข้านับถือศาสนากริสต์นิกายโรมันคาธอลิกโดยหลังให้บาดหลวงคุ้มครองซึ่งเจ้าเมือง กรมการเมืองก็มักจะไม่ทำอะไรรุนแรงเพราะเกรงจะเป็นปัญหากับต่างประเทศ[๑๕๑] สัตว์เลี้ยง เช่น

ช้าง โค กระบือซึ่งมักถูกเกณฑ์และถ้าเจ็บป่วยสูญหาย ล้มตายก็จะไม่ได้รับเงินชดใช้ใด ๆ ดังนั้นราษฎรจึงพากันขายเสีย[๑๕๒] ราษฎรบางคนสักเลกตนเอง[๑๕๓] และหลีเลี่ยงด้วยวิธีต่าง ๆ เช่นที่บ้านดงหลวงได้มีการหลีกเลี่ยงเสียเงินค่าราชการเนื่องจากไม่ค่อยมีกรมการเมืองคนใดเข้ามาในหมู่บ้าน ดังนั้น ชาวบ้านจึงระบุชื่อผู้เสียเงินเพียงคนเดียวแล้วรวมกันคนในหมู่บ้านอีก ๓ คนเฉลี่ยกันคนละ ๑ บาท ผู้ใหญ่บ้านซึ่งทำหน้าที่สำรวจบัญชีผู้คนและทำงานในฐานะตัวแทนรัฐแต่ในขณะเดียวกันก็เป็นคนในหมู่บ้านจึงมีส่วนในการประนีประนอมเพราะคนในหมู่บ้านยากจนมาก วิธีการผลิตยังล้าหลัง ต่อมาเมื่อมีการจัดการปกครองแบบมณฑลภิบาลแล้วนายอำเภอได้เข้ามาในหมู่บ้านตรวจบัญชีผู้คนจึงปรับผู้ไม่มีชื่อให้เสียค่าราชการใหม่[๑๕๔] บางคนก็ใช้วิธีอพยพหลบหนี เช่นผู้ที่มีเกียน โคต่าง ม้า เมื่อทราบว่ามีข้าหลวงมาจะรีบนำเอาสัตว์และพาหนะของตนไปซ่อนตามป่าเพราะกลัวถูกเกณฑ์ ในการเกณฑ์นั้นเจ้าของต้องไปด้วยทำให้เสียเวลาทำกิน บางทีเกวียนที่รับจ้างขนของให้ชาวจีนเมื่อได้ข่าวว่าข้าหลวงอยู่ที่บ้านก็จะหยุดพักหลบจนกว่าข้าหลวงจะไป ปรากฏว่าบางคนพากันหลบซ่อนอยู่ตามป่าจนล้มตายก็มี[๑๕๕] และวิธีรุนแรงที่สุดก็คือการต่อสู้กับรัฐโดยตรงเช่นเมื่อหลบหนีการเกณฑ์นั้นเจ้าของต้องไปด้วยทำให้เสียเวลาทำกิน บางทีเกวียนที่รับจ้างขนของให้ชาวจีนเมื่อได้ข่าวว่าข้าหลวง

มาอยู่ที่บ้านก็จะหยุดพักหลบจนกว่าข้าหลวงจะไป ปรากฏว่าบางคนพากันหลบซ่อนอยู่ตามป่าจนล้มตายก็มี[๑๕๕] และวิธีรุนแรงที่สุดคือการต่อสู้กับรัฐโดยตรงเช่นเมื่อหลบหนีการเกณฑ์ ข้าหลวงจึงจัดกำลังออกนำจับราษฎรก็จะรวมกำลังทำการต่อสู้ บางครั้งเป็นจำนวนมากนับร้อยครอบครัว[๑๕๖]

นอกจากนี้แล้วในภาคอีสานยังเกิดกรณีผู้มีบุญขึ้นจำนวนมากและกระจายทั่วไปทั้งภาค ได้แก่กรณีผู้มีบุญ พ.ศ. ๒๔๔๔ - ๒๔๔๕ ผ้มีบุญหนองหมากแก้ว และศึกสามบก เป็นต้น จุดมุ่งหมายเฉพาะหน้าของผู้มีบุญที่เกิดขึ้นแต่ละครั้งคือการเป็นอิสระจากการปกครองของไทย นายจารุบุตร เรืองสุวรรณ ผู้เชี่ยวชาญเรื่องอีสานถึงกับยืนยันว่าในกรณีกบถผู้มีบุญภาคอีสานทุกครั้ง จุดมุ่งหมายกอบกู้เอกราชของเวียงจันทน์เป็นจุดมุ่งหมายหลักของฝ่ายกบถเสมอ[๑๕๗] และปรากฏว่าในช่วงระยะเวลาก่อนที่จะเกิดกบถผู้มีบุญ พ.ศ. ๒๔๔๔ ๔ ๒๔๔๕ อีสานประสบกับปัญหาฝนแล้งติดต่อกันเป็นเวลา ๒-๓ ปี ชาวบ้านทำนาได้ไม่พอบริโภคจึงต้องอพยพไปอยู่ถิ่น

ซ้ายของแม่น้ำโขงหรือหาของป่ายังชีพในภาวะเช่นนี้พันธะที่ชาวบ้านต้องปฏิบัติต่อรัฐคือ ส่วยเกณฑ์แรงงาน ฯลฯ เป็นภาระที่หนักมากการใฝ่ฝันรอคอยการจุติลงมาของพระยาธรรมิกราชก็ดี พระศรีอาริยเมตไตรย์ก็ดี ล้วนสะท้อนให้เห็นความปารถนาของคนยากจนที่ต้องการโลกที่สมบูรณ์พูนสุขอย่างแรงกล้าซึ่งจะตรงข้ามกับสภาพปัจจุบันที่แร้นแค้นเพราะเพื่อให้หลุดพ้นจากพันธะการที่หนักยิ่งเช่นนี้จึงโน้มเอียงสู่การใช้กำลังกบฏ[๑๕๘] พ.ศ. ๒๔๖๗ เกิดผู้มีบุญขึ้นที่บ้านหมากแก้ว ตำบลปะอุ่นพุ อำเภอภูกระดึง จังหวัดเลย โดยมีนายบุญมา จัตุรัส เป็นหัวหน้า เหตุการณ์ครั้งนี้แม้จะถูกเจ้าหน้าที่ของรัฐบาลปราบลงอย่างรวดเร็ว แต่สาเหตุการเกิดผู้มีบุญในครั้งนี้ก็มีลักษณะคล้ายกับผู้มีบุญซึ่งเกิดขึ้นที่อื่นคือเนื่องจากปัญหาทางเศรษฐกิจและเชื้อชาติเป็นสำคัญผู้มีบุญใช้ความรู้สึกในเรื่องเชื้อชาติและให้เกิดการยอมรับโดยอ้างเป็นโอรสของเจ้าอนุวงศ์

สาเหตุการเกิดผู้มีบุญที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือกรมการเมืองท้องถิ่นต้องสูญเสียอำนาจ เนื่องจากรัฐส่วนกลางเข้าไปจัดการปกครองเช่นเมื่อกรมหลวงสรรพสิทธิประสงก็ทางให้ยกเลิกการปกครองแบบดั้งเดิมคืออาญาสี่แล้วตั้งตำแหน่งใหม่แทนคือตำแหน่งผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมืองเป็นต้น ทำให้กรมการเมืองที่ไม่ได้รับตำแหน่งไม่พอใจเช่นท้าวบุญจันน้องชายพระยาชุขันธ์จึงไปตั้งตัวเป็นผู้มีบุญที่เขาบรรทัด เขตเมืองชุขันธ์ มีคนเข้าด้วยถึง ๖,๐๐๐ คน[๑๕๙] การเกิดกบฏผู้มีบุญในปี ๒๔๔๕ นี้ ไคฟ์ มีความเห็นว่าเกิดขึ้นเนื่องจากไม่พอใจข้าราชการไทยนำเอาวิถีชีวิตแบบใหม่ไปปลูกฝังให้คนทำวัฒนธรรมไทยไปให้ปฏิบัติทั้งที่มีวัฒนธรรมอยู่เป็นวิถีชีวิตของตนอยู่แล้ว[๑๖๐] ดังเช่นเจ้าเมืองอำนาจเจริญคนแรกนั้นเกลียดชังคนไทยและจริยธรรมเนียมไทยมาก เมื่อถึงแก่กรรมไปถูกเชิญมาเป็นผีมเหศักย์ พระสงฆ์รูปใดจะอ่านสวดทำนองให้เหมือนภาษาไทยไม่ได้เลยเพราะจะมีอาการเจ็บเป็นไปต่าง ๆ[๑๖๑] ส่วนกรณีกบฏผีบุญ[๑๖๒] ซึ่งเกิดขึ้นที่บ้านสะอาด ตำบลสะอาด อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น ในช่วงที่ระยะเวลาที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเป็นข้าหลวงต่างพระองค์ ที่จังหวัดอุดรธานีนั้นเป็นการต่อสู้ของชาวบ้านกับรัฐด้วยสาเหตุทางเศรษฐกิจโดยตรง ไม่ต้องใช้ความเชื่อเรื่องพระศรีอาริย์มารวมกำลัง เป็นการพัฒนาการต่อสู้ขึ้นมาอีกระดับหนึ่ง หมู่บ้านนี้ทำการผลิตทั้งเกษตรกรรมและอุตสาหกรรม มีลักษณะการผลิตพอยังชีพมีการค้าขายน้อยมากดังนั้นเมื่อชาวต้องเสียส่วยเป็นเงินตราซึ่งต้องนำไปเสียที่นครราชสีมาจึงเป็นภาระสำหรับชาวบ้านมากจึงไม่ยอม

เสียส่วยเป็นเวลา ๓ ปีจนกระทั่งกองทหารโดยรับสั่งของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมมาจากบ้านทุ่งซึ่งอยู่ห่างจากที่เกิดเหตุ ๔๐ กม. และได้ยังตะลุมบอนกันอยู่ ๓-๕ วัน จึงถูกทหารปราบได้

การต้องเสียส่วยเป็นเงินตราในเศรษฐกิจพอยังชีพ มีการซื้อขายแบบแลกเปลี่ยนมากจึงเป็นความเดือดร้อนอย่างหนึ่ง เงินตราเป็นสิ่งที่หาได้ยาก ระบบการเก็บส่วยของรัฐส่วนกลางจึงไม่สัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจในหมู่บ้านภาคอีสาน ในขณะที่ระบบการเก็บส่วยของลาวซึ่งเก็บเป็นสิ่งของตามธรรมเนียม "ฮีตผ้าขาวลาวเวียง"[๑๖๓] นั้นสอดคล้องกับระบบเศรษฐกิจในภูมิภาคนี้มากกว่า

จากการที่รัฐเข้าควบคุมหมู่บ้านและหัวเมืองทางภาคอีสานทำให้ชุมชนท้องถิ่นไม่สามารถสะสมอำนาจขึ้นเพื่อท้าทายอำนาจได้สำเร็จ เมืองต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นมีได้พัฒนาขึ้นมาจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจแต่เป็นเมืองทางด้านการปกครอง ดังนั้นจึงไม่มีการพัฒนาการของเมืองการค้า เมืองหัตถกรรม เมืองอุตสาหกรรมขึ้นในภูมิภาคนี้ ซึ่งจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหรือขยายตัว การผลิตในภาคเกษตรกรรมและหัตถกรรมของหมู่บ้านยังคงมีการผลิตพอยังชีพ ผู้คนในหมู่บ้านมีวิธีการผลิตแบบง่าย ๆ และขึ้นกับธรรมชาติมากทั้งการทำนา ทำเกลือ ปั่นฝ้อทอผ้า ตลอดทั้งการทำหัตถกรรมอื่น ๆ ซึ่งทำเป็นครั้งคราวเมื่อว่างจากการทำนาแล้ว ช่วงระยะเวลาในการทำนาจึงเป็นช่วงสั้น ๆ ดังนั้นจึงเป็นการผลิตเพื่อใช้ในครัวเรือนเป็นสำคัญ อาจมีเหลือเพื่อเสียภาษีและทำบุญบ้าง จึงไม่มีโอกาสที่จะนำไปสู่ความชำนาญและพัฒนาวิธีการผลิต เครื่องมือการผลิตได้

ภาระของผู้คนในหมู่บ้านมีมากยิ่งขึ้นสำหรับสังคมที่ทำการผลิตพอยังชีพ มีการค้าขายและใช้เงินตราน้อยเมื่อรัฐส่วนกลางให้ส่งส่วนเป็นเงินตราเนื่องจากมีนโยบายค้าขายกับตะวันตก ทำให้ชาวบ้านมีปัญหาคือไม่มีเงินเสียต้องขอทำงานโยธาแทนเป็นจำนวนมาก ซึ่งปัญหานี้บางครั้งก็นำไปสู่การต่อต้านอำนาจรัฐได้ โดยเฉพาะในปีที่ประสบความล้มเหลวในการผลิต พันธะที่ชาวบ้านต้องเสียส่วยให้กับรัฐยังมีตลอดมา แม้จะเลิกไพร่และทาสแล้วก็ตามชาวบ้านก็ยังต้องเสียเงินค่าราชการอยู่ ต่อมา พ.ศ.๒๔๔๒ ได้เปลี่ยนมาเก็บเงินรัชชูปการและเพิ่งเลิกไปเมื่อ พ.ศ.๒๔๙๑ ชาวบ้านจึงมีพันธะต้องส่งส่วนเสียภาษีให้รัฐตลอดมา โดยเปลี่ยนเพียงรูปแบบเท่านั้น

กล่าวโดยสรุปแล้วจะเห็นว่า รัฐส่วนกลางได้เข้ามามีอำนาจเหนือหมู่บ้านในภูมิภาคนี้โดยผ่านทางเจ้าเมือง กรมการเมืองท้องถิ่น ตลอดจนตาแสงและผู้ใหญ่บ้าน ต่อมาเมื่อมีการปฏิรูปการปกครองเป็นแบบสุขาภิบาลแล้ว ปู่บ้านเหล่านี้ก็อยู่ภายใต้อำนาจรัฐส่วนกลางยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตามเป็นที่น่าสังเกตว่า แม้อำนาจรัฐส่วนกลางจะเข้ามามีอำนาจเหนือหมู่บ้านก็ตาม แต่มิได้เข้าไปดำเนินการใด ภายในหมู่บ้านเองทั้งหมด แต่ดำเนินการผ่านผู้ใหญ่บ้านเพื่อดึงส่วนเกินออกไป ดังนั้นหมู่บ้านจึงไม่มีการเปลี่ยนแปลงในระดับพื้นฐาน ชาวบ้านยังคงมีวิถีชีวิตเช่นเดิม วิธีการผลิตและเครื่องมือการผลิตมีการเปลี่ยนแปลงน้อยมากแม้ภายหลังการปฏิรูปการปกครองแล้ว รัฐไม่ได้เข้าไปเปลี่ยนวิธีการผลิตและไม่ได้สร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้น และไม่ได้ทำให้วิถีชีวิตดีขึ้น ชาวบ้านจึงต้องพึ่งตนเอง ทำให้วาบัสนิยัดั้งเดิมของผู้คนยังคงอยู่ต่อไป

สิ่งที่เปลี่ยนไปบ้างคือชาวบ้านต้องรับภาระต่อรัฐเพิ่มขึ้นและเริ่มมีลักษณะการเป็นชนชั้นขึ้น ซึ่งเห็นได้ชัดคือความแตกต่างระหว่างชนชั้นปกครองกับชาวบ้าน

จากการเปลี่ยนแปลงอย่างเชื่องช้าของหมู่บ้านนี้ ส่วนหนึ่งที่สำคัญก็จะเป็นเพราะการที่หมู่บ้านต้องเสียส่วนเกินให้กับรัฐตลอดมา ทั้งในรูปส่งของ เงินตราและแรงงาน ทำให้มีทุนเหลืออยู่ภายในหมู่บ้านน้อยมาก ทุนที่มีอยู่เพียงเล็กน้อยนี้ก็มีอยู่อย่างกระจัดกระจาย จึงยากที่จะมีการลงทุนเพื่อกิจการใดได้ ตลอดทั้งการที่แรงงานไม่มีอิสระทำให้ไม่มีเวลาและโอกาสที่จะประกอบอาชีพของตนอย่างเต็มที่ จึงทำให้ไม่มีการพัฒนาวิธีการผลิต

๔. หมู่บ้านกับการขยายตัวทางการค้า

หมู่บ้านกับการค้า ลักษณะการค้าเดิมของหมู่บ้านในภาคอีสานเป็นกิจการขนาดเล็กระหว่างหมู่บ้านต่อหมู่บ้านเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งมีทั้งในรูปของการแลกเปลี่ยนสิ่งของต่อสิ่งของและการใช้เงินตรา การค้าที่เกิดขึ้นจึงเป็นสิ่งที่ตอบสนองความต้องการบางประการของชาวบ้านเท่านั้น มิได้มีลักษณะการค้าที่สร้างผลกำไรและสะสมทุน การค้าเช่นนี้มีผลทำให้การผลิตพอยังชีพในหมู่บ้านคงอยู่ต่อไป

การที่หมู่บ้านมีการผลิตพอยังชีพทำให้ส่วนเกินเหลืออยู่น้อยมาก ส่วนเกินที่เหลืออยู่น้อยนี้ต้องส่งให้รัฐตามพันธะในรูปของส่วยจึงแทบจะไม่เหลือส่วนเกินในหมู่บ้านเลย บางครั้งชาวบ้านต้องอาศัยไปหาของป่าเพื่อส่งส่วยให้รัฐและบางปีที่เกิดวิกฤตการณ์ทางธรรมชาติ ได้แก่ ฝนแล้ง น้ำท่วม ชาวบ้านก็ถึงกับอดยากต้องอพยพเคลื่อนย้ายหาอาหารจากหมู่บ้านอื่นและหาของป่ามาเลี้ยงชีวิต

ของป่าต่าง ๆ ได้แก่ เร่ว น้ำรัก หนังสัตว์ เขาสัตว์ ครั่ง ฯลฯ ซึ่งส่งส่วยให้กับรัฐได้ เป็นสินค้าสำคัญในการค้ากับต่างประเทศโดยเฉพาะการค้ากับประเทศจีน[๑๖๕] กล่าวได้ว่าระยะแรกการค้ามีลักษณะคู่เคียงกับการส่งส่วย นอกจากนี้ยังมีการค้าของชาวบ้านด้วยโดยเน้นการค้าระหว่างหมู่บ้านในรูปของการแลกของต่อของหรืออาจซื้อขายด้วยเงินน้อย และการค้างทางไกลที่สำคัญมากสำหรับภูมิภาคนี้ก็คือการค้าโค กระบือซึ่งส่วนมากจะต้องลงมาขายภาคกลาง การค้าเช่นนี้มีลักษณะเป็นการค้าชั่วคราวปีละครั้งหลังจากการทำนาเสร็จแล้ว ตลอดทั้งชาวบ้านต้องถูกเกณฑ์แรงงานตามพันธะที่มีต่อรัฐทำให้มีข้อจำกัดในเรื่องเวลามาก ชาวบ้านจึงยากที่จะมีโอกาสทำการค้าได้ตลอดทั้งปี เศรษฐกิจของคนในท้องถิ่นอยู่ในวงจำกัดเป็นการผลิตพอยังชีพและหาส่วนเกินเพื่อส่งส่วย

ดังนั้นในขณะที่ชาวบ้านไม่มีอิสระที่จะทำการค้าอย่างเต็มที่เนื่องจากพันธะที่มีต่อรัฐตลอดทั้งความจำเป็นในการทำนา ทำให้ชาวจีนเข้าสู่ช่องว่างในระบบเศรษฐกิจไทยได้เป็นอย่างดี การเข้าสู่การค้าของชาวจีนนั้นชาวจีนได้เริ่มสะสมทุนโดยการรับซื้อของป่า เช่น ครั่ง หนังสัตว์ สีผึ้ง เร่ว แล้วนำไปขายนครราชสีมาและซื้อของต่างประเทศ ของจำของใช้ต่าง ๆ ที่มาจากกรุงเทพฯ กลับไปขายยังจังหวัดของตน[๑๖๖] และการสะสมทุนทำได้ดีที่สุดก็คือการประมูลเป็นเจ้าภาษีโรงต้มกลั่นสุราและนายอากรฝิ่น[๑๖๗] เช่น นายอุดม มกรเวส กล่าวว่าประมูลต้มกลั่นสุราโดยประมูลคราวละ ๒ ปี ลงทุนหนึ่งแสนปีเศษได้สองแสนกว่าแล้ว ชาวจีนที่เข้ามาทำการค้าประมูลเป็นเจ้าภาษีในภาคอีสานนี้ส่วนใหญ่มีบรรพบุรุษตั้งรกรากค้าขายหรือทำการเกษตรอยู่ในกรุงเทพฯ หรือจังหวัดอื่น ๆ ในภาคกลางอยู่แล้วจึงมีทุนเพื่อจะมาประมูลแสวงหากำไรได้มั่งคั่งต่อไปได้ แต่ในกรณีที่มาจากเมืองจีนโดยตรงก็ต้องมีคนรู้จักหรือเครือญาติอยู่ที่นครราชสีมาหรือในจังหวัดที่ตนจะไปอยู่แล้วได้รับความช่วยเหลือโดยให้ยืมเงินทุน หรือ

ให้สินเชื่อโดยนำสินค้าไปจำหน่ายก่อนได้[๑๖๘] นอกจากนี้ยังมีความสัมพันธ์กับข้าราชการโดยให้คำแนะนำชี้แนะช่องทางในการทำมาหากิน[๑๖๙] บางครั้งก็ได้จากการรับซื้อของโจร เช่น โกกระบือ[๑๗๐] ทุนของชาวจีนจึงเป็นทุนที่สร้างขึ้นภายในประเทศไทยมิได้มีการนำเอาทุนมาจากประเทศจีนแต่ประการใด

การค้าในภาคอีสานซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ที่นครราชสีมา เมืองนี้จึงเป็นเมืองที่ชาวจีนเข้ามาอยู่อาศัยทำการค้าขายมากที่สุด[๑๗๑] ชาวจีนจะอาศัยอยู่ประตูตะวันตกทั้งสองข้างถนน มีตลาดขายผ้าขาวดำ ผ้าเทศ ผ้าลาว พาหนะที่ใช้ขนส่งสินค้าอาศัยเกวียนและโคต่างโดยเกวียนนั้นสำหรับไปรับสินค้าจากหัวเมืองชายตะวันออกและเขมรส่วนโคต่างนั้นใช้บรรทุกสินค้าจากปากเพรียว เสาไห้[๑๗๒] เมื่อสินค้าเหล่านี้ไปถึงนครราชสีมาแล้วจึงกระจายไปยังจังหวัดต่าง ๆ ในภูมิภาคนี้โดยโคต่าง เกวียน ทางน้ำคือแม่น้ำมูล ซึ่งสำหรับการขนส่งทางน้ำนั้นจะใช้ลงที่ท้ายช่างพาหนะที่ใช้คือเรือกลไฟ ซึ่งเรือเหล่านี้จะเดินได้เฉพาะฤดูฝนเท่านั้นเพราะในฤดูแล้งน้ำมูลตื้นเขิน[๑๗๓] ลักษณะเช่นนี้ทำให้บริเวณนอกเมืองนครราชสีมาเต็มไปด้วยกองเกวียนที่มาจากหมู่บ้าน หัวเมืองต่าง ๆ จอดซื้อขายสินค้ากันจึงเกิดตลาดชั่วคราวขึ้น สินค้าของภาคอีสานได้แก่งาช้าง หนังเสือ หนังสัตว์ป่าอื่น ๆ ผลทองคำ แร่เงิน ทองแดง ผลกระวาน ครั่ง ชี้ผึ้ง ฝ้าย ไหม[๑๗๔] จะเห็นได้ว่าสินค้าจากภาคอีสานลงมาสู่ภาคกลางส่วนมากเป็นของป่า ส่วนสินค้าจากกรุงเทพฯขึ้นไปนั้นเป็นเสื้อผ้า ของชำของใช้ต่าง ๆ เช่น ด้าย เข็ม ไม้ขีดไฟ เกลือทะเล ผ้าใบ น้ำมัน ฯลฯ[๑๗๕] กล่าวได้ว่าชาวจีนเป็นตัวกลางเชื่อมหมู่บ้านต่าง ๆ เข้ากับโลกภายนอก โดยชาวจีนอาจเข้ามาซื้อของในหมู่บ้านเองหรือนายอำเภอในหมู่บ้านนั้น ๆ รวบรวมซื้อไว้แล้วมาขายต่ออีกทอดหนึ่ง และขณะเดียวกันก็ได้นำเอาสินค้าต่างประเทศจากกรุงเทพฯเข้าสู่หมู่บ้านต่าง ๆ ด้วย เช่นผ้าดิบจากสิงคโปร์ เครื่องโลหะจากเยอรมัน[๑๗๖] ในการเดินทางซื้อ-ขายสินค้านี้ ชาวจีนจะจ้างเกวียนของชาวบ้านมาซึ่งนายวิศิษฐ์ วรนุชาติ ให้ความเห็นว่า ชาวจีนไม่ต้องการมีภาระในการเลี้ยงดู[๑๗๗] ขบวนเกวียนเหล่านี้สามารถเดินทางได้ดีในฤดูแล้งและต้องมาเป็นขบวนเพราะอาจไม่ปลอดภัยเนื่องจากโจรผู้ร้าย[๑๗๘]

นอกจากนี้ชาวจีนได้ทำการรับซื้อข้าว ทำโรงสี การรับซื้อข้าวเปลือกมีชาวบ้านบรรทุกเกวียนมาขายให้อาจมาจากที่ไกล ๆ เช่น ครบุรี จตุรัส ซึ่งนับว่าไกลมากสำหรับสมัยนั้นเพราะต้องเดินทางรอนแรมมาใช้เวลาเป็น ๑๐ วัน บางครั้งโรงสีจะออกไปกลัยดักรับเกวียนบ้าง เช่น ที่จอหอซึ่งเป็นชุมทางเข้าเมือง[๑๗๙] ส่วนการเข้าไปซื้อข้าวตามหมู่บ้านนั้นบางครั้งใช้ของแลกเป็นประเภทของกินของใช้ ถ้าเป็นพ่อค้ารายย่อยก็จะใช้วิธีไปซื้อของที่ตลาดในเวลาเช้าแล้วหาบของแลกไปเรื่อย ๆ ตามหมู่บ้านต่าง ๆ ของที่เอาไปแลกได้แก่ ปลาทูเค็ม หอม กะเทียม เข็มเย็บผ้า และกลับเข้าสู่เมืองในเวลาเย็น ผู้ที่ทำเช่นนี้ส่วนมากเป็นหัวจีน ถ้าเป็นคนพื้นเมืองก็จะหาบข้าวมาขายแล้วซื้อของใช้ที่ต้องการกลับไป

นอกจากนี้ชาวจีนยังได้ทำการตั้งโรงสีขึ้น และมีการตั้งฉางข้าวซื้อเก็บไว้ แต่ละคนจะมีลูกจ้างของตนเอง เวลาข้าราคาดีก็ไปซื้อจากเขา ในนครราชสีมาตระกูลที่เป็นเจ้าของฉางข้าวได้แก่ ยศไกร วัชรคุปต์ ดาบใหญ่ เป็นต้น[๑๘๐]

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าชาวจีนได้เข้ามาสู่หมู่บ้านต่าง ๆ โดยการรับซื้อของป่าจากชาวบ้าน ต่อมาได้ทำการซื้อขายข้าวและตั้งโรงสีขึ้น ซึ่งเป็นการค้าที่ทำให้ชาวนาประสบปัญหาเป็นอย่างยิ่งเพราะชาวนาไม่มีโอกาสทราบราคาและกำหนดราคาเองได้ ตลอดทั้งเป็นการยกเลิกและจำหน่ายไปโดยมิได้คิดค่าแรง[๑๘๑] ส่วนชาวบ้านที่เคยค้าขายทางไกลก็ยังคงมีอยู่แต่ลดความสำคัญลงเนื่องการขยายตัวทางคมนาคม คือการมีเส้นทางรถไฟ ทำให้สินค้ามาขึ้นรถไฟที่นครราชสีมา เพื่อลงมาสู่ภาคกลางแทนที่การใช้เกวียน และโคต่างไปทั้งหมดดังกล่าว ทำให้ชาวบ้านต้องไปทำการเกษตรเป็นหลักมากยิ่งขึ้น

การค้าไม่ว่าจะเป็นการค้าสัตว์ หรือการค้าทางเกวียน ต่างก็ประสบกับปัญหาต่าง ๆ ที่สำคัญประการหนึ่งคือปัญหาโจรผู้ร้าย โดยเฉพาะถ้าหากเป็นต่องฮู่เป็นผู้ร้าย ซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษก็เป็นปัญหาที่เจ้าเมืองกรมการเกรง[๑๘๒] และโจรผู้ร้ายทั่วไปซึ่งทำให้ราษฎรถึงกับต้องอพยพครอบครัวทิ้งภูมิลำเนาไป[๑๘๓] ส่วนชาวจีนซึ่งทำการค้าขายโดยจ้างเกวียนบรรทุกของไปนั้นบางครั้งก็ถูกฆ่าชิงทรัพย์ก็มี[๑๘๔] นอกจากนี้ด่านภาษี การเก็บภาษีที่ซ้ำซ้อนก็เป็นปัญหาที่ทำให้การค้าต้องถูกกำจัดลง[๑๘๕]

การขยายตัวการผลิตของหมู่บ้าน

ในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในระบบเศรษฐกิจไทย คือมีลักษณะของระบบทุนนิยมจากภายนอกประเทศเข้ามา ภายหลังไทยได้ลงนามในสนธิสัญญาเบาริ่งกับอังกฤษใน พ.ศ. ๒๓๙๘ และเปิดการค้ากับต่างประเทศ[๑๘๖] และการที่ตะวันตกได้แผ่อำนาจเข้ามาในเอเชียยึดครองประเทศต่าง ๆ และจัดการผลิตในแขนงที่ตลาดโลกต้องการ เช่น น้ำตาล แร่ดีบุก แต่เลิกผลิตข้าว ทำให้จำเป็นต้องหาข้าวจากแหล่งผลิตอื่น ทำข้าวไทยเป็นที่ต้องการและเป็นผลให้เกิดการขยายตัวขึ้น โดยเฉพาะในภาคกลาง [๑๘๗]

สำหรับการผลิตข้าวในภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้น ในระยะแรกที่ประเทศเริ่มเปิดการค้ากับต่างประเทศอย่างกว้างขวางหลังปี พ.ศ. ๒๓๙๘ แม้จะมีเหลืออยู่บ้างก็แทบจะไม่มีการซื้อขาย และไม่มีการส่งลงมายังภาคกลางเนื่องจากเป็นสินค้าที่น้ำหนักมากและมีปัญหาการคมนาคม ต่อเมื่อมีเส้นทางรถไฟแล้วการผลิตข้าวจึงกลายเป็นสินค้าลงมาสู่ภาคกลาง โดยข้าวเปลือกจากจังหวัดอุบลราชธานี ศรีสะเกษ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม อุดรธานี สุรินทร์ บุรีรัมย์ มาทางเรือและขึ้นที่ท่าช้าง[๑๘๘] โดยมีพ่อค้าไปตั้งฉางรับซื้อ เรือข้าวเหล่านี้ขากลับจะซื้อสินค้าจากนครราชสีมากลับไปซึ่งเป็นสินค้ามาจากกรุงเทพฯ[๑๘๙] และสินค้าเหล่านี้จะขายสู่หมู่บ้านต่อไปทั้งในรูปคนในหมู่บ้านออกมาซื้อและคนในเมืองนำเข้าไปขาย ดังนั้นการซื้อขายข้าวและสินค้าต่างๆ ก็สามารถทำได้ทั้งภาค

นอกจากนี้ยังมีสินค้าประจำที่มาจากนครราชสีมาลงมายังกรุงเทพฯ คือ วัวและหมู ซึ่งส่งออกไปยังสิงคโปร์ต่อไป[๑๙๐] โดยใช้วิธีไล่ให้เดินมาจากจังหวัดต่าง ๆ ประมาณ ๑-๒ เดือน แล้วมาซื้อขายกันที่นี่ต่อจากนั้นจึงนำมาขนรถไฟ[๑๙๑]

เป็นที่น่าสังเกตแหล่งการซื้อขายจะเคลื่อนย้ายไปตามเส้นทางรถไฟคือเมื่อรถไฟไปถึงจังหวัดสุรินทร์ จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดอุดรธานี แล้ว ข้าวในบริเวณเหล่านั้นก็จะนำมาบรรทุกรถไฟในจุดที่ใกล้ที่สุดนั้น จนกล่าวได้ว่าตลอดทางรถไฟที่เดินแล้วนั้นถ้าเป็นตำบลมีหมู่บ้านก็มียุ้งฉางตั้งระไป มีพ่อค้าขึ้นมาจากนครราชสีมาตั้งซื้อข้าวส่งลงไป[๑๙๒] จากการขยายตัวในการผลิตข้าวนี้เองได้ทำให้เกิดโรงสีขนาดย่อมขึ้น กำไรที่โรงสีได้รับจากการซื้อขายข้าวจะได้จากการตวงข้าวซึ่งนายวิชัย ศิริจินดา ได้ยืนยันว่า "กำไรอยู่ที่ตรงนี้"[๑๙๓]

จะเห็นได้ว่าหมู่บ้านต่างๆ จะทำการผลิตข้าวเพื่อขายนี้ขึ้นกับระยะทางและลักษณะ

ของการคมนาคม การผลิตข้าวเพิ่มขึ้นเพื่อให้มีเหลือขายนั้นจะเห็นได้ชัดเมื่อมีเส้นทางรถไฟมายังนครราชสีมาซึ่งได้เปิดเดินรถเมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๓[๑๔๔]

อย่างไรก็ตามแม้จะมีการขยายตัวทางการค้าและมีการผลิตข้าวเพื่อขายแต่ก็เป็นการผลิตโดยขยายพื้นที่มิได้มีการพัฒนาเทคนิคการผลิต[๑๔๕] และหัตถกรรมในครัวเรือนเช่น ทอผ้า เครื่องปั้นดินเผา การตีเหล็ก เป็นต้น ก็ยังคงผลิตอยู่ด้วยวิธีการผลิตแบบดั้งเดิมเพื่อสนองความต้องการภายในครัวเรือน ภายในหมู่บ้านและหมู่บ้านใกล้เคียง แต่ปริมาณน่าจะลดลงเพราะมีสินค้าคุณภาพดีกว่าจากกรุงเทพฯ เข้ามาทำให้หัตถกรรมครัวเรือนเหล่านี้ถอนแอลง เนื่องจากหัตถกรรมเหล่านี้ไม่มีคุณภาพสูงพอที่จะสนองความต้องการของตลาดโลกได้ และในขณะที่ยังไม่สามารถพัฒนาเทคนิคการผลิตด้วยตัวเองนั้น ก็ถูกสินค้าจากภายนอกที่มีเทคนิคการผลิตสูงกว่าเข้ามา ทำให้ความต้องการหัตถกรรมเหล่านี้ลดลง อย่างไรก็ตามความอ่อนแอของการหัตถกรรมครัวเรือนของภูมิภาคนี้ได้รับผลกระทบจากการเปิดประเทศน้อยกว่าภาคกลาง[๑๔๖] เพราะยังคงรักษาสิ่งเหล่านี้ไว้ได้ กล่าวได้ว่าในภาคอีสานแม้จะมีการรับผลจากการเปิดประเทศทำให้มีการค้าเกิดขึ้นแต่ก็ยังคงมีลักษณะการผลิตทั้งหาของป่า การผลิตพอยังชีพคู่เคียงกันไป ส่วนที่ทุนนิยมจากภายนอกประเทศเข้ามากระทบทำให้เปลี่ยนได้แก่โรงสีและเครื่องมือการผลิตบางชนิดที่มาจากต่างประเทศ เช่น จอบ เครื่องกรอและสาวไหม

เส้นทางรถไฟได้มีอิทธิพลอย่างเด่นชัดต่อภาคอีสานดังที่นายหลุยส์ ไวเลอร์ (Luis wieler) วิศวกรเยอรมันซึ่งสร้างทางรถไฟสายนครราชสีมาได้บันทึกไว้เมื่อวันที่ ๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๗ ว่ารถไฟมีอิทธิพลอย่างเด่นชัดบ้านเรือนจะมุงหลังคาสังกะสีแทนจากหรือแฝก ตามร้านค้ามีสินค้าจากยุโรปวางขายเกลื่อน เช่นผ้า น้ำมันก๊าด เครื่องใช้ภายในครัวเรือน เครื่องอลูมิเนียม ความสะดวกในการขนส่งทำให้สินค้ามีราคาถูกลงเรื่อยๆ นี้จึงไม่มีขบวนเกวียน ขบวนช้างหรือขบวนคนหาบหามที่ขนส่งสินค้าผ่านดงพญาไฟเหลืออยู่อีกต่อไป[๑๔๗]

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าภูมิภาคนี้ได้รับผลกระทบจากการเปิดประเทศทำการค้าเสรีอย่างเนื่องจากภาคกลางอีกทอดหนึ่ง อัตราความเปลี่ยนแปลงจึงต่ำกว่าสืบเนื่องจากปัญหาเส้นทางคมนาคมและลักษณะทางภูมิศาสตร์ แม้จะมีการขยายตัวทางการค้าด้วยการผลิตข้าวเพื่อส่งมาขายยังกรุงเทพฯ ตลอดจนรับเครื่องมือการผลิตจากต่างประเทศ[๑๔๘] แต่หมู่บ้านก็ยังคงมีลักษณะการผลิตพอยังชีพไปด้วยและไม่ก่อให้เกิดการสะสมทุนเพราะส่วนเกินได้ออกไปจาก

ภูมิภาคนี้ตลอดมาเช่นในรูปของส่วย

อย่างไรก็ตาม การสูญเสียส่วนเกินตลอดมาของภูมิภาคนี้ทั้งในรูปของส่วยและการขาดดุลย์การค้ากับภาคกลาง[๑๔๔] ทำให้ไม่มีพลังสร้างทุนด้วยตนเอง ไม่มีทุนพอที่จะพัฒนาวิธีการผลิตถึงในระดับเป็นอุตสาหกรรม สิ่งที่หมู่บ้านได้รับผลจากทุนนิยมโลกและได้เปลี่ยนไปบ้างได้แก่ การเกิดโรงสีขึ้น การขยายตัวของระบบเงินตราเป็นระบบเดียวกัน เครื่องมือการการผลิตเปลี่ยนไปบ้าง มีหน่วยการค้าถาวรเกิดขึ้น โดยชาวจีนได้เข้ามาในฐานะตัวเชื่อมหมู่บ้านกับโลกภายนอก ได้ทำการนำเอาส่วนเกินจากหมู่บ้านต่าง ๆ ลงมาสู่ภาคกลางส่วนมาก แล้วชาวจีนเหล่านี้มักจะสร้างความสัมพันธ์กับเจ้าเมือง กรมการเมือง ซึ่งเป็นการอาศัยอำนาจรัฐเพื่อผลประโยชน์ทางการค้า

จากการที่ทุนนิยมได้เข้ามาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปและมองเห็นได้ชัดเจนขึ้นคือการเริ่มมีชนชั้นนายทุน โดยเฉพาะชาวจีนซึ่งมีลักษณะเป็นทุนการค้าเป็นทุนประเภทเงินตรามิใช่ที่ดินดั้งเดิม นอกจากนี้เริ่มมีความก้าวหน้าทางวิทยาการ เช่น มีการตั้งโรงสีขึ้นแต่การตั้งนั้นก็มีจุดมุ่งหมายสำคัญเพื่อดูดเอาส่วนเกินส่งออกไป จึงไม่สามารถสร้างความเปลี่ยนแปลงในระดับพื้นฐานได้ ชาวบ้านยังคงมีวิถีชีวิตแบบเดิม เครื่องมือการผลิตและวิธีการผลิตเปลี่ยนแปลงน้อยมาก ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังคงผลิตเพื่อบริโภคและส่งส่วย นอกจากหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เส้นทางรถไฟจะมีการผลิตข้าวเพิ่มขึ้น การยกเลิกระบบไพร่ ทาส ก็ไม่ได้ก่อให้เกิดแรงงานอิสระอย่างแท้จริง และการมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติสูงจึงทำให้มีลักษณะผูกพันธนาการกับชุมชน ผู้คนเหล่านี้จึงไม่สามารถหลุดออกมาจากหมู่บ้านมาเป็นอิสระได้ ตลอดทั้งแทบจะไม่มีแหล่งงานใดรองรับแรงงานเหล่านี้เลย แรงเหนี่ยวรั้งภายในหมู่บ้านยังคงดำรงอยู่ ดังนั้นแม้ทุนนิยมจะเข้ามาในภูมิภาคนี้เริ่มทำให้มีคนรวย คนจนเกิดขึ้นแต่สิ่งเหล่านี้จะเห็นได้ในบริเวณที่มีการขยายตัวทางการค้า เช่นแถบนครราชสีมา ส่วนหมู่บ้านอื่นๆ ภายในภาคมีความเปลี่ยนแปลงน้อย ชาวบ้านยังคงทำการผลิตควบคู่กันไปทั้งเกษตรกรรมและหัตถกรรม แม้การผลิตหัตถกรรมในภูมิภาคนี้จะลดลงเนื่องจากสินค้าจากต่างประเทศเข้ามา แต่ก็ยังคงมีอยู่และวิธีการผลิตแบบดั้งเดิม

จะเห็นได้ว่าเมื่อทุนนิยมเข้ากระทบหมู่บ้านนั้นปรากฏว่ามีความเปลี่ยนแปลงเกิด

ขึ้นคือมีการผลิตและค้าข้าวเพื่อส่งลงมายังภาคกลางโดยทางรถไฟ อย่างไรก็ตามหมู่บ้านแทบจะไม่มีความเปลี่ยนแปลงในระดับพื้นฐานเลย หมู่บ้านยังคงมีการผลิตเพื่อยังชีพ แม้จะมีการผลิตเพื่อขายลักษณะการช่วยเหลือซึ่งกันและกันยังคงมีอยู่สูงเพื่อให้สามารถมีชีวิตรอด

๕. บทสรุป

การเข้ามาของทุนนิยมโลกได้ส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจของประเทศไทยทำให้มีการขยายตัวเพื่อการผลิตทางการค้า จะเห็นได้เด่นชัดมากในภาคกลางซึ่งเป็นภาคที่มีการขยายตัวการผลิตข้าวสูงสุดของประเทศไทย เมื่อเทียบกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งได้รับผลกระทบดังกล่าวนี้ล่าช้ากว่า การผลิตเพื่อค้าเห็นได้ชัดเมื่อมีการเปิดเส้นทางรถไฟสายนครราชสีมา

เมื่อเส้นทางรถไฟไปถึงนครราชสีมาในระยะต่อมา การขยายตัวทางการค้าเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว[๒๐๐] การส่งข้าวเปลือกลงมายังภาคกลางมีปริมาณเพิ่มขึ้น[๒๐๑]

นอกจากนี้ยังมีสินค้าจากต่างประเทศที่ส่งผ่านมาทางภาคกลางเข้ามา ได้แก่ เสื้อผ้า เครื่องโลหะ ได้ส่งผลกระทบต่อหัตถกรรมครัวเรือนที่เคยทำคู่เคียงกับการเกษตรลดลง เมื่อเปรียบเทียบกับภาคกลางที่ได้รับผลกระทบจากการเข้ามาของทุนนิยมโลกทำให้หัตถกรรมครัวเรือนแตกสลายลงในเวลาไม่นานนัก ซึ่งต่างจากภาคเหนือและภาคใต้ หมู่บ้านจะได้รับผลกระทบนี้ล่าช้ากว่า การแตกสลายตัวก็กินเวลายาวนานเช่นเดียวกับภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ชาวบ้านส่วนใหญ่ในภูมิภาคนี้ยังทำการทอผ้าคู่เคียงกับการทำนามาตลอด

การเข้ามาของทุนนิยมยังได้ทำให้เกิดการพัฒนาทางการผลิตที่เจริญขึ้น เช่นโรงสีทางด้านหมู่บ้านได้รับผลกระทบจากการใช้เครื่องมือในการผลิตที่เข้ามาเห็นได้ชัดคือ จอบผานไถนา ซึ่งเป็นเครื่องมือที่แข็งกว่าเครื่องมือที่ทำขึ้นในพื้นบ้านเอง

ขณะที่หมู่บ้านหันมาทำนามากขึ้น แต่การหาของป่าก็ยังคงมีอยู่ ซึ่งก่อนหน้านี้หมู่บ้านหาของป่าเพื่อส่งสวย และในระยะเวลาต่อมาเพื่อการค้า แม้หมู่บ้านจะมีลักษณะพอยังชีพการทำสนธิสัญญาเบาริ่งปี พ.ศ. ๒๓๙๘ ดูเหมือนว่าจะทำให้เศรษฐกิจภูมิภาคนี้มีการขยายตัวการผลิตเพื่อการค้า แต่ชาวบ้านยังคงสภาพลักษณะเศรษฐกิจพอยังชีพ บางครั้งมีลักษณะการพึ่งพิงกันเป็นพิเศษด้วยการเป็นเสี่ยว

ในการค้าระดับท้องถิ่น ชาวจีนจะเข้าไปซื้อสินค้า ได้แก่ ของป่าต่างๆ สินค้าพื้นเมือง เช่น หนังสัตว์ สีผึ้ง และบางครั้งจะมีคนในหมู่บ้านนั่นเองที่ทำการซื้อรวบรวมไว้แล้วขายให้ชาวจีนอีกทีหนึ่ง หรือนำเข้ามาในเมืองขายให้ชาวจีนซึ่งมักจะมีการติดต่อกันเป็นเจ้าประจำอยู่แล้ว[๒๐๒] ด้วยเหตุนี้จะเห็นได้ว่าชาวบ้านมีการผลิตพอยังชีพและมีการค้าสู่เคียงกันมา แต่การค้านี้ไม่สามารถไปทำลายลักษณะการผลิตเพื่อยังชีพได้

การผลิตของชาวบ้านส่วนใหญ่ใช้แรงงานในการผลิตทั้งแรงงานคนและสัตว์โดยวิธีผลิตอย่างง่ายๆ ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงน้อยมาก เครื่องมือการผลิตเป็นสิ่งที่ชาวบ้านสามารถทำเองได้โดยใช้วัตถุดิบภายในท้องถิ่น ตลอดทั้งการผลิตยังขึ้นกับธรรมชาติมาก

การผลิตภายในหมู่บ้านมีลักษณะ การผลิตพอยังชีพ คือ ผลิตทั้งการเกษตรกรรมและหัตถกรรมครัวเรือน แต่ละครัวเรือนจะทำการผลิตทุกสิ่งที่จำเป็นในการบริโภค ทำให้ภายในหมู่บ้านมีอัตราการแลกเปลี่ยนต่ำ ความพอเพียงของตัวเองในหมู่บ้านเช่นนี้เกิดขึ้นเนื่องจากเงื่อนไขภายในหมู่บ้านเอง ซึ่งมีการผูกพันกันอย่างแนบแน่น ทำให้ยากที่บุคคลใดจะกล้าแยกตัวออกมา มีความคิดและพัฒนาวิธีการผลิตใหม่ๆ เช่นการช่วยเหลือซึ่งกันและกันก็ทำให้การผลิตพอยังชีพอยู่ได้แม้ต้องสงเคราะห์และประสบปัญหาภัยธรรมชาติ กล่าวได้ว่าเงื่อนไขภายในหมู่บ้านเป็นปัจจัยสำคัญที่เหนี่ยวรั้งการพัฒนาเช่นกัน

นอกจากนี้ การที่พระมหากษัตริย์ทรงผูกขาดที่ดิน แรงงานและส่วนเกินของประเทศทำให้ขาดกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลและไม่มีแรงงานอิสระ ชาวบ้านทุกคนมีพันธะจะต้องถูกเกณฑ์แรงงานและส่งส่วยให้กับรัฐ ไม่สามารถเคลื่อนย้ายแรงงานได้อย่างเสรี อีกทั้งไม่สามารถสะสมทุนขึ้นได้ ชาวบ้านจะทำการผลิตเพื่อบริโภคเป็นสำคัญ อาจมีส่วนเกินเหลืออยู่บ้างเพื่อส่วยและเสียภาษีให้กับรัฐ ผลผลิตจึงแทบไม่มีเหลือเพื่อการแลกเปลี่ยน กระบวนแบ่งแยกแรงงานและความชำนาญยังไม่สามารถพัฒนาได้ ไม่มีเมืองการค้าและอุตสาหกรรมแตกตัวออกจากหมู่บ้าน เมืองมีลักษณะเป็นเมืองทางการปกครอง แต่รัฐเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดและครอบคลุมไว้ทั้งเมืองและหมู่บ้าน รัฐปกครองหมู่บ้านโดยมีตัวแทนรัฐเป็นผู้ไปเก็บผลประโยชน์มาสู่ท้องพระคลัง ตัวแทนเหล่านี้แต่งตั้งโดยรัฐ การเก็บผลประโยชน์เหล่านี้ส่วนใหญ่ทำได้โดยปราศจากการขัดแย้ง อย่างไรก็ตาม เมื่อเกิดวิกฤตการณ์ธรรมชาติหลายปี

ติดต่อกัน ก็จะทำให้ชาวบ้านซึ่งมีส่วนเกินเหลืออยู่น้อยนี้ประสบความทุกข์ยากลำบากยิ่งขึ้น จนเกิดการลุกฮือขึ้นหลายครั้ง เช่น การเกิดผู้มีบุญ ศึกสามโบก เป็นต้น แต่ในที่สุดรัฐก็สามารถปราบได้อย่างรวดเร็วเนื่องจากใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ ได้แก่ อาวุธ ตลอดจนการขนส่งกำลังทางรถไฟ

การที่ชาวบ้านต้องติดอยู่กับพันธะที่มีต่อรัฐ ทำให้ไม่สะดวกที่จะเคลื่อนย้ายทำการค้าได้อย่างเสรี ทำให้ชาวจีนแทรกตัวเข้าสู่ช่องว่างนี้ได้พอดีและได้ผลประโยชน์จากการนี้ไปอย่างมากมายทั้งที่คนไทยควรจะได้ ซึ่งหนังสือพิมพ์สิงคโปร์ได้วิจารณ์ว่า "...เมืองไทยนี้น่าจะได้มาก แต่ว่าเป็นเหมือนบอนหลับมาอยู่ ๓๐๐ ปีมาแล้ว..."[๒๐๓] การค้าในภูมิภาคนี้มีนครราชสีมาเป็นจุดศูนย์รับส่งสินค้าจากกรุงเทพฯ และหัวเมืองต่างๆ ในภาคอีสาน ในระยะแรกมักจะขนส่งสินค้าด้วยเกวียน วัวต่าง ต่อมาเมื่อมีเส้นทางรถไฟแล้ว การค้าระหว่างภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็มีมากขึ้น เป็นที่น่าสังเกตว่าสินค้าของภูมิภาคนี้มักเป็นของป่า และเมื่อมีเส้นทางรถไฟก็สามารถส่งข้าวลงไปจำหน่ายยังภาคกลางได้

ลักษณะดังที่กล่าวมาจะพบว่าหมู่บ้านมีการเปลี่ยนแปลงไปบ้าง เนื่องจากปัจจัยภายนอก ไม่ได้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาภายในหมู่บ้านเอง ทำให้เศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการเปลี่ยนแปลงล่าช้า ทั้งนี้เนื่องจากปัจจัยภายในโครงสร้างของหมู่บ้านเอง อีกทั้งรัฐส่วนกลางพยายามใช้อำนาจควบคุมทำให้พัฒนาการของหมู่บ้านเปลี่ยนไปอย่างล่าช้า ดังนั้น การขยายตัวทางการผลิตของหมู่บ้านภายหลังที่ประเทศไทยเปิดติดต่อการค้าระหว่างประเทศอย่างกว้างขวาง จึงไม่เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของหมู่บ้านอย่างแท้จริง หมู่บ้านไม่มีการเปลี่ยนแปลงระดับพื้นฐานของการผลิต ทั้งในด้านวิธีการผลิตและเครื่องมือการผลิต ชาวจีนที่เข้าไปทำการติดต่อกับหมู่บ้านก็ไม่ช่วยพัฒนาเทคนิคการผลิตแต่ประการใด พอใจเพียงได้กำไรจากการเป็นตัวกลางเคลื่อนย้ายสินค้าจากหมู่บ้านมาสู่เมืองและจากเมืองมาหมู่บ้านเท่านั้น ทำให้โอกาสของหมู่บ้านที่จะพัฒนาขึ้นเนื่องจากการรับเทคโนโลยีจากภายนอกมีขอบเขตจำกัด.

เชิงอรรถ

๑ สุเทพ สุนทรเภสัช (บรรณาธิการ) สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, (พระนคร : โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๑), หน้า ๔๖

๒ แช่นบ้านโคกมั่งขึ้นกับเมืองอำหมาถ ปัจจุบันคืออำเภออาจสามารถ จังหวัดนครพนม ดู หจช. ร.๕ ม. ๒.๑๒ ก/๒๑ บอกพระยามหาอำมาตย์ (มี.ค. ๑๐๕ _ พ.ย. ๑๐๕)

๓. clifford geertz,"village", international encyclopedia of the social sciences 16 (1968): 318-322.

๔ สัมภาษณ์นางพิมพ์ แสงหาว บ้านเลขที่ ๑๕ บ้านหนองเขื่อนช้าง ตำบลท่าสองคอน อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม

๕ ผลจากการขุดค้นพบเศษเครื่องปั้นดินเผาลายเขียนสีแดงเป็นจำนวนมากประมาณว่ามีอายุกว่า ๔,๐๐๐ ปี ดูรายละเอียดในสุดแสงวิเชียร และ วัฒนา ศุภวัน, "แหล่งอื่น ๆของประเทศไทยที่พบเครื่องปั้นลายเขียนสีบ้านเชียง" เมืองโบราณ ๒ (กรกฎาคม _ กันยายน, ๒๕๑๙), หน้า ๗๔ – ๘๐

๖ อุรังคธาตุ (ตำนานพระธาตุพนม) พิมพ์เนื่องในการสัมนาประวัติศาสตร์อีสาน ระหว่างวันที่ ๑๖ – ๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๒๑ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เรือนแก้ว, ๒๕๒๑)

๗ หจช. , ร.๗ ม. ๔๐.๑/๖ รายงานพระราชวงษ์ตรวจราชการลุ่มแม่น้ำโขง ๒๓ สิงหาคม ๒๔๖๕, สบ.๔/๔๖ มนุษย์ที่ในมณฑลอุดร ของพระพิสัยชอบธรรมการมณฑลอุดร, ประมวลพระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สยาม พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและชาติพันธุ์วิทยาว่าด้วยชนชาติเผ่าต่างๆในประเทศไทย, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาวาตรีขุนเทพิมนการ (รอด โคปาละสุต) ณ เมรุวัดอนงคาราม (นครหลวงกรุงเทพธนบุรี : โรงพิมพ์คำรงธรรม, ๒๕๑๕), หน้า ๙๗ ๙๘ ; welf denner,the five faces of thailand, (new york :st.martin's press, 1978),pp.591-593.

๘. หม่อมราชวงษ์วิจิตร "พงศาวดารมณฑลอีสาณ" ประชุมพงศาวดารภาค ๔ และ

ประวัติท้องที่จังหวัดมหาสารคาม, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระสารคามมุนี เจ้าคณะจังหวัดมหาสารคาม, ๘ มีนาคม ๒๕๐๖, หน้า ๒๒.

๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑ ถึง ๒๒

๑๐ ถวิล เกษรราช, ประวัติผู้ไทย (พระนคร: กรุงสยามการพิมพ์, ๒๕๑๒), หน้า ๑๔๘ – ๑๖๑

๑๑. สัมภาษณ์ นายคำเส็ง อินปิยะ, อายุ ๖๓ ปี, ๔๔ ถนนพระธาตุวิถี อำเภอเรณูนคร จังหวัดนครพนม, ๕ มกราคม ๒๕๒๓.

๑๒. หจช., สบ.๔/๔๖ มนุษยชาติในมณฑลอุดร ของพระนิสัยชอบธรรมการมณฑลอุดร, ประมวลพระบรมราชาธิบายเกี่ยวกับประวัติศาสตร์สยาม พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและชาติพันธุ์วิทยาว่าด้วยชาติพันธุ์เผ่าต่างๆ ในประเทศไทย, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางวรีขุนหฤทัยมนการ (รอด โคปาละสุต) ณ เมรุวัดอนงคาราม (นครหลวงกรุงเทพธนบุรี: โรงพิมพ์คำรงธรรม, ๒๕๑๕), หน้า ๔๗ – ๕๕, Wolf Denner, The Five Faces of Thailand, (New York :St.Martin's Press,1978), pp.591-593.

๑๓. ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ ๕ ว่าด้วยชาวป่าชาติต่างๆ มหาอำมาตย์ตรีพระยาพิพิธโภไคสวรรค์, พิมพ์ในงานศพคุณหญิงจันทร์ พิพิธโภไคสวรรค์ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรธนาการ, ๒๔๖๒), หน้า ๒๒ – ๓๓ ๔๒ – ๔๖

๑๔. สัมภาษณ์ นายกรี กลิ่งกรี, อายุ ๗๐ ปี, ๕ บ้านปากรอง ตำบลกกตูม กิ่งอำเภอคงหลวง จังหวัดนครพนม, ๕ มีนาคม ๒๕๒๕.

๑๕. จิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมาของคำไทยไทย ลาวและขอมและลักษณะทางสังคมของชนชาติ, (กรุงเทพมหานคร : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๑๕), หน้า ๔๓๒ – ๔๓๕.

๑๖. หจช., ร.๕ ม.๒. ๒๓/๑๐ ใบบอกพระยาราชวรานุกูล

๑๗. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๔ ว่าด้วยเรื่องเที่ยวเมืองนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด, พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์เอกหลวงพิทักษ์พนมเขตร์ (สี่ห์ จันทรสาขา), (พระนคร : อรุณการพิมพ์, ๒๕๑๒), หน้า ๓๔.

๑๘. ดูรายละเอียดใน ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล. "อาณาจักรเจนละ" เมืองโบราณ, ๓ (ตุลาคม - มีนาคม, ๒๕๑๙), หน้า ๑๕, น. ณ ปากน้ำ "ศิลปในยุคเจนละในสยาม" เมืองโบราณ, ๓ (ตุลาคม - มีนาคม, ๒๕๑๙), หน้า ๓๐.

๑๙ หม่อมราชวงศ์วิจิตร, ประชุมพงศาวดารภาค ๔..., หน้า ๒๒- ๒๔.

๒๐. ยอร์ช เซเดส์, ชนชาติต่างๆในแหลมอินโดจีน. แปลโดยปัญญา บริสุทธิ์ (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๑), หน้า ๑๖๖-๑๖๘.

๒๑. ศรีศักร วัลลิโภดม "ลาวในเมืองไทย" เมืองโบราณ ๖ (มีนาคม ๒๕๒๒ มกราคม ๒๕๒๓), หน้า ๕๖.

๒๒ สัมภาษณ์ นางหุย ศิริจินดา, อายุ ๖๒ ปี โรงสีชัยพฤกษ์ ๑๔๙/๒ ถนนสุรนารายณ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา, ๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๒

๒๓. หจช., ร.๕ ม.๕๔/๔๑ รายงานตรวจราชการของพระยาสุนทรานุรักษ์ ข้าหลวงประจำบริเวณเขาพนม, ๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๒.

๒๔. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่ม ๒, (พระนคร : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, ๒๕๑๓), หน้า ๑๔๔.

๒๕. เรื่องเที่ยวต่าง ๆภาคที่ ๖ เที่ยวเมืองพิมายในจังหวัดนครราชสีมา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางเชย ยะนิไตรย, นายประสบ อรรถยุติ แปลจากหนังสือของนายพันตรี ไคเลบฮาเดน (นครหลวงกรุงเทพธนบุรี : โรงพิมพ์บัณฑิตการพิมพ์, ๒๕๑๕), หน้า ๙๐.

๒๖. กห., ร. ๕ จ.ศ. ๑๒๑๑ เลขที่ ๒๑, เจ้าพระยาจักรี เมื่อรวบรวมเอกสารเรื่องอุปราชกวางจีนฮาพระพิไชยสุรวงศ์ตาย และเรื่องตั้งท้าวอินทรราชวงศ์เป็นที่พระขัตติยวงษาเจ้าเมืองร้อยเอ็ด อ้างใน บงลักษณ์ ลิ้มศิริ, "ความสำคัญของงานฝูงเมืองอีสาน พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๔๕," วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๔, หน้า ๗๖.

๒๗. James Mecarthy,Surveying and Explering in Siam, (London: John Murray 1902),p.27.

๒๘. หจช., ร.๕ ม.๒ ๑๒ก/๒๑ ใบบอกเมืองต่าง ๆ (มี.ค. ๑๐๔ - พ.ย. ๑๐๕)

๒๙. หจช., ร.๕ป. ๑.๒/๖ (ร.ศ. ๑๐๑) พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓๐. มนู วัลยะเพชร์, การตั้งถิ่นฐานในชนบทของประเทศไทย (นครปฐม : ภาควิชาภูมิศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๐), หน้า ๓ .

๓๑. หจช., ร. ๖ ม. ๒๖/๓ รายงานอุปราชภาคอีสานคิดจัดการบำรุงท่างน้ำทางบกในท้องที่ภาคอีสาน (๒๗ พ.ย. - ๔ ธ.ค. ๒๔๖๕).

๓๒. คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, อนุสารภูมิศาสตร์ ๒ (ตุลาคม - ธันวาคม ๒๕๒๑) : ๑๓.

๓๓. สุวิทย์ จิระมณี "เรือนพื้นบ้านในเขตอำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม" (สาระนิพนธ์ ประกาศนียบัตรชั้นสูง ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรมบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๑๑), หน้า ๑๘ .

๓๔. หจช.,ร. ๕ม. ๕๘/๔๑ รายงานตรวจราชการของพระยาสุนทรานุรักษ์ ข้าหลวงประจำบริเวณชาตุพนม (๒ ธันวาคม ๑๒๒).

๓๕. หจช., ร. ๖ ม. ๑๐/๒ รายงานหม่อมเจ้าคำรบตรวจราชการหัวเมืองมณฑลต่าง ๆ พแนกตำรวจภูธร (๔ ธันวาคม ๒๔๕๗).

๓๖. พระมหาบุญมา บุบผาชาติ, ประวัติบ้านหนองทับม้าและสิริปุญโญวาทคำสอน, ม.ป.ท. ม.ป.ป., หน้า ๑๒ .

๓๗. สุวิทย์ ไวทยวัฒน์, "วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๙๔ -๒๔๗๕" (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒), หน้า ๒๒.

๓๘. ประหยัด ปานดี และพูนผล อาสนจิบดา, "ภูมิภาคทางภูมิศาสตร์ของประเทศไทย วารสารภูมิศาสตร์ สมาคมภูมิศาสตร์แห่งประเทศไทย (๑ ตุลาคม ๒๕๑๙): ๔-๑

๓๙. การทำนาไร่หรือข้าไร่นี้จะทำได้โดยการตัดฟันต้นไม้ตามพื้นที่ในป่าในฤดูแล้งแล้วเอาไปเผาให้เตียน เมื่อถึงเดือน ๕ -๖ ฝนตกก็จะจัดการขุดหลุมเอาไม้กระทุ้งดินให้เป็นรู แล้วเอาเมล็ดข้าวหยอดโดยใช้กำลังคน ใช้สัตว์ไม่ได้เพราะหลักต่อต่าง ๆ ไม่ได้ขุด

ออกนาชนิดนี้ทำอยู่ ๒ - ๓ ปีที่ดินนั้นก็จืดต้องย้ายไปทำที่ใหม่จึงทำได้คนละเล็กคนละน้อย ไว้พอกินเท่านั้นและได้ผลดีหรือไม่ขึ้นอยู่กับธรรมชาติเป็นปัจจัยคือน้ำฝน นอกจากนี้ความยากลำบากในการกำจัดวัชพืชก็เป็นเหตุผลหนึ่งที่ต้องย้ายที่ทำกินใหม่ ดูขุนมงกลประศาสน์, ตำราการทำนา (พระนคร : โรงพิมพ์เทพศิรินทร์, ๒๔๗๑), หน้า ๗; สัมภาษณ์นายมา สุขประเสริฐ อายุ ๘๐ ปี ๔๘ ถนนศรีรัตน์ อำเภอเมือง จังหวัดเลย, ๑๓ กรกฎาคม ๒๕๒๒.

๔๐. ชีเกฮารุ ทานาเบ, "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย," วารสารธรรมศาสตร์ ๕(ตุลาคม -๒๕๑๔ - มกราคม ๒๕๑๙), หน้า ๗๓ -๗๗

๔๑. หจช., ร. ๖ กษ. ๑/๑๐ An Outline of Rice Cultivation im Siam by Yai Suaphan Sanitwongse Puplished by the Ministry of Agriculture 1911.

๔๒. กหช., ร. ๓ จ.ศ. ๑๒๑๑ เลขที่ ๑๑๒

๔๓. หัวเมืองเหล่านี้ได้ทำเครื่องเหล็กและได้นำขึ้นทูลเกล้าฯถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ มีดต่าง ๆ ๑๐๖ ขวานพวน ๑๑๐ กาบ ๑๒ เสียม ๒๖ พลั่ว ๓๓ หอก ๔ เตาเหล็ก ๖ เตา

๔๔. สัมภาษณ์นายทองหลาง มันตะ, อายุ ๖๗ ปี ๗๔/๘๒ ถนนพนมพนารักษ์ อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม, ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๒๓, สัมภาษณ์นายดวง การิก อายุ ๖๐ ปี ๑๔๒ หมู่ ๔ ตำบลท่าบก อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม, ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๕.

๔๕. หจช., ร.๕ ม. ๕๔/๔๑ รายงานการตรวจราชการของพระยาสุนทรนุรักษ์ ข้าหลวงประจำบริเวณธาตุพนม, ๒ ธันวาคม ๑๒๒๗ ; หจช., ร. ๗ ม. ๔. ๑/๖ รายงานพระยาราชเสนาตรวจราชการลุ่มแม่น้ำโขง, ๒๓ กรกฎาคม ๒๔๖๔.

๔๖. สัมภาษณ์นายทองหลาง มันตะ, สัมภาษณ์นายลา ฉวิกขุบลัม, อายุ ๘๐ ปี บ้านร่อนพร้อ ตำบลร่อนทอง อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์, ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๒๓

๔๗. วชิรญาณ "เรื่องไปเที่ยวหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก",ตอนที่ ๒๕ เล่ม ๕ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๕ กรมสัมปาทิกสภา หอพระสมุดวชิรญาณ พระนคร, หน้า ๒๕๔๐-๒๕๔๔

๔๘. สบ.๒.๔๗/๖๕ บันทึกรายงานเสด็จตรวจราชการมณฑลภาคอีสานของจอมพลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ วรพินิต พ.ศ๒๔๗๐.

๔๙. สัมภาษณ์นายพูน มณีวรรณ, อายุ ๗๕ ปี ๓๗๗ ถนนจีระ อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์, ๒๔ พฤษภาคม ๒๕๒๓

๕๐. เยม บี เอ็ม แอนดรูส์, รายงานการสำรวจโภคกิจตามชนบทสยาม ครั้งที่ ๒ พ.ศ.๒๔๗๗, (พระนคร: โรงพิมพ์กรมแผนที่, ๒๔๘๐), หน้า ๙๕.

๕๑ พระอริยานุวัตร (อารีย์) เขมจารีเถระ, พญาคำกอง(สอนไพร่) ศูนย์อนุรักษ์วรรณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, วัดมหาชัย จังหวัดมหาสารคาม, (ขอนแก่น : โรงพิมพ์คิริภัณฑ์, ๒๕๑๓), หน้า ๑๔ – ๑๕.

๕๒. สัมภาษณ์นายวงศ์ ลาไชย, อายุ ๗๔ ปี ๑๕๔ หมู่ ๑๐ บ้านหนองกระบอก ตำบลนาแก้วย อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร, ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

สัมภาษณ์นายคำปัน กระบอกโท, อายุ ๕๘ ปี ๕ หมู่ ๑๑ บ้านหนองกระบอก ตำบลนาแก้ว อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร, ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

๕๓. สัมภาษณ์นายวงศ์ ลาไชย, ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

๕๔. เดิมช่างตีเหล็กจะถลุงเหล็กเองโดยการทุบก้อนแร่ให้ละเอียดแล้วเอาเข้าไปรูปหลอมไล่หินเมื่อได้โลหะเป็นก้อนแล้วจึงมาตี บ่อเหล็กที่มีชื่อเสียงอยู่ที่อำเภอวังสพุง จังหวัดเลย ดู หจช.,สบ.๒.๔๗/๘๔ รายงานตรวจราชการจังหวัดหล่มสักเลย เพชรบูรณ์ ของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิจ, ๑๖ กันยายน ๒๔๗๐.

๕๕. หจช.,สบ.๒.๔๗/๖๔ บันทึกรายงานเสด็จตรวจราชการทางภาคอีสานของจอมพลสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้านครสวรรค์วรพินิต,

หจช.,ร.๗ ม.๔.๑/๖ รายงานพระยาราชเสนาตรวจราชการลุ่มแม่น้ำโขง, ๒๓ สิงหาคม ๒๔๖๔ ; H. warington Smyth, Five years in Siam p. 231.

. ๒๓๑ ; สัมภาษณ์นายทองหลาง มันตะ, ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๒๓

๕๖. สัมภาษณ์นางมิ ยอดเพชร, อายุ ๘๐ ปี, ๕๖/๑ หมู่ ๑ บ้านร่อนทอง ตำบลโพนทอง อำเภอสต็ก จังหวัดบุรีรัมย์, ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๒๕.

๕๗. สัมภาษณ์นายทอง โสบุญ, อายุ ๘๘ ปี เลขที่ ๖๖ หมู่ ๑ บ้านเชียงเครือ ตำบลเชียงเครือ อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร, ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

๕๘. หจช.,ร.๓ ม.๔.๑/๖ รายงานพระยาราชสนาตรวจราชการลุ่มแม่น้ำโขง, ๒๓ สิงหาคม ๒๔๖๔.

๕๙. สัมภาษณ์นายศรี กลิ้งศรี, อายุ ๗๐ ปี ๑๔ หมู่ ๕ บ้านปากช่อง ตำบลกกตูม กิ่งอำเภอดงหลวง จังหวัดนครพนม, ๕ มีนาคม ๒๕๒๕.

๖๐. หจช.,สบ.๒.๔๗/๖๔ บันทึกรายงานตรวจราชการ กรมมณฑลอีสาน.....

๖๑. นางคำพัน บัวมี ได้เล่าว่า "เมื่อตอนเป็นสาวไปขายของเมืองเลย หาบมัน ส้มไข่ปลา ปลาส้ม ปลาแห้ง ไปขาย เดินไปตามบ้านไม่มีตลาด" สัมภาษณ์นางคำพัน บัวมี, อายุ ๔๘ ปี เลขที่ ๘๒ ถนนศรีเชียงคาน อำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย, ๑๕ กรกฎาคม ๒๕๒๒.

๖๒. เงินฮางเป็นเนื้อเงินบริสุทธิ์มีน้ำหนัก ๖ ตำลึง ๒ บาท เงินตู้เนื้อเงินบริสุทธิ์คล้ายเงินฮาง มีน้ำหนัก ๓ ตำลึง เงินฮ้อยเป็นเงินเจือทองแดง ทองเหลือง หัวท้ายเรียวเล็กน้อย เงินลาดทำด้วยทองแดง ทองเหลืองปนกันคล้ายเงินฮ้อยแต่เล็กกว่า ดูรายละเอียดใน หจช.,ร.๕ สบ.๒.๕๖/๔๔ ตำนานเงินตราเมืองไทย, ๒๗ สิงหาคม ๒๔๘๓.

๖๓. สัมภาษณ์นายสมศรี วงศ์กะโซ่, อายุ ๑๐๓ ปี ๘๔ หมู่ ๓ บ้านดงหลวง ตำบลดงหลวง กิ่งอำเภอดงหลวง จังหวัดนครพนม, ๒๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๕.

๖๔. กหช.,ร.๕ จ.ศ.๑๒๕๓ เลขที่ ๒๖๔ สารตราถึงเมืองหนองคายเรื่องพระราชทานอัฐโสฬสไปจำหน่ายเมืองหนองคาย, กหช.,จ.ศ.๑๒๕๑ เลขที่ ๒๑๕ สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงข้าหลวงเมืองอุบลเรื่องพระราชทานเงินฮึก เสี้ยวแก่ท้าวเพี้ย

๖๕. สวาท เสนาณรงค์, ภูมิศาสตร์ประเทศไทย, หน้า ๓๙.

๖๖. สัมภาษณ์นายสิงห์ ทุมสงคราม, อายุ ๑๐๑ ปี, ๓๗ หมู่ ๒ บ้านชาตุ อำเภอสีเชียงคาน จังหวัดเลย, ๑๘ กรกฎาคม ๒๕๒๒.

๖๗. หจช.,ร.๖ น.๑๔/๓๕ รายงานประชุมอุปราชและสมุหเทศาภิบาล พ.ศ.๒๔๖๗.

๖๘. วชิรญาณ ตอน ๖ มีนาคม ร.ศ.๑๑๓

๖๙ เรื่องเดียวกัน

๗๐. หจช.,ร.๖ บ.๒.๑/๓๘ พระยาประชาชีพบริบาล กราบบังคมทูล ๓๐ กรกฎาคม ๒๔๖๒

๗๑. เอ็น ยัตตัน, ภูมิศาสตร์สยาม พระนคร : โรงพิมพ์เคลิเมอ, ๒๔๗๐), หน้า ๒๓, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เรื่องเที่ยวทางๆ ภาคที่ ๔ ว่าด้วยเรื่องเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดรและมณฑลร้อยเอ็ด พิมพ์เป็นอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์เอกหลวงพิทักษ์พนมเขตร์ (สี่ห์ จันทรสาขา), (พระนคร : อรุณการพิมพ์, ๒๕๑๒), หน้า ๔๗.

๗๒. สัมภาษณ์นายดี เหลือมศรี, อายุ ๑๐๓ ปี ๔๑ หมู่ ๔ บ้านชาด ตำบลนาคู กิ่งอำเภอเขาวง จังหวัดกาฬสินธุ์ ๕ มีนาคม ๒๕๒๕.

๗๓. สัมภาษณ์นายสมศรี วงศ์กะโม, บ้านดงหลวง ตำบลดงหลวง กิ่งอำเภอดงหลวง จังหวัดนครพนม, ๒๘ กุมภาพันธุ์ ๒๕๒๕ สัมภาษณ์นายเลี้ยง แสงห้าว อายุ ๘๐ ปี ๓ หมู่ ๗ บ้านหนองเขื่อนช้าง ตำบลท่าสองคอน อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม, ๓ มีนาคม ๒๕๒๕.

๗๔. สิทธา พินิจภูวดล, ศึกษาเรื่อง "กาพย์ปลอนหลาน" ในแนวทางสังเขปของวิชาวรรณคดีเปรียบเทียบ, อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพนางที่ป วัฒนพัทธ์ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๓), หน้า ๑๔๖–๑๕๓.

๗๕ ชาวบ้านเรียกว่าการลงแขก โดยทั่วไปมี ๓ วิธี คือแขกขอแรงคือคนอื่นสมัครใจมาช่วยตามที่ขอร้องเจ้าของเพียงต้องเลี้ยงดูแขก แขกลงแรงหรือแลกเปลี่ยนแรงงานกัน เมื่อถึงคราวงานของตนผู้ที่เคยช่วยเหลือก็มาช่วยบ้าง แขกอาสาเป็นเรื่องที่ชายหนุ่ม

หาโอกาสอาสาไปทำงานบ้านหนึ่งที่คนชอบ ดูปรีชา อุยตระกูล, วรรณกรรมพื้นบ้านจากตำบลรังกาใหญ่ อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา (เอกสารการนิเทศการศึกษานับที่ ๒๐๓ หน่วนศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู (กรุงเทพมหานค : โรงพิมพ์ตำรวจ, ๒๕๒๒), หน้า ๖๓.

๗๖ สัมภาษณ์ นายวงศ์ ลาไชย, ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๔๒๕.

๗๗. สัมภาษณ์ นางไพ บุตรวงศ์ อายุ ๔๒ ปี ๓๗ หมู่ ๒ บ้านนาพิน ตำบลนาพิน อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี ๓ มกราคม ๒๕๒๓.

๗๘. สัมภาษณ์ นางคำพัน บัวมี, ๑๕ กรกฎาคม ๒๕๒๒.

๗๙. ดูรายละเอียดใน จารุบุตร เรืองสุวรรณ, "เสี่ยว" วัฒนธรรมไทย ๒๐ (มกราคม ๒๕๒๔), หน้า ๘.

๘๐. หอช.ร.๕ ม.๕๔/๗ จดราชการในเมืองลาวพวน ร.ศ.๑๑๐, ๑๖ พฤษภาคม ๑๑๐.

๘๑. คาร์ล ซี ซิมเมอร์แมน, "Siam Rural Economic Survey 1930-1931" การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม, แปลโดย ชิม วีระไวทยะ (พระนคร : โรงพิมพ์จิตรการ, (ม.ป.ป.), หน้า ๑๓๘ – ๑๔๑.

๘๒. "การปกครองของคนชาติลาวชาวตะวันออก", วชิรญาณ เล่ม ๕ ตอนที่ ๒๕ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๕ (พระนคร : กรรมสัมปาทิกสภา หอพระสมุดวชิรญาณ), หน้า ๒๕๑๔ – ๒๕๑๕ ; สัมภาษณ์นายพินิจ สาสอน อายุ ๗๖ ถนนราษฎร์บำรุง อำเภอบ้านแพง จังหวัดนครพนม, ๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๒๓ กล่าวว่า "ที่อำเภอบ้านแพงหลังจากเสร็จสิ้นการทำนาแล้ว แต่ละครอบครัวจะทำการจับจองพื้นที่บนดอนบ้านแพงเพื่อปลูกยาสูบ โดยจะทำการจับจองใหม่ทุก ๆ ปี เนื่องจากในฤดูฝนถูกน้ำท่วม ; สัมภาษณ์นายหลึก ไชยอินทร์, อายุ ๖๙ ปี ๔๒ หมู่ ๒ บ้านหนองบาท้าว ตำบลศรีสงคราม อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม, ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๕.

๘๓. เช่นกรณีจังหวัดสกลนคร เจ้าเมืองคือพระยาประจันตประเทศธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร) มีที่นาจำนวนมากครอบคลุมไปหลายหมู่บ้านและอาศัยแรงงานทาสเชลยชาวภูไททำนาให้, สัมภาษณ์นายทอง โสบุญ อายุ ๘๐ ปี ๖๑ หมู่ ๑

บ้านเชียงเครือ ตำบลเชียงเครือ อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร, ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๒๓ ; หจช.,ร.๕ ม.๕๔/๔๑ รายงานมณฑลอุดร (๗ ส.ค. ๑๒๐ ถึง ๗ก.ค.๑๒๔).

๘๔. สัมภาษณ์ นายศาสตร์ พรหมสาขา ณ สกลนคร อายุ ๖๗ ปี ๔๓ ถนนเจริญเมือง อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร ๑๔ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

๘๕. หจช.,สบ.๒.๓๕/๒๑ เขตธรณีสงฆ์วัดพระธาตุพนม จังหวัดนครพนม ๑ กรกฎาคม ๒๔๗๐.

๘๖. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย. (พระนคร : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๒๔), หน้า ๑๔๑.

๘๗. หจช.,ร.๖ ม.๑๗/๑ ออกใบสำคัญที่ดินในมณฑลอิสาน, ๓๑ ตุลาคม ๑๒๕.

๘๘. กห.,ร.๔ จ.ก.๑๒๑๖ เลขที่ ๒๕ ร่างสารตราถึงเมืองเขมราฐ.

๘๙. Aymonier, Le Cambodge II (Paris,1901),p.142

๙๐. "การปกครองของคนชาติลาวชาวตะวันออก" วชิรญาณ กรรมสัมปาทิกสภา หอสมุดวชิรญาณ ตอน ๒๕ ตุลาคม พระนคร ร.ศ.๑๑๕ หน้า ๒๕๐๑-๒๕๐๖.

๙๑. บุญช่วย อัตถากร, ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคามและผลงานต่าง ๆ อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายบุญช่วย อัตถากร. ๒๕๒๒, หน้า ๓๔-๓๖.

๙๒. เมืองเหล่านี้ไม่ได้มีความหมายเป็นเมืองอย่างแท้จริง ที่จะต้องมีอาชีพเฉพาะอย่างซึ่งมีความชำนาญพิเศษเกิดขึ้น มีแรงงานอิสระที่หลุดจากที่ดิน ดังเช่นการเกิดเมืองในยุโรป แต่เป็นเมืองในความหมายทางด้านการปกครอง ดังนั้นเมืองเหล่านี้จึงแทบจะไม่แตกต่างไปจากหมู่บ้านแต่ประการใด

๙๓. เติม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๓), ๒๕๐๑.

๙๔. เมืองแสนมีหน้าที่กำกับฝ่ายพลกำลังของเมือง เมืองจันทร์มีหน้าที่กำกับฝ่ายพลเรือน ดู เติม วิภาคย์พจนกิจ, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๕-๓๕๖.

๙๕. ดูรายละเอียดใน Wilfred G.Burchett, Meking Upstream,(Berlin: Seren Seas Publisher, 1959),pp.202-203;
หจช.,ร.๖ ม.๒๐/๔ รายงานราชการมณฑลร้อยเอ็ด ๒๕ สิงหาคม ๑๓๑.

๙๖. เลกหรือเลขเป็นคำที่ใช้เรียกรวมทั้งไพร่และทาส บางครั้งจะแยกเรียกเป็นเลกไพร่ เลกทาส และจะใช้เฉพาะกับไพร่หรือทาสที่ผ่านการสักหมายหมู่บอกสังกัดแล้วเท่านั้น ดู อัญชลี สุสายัณห์ "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๔, หน้า ๑๐๒

๙๗. พงศาวดารภาคอีสาน ฉบับของพระยาขัตติยวงษา (เหลา ณ ร้อยเอ็ด) วัดสำเนา ๒๐ มีนาคม ร.ศ.๑๓๐ ม.ป.ป., ม.ป.ท. หน้า ๑๕.

๙๘. ดูรายละเอียดในนันทิยา สว่างวุฒิธรรม "การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ. ๒๓๒๕- ๒๔๔๘)" วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕, หน้า ๕๐ -๖๐

๙๙. เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้แบ่งครัวให้พระประทุมเทวาท้าวเพี้ยไว้ใช้สอยเมื่อพระประทุมเทวาถึงแก่กรรม พวกครัวไม่สมัครใจให้บุตรหลานใช้สอยจึงขอเป็นเลกคงเมืองแต่พระประทุมเทวาได้ตัดสินไว้ว่า ครั้งลาวเชลยผู้ใดที่ได้เลี้ยงข้าปลาอาหารถ้าไม่สมัครใจอยู่ให้ขอใช้คาข้าวแต่ทางกรุงเทพฯ ก็ชุบเลี้ยงพระประทุมเทวาบุตรหลานขุนนางไม่ได้คิดคาข้าวจึงให้สำระเป็นเลกคงเมือง แต่ถ้าบุตรหลานยังรับราชการและใช้สอยก็อย่าเอามา ดู กหช.,ร.๔ จ.ศ.๑๒๑๙ เลขที่ ๑๙๒ ร่างตราตอบเจ้าเมืองเรื่องตอบรับผลเรือและผลกระวานส่วย.

๑๐๐. หจช.,ร.๕ วก.๓/๓ พระบรมราโชวาทลับ (ไปรเวต) ร.ศ.๑๐๗.

๑๐๑. หจช.,ร.๖ ม.๒๘/๑ รายงานราชการมณฑลอุดร พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร์ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลอุดร กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๙ ตุลาคม ๑๒๙ ; หจช.,ร.๖ ม.๒๖/๑ รายงานราชการมณฑลอิสาน สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพกราบถวายบังคมทูล ๑๓ มกราคม ๑๓๐.

๑๐๒. หจช.,ร.๕ ม.๕๗/๑๔ มณฑลอิสาณ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ กราบถวายบังคมทูล ๒๗ ธันวาคม ๑๒๖.

๑๐๓. บุญช่วย อัตถากร, ประวัติศาสตรอิสาณ และเมืองมหาสารคม....,หน้า ๔๔ - ๔๕.

๑๐๔. วารุณี โอสถารมย์, "การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๗๕" วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔, หน้า ๑๓๔.

๑๐๕. เรื่องการสร้างวัดสุปัฏนาราม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละพระราชทรัพย์เป็นเงินตรา ๑๐ ชั่ง เลกวัด ๖๐ คนและพระราชทานนิตยภัตร์แก่เจ้าอาวาสเดือนละ ๘ ปี ดูรายละเอียดใน ประวัติวัดสุปัฏนาราม, สมเด็จพระมหาวีรวงศ์โปรดให้พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานสมโภชครบ ๑๐๐ ปีแห่งวัดสุปัฏนาราม จังหวัดอุบลราชธานี ๑ มกราคม ๒๔๘๖ (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๘๖. หน้า ๒๘.

๑๐๖. ประวัติวัดสุปัฏนาราม..., หน้า ๒๔ - ๓๓

๑๐๗. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระนิพนธ์ในเรื่องตำนานเสือเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ สาส์นสมเด็จ, เล่ม ๑๖, หน้า ๒๔๔-๒๔๕.

๑๐๘. หจช.,สบ. ๒.๔๗/๖๔ บันทึกรายงานการตรวจราชการภาคอีสานของจอมพลสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต พ.ศ. ๒๔๗๐ .

๑๐๙. หจช.,ร.๕ ศ.๕/๖ โรงเรียนสอนการปกครองจังหวัดอุดร ๒๗ เมษายน ร.ศ. ๑๒๖ .

๑๑๐. ในกฎหมายพระอัยการเบดเสร็จมาตราที่ ๕๒ กล่าวไว้ว่า "...ที่ในแว่นแคว้นกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์เป็นที่แห่งพระเจ้าอยู่หัว หากให้ราษฎรทั้งหลายผู้เป็นข้าแผ่นดินอยู่จะได้เป็นที่ราษฎรหามิได้..." คุรุสภา กฎหมายตราสามดวง (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๔) ๓: ๑๑๕

๑๑๑. การเกณฑ์แรงงาน หมายถึงการที่บุคคลหนึ่งใช้แรงงานของตนเพื่อรับใช้บุคคลอื่นหรือรับใช้ผู้ปกครอง ในระบบเศรษฐกิจแบบดั้งเดิมที่ยังไม่มีการใช้เงินตราแพร่หลายนั้น การเกณฑ์แรงงานถือเป็นรูปแบบหนึ่งของการจ่ายทดแทนควบคู่กับการแลกเปลี่ยนสินค้าต่าง ๆ ดู Ed.Esmonin, "Cerves" Encyclopedia of the Social Science 4(1931) : 455-456.

๑๑๒. เรื่องเดียวกัน.

๑๑๓. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, เอกสารประกอบการสัมนาเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ห้องประชุมศูนย์สารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๑๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๗, หน้า ๔ (เอกสารโรเนียว)

๑๑๔. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย, หน้า ๒๔๔.

๑๑๕. ชาวนครราชสีมาถูกเกณฑ์มาสร้างพระราชวังที่เพชบุรีจำนวน ๔๗๖ คน ต้องทำงานจนถึง ๙ เดือน และกิดการป่วยไข้ขึ้นมากจึงปล่อยให้กลับไปทำนา กู กหช., ร.๔ จ.ศ. ๑๒๒๑ เลขที่ ๑๒๕ ร่างตราถึงเจ้าเมืองและกรมการเรื่องให้ชำระความผู้ไม่เสียภาษี ฯลฯ .

๑๑๖. "การปกครองของชนชาติลาวชาวตะวันออก" วชิรญาณ ๕(ตุลาคม ร.ศ.๑๑๕) หน้า ๒๕๑๑ .

๑๑๗. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๑๐ .

๑๑๘. หมอเฮาส์ในรัชกาลที่๔, (พระนคร : โรงพิมพ์รวมมิตรไทย, ๒๕๐๔), หน้า ๓๒ .

๑๑๙. หจช., ร.๕ กษ.๘/๒ การช่างไหมนครราชสีมา กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๗ .

๑๒๐. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, (บรรณาธิการ), วิวัฒน์การทุนนิยมไทย (กรุงเทพฯ : สารศึกษาการพิมพ์, ๒๕๒๓), หน้า ๓๐ -๓๐.

๑๒๑. อรวรรณ นพดารา, "การปรับปรุงการปกครองและความขัดแย้งกับฝรั่งเศสในมณฑลอุดร พ.ศ. ๒๔๓๖ - ๒๔๕๓, วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๐๐, หน้า ๔๒ .

๑๒๒. ดูรายละเอียดใน บุญรอด แก้วกัญหา, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ.๒๓๒๕ - ๒๔๑๑" วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๘, หน้า ๙๑ - ๙๓ .

๑๒๓. กหช., ร. ๓ จ.ศ. ๑๒๑๑ เลขที่ ๑๑๒ ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระจันทร์สุริวงศ์ เมืองมุกดาหาร.

๑๒๔. กหช., ร. ๕ ร.ศ. ๑๒๒๙ เลขที่ ๓๑๗ ร่างตราตอบเมืองพิไชย เพรชบูรณ์

หนองกาย หลมสัก ส่งเงินแทนครั่งและทอง

๑๒๕. กหช., ร.๓ ร.ศ. ๑๒๐๗ เลขที่ ๒๘๑ หนังสือพระยามหาอำมาตย์มาถึงพระยาสังขบุรี หมื่นณรงค์พิทักษ์ข้าหลวง พระวิเศษฤาไชย ขุนเพชภักดีข้าหลวง

๑๒๖. กหช., ร. ๔ จ.ศ. ๑๒๒๐ เลขที่ ๒๑๓ บัญชีส่วยกระวือแทนผลเรา เจ้าเมืองและท้าวเพีย

๑๒๗. กหช., ร.๓ จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๑ จดหมายพระยาอำมาตย์ถึงขุนจ่าเมืองกรมการเมืองลพบุรี จ่าเมืองจตุรัส เมืองปักธงชัย เมืองชัยภูมิ นายกองส่วยทองนำกระบือลงมาขาย คิดเอาเงินค่าธรรมเนียมขายกระบือ

๑๒๘. หจช., ร. ๕ ม.๑. ๑๒ก/๑๐ ใบบอกพระยาราชวรานุกูล ใบบอกจากเมืองสกลนคร (กุมภาพันธ์ ๑๐๓ - กุมภาพันธ์ ๑๐๕).

๑๒๙. กหช., ร.๔ จ.ศ. ๑๒๑๙ เลขที่ ๑๙๒ ร่างตราตอบเจ้าเมืองเรื่องตอบรับผลเรา ผลกระวาน ส่วยเมืองยโสธร อากาศอำนวย

๑๓๐. นันทิยา สว่างวุฒิธรรม, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕.

๑๓๑. กหช., ร.๓ จ.ศ.๑๑๙๓ เลขที่ ๒๐ บัญชีจำนวนเลขทำส่วยไม้ขอนสักและชี้ผึ้ง

๑๓๒. หจช., ร.๕ ม. ๒.๑๒/๓๐ ใบบอกเมืองต่างๆ ศักราช ๑๒๘๙

๑๓๓. หจช., ร.๕ ม.๕๙/๔ จัดราชการมณฑลลาวกาว ๑๗ กุมภาพันธ์ ๑๐๙

๑๓๔. หจช., ร.๕ม.๒.๑๒ก/๔๐ ใบบอกเมืองต่างๆ ปีชวดสัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๕๐.

๑๓๕. สัมภาษณ์นายลา ฉวิกขุนลัม อายุ ๘๐ ปี บ้านร่อนทอง ตำบลร่อนทอง อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์, ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๒๓.

๑๓๖. สัมภาษณ์นายมา ประเสริฐสุข, ๑๓ กรกฎาคม ๒๕๒๒.

๑๓๗. หจช., ร.๕ ม.๒.๑๒ก/๒๕ ใบบอกเมืองต่างๆ มกราคม ร.ศ ๑๐๕ - ตุลาคม ร.ศ. ๑๐๖ พระยาอำมาตยาธิบดีกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๑๓๘. กหช., ร.๔ จ.ศ ๑๒๒๔ เลขที่ ๓๑๗ ร่างตราตอบเมืองพิไชย เพชรบูรณ์ หนองกาย หลมสัก ส่งเงินแทนครั่งและทอง ; กหช., ร.๓ จ.ศ.๑๒๐๕ เลขที่ ๑๔๑.

๑๓๙. บุญช่วย ศรีสวัสดิ์, ราชอาณาจักรลาว (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, ๒๕๐๓), หน้า ๒๘๒.

๑๔๐. ชัย เรืองศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๔๕๓ ด้านสังคม, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เรืองศิลป์, ๒๕๑๙), หน้า ๔๐๔.

๑๔๑. หจช., ร.๖ก.๑๗/๑๕ เงินรัชชูปการมณฑลอุบล ๒๐ กันยายน ๒๔๖๗ ; อรวรรณ นพคารา, การปรับปรุงการปกครองและความขัดแย้งกับฝรั่งเศสในมณฑลอุดร..., หน้า ๒๐๖.

๑๔๒. สัมภาษณ์ นายทอง โสมุชู, ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

๑๔๓. เรื่องเดียวกัน.

๑๔๔. หจช.,ศบ.๒.๒๔/๔ สมเด็จเสนาบดีมหาดไทยถวายรายงานการเก็บเงินรัชชูปการ เดือนตุลาคม - พฤศจิกายน.

๑๔๕. หจช.,ร.๕ กษ.๓.๒/๕ กรมนาเรื่องเงินค่าที่นา " เรื่องเก็บเงินค่านาเมืองนครราชสีมา" ๗ กันยายน ร.ศ.๑๑๐.

๑๔๖. กหช., ร.๔ จ.ศ.๑๒๓๐ เลขที่ ๒๓๓ คัดบอกเมืองนครราชสีมากราบเรื่องฆ่ากันตายกับเรื่องภาษีน้ำอ้อย.

๑๔๗. หจช.,ร.๖ ก.๑๔/๗ สำเนาที่ ๑/๔๔ ๒๔ เมษายน ๑๓๑.

๑๔๘. กหช.,ร.๕ ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ ๗๘๐ ธรรมเนียมที่ตั้งว่าด้วยการค้าขาย ; ปาล ประภาพันธ์, "ระบบเจ้าภาษีนายอากรสมัยกรุงเทพฯยุคต้น", วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาเศรษฐศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๔, หน้า ๔.

๑๔๙. เช่นการเก็บภาษีน้ำตาลจะเก็บซ้ำซ้อนหลายครั้งทั้งภาษีน้ำตาลอ้อย ภาษีน้ำตาลทรายแดง ภาษีน้ำตาลทรายขาว ดู กหช.,ร.๔ จ.ศ.๑๒๓๐ เลขที่ ๒๓๓ คัดบอกเมืองนครราชสีมากราบเรื่องฆ่ากันตายเรื่องภาษีน้ำอ้อย.

๑๕๐ หมากขี้คือดอกไผ่มีลักษณะคล้ายเมล็ดข้าวสามารถนำมาคั่วรับประทานได้แต่จะหยาบกว่าข้าว.

๑๕๑. หจช.,ร.๕ ม.๒.๑๒ก/๔๐ ใบบอกเมืองอุบราชธานี ศักราช ๑๒๕๐.

๑๕๒. หจช.,ร.๕ม.๒.๑๒ก/๑๔ ใบบอกเมืองต่าง ๆ ฉะเชิงเทรา จำปาศักดิ์ เชษราธ แสนปาง ธันวาคม - พฤศจิกายน ๑๐๔.

๑๕๓. กหช.,ร.๕ จ.ศ.๑๒๓๗ เลขที่ ๒๔๑๗ เรื่องความท้าวพรมเทวาเมืองอุบล เมื่อเก็บเงิน - ข้าวเปลือก ข้าวสารจากราษฎรที่เสียส่วย.

๑๕๔. สัมภาษณ์ นายสมศรี วงศ์กะโซ่, ๒๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๕.

๑๕๕. หจช.,ร.๕ ม.๒.๑๒ก/๖ นครราชสีมา ๑๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ.๑๐๘.

๑๕๖. หจช.,ร.๕ ม.๒.๒๕/๕ เรื่องนายออกแจ้งว่าราษฎรเมืองสุรินทร์อพยพครอบครัวไปอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ ร.ศ.๑๑๒, ๔ มกราคม ร.ศ.๑๑๒.

๑๕๗. สัมภาษณ์ นายจารุบุตร เรื่องสุวรรณ ถนนพิษณุโลก กรุงเทพมหานคร, ๒๑ สิงหาคม - พ.ศ.๒๕๒๒.

๑๕๘. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และประนุช ทรัพย์สาร, "เจ้าผู้มีบุญหนองหมากแก้ว" รวมบทความประวัติศาสตร์ ๑ (มกราคม ๒๕๒๓) : ๖๙ -๘๖.

๑๕๙. หจช.,ร.๕ ม.๒.๑๔/๓ โทรเลขที่ ๓๖ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ, ๒๖ กุมภาพันธ์ ๑๒๐.

๑๖๐. ชาร์ล เอฟ ไรฟ์, "ศาสนากับการเมืองวิเคราะห์ขบถผู้มีบุญภาคอีสาน ร.ศ.๑๒๙, เก็บความโดย บัณฑร อ่อนคำ, จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ๒ มกราคม ๒๕๑๘), หน้า ๓๕ -๔๒.

๑๖๑. วชิรญาณ "การนับถือเจ้าและผี" เล่ม ๒๗ ธันวาคม ๑๑๕ หน้า ๒๗๔๗.

๑๖๒. โบก คือ ป่องไม้ไผ่ สาเหตุที่เรียกการสู้รบครั้งนี้ว่าศึกสามโคก เพราะชาวบ้านได้แบ่งกำลังออกเป็น ๓ กอง แต่ละกองใช้ไม้ไผ่สำหรับเกาะให้สัญญาณการรุกและถอย สัมภาษณ์นายจารุบุตร เรื่องสุวรรณ ๒ เมษายน ๒๕๒๕.

๑๖๓. จารุบุตร เรื่องสุวรรณ, ของดีอีสาน, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา) (ม.ป.ป.) หน้า ๔.

๑๖๔. เฟรด ดับลิว ริกส์, การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า แปลโดย อมร โสภณวิเชษฐวงศ์ และเอกวิทย์ ณ ถลาง, หนังสือเล่มของภาควิชา

ประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ฉบับ ๓ , (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๔), หน้า ๗๕-๗๖.

๑๖๕. กหช., ร ๑๕/จ.ศ.๑๑๗๔ หนังสือจีนนายเรือคุมสำเภาสินค้าไปจำหน่ายเมืองจีน ออกข้าวและราคาสินค้าและดูรายละเอียดใน วราภรณ์ ทินานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น" วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๒.

๑๖๖. สัมภาษณ์ นางโสภี รัตนแสงศึกมากรม อ.เมือง จังหวัดมหาสารคาม ๑๐ กรกฎาคม ๒๕๒๖ ; สัมภาษณ์นายหุย สิริจินดา อายุ ๖๒ ปี ๑๔๗/๒ รังสีรัยพฤกษ์ ถนนสุรนารายณ์ อ.เมือง จังหวัดนครราชสีมา, ๕ มีนาคม ๒๕๒๖; สัมภาษณ์นางประทิน วัฒนสุชาติ อายุ ๖๑ ปี, นางวิชัย วัฒนสุชาติ อายุ ๗๓ ปี ๑๓๕๓/๒ ถนนสุขเกษม อ.เมือง จังหวัดสกลนคร, ๑๑ พฤศจิกายน ๒๕๒๓; สัมภาษณ์นางหนูพิณ โกศัลวัตร์ อายุ ๗๐ ปี ๑๐-๑๒ ถนนหลวง อำเภอพิบูลมังษาหาร จังหวัดอุบลราชธานี, ๒๘ มีนาคม ๒๕๒๖.

๑๖๗. สัมภาษณ์ นายสัจจา ธนะประกอบ, อายุ ๕๒ ปี โรงสีโกราช ๑๒๕ หมู่ ๖ ตำบลบ้านเกาะ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา ; ๔ สิงหาคม ๒๕๒๖; สัมภาษณ์ ขุนสมรรถการอักษรกิจ (เสาร์ สุมมิตร) อายุ ๘๓ ปี ๑๘๙-๑๙๕ ถนนจิระ อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ ๑๔ พฤษภาคม ๒๕๒๓ ; สัมภาษณ์นายสุเทพ ชัชวาลวงศ์ อายุ ๗๓ ปี บริษัทบุรีรัมย์ค้าวางพานิชจำกัด อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์, ๒๔ พฤษภาคม ๒๕๒๓ ; สัมภาษณ์นายอุดม มกรเวส โรงแรมไทยอุดม อำเภอเมือง จังหวัดเลย ๑๖ กรกฎาคม ๒๕๒๖.

๑๖๘. สัมภาษณ์นายอุดม มกรเวส, ๑๖ กรกฎาคม ๒๕๒๖.

๑๖๙. สัมภาษณ์นายสุพล เขมวิชัย ๑๔๓ ถนนมนัส อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา, ๔ สิงหาคม ๒๕๒๖.

๑๗๐. หจช., ร.๕ ม.๒.๑๒ก/๔ อุบล, ๗ ธันวาคม ๑๑๐.

๑๗๑. James Mc.Carthy, Surveying and Explering in Siam; (London;John Murrey, 1902), p,27.

๑๗๒. "เรื่องไปเที่ยวหัวเมืองลาวตะวันออก" วชิรญาณ กรรมสัมปาทิกสภา หอพระสมุดวชิรญาณ พระนคร เล่ม ๕ ตุลาคม ร.ศ.๑๑๕, หน้า ๒๕๔๐ - ๒๕๔๔.

๑๗๓. เรื่องเดียวกัน

๑๗๔. มงเซงเญอร์ ปาลเลกัวร์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, แปลโดยสันต์ ท.โกมลบุตร, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : กาวหน้าการพิมพ์, ๒๕๒๐). หน้า ๓๔.

๑๗๕. เรื่องเที่ยวต่าง ๆ ภาคที่ ๔ ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลอยเอ็ด พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, หน้า ๒๔ - ๔๕.

๑๗๖. James Mc.Carthy, Surveying and Explering in Siam, p.33

๑๗๗. สัมภาษณ์นายวิริยะ วัฒนสุชาติ อายุ ๗๓ ปี. ๑๓๕๓/๒ ถนนสุขเกษม อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร, ๑๑ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

๑๗๘. สัมภาษณ์นางหุย ศิริจินดา อายุ ๖๒ ปี โรงสีชัยพฤกษ์ ๑๔๗/๒ ถนนสุรนารายณ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา, ๕ สิงหาคม ๒๕๒๒.

๑๗๙. เรื่องเดียวกัน

๑๘๐. เรื่องเดียวกัน

๑๘๑. สัมภาษณ์นายสัจจา ธนะประกอบ อายุ ๕๒ ปี โรงสีโกราช ๑๒๕ หมู่ ๒ ตำบลบ้านเกาะ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา, ๔ สิงหาคม ๒๕๒๒.

๑๘๒. หจช.,ร.๕ สารบาญสมุดพิเศษ เล่ม ๒ จ.ศ.๑๒๓๘ - ๑๒๔๐, หน้า ๒๔๓.

๑๘๓. ระหว่างปี พ.ศ.๒๔๒๘ -๒๔๒๙ ที่นครราชสีมามีคดีผู้ร้ายปล้นถึง ๑๘๓ ราย โดยผู้ร้ายรวมกลุ่มกันกลุ่มละประมาณ ๓๐ - ๕๐ คน มีอาวุธครบ ทำให้ราษฎรต่างรวมกลุ่มกันเพื่อรักษาทรัพย์ บางคนเวลากลางคืนก็ไปนอนซุมซ่อนอยู่ในป่าเป็นเวลาร้างทุกข์ พระยานครราชสีมากล่าวว่า "ให้ระวังตัวเอาเถิดทำให้ราษฎรอพยพไปอยู่บ้านเมืองอื่น ๒,๐๐๐ ครอบครัว ดู หจช.,ร.๕ ม.๒.๑๒๑/๔ พระภักดีนุชิตผู้ช่วยราชการของเมืองนครราชสีมา กราบทูลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลากรม

สมเด็จพระบำราบบ่รปักษ์สำเร็จราชการมหาดไทย.

๑๘๔. หจช.,ร.๕ ม.๒.๑๒ก/๗ อุบลราชธานี

๑๘๕. หจช.,ร.๕ ม.๒.๑๔/๑๔ พระพรหมาภิบาล นายรองพลพายทำรายงานตราจราราชการมณฑลเมืองนครราชสีมาขึ้นทูลเกล้าถวาย, ๔ กันยายน ๑๑๕.

๑๘๖. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, "วิวัฒนาการระบบเศรษฐกิจไทย" เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์, หน้า ๑๑๓ -๑๑๔.

๑๘๗. ดูรายละเอียดในทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, การผลิตและการค้าข้าวในภาคกลางตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๗ (พ.ศ.๒๔๑๑ -๒๔๗๕.), วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑.

๑๘๘. ท่าช้าง เป็นท่าเรือริมฝั่งแม่น้ำมูล จังหวัดนครราชสีมาซึ่งปีหนึ่งเดินเรือได้ประมาณ ๒ - ๓ เดือน.

๑๘๙. สัมภาษณ์ นายสุเทพ ชัชวาลวงศ์, ๒๔ พฤษภาคม ๒๕๒๓.

๑๙๐. เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ ๖ เที่ยวเมืองพิมายในจังหวัดนครราชสีมา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางเชย วะมิไตรย. แปลโดยนายประสบ อรรถยุกติ, (นครหลวงกรุงเทพธนบุรี : โรงพิมพ์พัฒนาการพิมพ์, ๒๕๑๕), หน้า ๗๐.

๑๙๑. สัมภาษณ์นางหุย ศิริจินดา, ๕ สิงหาคม ๒๕๒๒.

๑๙๒. หจช., สบ.๒.๔๗/ ๖๙ บันทึกรายงานเสด็จตรวจราชการมณฑลภาคอีสานของจอมพลสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต พ.ศ.๒๔๗๐.

๑๙๓. สัมภาษณ์นายวิชัย ศิริจินดา,อายุ ๖๕ ปี โรงสีชัยพฤกษ์ ๑๔๗/๒ ถนนสุรนารายณ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา, ๕ สิงหาคม พ.ศ.๒๕๒๒.

๑๙๔. ดูรายละเอียดในเกื้อกูล ยืนยงอนันต์, การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เอกสารนิเทศการศึกษา ฉบับที่ ๑๙๔ หน่วยศึกษานิเทศก์กรมการฝึกหัดครู, (กรุงเทพมหานคร : เจริญวิทย์การพิมพ์,๒๕๒๐) หน้า ๑๐๔.

๑๙๕. พระยาสารคามคณภิบาล(บรรยาย) "สภาพอีสานเมื่อ ๔๕ ปีก่อน" นหาดไทย ๓(พฤศจิกายน,๒๕๒๑), หน้า ๑๔ - ๒๑.

๑๙๖. ดูรายละเอียดในสุวิทย์ ไพทยาวัฒน- วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทยระหว่าง พ.ศ. ๒๓๙๔ -๒๔๗๕.

๑๙๗. เคลาส์ เวงค์ และ เคลาส์ โรสเซ็นแบร์ก (รวบรวม) เยอรมันมองไทย, (กรุงเทพฯ : เจริญวิทยการพิมพ์ พ.ศ.๒๕๒๐), หน้า ๑๑๗ - ๑๑๘.

๑๙๘. เครื่องมือเหล่านี้บางชนิดชาวบ้านไม่ได้นำไปใช้เช่นเครื่องกรอและปั่นด้ายจากญี่ปุ่น แม้จะมีคุณภาพดีแต่เนื่องจากเป็นเครื่องใหญ่เมื่อเสียชาวบ้านก็ไม่สามารถซ่อมเองได้ส่วนเครื่องจักรไถนานั้นไม่เหมาะกับการทำนาดำซึ่งแต่ละแปลงมีขนาดเล็ก

๑๙๙. เช่น ปี พ.ศ.๒๔๓๕ ภาคอีสานขาดดุลยการค้ากับภาคกลาง ๖๑,๓๖๓ บาท พ.ศ. ๒๔๓๖ ขาดดุลย์ ๕๕๒,๑๙๓ บาท ดู หจช.,ร.๕ ม.๒.๑๔/๖๕ พระยาประสิทธิ์คีรีการ ข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลนครราชสีมา กราบบังคมพระเจ้าบรมยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย, ๗ กันยายน ร.ศ.๑๑๕.

๒๐๐. คาร์ล ซี ซินเมอร์แมน, การสำรวจเศรษฐกิจในชนบทแห่งสยาม, หน้า ๑๓๐.

๒๐๑. กจช.,สบ.๒.๔๗/๖๔ บันทึกรายงานเสด็จตรวจราชการมณฑลอีสานของจอมพล สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต พ.ศ.๒๔๗๐.

๒๐๒ สัมภาษณ์ นางหุย ศิริจินดา, ๕ สิงหาคม ๒๕๒๒.

๒๐๓. กห.,ร.๔. จ.ศ.๑๒๑๗ เลขที่ ๑๔๕ คำแปลหนังสือพิมพ์เรื่องสิงคโปร์วิจารณ์เมืองไทยเมื่องเซอร์ยอนโบวริงทำสัญญาการค้าในไทย.

ภาคผนวก

รายชื่อผู้ให้สัมภาษณ์

หมายเหตุ อายุ หมายถึงอายุขณะให้สัมภาษณ์
วัน เดือน ปี หมายถึง วัน เดือน ปี ที่ให้สัมภาษณ์

๑. นายไข คามบุรเรือง อายุ ๘๓ ปี บ้านดงน้อย ๑๔ หมู่ ๓ ตำบลห้วยโพธิ์ อำเภอเมือง จังหวัดกาฬสินธุ์, ๒๗ กรกฎาคม ๒๕๒๕.

๒. นายควาน แร่ตัน อายุ ๖๘ ปี ๒๖๖ ถนนชายโขง อำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย, ๑๕ กรกฎาคม ๒๕๒๖.

๓. นายคำ วงศ์ราลี อายุ ๖๕ ปี ๔๔ บ้านค้อ ตำบลหนองจิก อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม, ๓ มีนาคม ๒๕๒๕.

๔. นายคำดี รัตนบูล อายุ ๔๔ ปี ๔๔ หมู่ ๔ บ้านแก้งใต้ ตำบลม่วงใหญ่ อำเภอม่วงใหญ่ จังหวัดอุบลราชธานี, ๒๔ มีนาคม ๒๕๒๒.

๕. นางคำพัน บัวมี อายุ ๔๘ ปี ๘๒ ถนนศรีเรียงคาน อำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย, ๑๕ กรกฎาคม ๒๕๒๒.

๖. นายคำพัน ชาวกุพันธุ์ อายุ ๗๐ ปี ๑๔๗ หมู่ ๑ ตำบลกุสุมาลย์ อำเภอกุสุมาลย์ จังหวัดสกลนคร, ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๕.

๗. นายคำเส็ง ลินปิยะ อายุ ๖๓ ปี ๔๔ ถนนพระธาตุวิถี อำเภอเรณูนคร จังหวัดนครพนม, ๕ มกราคม ๒๕๒๓.

๘. นายคำหล้า สอนพิมพ์ อายุ ๕๔ ปี หมู่ ๑๑ ตำบลนาแก้ว อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร, ๒๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๕.

๙. นายคูณ กูมิราวัลย์ อายุ ๔๑ ปี ๑๒๖/๗ ถนนกงพะเนียง หมู่ ๗ ตำบลเขมราฐ อำเภอเขมราฐ จังหวัดอุบลราชธานี, ๒ มกราคม ๒๕๒๓.

๑๐. นายคำปัน กระยอกโท อายุ ๕๘ ปี ๕ หมู่ ๑๑ ตำบลนาแก้ว อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร, ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

๑๑. นายจารุบุตร เรืองสุวรรณ ถนนพิษณุโลก กรุงเทพมหานคร, ๑๑ สิงหาคม ๒๕๒๒.

๑๒. นายจันทา สอนอาจ อายุ ๘๓ ปี ๔๘๖ หมู่ ๑ บ้านนาพิน ตำบลนาพิน อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี, ๓ มกราคม ๒๕๒๓.

๑๓. นางเจริญ ผางกระโทก อายุ ๓๘ ปี ๘๕ หมู่ ๑ บ้านไหม่ไทยเจริญ ตำบลสารภี อำเภอโชคชัย จังหวัดนครราชสีมา, ๖ สิงหาคม ๒๕๒๕.

๑๔. นายชาลี รัตนพล อายุ ๖๒ ปี ๑๘๒ หมู่ ๓ บ้านเชียงเหียน ตำบลเขวา อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม, ๑๔ มกราคม ๒๕๒๕.

๑๕. นายคา คำบึก อายุ ๗๒ ปี บ้านดอนขา หมู่ ๕ ตำบลพราน อำเภอขุนหาญ จังหวัดศรีสะเกษ, ๑๐ มกราคม ๒๕๒๓.

๑๖. นายดวง การิก อายุ ๖๐ ปี ๑๔๒ หมู่ ๔ ตำบลท่าขอ อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม, ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๕.

๑๗. นายดี เหลือมศรี, อายุ ๑๐๓ ปี ๔๑ หมู่ ๔ บ้านชาด ตำบลนาคู กิ่งอำเภอเชาวง จังหวัดกาฬสินธุ์ ๕ มีนาคม ๒๕๒๕.

๑๘. นายแตง ฉิมพลี ๓๑๘ หมู่ ๖ ตำบลกุสุมาลย์ จังหวัดสกลนคร ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๕.

๑๙. นางแตม พันงาม อายุ ๗๐ ปี บ้านดอนขา หมู่ ๕ ตำบลพราน อำเภอขุนหาญ จังหวัดศรีสะเกษ, ๓๐ มีนาคม ๒๕๒๒.

๒๐. นายตัน ยศปัญญา บ้านนาพิง หมู่ ๑ อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย, ๑๔ กรกฎาคม ๒๕๒๓.

๒๑. นายทอง โสบุญ อายุ ๘๘ ปี เลขที่ ๖๖ หมู่ ๑ บ้านเชียงเครือ ตำบลเชียงเครือ อำเภอเชียงเครือ จังหวัดสกลนคร, ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

๒๒. นายทองดี แสนคำภูมิ อายุ ๖๘ ปี ๑๘๐๒ บ้านนางใย ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม, ๒๒ กรกฎาคม ๒๕๒๕.

๒๓. นายทองศรี ผลเรือง อายุ ๖๔ ปี ๕๘ หมู่ ๓ บ้านดงน้อย ตำบลห้วยโพธิ์ อำเภอเมือง จังหวัดกาฬสินธุ์, ๒๗ กรกฎาคม ๒๕๒๕.

๒๔. นายทองหล่าง มันตะ อายุ ๖๗ ปี ๗๔/๔๒ ถนนพนมพนารักษ์ อำเภอท่าอุเทน

จังหวัดนครพนม, ๑๐ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

๒๕. นางพูนจิต คติพจน์ อายุ ๖๐ ปี ๑๕๖๖ ถนนกำจัดภัย อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร, ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

๒๖. นายบุ๊ช วงค์พนาวัน อายุ ๕๕ปี ๒๑๔ หมู่ ๔ ตำบลนาแก อำเภอนาแก จังหวัดนครพนม, ๒๘ กันยายน ๒๕๒๕.

๒๗. นายบัน กากะรัมย์ อายุ ๘๒ ปี บ้านสนวน หมู่ ๑๑ อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ , ๒๕ พฤศภาคม ๒๕๒๓.

๒๘. นายบุญเลิศ เกษแก้วมณี อายุ ๗๖ ปี ๑ ถนนภูมิวิถี อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย, ๑๔ กรกฎาคม ๒๕๒๒.

๒๙. นายบุญเหลือ สราพุรุษ บ้านรอนทอง อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์ ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๒๓.

๓๐. นายบุญฮวด อิฐรัตน์ อายุ ๖๐ ปี ๑๒๘๖ ถนนเจริญราชเดช ๒ อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม, ๔ มีนาคม ๒๕๒๕.

๓๑. นางประทิน วัณณสุชาติ อายุ ๖๑ ปี ๑๓๕๓/๒ ถนนสุขเกษม อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร, ๑๑ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

๓๒. นายผา เชคตี อายุ ๖๕ ปี ๓๐ หมู่ ๖ บ้านเสาวงใหญ่ อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี, ๖ มกราคม ๒๕๒๓.

๓๓. นายพูน มณีวรรณ อายุ ๗๔ ปี ๓๓๗ ถนนจิระ อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์, ๒๔ พฤษภาคม ๒๕๒๓.

๓๔. นายพินิจ สาสอน อายุ ๗๖ ปี ๑๒๖ ถนนราษฎร์บำรุง อำเภอบ้านแพง จังหวัดนครพนม, ๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

๓๕. นางพิม แสงห้าว ๑๕ บ้านหนองเขื่อนช้าง ตำบลท่าสองคอน อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม

๓๖. นายพิ อรรถสิษฐ อายุ ๘๒ ๓๐๓๘ ตรอกป่าไม้ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา, ๕ สิงหาคม ๒๕๒๒.

๓๗. นางไพ บุตรวงศ์ อายุ ๕๒ ปี ๓๙ หมู่ ๒ บ้านนาพิน ตำบลนาพิน อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี, ๓ มกราคม ๒๕๒๓.

๓๘. นายฮอง นาคมณี อายุ ๘๔ ปี อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร

๓๙. นางมิ ยอดเพชร อายุ ๘๐ ปี ๕๖/๑ หมู่ ๑ บ้านรอนทอง ตำบลรอนทอง อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์, ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๒๓.

๔๐. นายมา ประเสริฐสุข อายุ ๘๓ ปี ๔๘ ถนนคีรีรัตน์ อำเภอเมือง จังหวัดเลย, ๑๓ กรกฎาคม ๒๕๒๒.

๔๑. นายจอย ชัชวาลย์ บ้านนาอ้อ ๒๗ หมู่ ๑๐ ตำบลนาอ้อ อำเภอเมือง จังหวัดเลย, ๑๘ กรกฎาคม ๒๕๒๒.

๔๒. นางลา เจิมทองหลาง อายุ ๖๔ ปี หมู่ ๑ บ้านใหม่ไทยเจริญ ตำบลสารภี อำเภอโชคชัย จังหวัดนครราชสีมา, ๖ สิงหาคม ๒๕๒๕.

๔๓. นายลา ฉลีกขุนสัม, อายุ ๘๐ ปี บ้านรอนทอง ตำบลรอนทอง อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์, ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๒๓.

๔๔. หลวงพ่อเจิง คำนา อายุ ๗๐ ปี วัดโนนทราย บ้านหนองหมากแก้ว ตำบลปวนพุ อำเภอภูกระดึง จังหวัดเลย, ๑๙ กรกฎาคม ๒๕๒๒.

๔๕. นายเลี้ยง แสงห้าว อายุ ๘๐ ปี ๓ หมู่ ๗ บ้านหนองเชือกช้าง ตำบลนาสองคอน อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม, ๓ มีนาคม ๒๕๒๕.

๔๖. นายหลีก ไชยอินทร์ อายุ ๖๙ ปี ๔๒ หมู่ ๒ บ้านหนองบาท่าว ตำบลกุรุคราม อำเภอกุรุคราม จังหวัดนครพนม, ๒๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๕.

๔๗. นายวงศ์ ลาไชย อายุ ๔๗ ปี ๑๔๔ หมู่ ๑๐ บ้านหนางกระบอก ตำบลนาแก้ว อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร, ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

๔๘. นางวรรณา พงจอม อายุ ๘๐ ปี ๑๖ ถนนราษฎร์บำรุง หมู่ ๑ ตำบลบ้านแพง อำเภอบ้านแพง จังหวัดนครพนม, ๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

๔๙. นายวิชัย ศิริจินดา อายุ ๖๕ ปี โรงสีชัยพฤกษ์ ๑๔๗/๒ ถนนสุรนารายณ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา, ๕ สิงหาคม ๒๕๒๒.

๕๐. นายวิทิย์ วัฒนสุชาติ อายุ ๗๓ ปี ๑๓๕๓/๒ ถนนสุขเกษม อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร, ๑๑ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

๕๑. นายวงศ์ ลาไชย อายุ ๗๔ ปี ๑๑๔ หมู่ ๑๐ หมู่บ้านหนองกระบอก ตำบลนาแก้ว อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร, ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

๕๒. นายศาสตร์ พรหมสาขา ๘ สกลนคร อายุ ๖๗ ปี ๔๓๓ เทศบาลเมือง อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร, ๑๘ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

๕๓. นายศรี กลิ้งศรี อายุ ๗๐ ปี ๑๕ หมู่ ๘ บ้านปากช่อง ตำบลกกตูม กิ่งอำเภอคงหลวง จังหวัดนครพนม, ๕ มีนาคม ๒๕๒๕.

๕๔. นายสาร สาระพัศนานันท์ อายุ ๖๓ ปี ๑๖ ซอย ๑ ถนนสถเพียงกาน อำเภอเมือง จังหวัดเลย, ๑๖ กรกฎาคม ๒๕๒๒.

๕๕. นายสมศรี วงศ์กะโซ่ อายุ ๑๐๓ ปี ๘๔ หมู่ ๓ บ้านคงหลวง ตำบล คงหลวง กิ่งอำเภอคงหลวง จังหวัดนครพนม, ๒๘ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๕.

๕๖. ขุนสมรรถการอักษรกิจ (เสาร์ สุมิตร) อายุ ๘๓ ปี ๑๔๔ -๑๔๕ ถนน จิระ อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์, ๑๔ พฤษภาคม ๒๕๒๓.

๕๗. นายสิงห์ ยวงศรี ๑๔ หมู่ ๑ บ้านสะอาด ตำบลสะอาด อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น, ๒ มีนาคม ๒๕๒๕.

๕๘. นายสัจจา มนะประกอบ ๕๒ ปี โรงสีโคราช ๑๒๕ หมู่ ๒ ตำบลบ้านเกาะ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา, ๔ สิงหาคม ๒๕๒๒.

๕๙. นายสิงห์ พุ่มสงคราม อายุ ๑๐๑ ปี ๓๗ หมู่ ๒ บ้านราตุ อำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย, ๑๙ กรกฎาคม ๒๕๒๒.

๖๐. นายสุชาติ ประทุทิพย์ อายุ ๖๕ ปี ๒๑๔ หมู่ ๑ ตำบลแสลงโทน อำเภอ ประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์, ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๒๓.

๖๑. นายสุเทพ ชัชวาลวงศ์ อายุ ๗๓ ปี บริษัทบุรีรัมย์ส่างพานิชจำกัด อำเภอเมือง จังหวัดบุรีรัมย์, ๒๔ พฤษภาคม ๒๕๒๓.

๖๒. นายสุพจ เมฆวิชัย ๑๔๓ ถนนมนัส อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา, ๔ สิงหาคม ๒๕๒๒.

๖๓. นางไสภี รัตนแสงศึกษากร อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม, ๑๐ กรกฎาคม ๒๕๒๖.

๖๔. นางหุ้ย ศิริจินดา อายุ ๖๒ ปี เรงสีชัยพฤกษ์ ๑๔๗/๒ ถนนสุรนารายณ์ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา, ๕ สิงหาคม ๒๕๒๒.

๖๕. นางพูพิน ไกรลาวัตร อายุ ๗๐ ปี ๑๐ - ๑๒ ถนนหลวง อำเภอพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี, ๒๘ มีนาคม ๒๕๒๖.

๖๖. นางอ่อนศรี ภวภูตานนท์ ณ มหาสารคาม อายุ ๘๑ ปี ๕๒ ถนนเจริญราษฎร์ ๒ อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม, ๓ กรกฎาคม ๒๕๒๕.

๖๗. นายอุดม มกรเวส โรงแรมไทยอุดม อำเภอเมือง จังหวัดเลย, ๑๖ กรกฎาคม ๒๕๒๖.

๖๘. นายเฮ้า เทพสิทธา ๑๕ หมู่ ๔ บ้านสะพือ ตำบลสะพือ อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี, ๓๑ มีนาคม ๒๕๒๖.

การสัมมนาผลงานทางวิชาการ
ที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"
4-6 กรกฎาคม 2527 ณ วค. นครราชสีมา

กรมศิลปากร หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

เอกสารหมายเลข 9

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443 - 2468

ชุมพล แนวจำปา

บทความเสนอต่อที่ประชุมสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน

พ.ศ. 2443 - 2468

ชุมพล แนวจำปา[1]

บทนำ

จารีตการเขียนประวัติศาสตร์แต่ดั้งเดิมมามักจะเน้นอยู่ที่ประวัติศาสตร์ส่วนกลางหรือประวัติศาสตร์ราชสำนัก ซึ่งบางครั้งเรื่องราวที่นักประวัติศาสตร์เหล่านั้นเขียนขึ้นกลับไม่ได้ให้ความกระจ่างเกี่ยวกับความเป็นมาของตัวผู้เขียนเอง นักประวัติศาสตร์คนนั้นน่าจะศึกษาว่าทางรถไฟที่ตัดผ่านบ้านของเขานั้นมันนำอะไรไปให้แก่เขาบ้าง นี่คือความสนใจของผู้เขียนในการค้นคว้าเรื่องนี้

ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริงในปี พ.ศ. 2398 ทำให้ระบบเศรษฐกิจของไทยเปลี่ยนจากการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองเป็นผลิตเพื่อการพาณิชย์ ผลกระทบจากการเปิดประเทศค้าขายอย่างเสรีที่สยามได้รับในครั้งนี้แตกต่างกันไปในแต่ละภูมิภาค โดยมีปัจจัยที่กำหนดหลายประการ เช่น การคมนาคม ทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น

บริเวณที่ราบสูงโคราชนับว่าได้รับผลกระทบจากเบาริงน้อยกว่าดินแดนอื่น ๆ อันเนื่องมาจากสภาพทางภูมิศาสตร์คือการคมนาคมไม่สะดวก การขนส่งสินค้าเป็นไปได้ลำบาก ทำให้ปริมาณสินค้าที่แลกเปลี่ยนกับมีปริมาณจำกัด ประกอบกับทรัพยากรอันจำกัด คือมีทรัพยากรที่มีค่าเชิงพาณิชย์น้อยเมื่อเทียบกับการค้าข้าวในภาคกลาง ดีบุกและยางพาราในภาคใต้และป่าไม้ในภาคเหนือ การคมนาคมติดต่อระหว่างที่ราบสูงโคราชกับดินแดนอื่น ๆ ของสยามกระทำได้ลำบากกว่าภาคเหนือและภาคใต้

อย่างไรก็ตามในบริเวณที่ราบสูงโคราชเองซึ่งเป็นบริเวณที่มีเนื้อที่กว้างใหญ่และจำนวนผู้คนมากนั้นก็ได้รับผลกระทบจากเศรษฐกิจแบบพาณิชย์แตกต่างกันไป บริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน (โคราช บุรีรัมย์ และชัยภูมิ) นับว่าได้รับผลกระทบดังกล่าวเร็วและเป็นปริมาณมากกว่าหัวเมืองลาวอื่นๆ อันเนื่องมาจากเป็นประตูของการติดต่อระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองลาวต่าง ๆ ณ ที่ราบสูงโคราช บริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนจึงเป็นชุมทางของสินค้าต่าง ๆ จากหัวเมืองลาวที่

---

[1] นิสิตปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จะมายังกรุงเทพฯ และจากกรุงเทพฯ ไปยังหัวเมืองต่างๆ

เศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนเริ่มเปลี่ยนแปลงไปบ้างหลังเบาริง เพราะมีจำนวนพ่อค้าชาวจีนเข้ามาตั้งทำการค้าขายที่โคราชเพื่อแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างหัวเมืองต่าง ๆ ในบริเวณที่ราบสูงโคราชกับกรุงเทพฯ มากขึ้น นอกจากนี้ปริมาณโค กระบือจากที่ราบสูงโคราชที่ไปขายยังกรุงเทพฯ โดย "นายฮ้อย" ซึ่งเป็นพ่อค้าท้องถิ่นก็มีปริมาณเพิ่มขึ้น

การเข้าจัดการปกครองรัฐบาลกลางจากกรุงเทพฯ ก็มีผลทำให้มีการเปลี่ยนแปลงบางอย่างที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในบริเวณดังกล่าว คือการยกเลิกระบบไพร่และทาสทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนในสังคมเปลี่ยนแปลงไป มีการจัดระเบียบและกฎเกณฑ์ในสังคมบางอย่างขึ้นใหม่ การปราบปรามโจรผู้ร้าย การพัฒนาเส้นทางคมนาคมเพื่อเตรียมรับทางรถไฟ การปลูกฝังทางด้านการศึกษาและค่านิยมแบบกรุงเทพฯ กิจกรรมต่าง ๆ ที่กรุงเทพฯ กระทำต่อบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนในช่วงของการเข้าจัดการปกครองบริเวณนี้ มีผลที่เอื้อต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอยู่เหมือนกัน

ภายหลังการสร้างทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ถึงโคราชในปี พ.ศ. 2443 ทำให้เศรษฐกิจของบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนเริ่มเปลี่ยนแปลงอย่างเห็นได้ชัด ขอบเขตของการศึกษาจึงเริ่มต้นที่ปี พ.ศ. 2443 อันเป็นปีที่ทางรถไฟไปถึงโคราชและอุบลในปี พ.ศ. 2468 อันเป็นปีที่ทางรถไฟไปถึงบุรีรัมย์ ซึ่งผู้เขียนถือว่าเป็นเขตชายแดนของบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน และเป็นปีสิ้นสุดของรัฐบาลชุด ร. 6 ด้วย

บทที่ 1

ลักษณะภูมิศาสตร์

ลักษณะภูมิศาสตร์ของบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน

ภาคอีสานมีลักษณะภูมิประเทศแยกตัวออกจากภาคเหนือและภาคกลางอย่างชัด ทั้งนี้เพราะการยกตัวของแผ่นดินสองด้าน คือทางด้านตะวันตกและด้านใต้ ทำให้ภูมิประเทศลาดเอียงไปทางตะวันออก การยกตัวของแผ่นดินด้านตะวันตกทำให้เกิดขอบสูงชันตามแนวเทือกเขาเพชรบูรณ์ต่อไปยังแนวเทือกเขาดงพญาเย็น โดยที่ด้านขอบชันหันไปทางตะวันตกต่อบริเวณที่ราบภาคกลาง ความสูงของขอบชันโดยเฉลี่ยประมาณ 120 - 200 เมตร จากระดับเฉลี่ยน้ำทะเล (Mean Sea Level)

ภูมิประเทศตอนใต้ตามแนวเทือกเขาสันกำแพงและเทือกเขาดงรัก แผ่นดินจะยกตัวขึ้นเช่นเดียวกับทางด้านตะวันตก โดยที่หันด้านขอบชันไปทางประเทศสาธารณรัฐกัมพูชาประชาธิปไตยคล้าย ๆ กับพื้นที่ตะแคงหรือเอียงไปทางเหนือ ความสูงของขอบชันทางด้านนี้ เฉลี่ยประมาณ 400 เมตร แต่ยอดเขาบางแห่งในเขตนี้สูงถึง 700 เมตร

ในบริเวณตอนกลางของภาคมีลักษณะเป็นแองแบบกะทะหงาย (Syncline) 2 แองใหญ่คือ แองโคราช (Khorat Basin) และแองสกลนคร (Sakon Nakhon Basin) โดยมีเทือกเขาภูพานทอดกั้นระหว่างสองแองใหญ่นี้ เทือกเขาภูพาน (Phuphan Range) จะทอดยาวคอนไปในแนวตะวันออกเฉียงใต้ - ตะวันตกเฉียงเหนือ เป็นรูปโค้งพระจันทร์เสี้ยว ตั้งแต่จังหวัดอุบลราชธานีไปทางเหนือจังหวัดกาฬสินธุ์ห่างไปทางใต้ของสกลนครและนครพนม แองโคราชประกอบด้วยพื้นที่จังหวัดนครราชสีมา ชัยภูมิ บุรีรัมย์ ศรีสะเกษ อุบลราชธานี ยโสธร ร้อยเอ็ด มหาสารคาม กาฬสินธุ์ และแองสกลนครประกอบด้วยพื้นที่จังหวัดสกลนคร อุดรธานี นครพนม หนองคาย ขอนแก่น[1] ฉะนั้นพื้นที่ของบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนก็คือส่วนหนึ่ง

---

[1] อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์พรศักดิ์แอนด์แอสโซซิเอท, 2525), หน้า 1

ของแอ่งโคราช นั่นคือบริเวณจังหวัดนครราชสีมาและบุรีรัมย์ในปัจจุบัน

ลักษณะภูมิประเทศส่วนใหญ่ของภาคอีสานจะเป็นแบบลูกกลิ้นลอนตื้นขนาดใหญ่ ที่ชาวอีสานเรียกว่า "มอ" นั่นเอง พื้นภูมิประเทศจะสูง ๆ ต่ำ ๆ ตลอดเริ่มตั้งแต่เข้าแอ่งโคราชเป็นต้นไปจะพบลักษณะแบบคลื่นยักษ์ไปเรื่อย ๆ บริเวณที่ราบเรียบที่สุดของภาคอีสานได้แก่บริเวณทุ่งสัมฤทธิ์ในจังหวัดนครราชสีมา และบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ในเขตจังหวัดมหาสารคาม ร้อยเอ็ด สุรินทร์ ศรีสะเกษ ยโสธร[1]

บริเวณเทือกเขาสันกำแพงและเทือกเขาดงรัก ซึ่งอยู่ตอนใต้ของภาคอีสานนอกจากเป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำมูลแล้ว ยังเป็นต้นกำเนิดของลำธารหลายสายในบริเวณเดียวกัน เช่น ลำตะคอง ลำพระเพลิง ลำปลายมาศ สาขาเหล่านี้จะไหลลงสู่แม่น้ำมูล และแม่น้ำโขงในที่สุด[2]

แม่น้ำมูล

ต้นน้ำเกิดจากเขาวงกับเขาละมั่ง ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของทิวเขาสันกำแพงตรงบริเวณเขตแบ่งอำเภอบ้านกรวดจังหวัดบุรีรัมย์กับเขตอำเภอปักธงชัย จังหวัดนครราชสีมา ไหลจากทิศใต้ขึ้นไปทางทิศเหนือ ผ่านท้องที่อำเภอปักธงชัย จักราช วกไปทางตะวันออกเฉียงเหนือผ่านอำเภอโนนสูง พิมาย ชุมพวง แล้ววกไปทางตะวันออกเข้าเขตจังหวัดบุรีรัมย์ผ่านอำเภอพุทไธสง สตึก เข้าเขตจังหวัดสุรินทร์ผ่านอำเภอชุมพลบุรี ท่าตูม รัตนบุรี เข้าเขตจังหวัดศรีสะเกษผ่านอำเภอราษีไศล อำเภอเมือง อำเภอกันทรารมย์ เข้าเขตจังหวัดอุบลราชธานีผ่านอำเภอเมือง อำเภอวารินชำราบ อำเภอพิบูลมังสาหาร และไหลลงสู่แม่น้ำโขงทางทิศใต้ของอำเภอโขงเจียม ลำน้ำมูลมีความยาวทั้งสิ้น 641 กิโลเมตร มีพื้นที่ลุ่มน้ำประมาณ 70,100 ตารางกิโลเมตร[3] ในสมัยก่อนที่ทางรถไฟยังไปไม่ถึงอุบลราชธานีนั้น การขนส่งสินค้ามายัง

---

[1] อภิศักดิ์ โสมอินทร์, อ้างแล้ว หน้า 2

[2] อภิศักดิ์ โสมอินทร์, อ้างแล้ว, หน้า 4 - 5

[3] ดำรง จรัสวัฒน์, "สถานะเรื่องน้ำของแม่น้ำมูล - ชี และลำน้ำสาขา, "วารสารพัฒนาที่ดิน, 10 . 3 - 15 (กุมภาพันธ์ 2516), หน้า 16

นครราชสีมาสามารถที่จะใช้เรือเดินในลำแม่น้ำมูลได้ในฤดูน้ำมากประมาณ 2 - 3 เดือน

สาขาของแม่น้ำมูลตอนบน

ลำแชะ ต้นน้ำเกิดจากเขาวานทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ของอำเภอครบุรี จังหวัดนครราชสีมา วกไปทางตะวันตกไหลลงแม่น้ำมูลที่ตำบลจระเข้หิน อำเภอครบุรี ลำน้ำกว้างประมาณ 40 เมตร ยาวประมาณ 105 กิโลเมตร

ลำพระเพลิง ต้นน้ำเกิดจากซับสีคอของทิวเขาสันกำแพงในเขตวนอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ทางด้านใต้ของอำเภอปักธงชัย ซึ่งในอดีตเคยเป็นที่ซับน้ำแห่งหนึ่ง ไหลไปทางตะวันออกเฉียงเหนือ ลงสู่แม่น้ำมูลที่อำเภอโชคชัย จังหวัดนครราชสีมา ลำน้ำกว้างประมาณ 20 เมตร ยาวประมาณ 120 กิโลเมตร ภายหลังการปฏิรูปการปกครองในปี 2435 แล้ว ราษฎรทั้ง 2 อำเภอ คืออำเภอปักธงชัย และอำเภอกระโทก (โชคชัย) ได้อาศัยน้ำสายนี้กั้นทำนบชักระหัดขึ้นใช้สอย ทำสวนทำนา บนเขานี้มีต้นมะค่าใหญ่ต้นหนึ่งวัดโดยรอบได้ 17 เมตร[1]

ลำตะคลอง ต้นน้ำออกจากโพรงเขาใหญ่ในดงพระยาไฟ ที่ในอดีตเรียกว่าเขาน้ำพุ ปัจจุบันเรียกว่าเขาสามยอดของทิวเขาสันกำแพงในเขตวนอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ ไหลขึ้นทางเหนือผ่านอำเภอปากช่อง วกไปทางตะวันออกผ่านท้องที่อำเภอสีคิ้ว สูงเนิน อำเภอเมืองนครราชสีมา ข้ามทะเลสาบไหลลงสู่แม่น้ำมูลที่ตำบลหัวทะเล อำเภอจักราช จังหวัดนครราชสีมา ลำน้ำกว้าง 15 - 40 เมตร ยาวประมาณ 175 กิโลเมตร ในอดีตลำน้ำสายนี้เป็นสายสำคัญที่ได้กั้นทำนบชักน้ำเข้ามาตามลำบ่รุเอาน้ำเข้ามาเลี้ยงในเมืองนครราชสีมา

ลำเชียงไกร ต้นน้ำออกจากเขาในดงพระยากลางเรียกว่าเขาเหวตาบัว สายน้ำไหลผ่านอำเภอด่านขุนทด ไหลไปทางตะวันออกผ่านท้องที่อำเภอโนนไทย (โนนลาว) อำเภอโนนสูง (โนนวัด) ไหลลงสู่แม่น้ำมูลบริเวณอำเภอพิมายและอำเภอโนนสูง (โนนวัด) ต่อกัน สองฝั่งลำน้ำนี้ในอดีตเป็นท้องทุ่งโดยมาก ราษฎรได้อาศัยน้ำสายนี้ปิดทำนบชักน้ำขึ้นทำนาในทุ่งทั้ง 2 ฝั่งคลอง

---

[1] พระยาเพชรปาณี, จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2467 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468), หน้า 26

ได้เป็นส่วนมาก ลำน้ำกว้างประมาณ 30 เมตร ยาวประมาณ 145 กิโลเมตร[1]

ลำปลายมาศ ต้นน้ำเกิดจากเขามะค่าในเทือกเขาสันกำแพง ชายเขตจังหวัดปราจีนบุรี ไหลไปทางตะวันออกเฉียงเหนือผ่านอำเภอครบุรี เข้าเขตจังหวัดบุรีรัมย์ ผ่านอำเภอนางรอง ขึ้นทางเหนือผ่านท้องที่อำเภอลำปลายมาศ แล้วไหลลงสู่แม่น้ำมูลระหว่างอำเภอสตึกจังหวัดบุรีรัมย์ กับอำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ลำน้ำกว้างประมาณ 20 เมตร ยาวประมาณ 200 กิโลเมตร ในอดีตสองฝั่งคลองเป็นป่าไม้กระยาเลย มีไม้เต็งไม้รังมีนาเป็นส่วนน้อย

ลำจักราช ต้นน้ำออกจากทุ่งใหญ่แห่งหนึ่งเรียกว่า ทุ่งกระเต็น อยู่ในเขตอำเภอนางรอง ไหลผ่านอำเภอกระโทก (โชคชัย) และอำเภอเมืองนครราชสีมาไปลงแม่น้ำมูลในเขตอำเภอพิมาย ในอดีตภายหลังการเข้าจัดการปกครองของรัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ แล้ว ราษฎรได้อาศัยกั้นทำนบชักน้ำขึ้นทำนาสองฝั่งคลองเป็นนาข้าวเป็นป่าไม้บ้างเป็นตอน ๆ

ลำนางรอง ต้นน้ำออกจากเขาใหญ่ตรงช่องตะโกผ่านดงประคำอำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ไหลไปลงลำปลายมาศตรงทิศตะวันออกบ้านชอระกา ตำบลหนองปล่อง เป็นลำน้ำที่ให้ประโยชน์แก่ราษฎรในอำเภอนางรอง ได้ขุดทำนบขังน้ำเอาไว้ใช้สอยและทำนาทำสวนได้หลายตำบล (ในปี พ.ศ. 2467 มีทำนบในมณฑลนครราชสีมา 924 แห่ง)[2]

ดิน

โดยทั่วไปในภาคอีสานโครงสร้างของดิน (Soil Structure) เป็นดินทรายซึ่งเกิดจากวัตถุแม่ดินเดือหินทรายนั่นเองจึงเป็นดินที่ไม่อุ้มน้ำ น้ำจะซึมผ่านลงไปในดินได้อย่างรวดเร็ว ดินจึงไม่มีความชุ่มชื้น มีความอุดมสมบูรณ์ทางด้านอาหารพืชต่ำ ภาคอีสานจึงเป็นภูมิภาคที่แห้งแล้งที่สุดในประเทศไทย ถึงแม้บริเวณบางแห่งจะได้รับปริมาณฝนมากกว่าภาคกลางก็ตาม แต่น้ำฝนที่ตกลงมาขังอยู่ในดินได้ไม่นาน โดยเฉพาะในฤดูร้อนภาคนี้จะดูแห้งแล้งร้อนระอุที่สุด จนมีคำกล่าวถึงภาคอีสานว่า "ขนฟ้าบ่มีน้ำ ในดินซ้ำมีแต่ทราย น้ำตาที่ตกกราย คือเลือดหลั่งลงโลมดิน"

---

[1] อภิศักดิ์ โสมอินทร์, อ้างแล้ว, หน้า 9 - 10

[2] พระยาเพชรปาณี, อ้างแล้ว, หน้า 26 - 27

หรือ "อีสานแล้ง ฟ้าแห้งดินโหย แคดร้อนระอุโอย อบอ้าวแผดเผาทรวง"[1]

ในรายงานของมิสเตอร์โตยามะ เกี่ยวกับแผนที่ที่จะทำสวนหม่อนในการเลี้ยงไหมและทดลองการทำสวนทำนาที่นครราชสีมานั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสตอบความตอนหนึ่งว่า "ที่แผ่นดินอันนี้ ถึงจะได้ประโยชน์บ้างก็ไม่เต็มภาคภูมิ ได้ตั้งใจอยู่ว่าถ้าจะมีการทดลองเพาะปลูกพืชพันธุ์ขึ้นเมื่อใด จะยอมให้ทำในที่นี้"[2] แสดงให้เห็นถึงคุณภาพของดินบริเวณที่ราบสูงโคราชว่ายังอยู่ในระดับต่ำเมื่อเปรียบเทียบกับพื้นที่ส่วนอื่น ๆ ของสยามเวลานั้น ดังนั้นการพัฒนาการเพาะปลูกต่าง ๆ ที่ทางรัฐบาลจะจัดให้มีขึ้นในภูมิภาคนี้จึงตั้งอยู่บนสมมุติฐานดังกล่าวคือ "ที่แผ่นดินอันนี้ ถึงจะได้ประโยชน์บ้างก็ไม่เต็มภาคภูมิ"

ลักษณะภูมิอากาศ

เนื่องจากภาคอีสานมีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบค่อนข้างสูง อยู่เหนือระดับเฉลี่ยน้ำทะเลประมาณ 300 - 400 เมตร พื้นแผ่นดินโดยทั่วไปเป็นดินร่วนปนทรายไม่อุ้มน้ำ ถ้าฝนตกหนักติดต่อกันหลายวันก็ทำให้ระดับน้ำสูงขึ้นอย่างรวดเร็วจนเกิดน้ำท่วมโดยฉับพลัน แต่ในระยะเวลาอันสั้นระดับน้ำก็ลด ถ้าฝนไม่ตกนานสัก 2 - 3 สัปดาห์ ก็เกิดการแห้งแล้งโดยทั่วไป ภาคนี้จึงเป็นภาคที่แห้งแล้งที่สุดในประเทศไทย ทั้งนี้มิใช่ฝนตกน้อยกว่าภาคอื่น ปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดความแห้งแล้งอีกอย่างหนึ่งคือโครงสร้างของดินเป็นดินทราย แม้จะมีดินตะกอนอยู่บ้างแต่ก็ไม่หนาพอที่จะอุ้มน้ำไว้ได้นาน มีลักษณะอากาศแบบฝนเมืองร้อน (Savana Climate) อากาศประเภทนี้จะมีฤดูฝนและฤดูแล้งเห็นอย่างเด่นชัดประมาณครึ่งต่อครึ่งปี (Wet and Dry Seasons)[3] มีฝนเฉพาะฤดูที่ได้รับมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ (พฤษภาคม - กันยายน) จะมีอากาศชุ่มชื้นและฝนตก

---

[3]สวาท เสนาณรงค์, ภูมิศาสตร์ประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร : โดยวัฒนาพานิช, 2521), หน้า 68

[1]อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน, หน้า 19 - 20

[2]หจช. ร. 5 กษ 8/1 รายงานพระองค์เพ็ญ รายงานมิสเตอร์โตยามะ เรื่องการทำไหม. วันที่ 15 กรกฎาคม ร.ศ. 122 พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ถึงเจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์

ตลอดฤดู แต่ในฤดูมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือ หรือฤดูหนาว (พฤศจิกายน - กุมภาพันธ์) จะมีอากาศแห้งแล้งชัดเจน และในขณะเดียวกันอากาศจะเย็นลงด้วย พืชพรรณธรรมชาติที่ขึ้นในอากาศแบบนี้ ส่วนมากเป็นทุ่งหญ้าและป่าโปร่งแบบป่าไม้ผลัดใบเรียกว่า แบบทุ่งหญ้าเมืองร้อน (Savana) หรือที่ชาวอีสานเรียกว่า "โคก" นั่นเอง ซึ่งประกอบด้วยทุ่งหญ้าและต้นไม้ขึ้นอยู่ห่าง ๆ[1]

จากการมีทุ่งหญ้าและป่าโปร่งดังกล่าวแล้ว ทำให้หัวเมืองในภาคอีสานมีทำเลที่เหมาะแก่การเลี้ยงสัตว์พาหนะ เช่น โค กระบือ มีหลักฐานว่าโค กระบือ จำนวนมาก เป็นสินค้าออกที่สำคัญของหัวเมืองอีสานตลอดมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากที่บริเวณภาคกลางเปิดพื้นที่การเพาะปลูกข้าวอย่างขนานใหญ่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น โคกระบือจำนวนมากในภาคอีสานถูกส่งมาขายยังภาคกลาง การเข้าไปจัดการทางด้านการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมของรัฐบาลจากกรุงเทพฯ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมานั้น สิ่งหนึ่งที่รัฐบาลทำอย่างมากก็คือการส่งเสริมการปศุสัตว์ในภูมิภาคนี้

ฤดูกาล

ภาคอีสานมี 3 ฤดูคือ ฤดูฝน ฤดูหนาว และฤดูร้อน

ฤดูฝน ภาคนี้จะเริ่มฤดูฝนจริง ๆ ในปลายเดือนพฤษภาคมหรือต้นเดือนมิถุนายน (ภาคอื่นเริ่มตอนกลางเดือนพฤษภาคม) และไปสิ้นสุดต้นเดือนตุลาคม รวมระยะเวลาของฤดูฝนประมาณ 4 เดือนครึ่ง ภาคอีสานได้รับฝนจากมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ปริมาณไม่สู้มากนัก เพราะมีลักษณะเป็นเงาฝน (Rain Shadow) มีภูเขารอบเกือบออม โดยเฉพาะทางด้านตะวันตกของภาค ทำให้มรสุมตะวันตกเฉียงใต้พัดผ่านไม่สะดวก ฝนที่ตกในภาคนี้มากคือ ฝนจากพายุดีเปรสชั่น (Depression) ซึ่งเคลื่อนเข้ามาจากทะเลจีนใต้ทางอ่าวตังเกี๋ยผ่านเวียดนามเข้ามาจนถึงภาคอีสาน ถ้าปีใดมีพายุดีเปรสชั่นมาถึงน้อยก็จะมีความแห้งแล้ง มีน้ำไม่พอต่อการกสิกรรม โดยปรกติจะมีพายุดีเปรสชั่นเข้าในภารนี้ประมาณ 3 - 4 ลูกทุกปี

---

[1] อภิศักดิ์ โสมอินทร์, อ้างแล้ว, หน้า 44.

ฤดูหนาว เป็นฤดูที่มรสุมตะวันออกเฉียงเหนือพัดเข้าสู่ประเทศไทย เริ่มตั้งแต่ประมาณเดือนตุลาคม และได้ไปสิ้นสุดในราวเดือนกุมภาพันธ์ รวมเวลาประมาณ 4 เดือน ในตอนต้นเดือนตุลาคม ซึ่งเป็นระยะเปลี่ยนฤดูระหว่างฤดูฝนกับฤดูหนาวจะมีฝนตกอยู่เป็นบางวัน และขณะเดียวกันอาจมีลมหนาวพัดเข้ามาบ้างเป็นครั้งคราว แต่ฝนจะหมดไปจากภาคนี้ก่อน ในขณะที่ภาคกลางและภาคใต้ยังมีฝนอยู่ต่อไปจนถึงเดือนตุลาคม ฤดูหนาวในภาคอีสานมีลักษณะอากาศหนาวเย็นอย่างเด่นชัดและหนาวกว่าภาคอื่น เพราะเป็นบริเวณแรกของประเทศไทยที่ได้รับมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือจากประเทศจีน นำมวลอากาศหนาวเย็นและแห้งปราศจากไอน้ำลงมา ทำให้ทางตอนเหนือของภาคหนาวเย็นมาก ส่วนทางตอนใต้ของภาคไม่หนาวดังตอนเหนือ ดังนั้นบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนซึ่งก็คือบริเวณจังหวัดนครราชสีมาและบุรีรัมย์ปัจจุบันนี้จึงไม่หนาวจัดเหมือนทางตอนเหนือของภาค เนื่องจากลมที่พัดมาจากทิศเหนือได้คลี่คลายความหนาวเย็นลงไปมากแล้ว เช่น ฤดูหนาวปี พ.ศ. 2498 อุณหภูมิต่ำสุดที่จังหวัดเลย คือ 0.1 องศาเซลเซียส (32.2 องศาฟาเรนไฮต์) แต่จังหวัดนครราชสีมาอุณหภูมิต่ำสุด 4.9 องศาเซลเซียส (40.8 องศาฟาเรนไฮต์)[1] แต่อย่างไรก็ตามก็ยังนับว่าหนาวเย็นกว่าภาคกลางและภาคใต้อย่างชัดเจนอยู่นั่นเอง

ฤดูร้อน เริ่มประมาณกลางเดือนกุมภาพันธ์ไปจนถึงเดือนพฤษภาคม รวมระยะเวลาประมาณ 3 เดือน ในระยะนี้ลมมรสุมตะวันออกเฉียงเหนือเริ่มหมดกำลังลง จะมีลมตะวันออกเฉียงเหนือได้จากทะเลจีนใต้และอ่าวไทยเข้ามาแทนที่ แต่ลมทะเลก็ไม่สามารถเข้าถึงภาคอีสานได้ เพราะภาคนี้อยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดินห่างจากทะเลมาก และยังมีภูเขาล้อมรอบกำบังไว้อีกด้วย ประกอบกับระยะนี้เป็นช่วงที่ประเทศไทยได้รับแสงแดดกล้าที่สุด จึงทำให้ภาคอีสานร้อนและแห้งแล้งมากที่สุด อุณหภูมิเคยขึ้นสูงสุดที่อุดรธานีคือ 43.9 องศาเซลเซียส (เมื่อวันที่ 25 เมษายน พ.ศ. 2503) ฤดูร้อนในภาคอีสานเป็นฤดูที่ทารุณมากที่สุด พื้นที่โดยทั่วไปจะร้อนแห้งแล้ง พื้นดินแตกระแหง ฝุ่นฟุ้งกระจาย ตามที่โล่งจะเกิดลม "หัวกุด" และความร้อนจะทวี

---

[1] อภิศักดิ์ โสมอินทร์, อ้างแล้ว, หน้า 45

กำลังขึ้นเรื่อย ๆ แม้ตอนกลางวันจะมีลมพัด แต่ก็ เป็นลมที่หอบเอาไอร้อนผ่าวมาให้[1]

ลักษณะฝน

ฝนในภาคอีสานจะตกชุกในช่วงเดือนสิงหาคม - กันยายน - ตุลาคม โดยเฉพาะในช่วงเดือนสิงหาคม - กันยายน เป็นเดือนที่มีปริมาณฝนตกมากที่สุด ทั้งนี้เพราะเป็นช่วงมรสุมเลื่อนไปสู่เส้นศูนย์สูตร ในระยะนี้จะเกิดพายุดีเปรสชั่น (Depression) ในทะเลจีนใต้ เคลื่อนเข้ามาสู่ประเทศไทยผ่านเวียดนาม ลาว เข้าสู่ภาคอีสาน ตามปกติดีเปรสชั่นจะเข้าภาคอีสานประมาณ 3 - 4 ลูกทุกปี และถ้ามีดีเปรสชั่นเข้ามาติด ๆ กัน จะทำให้ฝนตกติดต่อกันหลายวัน (อย่างที่เรียกกันว่า "ฝนตกเจ็ดวันเจ็ดคืน") ถ้าฝนตกหนักก็จะทำให้เกิดน้ำท่วม โดยเฉพาะตามลุ่มน้ำชีน้ำมูล และบริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขง โดยทั่ว ๆ ไปสภาพน้ำท่วมในภาคอีสานจะเป็นการท่วมอย่างฉับพลัน แล้วก็ลดลงภายในไม่กี่วัน ยกเว้นบางปีที่ดีเปรสชั่นเข้าหลายลูกติดต่อกัน อาจกล่าวได้ว่าปริมาณน้ำฝนส่วนมากที่ภาคนี้ได้รับก็คือฝนที่ได้จากดีเปรสชั่นนี้เอง[2]

กรมอุตุนิยมวิทยาได้เก็บสถิติข้อมูลปริมาณฝนตกรายวันไว้เป็นเวลา 40 ปี ค่าเฉลี่ยของฝนทั้งปีจากสถิติระยะยาวนี้ เกณฑ์เฉลี่ยสูงที่สุดจะอยู่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของภาคคือ ประมาณ 1800 - 2500 มิลลิเมตร ส่วนเกณฑ์เฉลี่ยของปริมาณน้ำฝนที่ต่ำที่สุดจะอยู่ทางตะวันตกเฉียงใต้ของภาค คือบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนนั่นเอง ประมาณ 1,100 - 1,300 มิลลิเมตร[3]

ตามความเป็นจริงแล้วในปีหนึ่ง ๆ ภาคอีสานจะได้รับปริมาณน้ำฝนพอเพียงที่เดียว แต่ภาคอีสานฝนตกไม่แน่นอน และตกหนักในช่วงระยะเวลาสั้นกว่า คือประมาณร้อยละ 80 ของปริมาณฝนทั้งหมดจะตกในช่วงปลายฤดูฝนประมาณเดือนสิงหาคมถึงสิ้นเดือนกันยายนของทุกปี[4]

---

[1] เพิ่งอ้าง, หน้า 46

[2] อภิศักดิ์ โสมอินทร์, อ้างแล้ว, หน้า 47

[3] ดำรง จรัสวัฒน์, "อุทกภัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ปี 2521", จุลสารดาวเทียม ปีที่ 2 ฉบับที่ 5 (1 มกราคม 2522), หน้า 21

[4] อภิศักดิ์ โสมอินทร์, อ้างแล้ว หน้า 50

ลักษณะที่ตั้งของบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน

บริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนคือบริเวณที่ตั้งของจังหวัดนครราชสีมา จังหวัดบุรีรัมย์และจังหวัดชัยภูมิในปัจจุบัน ดินแดนบริเวณนี้ก่อนการเข้าจัดการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2434 - 2437) นั้น บริเวณเหล่านี้ประกอบด้วยหัวเมืองใหญ่น้อยที่ขึ้นอยู่กับเมืองนครราชสีมา ลักษณะที่ตั้งเป็นศูนย์กลางของการติดต่อระหว่างผู้คนหัวเมืองอีสานกับบริเวณภาคกลางและภาคตะวันออกของประเทศไทย ดังนั้นการติดต่อใด ๆ ที่จะมีระหว่างกรุงเทพฯ กับผู้คนในบริเวณที่ราบสูงแห่งนี้จึงมักจะกระทำผ่านบริเวณนี้ อันเนื่องมาจากสภาพทางภูมิศาสตร์ที่มีภูเขาล้อมรอบเอาบริเวณที่ราบสูงโคราชทั้งหมดออกจากส่วนอื่น ๆ ของประเทศ การติดต่อในสมัยนี้ก่อนที่จะมีทางรถไฟสายกรุงเทพฯ นครราชสีมานั้น[1] เป็นไปด้วยความลำบาก เนื่องจากจะต้องเดินทางผ่านขึ้นภูเขา ซึ่งในสมัยก่อนเรียกว่า "เขาเขื่อน" ของแผ่นดินสูงกั้นของตลอดแนวเขตของบริเวณนี้จากทิศเหนือของเมืองชัยภูมิ โดยมาทางทิศตะวันตกถึงตะวันออกเฉียงใต้ของเมืองนครราชสีมาต่อเนื่องเป็นเทือกเดียวกัน เขาเขื่อนที่กล่าวนี้เป็นเขาหินปูน ต้นไม้ขึ้นหนาแน่นเป็นดงทึบที่เรียกว่าดงพระยาไฟ สมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นไปเมืองนครราชสีมาทางดงพระยาไฟนี้ กล่าวกันมาว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า ดงพระยาไฟเป็นดงเย็น ไม่ควรเรียกว่าพระยาไฟให้คนครั่นคร้าม จึงกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขอเปลี่ยนนามให้เรียกเสียว่าดงพระยาเย็น แต่นั้นมาจึงมักเรียกว่าดงพระยาเย็น แต่คนทั้งหลายโดยมากยังคงเรียกว่าดงพระยาไฟ[2] ดงพระยากลาง ดงอีสานเป็นต้น

กล่าวกันมาแต่โบราณว่าที่พื้นเมืองนครราชสีมาสูงกว่าพื้นที่กรุงเทพฯ ถึง 7 ลำตาล ซึ่งเมื่อทำแผนที่ในชั้นหลังนี้ปรากฏพื้นที่เมืองนครราชสีมาสูงกว่าระดับน้ำทะเล 185 เมตร ดูก็ไม่

---

[1] ทางรถไฟสายนี้สร้างเสร็จถึงนครราชสีมาปี พ.ศ. 2443

[2] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เที่ยวตามทางรถไฟ (กรมศิลปากร พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หลวงกำจรนิติสาร ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 30 เมษายน พ.ศ. 2498), หน้า 107

ห่างไกลกับคำโบราณนัก [1] เพราะฉะนั้นทางที่จะไปยังบริเวณที่ราบสูงโคราช (ภาคอีสาน) ทั้งหมด [2] ตั้งแต่ทิศตะวันตก ทิศใต้ และทิศตะวันออกเฉียงใต้ จำต้องข้ามเทือกเขาเขื่อนนี้ ทุกด้านมีทางข้ามขึ้นลงได้แต่เป็นช่อง ๆ ดังนี้

ช่องดงพระยาไฟ หรือที่เรียกว่าช่องป่างสวอง อยู่ในอำเภอจันทึก เป็นช่องสำหรับข้ามเขาไปมาระหว่างจังหวัดสระบุรีกับมณฑลนครราชสีมาแต่โบราณ ไปได้แต่โดยเดินเท้าและโคต่างล้อเกวียนไปไม่ได้ เพราะทางเดินต้องเลียบขึ้นไปตามไหล่เขาบ้าง เดินไต่ไปบนสันเขาบ้าง เลี้ยวลดไปตามทางที่เดินสะดวก คนเดินโดยปกติตั้งแต่ตำบลแก่งคอยต้องค้างในดงพระยาไฟ 2 คืนจึงจะเห็นดง [3]

ช่องดงพระยากลางหรือที่เรียกกันว่า ช่องนางสระผมอยู่ในอำเภอคานขุนทด เป็นทางลงไปไชยบาดาล ราษฎรที่ซื้อขายโคกระบือขึ้นลงทางช่องนี้เป็นส่วนมาก แต่ใช้เกวียนไม่ได้เช่นกัน

ช่องตะโกอยู่ในเขตอำเภอนางรองจังหวัดบุรีรัมย์ เป็นช่องทางลงไปอรัญประเทศลงไปเขมรต่ำ (ประเทศกัมพูชา) เป็นช่องทางที่สามารถใช้พาหนะเกวียนขึ้นลงได้ แต่ก็มีบางครั้งที่ต้องช่วยกันยกเกวียน เพราะต้องข้ามโขดหิน การเดินทางที่ต้องมีสัมภาระมากมักจะใช้ช่องตะโกนี้เพราะใช้เกวียนโคได้ แต่เป็นทางอ้อมไม่ลัดเหมือนกับช่องดงพระยาไฟ จากรายงานการไปตรวจราชการของพระพรหมมาภิบาลที่มณฑลนครราชสีมา ในปี ร.ศ. 115 (ประมาณ พ.ศ.2439)

---

[1] อ้างแล้ว หน้า 106

[2] ในสมัยปฏิรูปการปกครองเป็นมณฑล ที่ราบสูงโคราชภาคอีสานประกอบไปด้วยมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลอีสาน (ต่อมาแยกเป็นมณฑลร้อยเอ็ดอีกมณฑลหนึ่ง)

[3] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชนุภาพ, อ้างแล้ว หน้า 107

ออกจากกรุงเทพฯถึงกระบิลโดยทางเรือ ต่อจากกระบิลต้องเดินทางบกโดยพาหนะเกวียนเทียมโค ผ่านคานสระแก้ว ผ่านเมืองวัฒนานคร ขึ้นเขาทางช่องตะโก (เขาบรรทัด) โดยต้องเดินเกวียนขึ้นเขาเป็นชั้น ๆ ซึ่งมีถึง 7 ชั้น ใช้เวลา 2 วันจึงถึงบนเขา คือออกเดินทางตอนเช้าผ่านชั้นทับแดง ชั้นศิลากอง ชั้นน้ำซับ พักนอนหนึ่งคืน ตอนเช้าเดินขึ้นผ่านชั้นศิลาลาด ชั้นอกเต่า ชั้นศิลาสูง ชั้นตาดไทร ขึ้นถึงหนองเสม็ดซึ่งเป็นหลังเขา หยุดพักนอนหนึ่งคืนเสร็จแล้วจึงผ่านนางรอง ถึงนครราชสีมา ใช้เวลาเดินทางทั้งสิ้น 27 วัน [1]

ช่องบ้านกรวด ช่องบาระแนะ เป็นทางขึ้นลงระหว่างจังหวัดบุรีรัมย์กับสวายจิก (เขตกัมพูชา)

ช่องกุม ช่องสะแกราด ช่องซับสีคอ หรือช่องบุขนุนก็เรียก เป็นทางขึ้นลงระหว่างนครราชสีมากับปราจีนบุรี

ช่องเขาหาบัวอำเภอจันทึกและช่องกระบอกอำเภอจตุรัส เป็นทางลงไปไชยบาดาล

ช่องสามพันลาน อำเภอจตุรัสเป็นช่องทางลงไปเพชรบูรณ์ มีคนขึ้นลงบ้างในฤดูแล้ง แต่ใช้เกวียนไม่ได้ [2]

สำหรับการคมนาคมติดต่อกับชุมชนต่าง ๆ ในบริเวณที่ราบสูงด้วยกันนั้นจะใช้พาหนะเกวียนเทียมโค แต่แม่น้ำมูลในหน้าน้ำสามารถใช้เรือเดินประมาณ 3 - 4 เดือนจากอุบล ศรีษะเกษ สุรินทร์ มาบุรีรัมย์ และขึ้นบกที่พิมายหรือตำบลท่าช้างเมืองนครราชสีมา แต่ในหน้าแล้งหรือดินแดนอื่น ๆ ที่อยู่นอกทางของแม่น้ำมูลแล้วล้วนต้องเดินทางโดยทางเกวียนทั้งสิ้น

จากลักษณะที่ตั้งของบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนดังกล่าวทำให้บริเวณนี้เป็นศูนย์กลางหรือเมืองท่าสำหรับการส่งผ่านทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองในภาคอีสานอื่น ๆ ดังนั้นในยุคสมัยแห่งการขยายอำนาจของกรุงเทพฯ เข้ามายังดินแดนแห่งนี้ จึงมีการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - นครราชสีมาขึ้นเป็นสายแรกของประเทศไทย

---

[1] หจช. ร. 5 ม. 2014/13 พระพรหมาภิบาลออกไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา วันที่ 4 กันยายน ร.ศ. 115 (2439)

[2] พระยาเพชร์ปาณี, จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2467, (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468), หน้า 3 - 4.

บทที่ 2

สภาพเศรษฐกิจก่อนมีทางรถไฟในปี 2443

เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ที่พื้นดินขาดความอุดมสมบูรณ์และขาดแคลนน้ำ สำหรับใช้ในการกสิกรรม ความไม่สะดวกในการติดต่อคมนาคมกับบริเวณภาคกลางและส่วนอื่น ๆ กำหนดให้ระบบเศรษฐกิจของบริเวณนี้ให้ทำการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองเป็นส่วนใหญ่ การค้าขายแลกเปลี่ยนนั้นกระทำกันภายในท้องถิ่นเองเป็นส่วนมากและจะเป็นการแลกเปลี่ยนโดยใช้ของแลกของ มีการใช้เงินตราแลกเปลี่ยนกันน้อยมากโดยเฉพาะอย่างยิ่งการแลกเปลี่ยนในระดับหมู่บ้าน สิ่งของที่แลกเปลี่ยนกันนั้นจะเป็นสิ่งที่ไม่สามารถจะผลิตขึ้นได้เองในหมู่บ้าน เช่น ภาชนะเครื่องปั้นดินเผา ของใช้ประเภทโลหะ เกลือ ฯลฯ ซึ่งสิ่งเหล่านี้จะไม่ได้ทำการผลิตกันทุกหมู่บ้าน และบางครั้งเมื่อเกิดความขาดแคลนขึ้นมา เช่น การทำนาไม่ได้ผล ข้าวก็เป็นสิ่งที่มีการแลกเปลี่ยนกันภายในท้องถิ่นเช่นกัน

ลักษณะการแลกเปลี่ยนอีกอย่างหนึ่งก็คือ การที่ผลผลิตส่วนหนึ่งในชนบทต้องนำเข้ามาเลี้ยงดูผู้คนที่อาศัยอยู่ในเมือง ในตัวเมือง (โดยเฉพาะอย่างยิ่งโคราช) นั้นจะมีคนกลุ่มหนึ่งที่มิได้ประกอบอาชีพเพื่อเลี้ยงตัวเอง ได้แก่ พวกขุนนางท้องถิ่น[1] และพวกพ่อค้า สำหรับพวกขุนนางนั้นจะทำหน้าที่ทางด้านการปกครอง และเป็นกลไกของรัฐในการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ให้กับรัฐในรูปของส่วนภาษีอากร[1] และเกณฑ์แรงงาน สำหรับพวกพ่อค้านั้นส่วนมากจะเป็นชาวจีน พวกนี้จะทำการติดต่อค้าขายทั้งในรูปของการเป็นคนกลางนำสิ่งของไปค้าขายแลกเปลี่ยนโดยสิ่งของเหล่านั้นเป็นของอยู่ในท้องถิ่นเองและการเป็นคนกลางค้าขายโดยนำสิ่งของในท้องถิ่นมาขายยังกรุงเทพฯ และนำสินค้าจากกรุงเทพฯ เข้าไปค้าขายในท้องถิ่นแต่ส่วนมากพ่อค้าชาวจีนที่อยู่ในตัวเมืองจะทำการค้าขายในกรณีหลัง

---

[1] พวกขุนนางท้องถิ่นนี้รวมไปถึงพวกเจ้าภาษีนายอากรด้วย พวกนี้ส่วนมากจะเป็นคนจีน เมื่อได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าภาษีนายอากรแล้วจะมีบรรดาศักดิ์ มีอำนาจและศักดินาเหมือนกับขุนนางข้าราชการไทย

ทั้งขุนนางและพ่อค้าที่อยู่ในตัวเมืองเหล่านี้ต่างก็อยู่ได้ด้วยส่วนเกินที่เป็นผลผลิตของชาวนาในชนบทในรูปของส่วย ภาษี แรงงานเกณฑ์ และในรูปของกำไรที่ได้จากการค้า

1. เศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนภายหลังเบาริง

สนธิสัญญาเบาริงที่ไทยทำกับอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใหญ่หลวงในระบบเศรษฐกิจโดยส่วนรวมของไทยโดยเปลี่ยนจากการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองเป็นการผลิตเพื่อขาย การผูกขาดการค้าโดยรัฐนั้นได้สลายลง เปลี่ยนเป็นการค้าขายโดยเสรี เกิดการแตกสลายของการผลิตพอยังชีพ และอุตสาหกรรมพื้นบ้าน กำเนิดการผลิตเพื่อการค้าแบบเมืองร้อน เศรษฐกิจเงินตราและการค้าภายในขยายตัว[1]

บริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนก็ได้รับผลกระทบจากสนธิสัญญาเบาริงนี้อยู่บ้างเหมือนกัน "ในรัชกาลที่ 4 เป็นเวลาการค้าขายเจริญ ด้วยโปรดฯ อนุญาตให้ไพร่บ้านพลเมืองค้าขายกับนานาประเทศโดยสะดวก การค้าขายที่เมืองนครราชสีมาก็ตั้งต้นเจริญมาแต่นั้นด้วย เพราะมีพวกพ่อค้าพากันขึ้นไปตั้งรับซื้อสินค้าทางหัวเมืองตะวันออก คือหนัง เขานอ งาและไหม เป็นต้น ส่งลงมาจำหน่ายในกรุงเทพฯ และรับสินค้าต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ ไปจำหน่ายทางหัวเมืองตะวันออก[2]

เมืองนครราชสีมาซึ่งเป็นเมืองศูนย์กลางในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนและของอีสานทั้งหมดนั้นมีความสำคัญเนื่องจากเป็นจุดเชื่อมต่อของการค้าขายระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองกลางตะวันออก มีชาวจีนเข้าไปทำการค้าขายอยู่ที่โคราชมานานแล้วในสมัยรัชกาลที่ 3 มีหลักฐานว่ามีชาวจีนนำสินค้าจากโคราชไปขายอยู่ที่แขวงเมืองยโสธร สนธิสัญญาเบาริงส่งผลถึงบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนในแง่ที่ช่วยขยายปริมาณการค้าระหว่างบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนและหัวเมืองกลางตะวันออกกับกรุงเทพฯ ให้มีปริมาณเพิ่มมากขึ้นโดยมีโคราชเป็นจุดศูนย์กลางของการแลกเปลี่ยน มีสินค้าหลายอย่างในบริเวณนี้ที่เป็นที่ต้องการของตลาดในกรุงเทพฯ คือ หนังสัตว์ เขา

---

[1] ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2524), หน้า 123 - 140

[2] สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เที่ยวตามทางรถไฟ (พระนคร : กรมศิลปากร, 2498) หน้า 127

งาและไหม เป็นต้น ในทำนองเดียวกันปริมาณของสินค้าอุปโภคบริโภคที่นำขึ้นไปจากกรุงเทพฯ ก็มีปริมาณเพิ่มมากขึ้นเช่นกัน มีรายงานว่าสินค้าจากกรุงเทพฯ ที่ส่งไปนั้นไม่พอกับความต้องการของคนในบริเวณนี้ เนื่องจากการคมนาคมไม่สะดวก สินค้าส่วนมากต้องใช้โคต่างขึ้นไป จึงขนส่งได้ปริมาณน้อย กินเวลานานและทำให้ต้นทุนของสินค้าเหล่านั้นแพงมากเมื่อถึงท้องถิ่น

ชาวจีน

พ่อค้าคนกลางที่ทำหน้าที่ติดต่อค้าขายระหว่างบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนกับกรุงเทพฯ ส่วนใหญ่เป็นชาวจีน การเพิ่มปริมาณการค้าขายภายหลังสนธิสัญญาเบาริ่งทำให้ปริมาณคนจีนในโคราชมีจำนวนมากขึ้น ในปี พ.ศ. 2427 แมคคาร์ธี ซึ่งขึ้นไปสำรวจแผนที่บริเวณนี้ครั้งแรก บันทึกว่ามีชุมชนชาวจีนตั้งร้านค้าขายอยู่ที่โคราชประมาณ 800 คน ในชุมชนชาวจีนเหล่านี้มีการสูบฝิ่น เล่นการพนันต่าง ๆ จำนวนชาวจีนดังกล่าวนี้ไม่ได้รวมถึงชาวจีนจำนวนหนึ่งซึ่งเดินทางไปค้าขายและตั้งหลักแหล่งทำการค้าในหัวเมืองรอบนอก เช่น ชัยภูมิ บุรีรัมย์ นางรอง ปักธงชัย ฯลฯ

จำนวนชาวจีนเหล่านี้จะชี้ให้เห็นถึงการขยายตัวของการค้าขายในบริเวณนี้เป็นอย่างดี โดยปกติชาวจีนจะไม่ประกอบอาชีพทางการกสิกรรม แต่จะประกอบอาชีพค้าขายเป็นกลไกในการถ่ายเทสินค้าหรือผลผลิตให้มีการเคลื่อนไหลในปริมาณที่มากขึ้น

การขยายตัวทางการค้ามีผลทำให้ตัวเมืองขยายตัวขึ้นด้วย เมืองต่าง ๆ ในบริเวณนี้เมื่อก่อนนั้นตั้งขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่ในการเก็บเกี่ยวส่วยเพื่อส่งไปยังกรุงเทพฯ เมืองในภายหลังเบาริ่งได้ขยายตัวขึ้นและทำหน้าที่ในการเก็บรวบรวมสินค้า เป็นตลาดสำหรับแลกเปลี่ยนสินค้าต่าง ๆ

การขยายตัวของเมืองและการค้าขายดังกล่าวได้ไปกระทบกับชาวนาจำนวนหนึ่งที่ผลิตสิ่งของเครื่องอุปโภคบริโภคที่ต้องแลกซื้อขายกันกับผู้คนที่อยู่ในเมือง การเพาะปลูกข้าวต้องขยายตัวขึ้นอีกเพื่อเลี้ยงดูคนจำนวนหนึ่งที่อยู่ในเมืองดังกล่าวแล้ว ชาวนาเริ่มได้สัมผัสกับเงินตรามากขึ้น

เส้นทางการค้า

ก่อนการสร้างทางรถไฟมายังนครราชสีมาในปี พ.ศ. 2443 นั้น การติดต่อระหว่างบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนกับกรุงเทพฯ นั้น ต้องเดินทางข้ามเขาเขื่อนซึ่งเป็นแนวยาวโดยรอบ

บริเวณภาคอีสานทั้งหมด ทางเดินข้ามช่องเขาระหว่างกรุงเทพฯ กับบริเวณนี้จะกระทำผ่านช่องเขาต่าง ๆ คือช่องดงพระยาไฟเป็นทางขึ้นลงระหว่างเมืองนครราชสีมากับเมืองสระบุรี ช่องดงพระยากลางอยู่ในอำเภอคานขุนทดเป็นทางลงไปโชบาดาลไปยังลพบุรี ช่องตะโกอยู่ในเขตอำเภอนางรองจังหวัดบุรีรัมย์ลงไปยังกระบินบุรีแล้วต่อไปยังปราจีนบุรี นอกจากนี้ยังมีช่องเขาอื่น ๆ อีกสำหรับเดินทางเข้าไปยังเขตแดนของเขมร[1]

สำหรับเส้นทางค้าขายระหว่างบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนกับหัวเมืองลาวอื่น ๆ นั้น จะมีชุมทางเกวียนอยู่ที่เมืองพิมายแล้วจะมีทางเกวียนต่อไปยังหัวเมืองลาวอื่น ๆ ได้แก่ อุดร ร้อยเอ็ด และอุบล สำหรับอุบลในหน้าน้ำประมาณ 2 - 3 เดือน สามารถเดินเรือขนส่งสินค้าในลำน้ำมูลได้ถึงอุบลราชธานีโดยจอดเรือที่ท่าช้างซึ่งห่างจากตัวโคราชไปทางตะวันออกประมาณเดินทาง 1 วัน

การติดต่อค้าขายระหว่างหัวเมืองลาวตะวันออกกับกรุงเทพฯ นั้น ส่วนมากจะกระทำผ่านโคราชโดยมีชาวจีนที่โคราชเป็นคนกลางติดต่อค้าขาย นอกจากนี้ยังมีพ่อค้าชาวพื้นเมืองทำการค้าขายโคกระบือ เรียกพ่อค้าชาวพื้นเมืองเหล่านี้ว่า "นายฮ้อย" พวกนี้จะใช้วิธีต้อนโคกระบือ ลงไปกรุงเทพฯ ทางช่องตะโก ลงไปปราจีนบุรี และช่องดงพระยากลางลงไปขายยังลพบุรี อยุธยา เป็นส่วนมาก เนื่องจากช่องดงพระยาไฟมีไข้ป่าชุกชุม และไม่มีแหล่งน้ำและที่พักระหว่างการเดินทางเนื่องจากเป็นป่าทึบ

2. การปฏิรูปการปกครองกับเศรษฐกิจบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน

การปฏิรูปการปกครองคือความพยายามของกรุงเทพฯ ที่จะรวมอำนาจการปกครองที่กระจัดกระจายอยู่กับขุนนางท้องถิ่นให้รวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางที่กรุงเทพฯ เพียงแห่งเดียว บริเวณหัวเมืองลาวตะวันออกทั้งหมดอยู่ติดกับเขตแดนของฝรั่งเศสซึ่งกำลังขยายอำนาจเข้ามาในบริเวณนี้เช่นกัน ดังนั้นการเข้าควบคุมการปกครองหัวเมืองในบริเวณนี้จึงเป็นสิ่งที่รัฐบาลกลางที่

---

[1] พระยาเพชร์ปาณี จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2467 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468) หน้า 3.

กรุงเทพฯ เร่งรีบกระทำ ศูนย์กลางในการส่งผ่านหรือสนับสนุนในการเข้าจัดการปกครองในครั้งนี้คือบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนโดยมีศูนย์กลางอยู่ที่โคราชการสร้างทางรถไฟสายแรกของประเทศไทยมายังนครราชสีมา และการตั้งกองทหารแบบใหม่ขึ้นที่มณฑลนครราชสีมาเป็นมณฑลแรกในส่วนภูมิภาคก็เพื่อสนับสนุนการปฏิรูปการปกครองในภูมิภาคนี้นั่นเอง

การปราบปรามโจรผู้ร้าย

อุปสรรคอย่างหนึ่งของการทำมาหากิตและการติดต่อค้าขายของราษฎรในบริเวณนี้ก็คือปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุมมาก มีพ่อค้าชาวจีนถูกปล้น ฆ่าในระหว่างเดินทางค้าขายอยู่ในบริเวณนี้จำนวนมาก ประมาณปี พ.ศ. 2427 มีรายงานจากข้าหลวงที่เมืองอุบลราชธานีว่า พ่อค้าจีนคนหนึ่งถูกปล้นและฆ่าตายอยู่ที่แขวงท่าช้าง นครราชสีมา ชาวจีนผู้นี้เดินทางค้าขายอยู่เป็นประจำระหว่างอุบลฯ กับโคราช แต่เนื่องจากมีปัญหาโจรผู้ร้ายชุกชุมมากบริเวณเกงท่าช้าง พิมาย และศรีษะเกส ทำให้เกวียนพ่อค้าคนอื่น ๆ ติดอยู่ที่เมืองอุบลฯ ถึง 600 เล่มเกษ ไม่กล้าเดินทางมาโคราช

จากใบบอกของหัวเมืองในบริเวณลุ่มแม่น้ำตอนบนเกี่ยวกับคดีความปล้น ฆ่าพ่อค้าและเจ้าทรัพย์มีเป็นจำนวนมากมาย ทำให้พ่อค้าหวาดกลัวไม่กล้าที่จะเดินทางไปค้าขายยังท้องที่ไกล ๆ ออกไปเพราะไม่ปลอดภัย

เมื่อกรุงเทพฯ เข้าจัดการปกครองในบริเวณนี้ได้ตั้งตำรวจ และทหารขึ้นดำเนินการปราบปรามโจรผู้ร้าย ขจัดอิทธิพลในท้องถิ่นเพื่อทำความสงบเรียบร้อยให้มีขึ้นและเพื่อเป็นการประกาศถึงอำนาจของกรุงเทพฯ ที่มีเหนือบริเวณนี้ ระยะแรกของการปรามปรามนี้ปรากฏว่ากำลังของกรุงเทพฯ สามารถปราบปรามอาชญากรรมรายใหญ่ ๆ ได้หลายรายและหลังจากนั้นคดีอุกฉกรรจ์ต่าง ๆ ก็ลดลงไม่มีรายงานถึงคดีอุกฉกรรจ์ใหญ่ ๆ อีก

การพยายามจัดการให้เกิดความเรียบร้อยเพื่อความสะดวกในการปกครองของกรุงเทพฯ ส่งผลถึงเศรษฐกิจของบริเวณนี้ด้วย กล่าวคือทำให้ราษฎรทำมาหากินและเดินทางไปมาค้าขายได้โดยปลอดภัย สามารถที่จะปล่อยโค กระบือได้โดยไม่ต้องกังวลว่าจะถูกขะโมยหรือปล้นเหมือนอย่างเมื่อก่อนหน้านี้ มีเพียงบางท้องถิ่นที่ที่อยู่ห่างไกลตัวเมืองหรือห่างไกลจากกำลังของเจ้าหน้าที่มาก ๆ เท่านั้นที่ยังมีปัญหาโจรผู้ร้ายอยู่ บ้างแต่ก็นับว่าเบาบางลง ดังนั้นจะมีพ่อค้าชาวจีนจำนวน

หนึ่งเดินทางตามหลังเจ้าหน้าที่ของรัฐขึ้นมาทำการค้าขายในบริเวณนี้ เนื่องมาจากความปลอดภัยที่ได้รับจากการคุ้มครองของเจ้าหน้าที่ทำให้การค้าขายขยายตัวขึ้นอีกระดับหนึ่ง

การส่งเสริมการผลิตเพื่อตลาด

พร้อม ๆ กับการเข้าจัดการปกครอง รัฐบาลจากกรุงเทพฯ ได้พยายามที่จะส่งเสริมให้ประชาชนในบริเวณนี้หันมาผลิตสินค้าที่เป็นที่ต้องการของตลาดหรือเพิ่มปริมาณการผลิต ผลผลิตให้มากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งระยะที่ทางกรุงเทพฯ มีโครงการที่จะสร้างทางรถไฟมายังโคราชนั้น ข้าหลวงเทศาภิบาลและเจ้าหน้าที่อื่น ๆ ได้รับการกำชับให้ "จัดหา" สินค้าสำหรับบ้อนรถไฟให้เพียงพอเมื่อรถไฟไปถึง การเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับภาษีอากรหลายอย่างก็มีจุดมุ่งหมายเพื่อยั่วยุให้ราษฎรผลิตสินค้าที่จะป้อนตลาดได้ มีการเผยแพร่เทคนิคการผลิตใหม่ ๆ เข้าไปในบริเวณนี้ โครงการของกรุงเทพฯที่ใหญ่มากที่จัดทำขึ้นในบริเวณนี้คือการตั้งกรมช่างไหมขึ้นที่นครราชสีมาและขยายสาขาออกไปยังบุรีรัมย์ ชัยภูมิและหัวเมืองลาวอื่น ๆ โดยจ้างผู้เชี่ยวชาญการผลิตไหมจากญี่ปุ่นจำนวนหนึ่งเข้ามาสำรวจ วางแผน และเริ่มทำงานในบริเวณนี้ก่อน เพราะบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนนี้มีการปลูกหม่อนเลี้ยงไหม ทอผ้าไหมกันมากเกือบจะเรียกว่าทุกหมู่บ้านที่เดียว และมีการส่งไหมเป็นสินค้าอย่างหนึ่งลงไปขายยังภาคกลางและที่อื่น ๆ ด้วย โดยนำส่วนที่เหลือจากการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองในครอบครัวและชุมชนแล้วนำไปขายยังแห่งอื่น ๆ จุดมุ่งหมายของกองช่างไหมก็คือ นำเทคนิคและวิธีการผลิตไหมแบบใหม่ที่ใช้ในต่างประเทศเข้าไปเผยแพร่ในบริเวณนี้เพื่อผลิตไหมให้คุณภาพตามที่ตลาดโลกต้องการ โดยมองไปที่ญี่ปุ่นและจีนเป็นตัวอย่าง เนื่องจากทั้งสองประเทศนี้ส่งไหมเป็นสินค้าออกที่สำคัญอย่างไรก็ตามถึงแม้ว่างานของกรมช่างไหมอาจจะไม่สำรวจตามจุดประสงค์ที่วางไว้มากนัก แต่การผลิตไหมเพื่อตลาดก็เพิ่มเข้าไปในการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองแบบเก่ามากขึ้น

นอกจากงานของกรมช่างไหมแล้วยังมีกิจกรรมอย่างอื่นอีกที่กรุงเทพฯ พยายามจัดให้มีขึ้นซึ่งส่งผลไปถึงการผลิตเพื่อป้อนตลาด เช่น การก่อสร้างทำนาเพื่อเก็บกักน้ำไว้ใช้ในการทำนาซึ่งนับว่ามีจำนวนมากที่เดียว ในสมัยรัชกาลที่ 6 มีรายงานว่าราษฎรแย่งน้ำกันทำนา มีบางคนที่สามารถปิดทำนบได้เป็นการส่วนตัว และมีบางคนที่ใช้ทุนทรัพย์ลงทุนสร้างทำนบแล้วเก็บเงินจากชาวนาที่ใช้น้ำจากทำนบนั้น

เกี่ยวกับด้านปศุสัตว์ เนื่องจากบริเวณหัวเมืองลาวทั้งหมดเป็นแหล่งผลิตโคกระบือที่ใหญ่มาก ภายหลังการปฏิรูปการปกครองแล้วรัฐบาลได้พยายามส่งเสริมการปศุสัตว์ให้มีมาตรฐานขึ้น โดยการเริ่มตั้งกองผสมพันธุ์สัตว์ขึ้นที่ท่าช้างแขวงเมืองนครราชสีมา เพื่อให้ได้พันธุ์สัตว์พาหนะที่ดีขึ้น และส่งพันธุ์ขยายต่อไปยังร้อยเอ็ด อุดรฯ อุบลฯ

การยกเลิกระบบไพร่

ไพร่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนมีสถานะที่คล้ายคลึงกันมากกับไพร่ในส่วนกลาง ซึ่งแตกต่างจากไพร่ในหัวเมืองลาวอื่น ๆ ทั้งนี้เนื่องมาจากหัวเมืองในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนนี้ถือว่าเป็นหัวเมืองชั้นใน ทุกครั้งที่มีการเกณฑ์แรงงานจากหัวเมืองชั้นในอื่น ๆ เพื่อไปทำงานในราชธานี ไพร่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนนี้ก็จะถูกเกณฑ์ด้วย เช่น งานพระเมรุ ของเจ้านายองค์สำคัญ ๆ หรืองานก่อสร้างที่ใหญ่ ๆ เป็นต้น การยกเลิกระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีขั้นตอนโดยสรุปก็คือ รัฐบาลพยายามที่ละสลายเลกไพร่ที่สังกัดอยู่ตามมูลนายต่าง ๆ ให้เป็นเลกหลวงเมืองหรือเป็นไพร่หลวงขึ้นตรงต่อรัฐบาลกลางคือพระมหากษัตริย์ โดยการโอนเลกไพร่ที่มูลนายมาเป็นเลกหลวงเมือง หรือการโอนไพร่จากมูลนายมาเป็นเลกหลวงเมืองเลยโดยการลดหย่อนเงินค่าราชการที่มูลนายค้างอยู่นั้นให้ ทำให้การควบคุมกำลังคนซึ่งกระจายอยู่ตามมูลนายต่าง ๆ นั้นค่อย ๆ หมดไปกลายเป็นคนรัฐขึ้นทะเบียนสังกัดตามตำบล อำเภอ มิได้ขึ้นกับมูลนายที่เป็นบุคคลดังแต่ก่อน การโยกย้ายถิ่นฐานก็ทำได้โดยการขอย้ายออกจากพนักงานท้องที่แล้วย้ายไปเข้าชื่อในทะเบียนของท้องที่ใหม่ ที่เข้าไปอาศัยอยู่ทำให้รัฐบาลสามารถสำรวจจำนวนราษฎรได้ ไพร่เหล่านี้มีหน้าที่ต้องเสียเงินค่าราชการปีละ 6 บาท และหมดพันธะผูกพันกับมูลนายเดิม การควบคุมกำลังคนแบบใหม่นี้อนุญาตให้ราษฎรเคลื่อนย้ายได้อย่างอิสระเสรีมากขึ้นคือสามารถอพยพไปตั้งบ้านเรือนใหม่ในเมืองอื่นได้เมื่อเห็นว่าเป็นบริเวณที่อุดมสมบูรณ์กว่า หรือมีงานที่ดีกว่า กำลังคนทั้งหมดกลายมาเป็นราษฎรที่ขึ้นกับพระมหากษัตริย์โดยตรง ไพร่ทุกคนกลายเป็นพลเมืองเสรีมีสิทธิเลือกเข้ารับราชการใต้การบังคับบัญชาของเจ้าหน้าที่บริหารในรูปของกระทรวงและกรมกองต่าง ๆ ตามระบบบริหารราชการแผ่นดินแบบใหม่ หรือเลือกที่จะทำการค้าขายหรือรับจ้างได้ถ้ามีความสามารถพอที่จะเสียเงินค่าราชการแก่รัฐตามที่ระบุไว้ เป็นการยกเลิกการสังกัดมูลนาย

ระดับต่าง ๆ อย่างเด็ดขาด[1] ที่มณฑลนครราชสีมาหรือบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนนี้ ได้ยกเลิกระบบการควบคุมกำลังคนแบบเดิมที่ควบคุมไพร่สังกัดมูลนายต่าง ๆ ให้ไพร่เสียเงินค่าราชการแทนการทำงานและการส่งส่วย ไพร่เป็นเลกคงเมืองและเก็บเงินค่าราชการได้เท่าเทียมกันหมด จึงเริ่มการเกณฑ์ทหารได้ก่อนมณฑลอื่น ๆ[2]

การเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับการขยายตัวของระบบเงินตรา นั่นคือระบบไพร่เปลี่ยนไปในด้านมุ่งเก็บเงินค่าราชการแทนการเรียกเกณฑ์แรงงาน การเกณฑ์แรงงานจะมีเฉพาะเกณฑ์มาเป็นทหารเท่านั้นซึ่งทางรัฐจะมีเสื้อผ้า อาหารและเบี้ยเลี้ยงให้ และยังยกเว้นเงินค่าราชการให้จนตลอดชีพด้วย[3] ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมีผลให้ผู้ชายจำนวนหนึ่งเท่านั้นที่รับภาระเต็มที่ในฐานะทหารประจำการ ในขณะที่คนจำนวนมากซึ่งรวมทั้งผู้หญิงทั้งหมดกลายเป็นแรงงานอิสระ และมิต้องทำงานรับใช้มูลนายเป็นการส่วนตัวตามพันธะของระบบไพร่แบบเดิม

การขยายตัวของแรงงานอิสระนี้เอื้อประโยชน์ต่อการขยายที่นาและการขยายตัวทางการค้ามากโดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากที่มีทางรถไฟไปถึงบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนแล้ว นอกจากจะเป็นแรงงานในการขยายพื้นที่เพาะปลูกในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนแล้ว ยังมีแรงงานส่วนหนึ่งเดินทางลงมารับจ้างทำนาในบริเวณที่ราบภาคกลาง (รายละเอียดใน ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, "การผลิตและการค้าข้าวในบริเวณภาคกลางของประเทศไทยสมัย ร. 5 - ร. 7 วิทยานิพนธ์ประวัติศาสตร์, จุฬาฯ)

---

[1] นันทิยา สว่างวุฒิธรรม "การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร พ.ศ. 2325 - 2448 "วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2525 หน้า 296

[2] นันทิยา สว่างวุฒิธรรม, อ้างแล้ว, หน้า 293

[3] ร.ต.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ , ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 20 หน้า 307

การที่กรุงเทพฯ (พระมหานคร) มีอำนาจในการควบคุมกำลังคนอย่างเต็มที่และมีแรงงานอิสระมาทำการผลิตทางการเกษตรได้เพิ่มขึ้นนั้น น่าจะเป็นเพราะความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นสอดคล้องกับค่านิยมที่เปลี่ยนแปลงไป จะเห็นได้ว่าคนมิใช่สัญญลักษณ์แสดงถึงอำนาจหรือความมั่งคั่งอย่างแต่ก่อนในขณะเดียวกันมูลนายเหล่านี้ได้รับผลประโยชน์ด้านอื่นจากทางราชการมาทดแทน เช่น เงินเดือน หรือส่วนลดจากการเก็บเงินค่าราชการเป็นต้น[1] สิ่งที่แสดงถึงอำนาจหรือฐานะทางเศรษฐกิจของบุคคลได้เปลี่ยนจากกำลังคนมาเป็นสิ่งอื่นแทน เช่น เงินและที่ดิน ผลประโยชน์ของบรรดามูลนายจึงมิได้มาจากเลกในสังกัดเป็นสำคัญ ความสัมพันธ์แบบมูลนายกับเลกก็ค่อย ๆ เปลี่ยนไปเป็นความสัมพันธ์แบบข้าราชการกับราษฎร หรือแบบนายจ้างกับลูกจ้าง[2]

การพัฒนาเส้นทางคมนาคมภายใน

เพื่อความสะดวกในการเข้าควบคุมการปกครองในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน ได้มีการพัฒนาเส้นทางคมนาคมภายในให้ไปมาถึงกันได้สะดวกยิ่งขึ้น รัฐบาลมีนโยบายที่จะให้มีการผลิตสินค้าเพื่อนำมาป้อนรถไฟเมื่อทางรถไฟไปถึงแล้ว แรงงานเสรีที่ขยายตัวขึ้นอันเนื่องมาจากความเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่ ประกอบกับการเดินทางที่สะดวกและปลอดภัยขึ้น เมื่อบุคคลเหล่านี้สามารถที่จะผลิตผลอย่างเพื่อป้อนตลาดได้หรือสามารถที่จะใช้แรงงานรับจ้างเพื่อแลกเปลี่ยนเป็นเงินได้ แรงงานอิสระเหล่านี้ก็ไม่รีรอที่จะกระโจนเข้าสู่อาชีพเหล่านั้น

การคมนาคมที่สะดวกทำให้ผู้คนสามารถเดินทางได้ไกลขึ้น การพบปะแลกเปลี่ยนต่าง ๆ มีมากขึ้น พ่อค้าชาวจีนก็สามารถที่จะชอกชอนเข้าไปยังท้องที่ที่อยู่ห่างไกลได้มากขึ้น

---

[1] อัญชลี สุภยัณห์ "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่ และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" วิทยานิพนธ์ประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. 2523 หน้า 300

[2] อัญชลี สุลายัณห์ , อ้างแล้ว หน้า 301

บทที่ 3

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ พ.ศ. 2443 - 2468

การคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯกับบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนก่อน พ.ศ. 2443

สภาพการติดต่อค้าขายระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนก่อนจะมีทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - นครราชสีมาในปี พ.ศ. 2443 นั้นเป็นไปด้วยความยากลำบากมาก ส่วนมากขบวนพ่อค้ามักจะใช้เส้นทางช่องตะโกซึ่งอยู่ระหว่างอำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์กับอำเภอกระบินบุรีจังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งเป็นเส้นทางที่ออมมาก แต่ก็ยังมีกว่าที่จะต้องผ่านทางช่องดงพระไฟ ซึ่งเป็นป่าทึบ การเดินทางลำบากกว่าและมีไข้ป่าชุกชุมมาก ความลำบากในการคมนาคมติดต่อระหว่างหัวเมืองบริเวณนี้กับกรุงเทพฯ นั้น Karl Bethge ผู้ที่รับจ้างรัฐบาลโดยสำรวจเส้นทางรถไฟสายนครราชสีมา - กรุงเทพฯ ได้รายงานถึงกรมหลวงเทพลงดิวโรปการตอนหนึ่งว่า

> " ตั้งแต่ก่อนมาจนบัดนี้ของที่บันทุกไปมาที่เมืองนครราชสีมาก็ใช้สัตว์บันทุกฤาโคต่างเดินทางไกล หนทางก็กันดารต้องข้ามเขาเข้าป่าลำบากมาก สินค้าที่ไปจากกรุงเทพฯ ก็ต้องต้องเดินทางถึง 20 วัน 30 วัน
>
> --- อีกประการหนึ่งสินค้าที่เกิดในเมืองนครราชสีมาแลในที่ใกล้เมืองเป็นต้นว่า เข้า ผลไม้, ไม้แก่น แลสิ่งอื่น ๆ เหล่านี้ เป็นของไม่ได้บันทุกออกจากเมืองทั้งสิ้น เพราะดังนั้นพวกราษฎรจึงได้ปลูกทำแต่สวนเฉพาะต้องการในเมืองเท่านั้น การเหล่านี้ถ้าเปิดทางรถไฟแล้วก็จะเปลี่ยนแปลงไปเหมือนดังเล่ากล...."[1]

จากรายงานของ Bethge นั้นบอกว่าการซื้อขายแลกเปลี่ยนสิ่งของในระหว่างเมืองสระบุรีกับเมืองนครราชสีมาเป็นรายเดือนในขณะนั้น (ค.ศ. 1889 หรือ พ.ศ. 2432) คิดเฉลี่ยได้ประมาณเดือนละ 3000 - 4000 โคต่าง โคต่างหนึ่งบันทุกได้ 50 กิโลกรัม รวมเป็น 150 - 200 ตอน (1 ตอน ประมาณ 1 เกวียนสยาม) จำนวนสิ่งของที่น้อยนักเช่นนี้ก็เพราะค่าจ้างบันทุก

---

[1] หจช. ร. 5 ยช. 5.6/1 เรื่องรถไฟสายนครราชสีมา มกราคม 1889 Karl Bethge รายงานถึงกรมหลวงเทวกุลดิวโรปการ

แพงนัก บันทุกของด้วยโคต่างโค 1 มาจากเมืองนครราชสีมาถึงเมืองสระบุรีก็ต้องเสียค่าจ้างถึง 3 - 4 บาท เท่ากับค่าระวางตอนหนึ่งถึง 60 - 80 บาท ซึ่งเป็นค่าระวางจะเสียได้ก็แต่ของมีราคา เป็นต้นว่าหนังสัตว์ ไหม งาช้าง น้ำตาลทราย ครั่ง ขี้ผึ้ง ดินประสิว กำยาน และไต้ ซึ่งเป็นตัวสินค้าอยู่ในบัดนี้...."[1]

ทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - นครราชสีมา

การสำรวจเส้นทางที่จะสร้างทางรถไฟสายนี้มีมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2432 และในปี พ.ศ. 2439 ก็ได้วางศิลาฤกษ์เริ่มทำทางรถไฟสายนี้ผ่านมายังอยุธยา - สระบุรี และถึงนครราชสีมาในปี พ.ศ. 2443 จุดประสงค์พื้นฐานของการสร้างทางรถไฟสายนี้ก็เพื่อที่จะสนับสนุนการเข้าจัดการปกครองในภูมิภาคหัวเมืองลาวตะวันออกของกรุงเทพฯ นั่นเอง แต่รัฐบาลที่กรุงเทพฯ ก็มีจุดมุ่งหมายทางด้านเศรษฐกิจอยู่ด้วยเช่นกัน และผลทางเศรษฐกิจที่ตามมาจากการสร้างทางรถไฟสายนี้ก็มีไม่น้อย จากคำกราบบังคมทูลของกรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ทำให้มองเห็นจุดประสงค์ทางเศรษฐกิจของรัฐบาลจากทางรถไฟสายนี้

"...ถ้าจะทำรถขนาดเล็ก--- เห็นด้วยแล้วว่าเป็นความคิดสั้น ไม่เป็นหนทางอันกว้างขวางที่จะให้ได้รับผลประโยชน์มากโดยยืดยาว เพราะเหตุว่ากรุงสยามมีที่แผ่นดินว่างเปล่าอยู่เป็นอันมาก อาจที่จะทำสวนทำนาให้เกิดผลได้เป็นเหลือหลาย ประการหนึ่งบอแรตาง ๆ ....ก็มีเป็นอันมาก อาจที่จะจำหน่ายให้เป็นผลประโยชน์ได้ทุกสิ่งทุกอย่าง แต่ไม่มีผู้ใดสามารถที่จะทำสวนทำนาในที่ว่าง แลซุดบอแรตาง ๆ จำหน่ายให้เป็นผลประโยชน์อันใหญ่ได้เพราะขัดด้วยหนทางไปมายากเหลือคล้ายกับไม่มีหนทางที่จะเดินก็ว่าได้ สิ่งซึ่งจะเป็นผลประโยชน์นั้นจึงขังอยู่ไม่มีทางกระจายไป เหมือนกับน้ำจับขังเต็มอยู่ในถังใหญ่ ไม่มีทางไหลออก ถ้าเจาะท่อเข้าที่ก้นถังน้ำก็จะไหลมาโดยแรงอันใดก็ดี เหมือนเราจะทำทางรถไฟขึ้นซึ่งเป็นทางที่เดินได้โดยง่ายและเร็ว

---

[1] หจช. ร.5 ยช. 5.6/1 อ้างแล้ว

สรรพผลประโยชน์ทั้งหลายก็จะไหลมาโดยแรงฉันนั้น"[1]

ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมาซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบปกครองดูแลในอาณาบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนนี้ก็ได้รับการกำชับจากทางกรุงเทพฯ ให้พยายามหาสินค้าเพื่อให้นำมาป้อนทางรถไฟซึ่งจะมีขึ้นในวันข้างหน้า

ความเปลี่ยนแปลงในเรื่องของเส้นทางการค้าและชุมชนการค้า

ทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - นครราชสีมาได้เสร็จสิ้นลงและได้ทำพิธีเปิดเดินรถในปี พ.ศ. 2443 โดยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 ทรงเสด็จพระราชดำเนินไปเปิดที่โคราชนับได้ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์สยามพระองค์แรกที่เดินทางไปยังบริเวณนี้

การมีเส้นทางรถไฟ ทำให้เส้นทางคมนาคมระหว่างบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนกับกรุงเทพฯ ซึ่งมีอยู่หลายเส้นทางในสมัยก่อนหรือเพียงเส้นทางเดียวคือโคราชลงมาสระบุรีไปกรุงเทพฯ ตามนั้นทางรถไฟ ความเปลี่ยนแปลงนี้รวมไปถึงหัวเมืองลาวอื่น ๆ ซึ่งเคยใช้เส้นทางติดต่อค้าขายทางอื่นอยู่บางที่ไม่ผ่านบริเวณนี้ เช่น จากอุบล ศรีสะเกษ สุรินทร์ จะเข้าไปในดินแดนเขมร ผ่านเสี่ยมราฐ ศรีโสภณ เข้าทางกระบินบุรี ผ่านปราจีนเข้ากรุงเทพฯ หรือจากอีสานตอนเหนือก็ล่องแม่น้ำโขงติดต่อกับทางเชียงใหม่ พม่า เป็นต้น การมีทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - โคราช ทำให้โคราชผูกขาดเส้นทางการติดต่อค้าขายระหว่างหัวเมืองบนที่ราบสูงทั้งหมดที่จะติดต่อกับกรุงเทพฯ

"....พิเคราะห์ดูบัญชีสินค้าตั้งแต่จัดการเทศาภิบาล การค้าขายเจริญขึ้นเป็นอันมาก มาโทรมลอคราวหนึ่งเมื่อศก 112 ต่อมาก็กลับฟื้นขึ้นอีก ถ้ารถไฟแล้วคงจะเจริญขึ้นได้อีกเป็นอันมาก ด้วยสินค้าที่มีอยู่ในเวลานี้ สินค้าออกจากเมืองเป็นของป่า คือหนัง เขา เป็นต้นโดยมาก ทั้งสินค้าที่มาแต่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง แต่สินค้าฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงนี้ สังเกตูดลดลงกว่าแต่ก่อน ดูเหมือนจะเป็นด้วยเหตุฝรั่งจัดการค้าขายข้ามแม่น้ำโขงตอนใต้ พาสินค้าทางนั้นลงทางลำน้ำโขงไปส่วนหนึ่ง สินค้าข้างตอนเหนือเดี๋ยวนี้

---

[1] หจช. ร.5 ยช. ร.6/1 เรื่องรถไฟสายนครราชสีมา วันที่ 11 ตุลาคม ร.ศ. 109 หนังสือกรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ กราบบังคมทูล ร.5

ไปลงทางอุตรดิฐและเมืองน่านเสียเป็นอันมากส่วนหนึ่ง ถึงกระนั้นก็ดี ไม่เป็นการสำคัญที่จะทำให้การค้าขายในเมืองนครราชสีมาเสื่อมเสียไปในภายน่า เพราะสินค้าซึ่งอาจจะเกิดได้แต่ที่ดิน คือ ไม้แก่น เข้า และผลไม้ เป็นต้น ทำเลที่จะเจาะหาและเพาะปลูกมีมากมาย ถ้ารถไฟแล้วทำให้การขนสินค้าสะดวก ควรจะมีคนไปทำการเพาะปลูกหรือจัดหาสินค้าในมณฑลนี้ ตลอดจนมณฑลฝ่ายเหนือ และฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือเป็นอันมากโดยไม่ต้องสงสัย"[1]

ภายหลังจากการสร้างทางรถไฟไปถึงโคราชแล้ว เมืองโคราชกลายเป็นชุมชนการค้าขายที่สำคัญในภูมิภาค การติดต่อค้าขายระหว่างหัวเมืองลาวตะวันออกเป็นไปถึงเขมรกับบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนเป็นไปอย่างคึกคัก อำเภอพิมายเป็นชุมทางของพ่อค้าในบริเวณภาคอีสานอื่น ๆ ทั้งหมดก่อนที่จะเดินทางเข้ามาโคราช สำหรับฤดูน้ำ ท่าช้างซึ่งอยู่ทางจากโคราชไปทางตะวันออกประมาณ 20 กิโลเมตรเศษ จะเป็นท่าเรือสินค้าที่มาตามลำแม่น้ำมูลจากอุบลฯ เพื่อรับส่งสินค้าโดยขนจากโคราชไปลงเรือที่ท่าช้าง "ตามที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ไปตรวจมา 16 อำเภอนั้น มีอำเภอที่ควรชม 3 อำเภอคือ อำเภอพิมายมีทางการบำรุงบ้านเมือง อุดหนุนราษฎรในทางค้าขาย"[2] ความเป็นศูนย์รวมเส้นทางเกวียนก่อนที่จะเข้ามายังโคราชทำให้พิมายเองก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย "แต่เดิมเมืองพิมายอุดมแต่เข้ากับปลา (เพราะมีแม่น้ำมูลผ่าน และมีทุ่งนาอุดมมาก - ผู้เขียน) เวลานี้มีผักสดแลกล้วยอ้อยซื้อขายกันอย่างเหลือเฟือ..."[3]

---

[1] หจช. ร.5 46/10 รายงานจัดการต่าง ๆ ทางมณฑลนครราชสีมา วันที่ 30 มิถุนายน ร.ศ. 118 กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ กราบบังคมทูล ร. 5

[2] หจช. ร. 5 บ.2.14/19 พระยาจ่าแสนบดี ไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา วันที่ 10 มีนาคม ร.ศ. 124

[3] อ้างแล้ว

สำหรับที่ท่าช้างนั้นเป็นท่าเรือสินค้าจากอุบลฯ ขึ้นมาตามลำแม่น้ำมาถึงท่าช้างได้ในหน้าน้ำประมาณ 3 เดือน "เมื่อถึงท่าช้างเห็นเรือลูกค้าซึ่งมาจากมณฑลอิสานจอดอยู่ที่ลำมูล 9 ลำ เป็นเรือใหญ่ บรรทุกของได้ประมาณ 200 หาบบ้าง 150 หาบบ้าง ได้ความว่าปีนี้เรือพวกพ่อค้าจะขึ้นมาหลายลำ"[1] และในเรือเหล่านี้ก็จะมีคนรับจ้างเป็นลูกเรือติดตามมาด้วย โดยลูกจ้างในเรือลำหนึ่งจะมีไม่ต่ำกว่า 8 คน ค่าแรงคนหนึ่ง 21 อัฐ 10 เบี้ย ต่อหนึ่งวัน นอกจากแรงงานรับจ้างจะเฟื่องฟูไปด้วยแล้ว เรือดังกล่าวเจ้าของสินค้าก็ต้องเสียเงินค่าจ้างเที่ยวหนึ่ง 320 บาท[2] ซึ่งเป็นจำนวนเงินมิใช่น้อยทีเดียว ซึ่งเจ้าของสินค้าก็จะต้องคำนวณเลยว่ากำไรที่ได้จะต้องคุ้มกับทุนที่ลงไป เจ้าของเรือจะอนุญาตให้จอดเรืออยู่ที่ท่าช้างได้เพียง 8 วันเท่านั้น ถ้าเกินนั้นจะต้องคิดค่าลูกจ้างวันหนึ่ง คนละ 21 อัฐ 10 เบี้ย ตามรายวัน[3] "คิดด้วยเกล้าฯ ว่า ต่อไปสินค้าทางมณฑลอิศาณจะมาทางเรือ มณฑลอุดรจะมาทางเกวียน ส่งมาขายมณฑลนครราชสีมาเจริญมากขึ้น"[4]

<u>ชนิดและปริมาณของสินค้าที่เปลี่ยนแปลงไป</u>

ก่อนที่จะมีทางรถไฟไปถึงนั้นการขนส่งสินค้าระหว่างบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนกับกรุงเทพฯ นั้นจะใช้สัตว์พาหนะในการขนหรือบางครั้งก็ใช้คนหาบ Bethge ผู้ซึ่งไปสำรวจเส้นทางก่อนการสร้างทางรถไฟในปี พ.ศ. 2432 รายงานว่าการซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้าในระหว่างเมืองนครราชสีมากับสระบุรีมีปริมาณเฉลี่ยเป็นรายเดือนประมาณ 3000 - 4000 โคต่างโค หนึ่งบันทุกได้ 50 กิโลกรัม

อย่างไรก็ตามจากรายงานเกี่ยวกับการค้าขายของเมืองนครราชสีมาในปี ร.ศ.111 (พ.ศ. 2434) และปี ร.ศ. 113 (พ.ศ. 2436) คงจะทำให้เราเปรียบเทียบเป็นถึงความแตกต่างของมูลค่าสินค้าที่ส่งลงไปกรุงเทพฯ และที่ซื้อขึ้นมาจากกรุงเทพฯ ก่อนและหลังจากการ

---

[1] หจช. ร. 5 ม. 2.14/16 รายงานมณฑลนครราชสีมา วันที่ 1 กันยายน ร.ศ.124

[2] หจช. ร.5 ม.2.14/16 รายงานมณฑลนครราชสีมา วันที่ 1 กันยายน ร.ศ. 124

[3] เพิ่งอ้าง

[4] เพิ่งอ้าง

มีเส้นทางรถไฟแล้ว

ร.ศ. 111

1 สินค้าของป่าที่ได้ซื้อขายในเมืองนครราชสีมาและส่งลงมากรุงเทพฯ รวมทั้งสิ้นเป็นเงิน 13,210 ชั่ง 71 บาท 52 อัฐ

2 สินค้าที่ส่งขึ้นไปแต่กรุงเทพฯ ออกไปจำหน่ายในมณฑลนครราชสีมาและเมืองลาว เป็นเงิน 13,977 ชั่ง 74 บาท 56 อัฐ

3 สินค้ากรุงเทพฯ มากกว่าของป่า เงิน 787 ชั่ง 3 บาท 4 อัฐ

ร.ศ. 113

1 สินค้าของป่าที่ซื้อขายในเมืองนครราชสีมาและส่งลงมากรุงเทพฯ รวมทั้งสิ้นเป็นเงิน 697 ชั่ง 77 บาท 60 อัฐ

2 สินค้าที่ส่งไปแต่กรุงเทพฯ จำหน่ายขายในมณฑลนครราชสีมาและส่งไปขายเมืองลาว รวมเงิน 17,911 ชั่ง 15 บาท 20 อัฐ

3 สินค้ากรุงเทพฯ มากกว่าของป่าเงิน 17,910 ชั่ง 17 บาท 24 อัฐ[1]

(ตัวเลขผิดตามเอกสาร)

"สินค้าในปีศก 113 น้อยกว่าปี ศก 111 เพราะโคต่างเป็นโรคป่วยอยู่โดยมาก ไม่ใคร่จะได้บันทุกสิ่งของทั้งปวง ค้างมาบันทุกในปีนี้ (ร.ศ. 114) โดยมาก แต่ยังหาทราบเกล้าไม่ สินค้าเจริญขึ้นกว่า 3 ปี ที่ว่างมาแล้ว ทั้งข้าราชการออกไปรักษาราชการอยู่มากสินค้ากรุงเทพฯ จึงได้แพร่หลายมากขึ้นกว่าแต่ก่อน"[2]

---

[1] หจช. ร.5 ม. 46/6 เรื่องรายงานจัดราชการแลก่อสร้างมณฑลนครราชสีมา วันที่ 22 มีนาคม ร.ศ. 114 พระยาประชิทธิศัลยการกราบทูลกรมหมื่นดำรงฯ

[2] เพิ่งอ้าง

ตาราง 1

จำนวนสินค้าที่บรรทุกรถไฟปี ร.ศ. 123[1] (พ.ศ. 2446) เปรียบเทียบกับปี พ.ศ. 2459[2]

เลขที่	ประเภทสินค้าที่บรรทุก	พ.ศ.2446	พ.ศ.2459
	จำนวนสินค้าที่ได้ส่งไป (ตัน)	22,462	52,983
	จำนวนสินค้าที่ได้รับ (ตัน)	7,065	19,450
	จำนวนโค-กระบือที่ส่งไป (ตัว)	5,384	2,136
	จำนวนสุกรที่ส่งไป (ตัว)	41,558	113,740

จากตารางที่ 1 จะเห็นได้ว่าเพียง 3 ปี ภายหลังจากการเปิดเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ นครราชสีมาแล้ว มีปริมาณสินค้าที่ส่งลงมาจากสถานีต่าง ๆ ในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนโดยเริ่มต้นที่สถานีโคราชต่อมาเรื่อย ๆ จนถึงสถานีสุดท้ายคือปากช่องอย่างไรก็ตามสินค้าส่วนมากแล้วจะขึ้น-ลงที่สถานีโคราชเป็นส่วนใหญ่ ยกเว้นสินค้าจำพวกไม้เนื้อแข็ง ข้าวเปลือก ถ่านไม้ และสินค้าที่มีน้ำหนักมากหรือสินค้าจากป่าไม้อื่น ๆ ที่มักขึ้นจากสถานีที่อยู่ใกล้ป่ามาก

ข้อสังเกตประการที่ 2 ก็คือปริมาณสินค้าที่ส่งลงไปจากบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนนี้จะมีปริมาณน้ำหนักมากกว่าสินค้าที่ส่งมากับรถไฟจากกรุงเทพฯ ทั้งนี้เพราะสินค้าที่ว่งลงไปนั้นส่วนมากจะเป็นสินค้าการเกษตร และสินค้าวัตถุดิบจากป่าไม้ซึ่งมีน้ำหนักมาก เช่น ข้าวเปลือก ถ่านไม้ ไม้ที่เป็นท่อนเป็นอันและไม้ที่แต่งแล้ว หนังและเขาสัตว์ หิน ครั่ง เป็นต้น ส่วนสินค้าที่ส่งขึ้นมาจากกรุงเทพฯ นั้นจะเป็นสินค้าสำเร็จรูป เป็นเครื่องอุปโภคบริโภคซึ่งมีน้ำหนักไม่มากนัก

---

[1] หจช. ร. 5 บอ. 5.1/46 รายงานกองจัดการครั้งที่ 8 กล่าวด้วยการเดินรถไฟหลวงในกรุงสยาม ร.ศ. 123

[2] หจช. ร.6 คค.5/9 รายงานกองบัญชาการครั้งที่ 20 กล่าวด้วยการเดินรถไฟหลวงทางขนาดใหญ่ในกรุงสยาม ประจำพุทธศักราช 2459

เช่น น้ำมันกาด เครื่องนุ่งหุ่ม น้ำตาล เกลือ น้ำมันเบนซิน ไม้ขีดไฟ และสินค้าที่เป็นหีบห่อต่าง ๆ อย่างไรก็ตามแม้ว่าปริมาณน้ำหนักที่เป็นขาของสินค้าส่งออกไปจากบริเวณนี้จะมีมากกว่าสินค้าส่งเข้ามา แต่มูลค่าของสินค้าส่งออกซึ่งเป็นผลผลิตทางการเกษตรและวัตถุดิบจากป่าจึงมีมูลค่าน้อยเมื่อเทียบกับจำนวนน้ำหนัก สำหรับสินค้าสำเร็จรูปจะมีมูลค่าเทียบกับน้ำหนักแล้วมากกว่า สินค้าที่มีน้ำหนักมากที่ส่งไปกับรถไฟนี้เมื่อก่อนมีทางรถไฟนั้นไม่มีโอกาสที่จะนำไปขายยังท้องที่ที่ห่างไกลออกไปได้เลย

ข้อสังเกตุประการที่ 3 ก็คือ จำนวนสัตว์มีชีวิตที่ส่งออกไปยังกรุงเทพฯ นั้น จำนวนสุกรนับว่าน่าสนใจมาก เพราะนครราชสีมาเป็นแหล่งป้อนสุกรเข้ามาในตลาดกรุงเทพฯ ที่สำคัญที่สุด สุกรที่ใช้บริโภคในกรุงเทพฯ ส่วนใหญ่จะมาจากบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน จากตารางที่ 1 จำนวนสุกรที่ส่งลงไปกรุงเทพฯ 41,558 ตัวนั้น จำนวนเต็มของสุกรที่กรุงเทพฯ รับซื้อจากรถไฟทั้งหมดรวมทุกสถานีแล้วคือ 42,042 ตัว นั่นคือมีสุกรจากที่อื่น ๆ ที่ไม่ได้มาจากบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนเพียง 484 ตัวเท่านั้น และในปี พ.ศ. 2459 คือ 13 ปี ต่อมาจำนวนสุกรส่งออกไปกรุงเทพฯ ได้เพิ่มเป็น 113,740 ตัว จากจำนวนสุกรที่นำมาเป็นตัวอย่างนี้จะทำให้เรามองเห็นคนจำนวนหนึ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับการผลิตเพื่อการตลาด สุกรเป็นสัตว์ที่แตกต่างจากสัตว์ประเภทโค กระบือ ฯลฯ ตรงที่ว่า จุดประสงค์ของการเลี้ยงสุกรนั้นคือเพื่อตลาดเท่านั้นมิได้เลี้ยงไว้เพื่อใช้งานเหมือนสัตว์พาหนะอื่น ๆ ถ้าหากจะคิดอย่างหยาบ ๆ ว่า ครอบครัวหนึ่งเลี้ยงสุกรไว้ประมาณ 2 ตัว ในปีหนึ่งก็จะมีผู้คนที่เกี่ยวข้องกับการผลิตสุกรเพื่อตลาดถึง 5 หมื่นกว่าครอบครัว ซึ่งนับว่าเป็นปริมาณที่กว้างและมากทีเดียว

เมื่อหันกลับมามองปริมาณของสินค้าที่สำเร็จรูปที่เข้ามากับรถไฟในปีหนึ่ง ๆ แล้ว สินค้าเหล่านี้ก็คงจะเข้าไปทำความรู้จักกับผู้คนเป็นจำนวนไม่น้อยทีเดียว จากบันทึกของนายหลุยส์ ไวเลอร์ ผู้บัญชาการรถไฟ ซึ่งเดินทางไปดูความเปลี่ยนแปลงที่โคราชภายหลังจากมีทางรถไฟแล้ว เมื่อวันที่ 2 มิถุนายน พ.ศ. 2447

"รถไฟมีอิทธิพลที่เห็นได้อย่างเด่นชัด ผลที่เห็นได้ประการแรกคือการใช้สังกะสีมุงหลังคาเรือน ซึ่งปรากฏว่า ตอนนี้มีบ้านมุงหลังคาด้วยสังกะสีมากมาย เมื่อก่อนโน้นบ้านเรือนจะมุงด้วยจากหรือแฝกเท่านั้น....ส่วนในร้านขายของซึ่งเจ้าของเป็นคนจีนนั้นจะมีสินค้าจากยุโรปวางขายเกลื่อน ตัวอย่างเช่น ผ้า น้ำมันกาด เครื่องดื่มต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง

เบียร์ สินค้าประเภทอลูมิเนียม เสื้อผ้า เครื่องนุ่งหมตาง ๆ อีกทั้งเครื่องใช้สรอย. ภายในครัวเรือนเป็นต้น เมื่อก่อนโน้นสินค้าเหล่านี้ราคาแพงมาก เฉพาะคนชั้นสูงฐานะดีเท่านั้นที่จะรู้ราคาก็ล้าซื้อใช้ แต่ตอนนี้สินค้าประเภทนี้มีวางขายมากมาย ซึ่งจะยืนยันว่า ชาวบ้านธรรมดาคงจะพอซื้อสินค้าเหล่านี้ใช้ได้ เนื่องจากราคาถูกลง ยกตัวอย่างเช่น เบียเป็นต้น สมัยเมื่อยังไม่มีทางรถไฟ ตามหัวเมืองห่างจากกรุงเทพฯ ลึกเข้าไปนั้นปรากฏว่าเบียขวดหนึ่งราคาแพงมาก ขนาดชาวยุโรปที่มีฐานะดียังขยาดไม่คอยกล้าซื้อ ตอนนี้เบียร์ขวดหนึ่งราคาเพียง 3 สลึงเท่านั้น หรือไม่ก็น้ำมันปีป เมื่อก่อนราคาปีปละ 8 บาท ตอนนี้ราคา 3 บาท เพราะการขนส่งทางรถไฟทำให้ราคาสินค้าแถบนี้ลดลงมากนี่เอง จึงไม่น่าประหลาดใจนักที่เดี๋ยวนี้ไม่มีขบวนเกวียน ขบวนช้าง หรือขบวนคนหาบที่ขนสิ่งของผ่านดงพระยาไฟเหลืออยู่อีกเลย ทั้ง ๆที่ในอดีตการขนส่งแบบนี้นับว่าสำคัญอย่างยิ่ง เมื่อก่อนเวลาผมขึ้นมารับตรวจเส้นทางรถไฟ ภาพที่ผมได้เห็นจนคุ้นตาคือ ภาพของขบวนเกวียนเทียมโคเป็นจำนวนร้อย ๆ เลมคอย ๆ เคลื่อนผ่านไป.....เดี๋ยวนี้ทางเกวียนซึ่งเป็นทางเล็ก ๆ คดเคี้ยวตัดผ่านไปนั้น ได้กลายเป็นทางร้างไปแล้ว[1]

กรมพระยาดำรงราชานุภาพซึ่งได้กราบกลายบังคมลาขึ้นไปตรวจราชการเมืองนครราชสีมา ในปี ร.ศ. 121 คือ 2 ปี หลังจากเปิดทางรถไฟสายนครราชสีมา ตั้งแต่เวลาที่มีรถไฟแล้วผิดกว่าแต่ก่อนนี้

1. พ่อค้ามณฑลอิสาณ อุดร ไม่รับซื้อสินค้าจากพ่อค้าโคราชดังแต่ก่อนลงไปซื้อเสียเองที่กรุงเทพฯ
2. สินค้าลง เข้าเปลือก สุกร ยาง ส้ม มะขามป้อม สมอ นุ่น มะขามฝัก

---

[1] บันทึกของ ห.ยุยส์ ไวเลอร์ ผู้บัญชาการรถไฟ เมื่อวันที่ 2 มิถุนายน พ.ศ. 2447 ใน เคลเมนส์ ไวเลอร์. "คนเยอรมันกับทางรถไฟสายแรก ๆ ในเมืองไทย", เยอรมันมองไทย (พระนคร : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย; 2520) หน้า 117 - 118.

(เพราะคนเมืองนี้ไม่กิน) มะเกลือ สม อ้อย เนื้อโค ไม้เสาเรือน ไม้โก ไม้เครื่องเกวียน ไม้แดง ไม้ทอน ศิลา โค ม้า เป็ด ไก่

3. สินค้าขึ้น ของกรุงเทพฯ ขึ้นหมดทุกอย่าง มีน้ำแข็งเป็นที่สุด
4. ปลาย่าง ปลากรอบ คนโคราชไปบรรทุกเกวียนมาคราวละกว่า 50 - 60 เล่ม มาแต่พระตะบองแล้วบรรทุกรถไฟลงไปขายกรุงเทพฯ
5. คนโคราชกินเกลือทะเล แต่คนบ้านนอกยังกินเกลือสินเธาว์ แต่กอนใช้ยาเพชรบูรณ์ แลหนองคาย เดี๋ยวนี้ใช้ยาเกาะกราง หมากพลู ปูนแดง ยาจืด มาแต่กรุงเทพฯ แต่กอนใช้ปลาร้า พิมาย เดี๋ยวนี้ใช้ปลาร้ากรุงเก่า
6. โรงเรือนมุงสังกะสีมาก มีโรงแถวปลูกขึ้นใหม่มาก ทั้งในเมืองแลนอกเมือง เกือบตลอดถึงสะเตชั่น มีโรงรับจ้างทำอิฐ ทำกระเบื้อง
7. ราคาที่ดินแรงขึ้น ที่ริมถนนท้องตลาดราคาถึงวาละ 6 บาท 7 บาท
8. บ้านข้างทางรถไฟ ลาดบัวขาว สีคิ้ว บ้านชองก็มากขึ้น แต่ไม่เหมือนที่บ้านสูงเนิน มีตลาดแลโรงแถวครึกครื้นขึ้นมาก[1]

การขยายตัวของเมืองนครราชสีมาเป็นไปอย่างเด่นชัด "....การโรงเรียนและการค้าขายเจริญขึ้นมาก การโยธาในเวลานี้ต้องการเรื่องแต่งถนนและไขน้ำที่ในเมือง ซึ่งเป็นของทำง่าย ๆ ถ้าทำสำเร็จเมืองนครราชสีมาแทบสู้เมืองสงขลาได้ในไม่ช้านัก เพราะการค้าขายกำลังเจริญ...." [2]

---

[1] หจช. ร.5 ม.2.14/17 กรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจการมณฑลนครราชสีมาและมณฑลอุดรอิสาณ วันที่ 21 มกราคม ร.ศ.121 กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบทูลกรุมขุนสมมตอมรพันธ์ ราชเลขานุการ

[2] หจช. ร.5 ม.2.14/17 กรมหลวงดำรงราชานุภาพไปตรวจราชการมณฑลนครราชสีมา วันที่ 19 ธันวาคม ร.ศ. 125 กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เกี่ยวกับจำนวนโคกระบือที่ส่งไปกับรถไฟนั้นจะเห็นได้ว่ามีจำนวนไม่มากนักในปี ร.ศ. 123 มีจำนวน 5,384 ตัว แต่พอถึงปี พ.ศ. 2459 จำนวนลดลงเหลือเพียง 2,136 ตัว ทั้งนี้เพราะการนำโคกระบือลงมาขายยังภาคกลางนั้น "นายฮ้อย" ผู้ควบคุมขบวนโคกระบือมาด้วยมักจะชอบที่จะต้อนลงมาเป็นฝูงมากกว่าบันทุกรถไฟ เพราะค่าระวางแพงมาก ถึงตัวละ 7 - 8 บาท และการต้อนลงมาเป็นฝูงก็สะดวกดีเพราะฝูงโค-กระบือก็จะได้มีอาหารกินมาเรื่อย ๆ และเมื่อโค-กระบือตกลูกออกมา กว่าจะถึงบริเวณภาคกลางลูกของโค-กระบือก็สามารถขายได้พอดี

ผลกระทบและขอบเขตของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

จากกรณีเส้นทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ไปถึงเมืองนครราชสีมาในปี พ.ศ. 2443 ทำให้เกิดมีเส้นทางเกวียนที่เข้ามาเชื่อมกับทางรถไฟ เพื่อนำสินค้าจากบริเวณรอบ ๆ ทางรถไฟมาป้อนรถไฟกันมากยิ่งขึ้น รัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ เองก็มีนโยบายที่จะสร้างและสนับสนุนการก่อสร้างถนนหนทาง สะพาน เพื่อเป็นผลประโยชน์ทางการค้าเพิ่มขึ้น "การโยธาที่ได้ทำมาแล้วโดยมากมักจะเกี่ยวแก่การปลูกสร้างสถานที่ต่าง ๆ เสียมาก.....ต่อไปควรคิดถึงเรื่องการโยธาซึ่งจะเป็นประโยชน์ใหญ่ กล่าวคือ ทำถนนหนทางที่จะได้ให้ราษฎรขนสินค้าไปค้าขายติดต่อถึงกันสะดวกดีขึ้น.....เพื่อบำรุงการเพาะปลูกแลการไปมาให้เจริญขึ้น ตามภูมิประเทศของบ้านเมือง"[1] "การบำรุงทางตามหัวเมืองต่าง ๆ ตามที่ได้ตกลงไว้ที่ประชุมเมื่อ ร.ศ. 127 ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลดำริห์กำหนดว่าเมืองใด ตำบลใดซึ่งมีประชาชนมากเป็นที่ทำเลเพาะปลูกและเกิดสินค้าก็ควรกำหนดให้มีทางไปมาถึงกันได้ จะเป็นทางบกก็ตามทางน้ำก็ตาม"[2]

การมีเส้นทางคมนาคมที่สะดวกขึ้นทำให้ผู้คนในบริเวณนั้นมีการเดินทางติดต่อกันมากยิ่งขึ้น การก่อสร้างถนนเพื่อผลประโยชน์ทางด้านการค้าขาย เพื่อให้ราษฎรได้มีโอกาสนำเอา

---

[1] หจช. ร.5 ม. 2.11/13 รายงานการประชุมเทศาภิบาล แผนกโยธา วันที่ 11 กันยายน ร.ศ. 125 เรื่อง จะจัดการโยธาในหัวเมือง

[2] เทศาภิบาล เล่ม 8 แผ่นที่ 44 วันที่ 1 พฤศจิกายน ร.ศ. 128 หน้า 133

ผลิตผลต่าง ๆ ที่ผลิตได้มาขายยังตลาดเป็นสิ่งที่รัฐบาลตระหนักและได้ดำเนินการมาโดยตลอด แล้วตั้งแต่เริ่มเข้าจัดการปกครองเป็นต้นมา

"...การสร้างถนนเป็นสิ่งที่รู้สึกอยู่แล้วว่าเป็นของต้องทำต้องคิด เพราะเมื่อมีถนนบริบูรณ์แล้วจะเป็นประโยชน์กับบ้านเมืองถึง 3 ประการ ประการที่ 1 เป็นประโยชน์โดยตรงกับทางรถไฟ กล่าวคือมีทางไปมากับรถไฟสะดวกขึ้นแล้วสินค้าในแถบนั้นก็คงไหลมาสู่รถไฟโดยไม่ต้องสงไสยเป็นผลเกิดแก่รถไฟ ประการที่ 2 เมื่อได้ตัดถนนไปในที่ใด 2 ข้างทางที่ตัดไปนั้น คงจะมีผู้ไปตั้งประกอบการทำมาหากิน มีการเพาะปลูกเป็นต้น เป็นการบำรุงบ้านเมืองและบำรุงสินค้าให้เจริญขึ้นด้วย ประการที่ 3 ในมณฑลที่ท้องที่เป็นเขาเป็นดอนไปมายากลำบากโดยไม่มีทางการบันทุกสินค้าไปมาค้าขาย ต้องใช้ช้างและโคซึ่งไม่สามารถนำสินค้าไปได้มากนักทั้งช้าเวลาด้วย....การสินค้าจะไม่เจริญขึ้นได้....ทางที่จะแก้ไขให้เป็นการสดวกก็เห็นมีอยู่แต่ที่จะคิดสร้างถนนขึ้นให้เกวียนเดินได้เท่านั้น"[1]

การมีทางรถไฟทำให้การเดินทางของผู้คนในบริเวณนี้มีเพิ่มขึ้นอย่างมาก การเดินทางระหว่างบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนกับกรุงเทพฯ เมื่อสมัยก่อนมีคนเดินทางกันน้อยมากจะมีก็เฉพาะพวกพ่อค้า และการเดินทางติดต่อราชการของเจ้าหน้าที่เท่านั้น แต่ภายหลังจากการเปิดทางรถไฟแล้ว การเดินทางของผู้คนระหว่างบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนกับกรุงเทพฯ เป็นไปได้สะดวกมาก จากยอดจำนวนตั๋วรถไฟที่ขายไปในสถานีต่าง ๆ ในอาณาบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนในปี 2443 ซึ่งเป็นปีที่เริ่มเปิดเดินรถเพียง 4 เดือนเศษเท่านั้น ยอดตั๋วที่จำหน่ายถึง 37,696 ตั๋ว[2] แต่ต่อมาในปี พ.ศ. 2448 คืออีก 5 ปีต่อมาจำนวนตั๋วที่ขายได้รวม 227,221 ตั๋ว[3] นี่คือ ยอดจำนวนคนที่เดินทางไปกับรถไฟในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนในปีหนึ่ง

---

[1] หจช. ร.5 ม.2.11/13 รายงานการประชุมเทศาภิบาล แผนกโยธา วันที่ 11 กันยายน ร.ศ. 126

[2] หจช. ร.5 ยธ. 5.6/46 รายงานกองจัดการที่ 4 กล่าวด้วยการเดินรถไฟหลวงกรุงสยาม (สายนครราชสีมา) ประจำ ศก.119

[3] หจช. ร.5 ยธ. 5.1/59 รายงานกองจัดการครั้งที่ 12 กล่าวด้วยการเดินรถไฟหลวงกรุงสยาม ประจำ ศก. 127

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนในช่วงปี พ.ศ. 2443 ถึง 2468 นี้เป็นผลให้การผลิตแบบพอยังชีพได้รับการกระทบด้วยเศรษฐกิจแบบการค้าอุตสาหกรรมพื้นบ้านบางอย่างพังทะลายลง เศรษฐกิจแบบการค้าทำให้ประชาชนหันมาผลิตสินค้าที่สามารถส่งขายไปกับรถไฟได้ ที่เห็นได้ชัดที่สุดคือ การขยายตัวของการปลูกข้าว มีการก่อสร้างทำนบกั้นน้ำ ระหัดวิดน้ำ เพื่อนำน้ำมาใช้ในการเพาะปลูกกันมากขึ้น ใน พ.ศ. 2467 ซึ่งเป็นตอนปลายรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าฯ นั้นมีทำนบในมณฑลนครราชสีมาถึง 900 กว่าแห่ง[1] ทำนบแต่ละแห่งสามารถเพิ่มน้ำให้กับเนื้อที่ทำนาหลายร้อยไร่ ชาวนาในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนหันมาปลูกข้าวกันมากขึ้น อุตสาหกรรมพื้นบ้านที่พังทะลายลงไปก่อนอื่นคือการปลูกฝ้ายเพื่อใช้ทอเป็นผ้าฝ้าย เนื่องจากถูกอุตสาหกรรมสำเร็จรูปคือ ด้ายและผ้าที่เข้าไปตีจนพังทลาย ชาวนาพอใจที่ขายผลิตผลที่ตนผลิตได้เพื่อแลกเปลี่ยนกับด้ายหรือเสื้อผ้าสำเร็จรูปมากกว่าที่จะปลูกฝ้ายนำมาทำเป็นเส้นทอเป็นผ้าฝ้ายซึ่งยุ่งยากกว่าการแลกเปลี่ยนด้วยเงิน

ระบบเงินตราเริ่มมีความสำคัญต่อชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนแถบนี้เป็นบริเวณกว้างขึ้น ซึ่งส่งผลกระทบทางด้านสังคมนั่นคือชาวบ้านซึ่งเคยแลกเปลี่ยนกันด้วยสิ่งของก็มีการแลกเปลี่ยนกันด้วยเงินตราซึ่งมีการกำหนดตอกกันแน่นอน ลักษณะการพึ่งพิงแบบพันโดยอุมอลวยเริ่มลดเหลือน้อยส่งพร้อม ๆ กับความสัมพันธ์ของผู้คนระดับมูลนายกับไพร่ที่เปลี่ยนจากไพร่กับมูลนายก็เปลี่ยนเป็นแบบนายจ้างกับลูกจ้างมากขึ้น การเดินทางที่สะดวกขึ้นทำให้คนไปมาหาสู่ติดต่อกับกรุงเทพฯ และกับชุมชนอื่น ๆ มากขึ้น ข่าวสารต่าง ๆ แพร่หลายได้รวดเร็วขึ้น ค่านิยมใหม่ ๆ จากกรุงเทพฯเริ่มแพร่ระบาดเข้าไปยังชุมชนต่าง ๆ อย่างกว้างขวางขึ้น

สำหรับผลกระทบทางด้านการเมืองการปกครองนั้น ทำให้กรุงเทพฯ สามารถเข้าจัดการปกครองหัวเมืองในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนได้อย่างเด็ดขาด โดยการทำลายระบบมูลนายแบบเดิมลง และการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจดังกล่าวก็มีผลให้รัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ สามารถเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากอาณาบริเวณนี้ได้มากขึ้น จากตัวเลขจำนวนเงินค่าราชการ

---

[1] พระยาเพชรปาณี จดหมายเหตุเรื่องมณฑลนครราชสีมา พ.ศ. 2467 (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร,) หน้า 27.

และเงินภาษีอากรต่าง ๆ ที่เก็บได้นั้นเป็นความสำเร็จอย่างหนึ่งของการเข้าจัดการปกครองของกรุงเทพฯ การกบฏและการก่อความไม่สงบในดินแดนต่าง ๆ ในภาคอีสานตลอดจนปัญหาด้านชายแดนด้านนี้กับฝรั่งเศสรัฐบาลก็สามารถใช้เส้นทางรถไฟ ในการติดต่อและปรามปรามเพื่อแก้ปัญหาเหล่านั้น

ขอบเขตของความเปลี่ยนแปลง

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจดังกล่าวมิได้ดำเนินไปอย่างเท่าเทียมกันและอย่างทันควัน แต่การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจะเกิดขึ้นก่อนที่บริเวณที่โคจรทางรถไฟและเส้นทางคมนาคมที่สะดวกที่สุด และความเปลี่ยนแปลงนี้จะค่อย ๆ จางลงในบริเวณที่การคมนาคมไม่สะดวก หรือมีความไม่ปลอดภัยในการเดินทางอื่น ๆ ในกรณีของบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนนี้อัตราของความเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดมากได้แก่บริเวณเมืองโคราชและบริเวณข้างเคียงที่มีการขนส่งสะดวก และบริเวณชุมชนที่สถานีรถไฟผ่าน เช่น สูงเนินและสีคิ้วเป็นต้น และขอบเขตของความเปลี่ยนแปลงจะค่อย ๆ จางไปในบริเวณชอบนอกที่อยู่ไกลออกไป เช่น ชัยภูมิและบุรีรัมย์และเมืองที่อยู่ไกล ๆ อื่น ๆ

ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนนี้เราไม่อาจจะชี้ลงไปตายตัวด้วยระยะทางไกลไกลจากศูนย์กลางโคราชอย่างเดียวได้ คงจะมีปัจจัยอื่น ๆ อีก เช่น ลักษณะที่ตั้งที่เป็นผานชุมทางของเส้นทางการค้า เช่น พิมายหรือท่าช้าง เป็นต้น แม้ว่าจะอยู่ห่างออกไปแต่ความเป็นชุมทางการค้าทำให้ความเปลี่ยนแปลงที่โคราชให้กับบริเวณนั้นชัดเจนกว่าบริเวณอื่นที่อาจจะไกลกว่า

อย่างไรก็ตามก็คือได้ว่าความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอันเกิดจากการเปิดทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - นครราชสีมาได้เกิดขึ้นในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนนี้ก่อนที่จะขยายความเปลี่ยนแปลงนี้ไปยังหัวเมืองลาวอื่น ๆ ต่อไปตามความยาวของเส้นทางรถไฟ แต่แม้ว่าเส้นทางรถไฟจะถูกขยายออกไปยังหัวเมืองอื่น ๆ แล้วก็ตาม แต่จากลักษณะที่ตั้งที่เป็นชุมทางทำให้บริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนมีความสำคัญทางเศรษฐกิจอยู่ต่อมาอีกเป็นเวลานาน

บทสรุป

สภาพเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองในอาณาบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนนั้นได้ดำเนินมานานก่อนสนธิสัญญาเบาริงในปี พ.ศ. 2398 ภายหลังสนธิสัญญาเบาริงแล้วสภาพเศรษฐกิจในอาณาบริเวณดังกล่าวได้รับผลกระทบบ้างแต่ไม่มากนัก เพียงแต่ทำให้การค้าขายขยายตัวขึ้นมีคนจีนเข้าไปซื้อขายสินค้ามากขึ้น แหล่งชุมชนชาวจีนที่สำคัญคือตัวเมืองโคราชและชาวจีนเหล่านี้จะกระจายออกไปทำอาชีพค้าขาย และเก็บภาษีอากรในอาณาบริเวณรอบนอกออกไปตลอดจนออกไปถึงอีสานเหนือและบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่าง แต่ผลกระทบของสัญญาเบาริงก็มีจำกัดอันเนื่องด้วยสภาพทางภูมิศาสตร์ นั่นคือการคมนาคมระหว่างชุมชนในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนกับบริเวณภาคกลางเป็นไปด้วยความยากลำบาก การเดินทางและการขนส่งสินค้าจะทำได้จำกัดมาก ดังนั้นผลกระทบจากสนธิสัญญาเบาริงที่มีต่ออาณาบริเวณดังกล่าวจึงมีเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

การเข้าจัดการปกครองเพื่อรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ส่วนกลางในปี พ.ศ. 2435 เป็นต้นมานั้นมีผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างทางการเมืองและสังคมในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบน นั่นคือการปกครองแบบกินเมืองโดยขุนนางท้องถิ่นได้สิ้นสุดลง ผู้ปกครองบริเวณนี้เปลี่ยนเป็นข้าราชการที่เป็นตัวแทนของกรุงเทพฯ ผลประโยชน์ตอบแทนก็เปลี่ยนเป็นเงินเดือนแทนการมอบกำลังคนให้เหมือนเมื่อก่อน กรุงเทพฯ เข้าควบคุมกำลังคนและการเก็บภาษีอากรและผลประโยชน์อื่น ๆ ได้อย่างเด็ดขาด

ความเปลี่ยนแปลงทางด้านโครงสร้างทางสังคม คือการยกเลิกระบบไพร่ ทาสให้เป็นแรงงานอิสระ ยกเลิกการเกณฑ์แรงงาน ใช้วิธีเกณฑ์จ้างแทน มีระบบการเกณฑ์ทหารขึ้นในบริเวณนี้เป็นแห่งแรกของประเทศไทย ประชาชนเสียเงินค่าราชการมีอัตราที่เท่าเทียมกัน และสามารถที่จะเลือกประกอบอาชีพ หรือเดินทางไปประกอบอาชีพยังที่ต่าง ๆ ได้ตามใจชอบโดยไม่ต้องติดอยู่กับระบบมูลนาย-ไพร่แบบเดิม

การเปลี่ยนแปลงทางด้านโครงสร้างทางการเมืองและสังคมดังกล่าวเป็นการเอื้อต่อการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่จะเกิดขึ้นในภายหลังจากมีการเปิดเส้นทางรถไฟสายกรุงเทพฯ นครราชสีมา ในปี พ.ศ. 2443 การปกครองที่เป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้นปราศจากโจรผู้ร้าย

การมีแรงงานอิสระที่มีพันธะต้องเสียเงินค่าราชการปีละ 6 บาทเท่าเทียมกัน และไม่มีภาระการเกณฑ์แรงงานและภาระกับมูลนายอีกต่อไป ทำให้ระบบเศรษฐกิจแบบการค้าขยายตัวขึ้นและเริ่มเข้าครอบงำระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองที่เริ่มรู้จักกับเศรษฐกิจแบบการค้าและเงินตราบ้างแล้วเป็นทางส่วนจากสนธิสัญญาเบาริง โดยการเข้ารับของคนจีนและโดยการเดินทางมาค้าโค-กระบือของพวกนายฮ้อย

เมื่อการเดินทางสะดวกขึ้นการหมุนเวียนของสินค้าก็เป็นไปได้รวดเร็วและมีปริมาณมากขึ้น โคราชกลายเป็นศูนย์กลางทางการค้าที่ใหญ่ที่สุดในภูมิภาค เส้นทางการค้าในหัวเมืองลาวตะวันออกและเขมรเบนเข้าหาโคราช เกิดชุมชนการค้าย่อยสาขารอบนอกโคราชออกไป ธุรกิจการค้าของคนจีนในบริเวณดังกล่าวเฟื่องฟูขึ้น ส่งผลกระทบถึงการประกอบอาชีพของชาวนาที่ต้องทำการผลิตเพื่อขาย เพื่อแลกกับสินค้าอุปโภคบริโภคสำเร็จรูปตามรูปแบบของระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมพึ่งพา ชีวิตของผู้คนในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนเริ่มผูกพันธ์กับระบบเงินตามากขึ้น การขูดรีดส่วนเกินจากชาวนาโดยพ่อค้าคนกลางชาวจีนที่พึ่งพิงอยู่กับระบบราชการได้เริ่มซึมซาบและฝังตัวขึ้นในบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนภายหลังปี พ.ศ. 2443 และค่อย ๆ ซึมซาบเข้าไปในบริเวณหัวเมืองลาวอื่น ๆ ตามความยาวของเส้นทางรถไฟที่ได้ขยายออกไป

การสัมมนาผลงานทางวิชาการ
ที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"
4-6 กรกฎาคม 2527 ณ มรว. นครราชสีมา

กรมศิลปากร หอสมุดแห่งชาติ เฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

เอกสารหมายเลข 10

เรือนเหย้า : เรือนพักผู้ยากไร้หรือ ?

สมชาย นิลอาธิ

บทความเสนอต่อที่ประชุมสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"

เรือนเหย้า

เรือนพักผู้ยากไร้หรือ ?

สมชาย นิลอาธิ[1]

เหย้าในบางความหมาย

แต่ก่อนเคยมีคำกล่าวของผู้ใหญ่ผู้สูงอายุ ที่มีความหมายในทางเอื้ออาทรและห่วงใยลูกหลานฉันบ่อย ๆ ว่า "อายุจนปูนนี้แล้ว มีเหย้ามีเรือนเสียที่ก็ดี" หรือไม่บางครั้งก็จะพูดว่า "แต่งงานแล้วก็ควรจะอยู่กับเหย้าเฝ้ากับเรือนบ้างซิ" ฯลฯ ซึ่งก็คงจะมีความหมายในทำนองที่ว่า มีอายุมากแล้วควรจะแต่งงานมีครอบครัวได้แล้ว และเมื่อแต่งงานมีครอบครัวแล้ว ก็ควรจะทำหน้าที่ของตนให้ดีด้วยการอยู่กับเหย้าเฝ้ากับเรือนนั่นเอง

คำกล่าวเช่นนี้ส่วนมากมักจะเน้นเตือนผู้หญิงที่ต้องทำหน้าที่แม่บ้านแม่เรือน ตามค่านิยมของสังคมที่ว่าผู้หญิงจะต้องเป็น "แม่ศรีเรือน" มากกว่า

จนกระทั่งภายหลัง ก็ยังได้มีการนำคำนี้มาใช้กันในสังคมใหม่อยู่บ่อย ๆ จนเคยชินด้วย คือเมื่อแต่ละคนต่างจบการศึกษาจากสถาบัน ออกไปทำงานประกอบอาชีพตามสาขาวิชาที่เรียนแล้ว หากจะมีการจัดงานเพื่อพบปะสังสรรค์ สนุกสนานและแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันโดยใช้สถาบันการศึกษาเดิมเป็นสื่อนำให้มาพบกันแล้ว มักจะใช้คำว่า "คืนสู่เหย้า" กันอยู่เสมอๆ ซึ่งก็อาจจะสามารถตีความหมายได้หลายอย่างคือ แต่ละคนกลับคืนมาสู่ถิ่นเก่าก็ได้ หรือ คำคืนที่แต่ละคนกลับมาถิ่นเก่าอีกก็ได้เหมือนกัน

แต่ทั้งสองความหมายนี้ก็จะตรงกันอยู่ที่ว่า แต่ละคนต่างก็กลับสถาบันเดิมที่เคยอยู่อาศัย จะหมายถึง เรือนพักอาศัยประเภทหนึ่งในหลาย ๆ ประเภทของชาวอีสาน ที่มีปรากฏพบได้ทั่ว ๆ ไปในหลาย ๆ จังหวัดเท่านั้น

---

[1] ภาควิชาศิลปศึกษา คณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูมหาสารคาม

เรือนเหย้า : ปัญหาในแง่ภาษา

ในที่นี้จะขอแยกเสนอข้อมูลเพื่อการพิจารณาเป็น ๒ คำ คือ "เรือน" และ "เหย้า" ดังนี้

คำว่า "เรือน" ในบางความหมายคือ สิ่งปลูกสร้างซึ่งทำเป็นที่พักอาศัยบนพื้นที่ ซึ่งเรียกว่า บ้าน[๑] แต่เนื่องจากชาวอีสานส่วนใหญ่จะออกเสียง ร. เป็น ฮ. เสมอ คำว่า "เรือน" จึงกลายเป็น เฮือน ไป และบางครั้งก็จะออกเสียง สระเอือ เป็น สระเอีย ม้วน เข้าไปอีกจนกลายเป็น เฮียน ไปก็มีไม่น้อยเหมือนกัน

ฉะนั้นคำว่า เรือน ในภาคอีสานจึงมีทั้ง "เฮือน" และ "เฮียน" ใช้ทั้งสองคำ ซึ่งก็คงจะแล้วแต่ว่าใครจะออกเสียงอย่างไรได้ถนัดกว่านั่นเอง

ส่วนคำว่า "เหย้า" ที่มีใช้กันในภาคกลางทั่ว ๆ ไปนั้น ดูเหมือนว่าจะหมายถึง ถิ่นเก่า, ถิ่นเดิมที่เคยอยู่อาศัย และมักจะใช้กันในลักษณะคำซ้อนกับคำว่าเรือน จนไม่ค่อยจะเห็นความหมายที่น่าจะแตกต่างกันนัก และบ่อยครั้งก็จะเป็นความหมายเดียวกันไปเลยโดยไม่รู้สึกตัวก็มีมาก

คำว่า "เหย้า" นี้ผู้รู้ในภาคอีสานได้ใช้คำเขียนแตกต่างกันไปบ้าง เช่น

ปรีชา พิณทอง (อดีตพระศรีธรรมโศภณ ป.ธ.๙) ได้อธิบายศัพท์เรื่อง เสียวสวาสดิ์ ในหนังสือรวบรวมวรรณคดีอีสาน(เล่ม ๑) ใช้คำว่า เฮือนย้าว[๒] ในความหมายว่า กระต๊อบ เรือนเล็ก ๆ ไม่มั่นคงแข็งแรง

พระเทพรัตนโมลี เขียนไว้ในอุรังคนิทาน(ตำนานพระธาตุพนม พิสดาร)[๓] ใช้คำว่า "เยา" ในตอน พ่อท้าวกาบางอพยพสร้างเมือง

---

๑. จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, เอกสารการสอนชุดวิชาไทยศึกษา:อารยธรรม หน่วยที่ ๖ – ๑๑, หน่วยที่ ๙ เรื่องลักษณะสถาปัตยกรรมไทย,โรงพิมพ์ไนเต็ดโปรดักชั่น, ๒๕๒๕, หน้า ๑๕๙.

๒. ปรีชา พิณทอง, อธิบายศัพท์เรื่องเสียวสวาสดิ์, รวมวรรณคดีอีสาน, ไม่ปรากฏโรงพิมพ์, ๒๕๒๒, หน้า ๒๓๘.

๓. พระเทพรัตนโมลี, อุรังคนิทาน(ตำนานพระธาตุพนม พิสดาร), ไม่ปรากฏโรงพิมพ์, ๒๕๐๕, หน้า ๕๔.

"..... เมื่อคนทั้งหลายเข้าตั้งเป็นบ้าน เป็นเมืองอยู่ตามริมหนอง (หนองหาร) ทั้ง ๒ แล้ว จึงให้น้ำบก (น้ำลดลง) แล้วบุคคลเหล่านั้นจึงพร้อมกันยกญาติพี่น้องผู้ใหญ่ของเขาคนหนึ่งขึ้นเป็นใหญ่ ปกรักษาซึ่งกันและกัน ให้สร้างเยาเรือนอยู่นั้นแล้วจึงแต่งกันเข้าไปรับราชการงานเมือง และจารีตประเพณีอยู่ด้วยพอท้าวคำบาง เพราะเหตุดังกล่าวนี้ ราชธานีจึงมิได้มีตามริมหนอง (หาร) แต่นั้นมาคนทั้งหลายจึงเรียกกันว่า "หนองหารน้ำหลายเชิงชุม" แต่นั้นมา"

ในศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมหาราช หลักที่ ๑ ก็มีกล่าวถึงคำนี้อยู่ด้วยว่า

"..... ไพร่ฟ้าหน้าใส ลูกเจ้าลูกขุนผู้ใดแล้ ล้มตายหายก่วา เหย้าเรือน พ่อเชื้อ ช้างขอลูกเมียเยียข้าว ไพร่ฟ้าข้าไทย....."[๑]

ก็คงต้องขอฝากให้อยู่ในดุลยพินิจของนักภาษาก็แล้วกัน ว่าควรจะใช้คำไหนต่อไปด้วยเหตุผลอย่างไร ระหว่างคำทั้ง ๓ คำ ที่เสนอข้อมูลมานี้คือ ย้าว, เย้า, เหย้า หรือจะใช้คำอื่น เช่น ญาว, เญา, เหญ้า เป็นต้น

แต่ในบทความนี้ต้องขออนุญาตใช้คำว่า "เหย้า" ไปพลางก่อน

ก่อนจะเป็นเรือนเหย้า

ค่านิยมของสังคมอีสานในอดีตนั้น การแยกตัวหรือแยกครอบครัวออกไปสร้างเรือนใหม่เป็นเอกเทศจากพ่อแม่ จะด้วยเหตุผลใด ๆ ก็ตาม มักจะแยกครอบครัวออกไปอยู่ "ตูบต่อเล้า" ก่อนเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งแต่ละคนอาจจะมีเหตุผลและความจำเป็นแตกต่างกันไปบ้าง เช่น ความจำเป็นในทางสังคมการอยู่รวมกันในครอบครัวเดิม, ความจำเป็นทางด้านเศรษฐกิจ ตลอดจนอาจจะเพราะกำลังความสามารถในการสะสมวัสดุที่จะใช้ก่อสร้างยังไม่พร้อมหรือยังไม่เพียงพอ เป็นต้น จนทำให้กลายเป็นเหมือนค่านิยมที่ปฏิบัติกันเรื่อยมาเป็นเวลานานพอสมควร

ตูบต่อเล้า ดังกล่าวนี้คือ สิ่งก่อสร้างชั่วคราว มีลักษณะคล้ายเพิงพักแบบเพิงหมาแหงนทั่ว ๆ ไป ด้านหนึ่งจะอาศัยโครงสร้างของเล้าข้าวเป็นหลักยึด ต่อยื่นลาดต่ำ

---

[๑] ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหงมหาราช, ธนาคารกรุงเทพจำกัด พิมพ์แจก, หจก. ซี.เค การพิมพ์, ๒๕๒๒, ไม่มีเลขหน้า.

ออกไปทางด้านข้าง แล้วใช้เสาไม้จริงตั้งรับเพียง ๒ – ๓ ต้น (ขนาด ๑ – ๒ ห้องเสา) มุงหลังคาและกั้นฝาชั่วคราว อยู่อาศัยกันไปก่อนสักระยะหนึ่ง เพราะอีกไม่นานวันผักเรือนเล็กหลังใหม่ก็จะสร้างเสร็จพร้อมที่จะต้อนรับสมาชิกของครอบครัวใหม่ได้แล้ว

เรือนเล็กนี่แหละ คือสิ่งก่อสร้างที่ชาวอีสานเรียกว่า "เหย้า" หรือ "เรือนเหย้า"

ปัจจัยบางประการที่ทำให้เกิดเรือนเหย้า

อาจกล่าวได้ว่าความจำเป็นด้านต่าง ๆ ในวิถีการดำเนินชีวิตในสังคมของชาวอีสานบางประการ สามารถจะเป็นสาเหตุทำให้ต้องสร้างเรือนเหย้าขึ้นได้ ซึ่งในที่นี้จะขอแยกพิจารณาในบางแง่มุม เท่าที่พอจะมองเห็นเหตุผลได้จากข้อมูลการสัมภาษณ์และหลักฐานที่พบแล้วเท่านั้น ดังนี้คือ

๑. ด้านสังคมและความเชื่อ เคยมีความเชื่อที่ปฏิบัติกันมาเป็นเวลาช้านานแล้วว่าเมื่อหนุ่ม – สาว แต่งงานกันแล้วมักจะนิยม "เอาเขยเข้าบ้าน" กันเสมอมา และเมื่อเขยเข้าบ้านแล้วจะต้องจัดให้อยู่ในห้องส่วน ซึ่งเป็นห้องหนึ่งในสามห้องของเรือนเกยทั่วไป (รวมทั้งเรือนที่มีโข่งและเรือนทรงไทย ซึ่งเป็นเรือนเครื่องสับก็ด้วย) จากนั้นเขยจะช่วยพ่อตาแม่ยายทำมาหากินไประยะหนึ่ง แล้วจึงค่อยแยกครอบครัวใหม่ต่อไปเมื่อมีความพร้อมที่พอจะแยกตัวได้ หรือบางครั้งก็อาจจะต้องแยกออกไปก่อนด้วยความจำเป็นทั้ง ๆ ที่ยังไม่พร้อมก็มี เช่น มีลูกหลายคนต้องเลี้ยงดูหรือลูกโต ๆ กันแล้วควรจะแยกครอบครัวออกไปสร้างตัวกันเอง ด้วยความยินยอมพร้อมใจของผู้ใหญ่, เมื่อน้องเมียถึงเวลาแต่งงานใหม่ ซึ่งจะต้องเข้าไปอยู่ที่ห้องส่วนแทนตัวแองที่เป็นเขยใหญ่ กรณีเช่นนี้ก็ต้องแยกครอบครัวออกไปด้วยความจำเป็น ฯลฯ

คงจะด้วยเหตุที่ว่า เรือนหลังหนึ่ง ๆ จะมีห้องส่วนให้เขยอยู่เพียงห้องนี้เอง เมื่อครอบครัวเขยใหม่จะต้องเข้าอยู่แทนแล้ว ครอบครัวของเขยเก่าที่อยู่มาก่อนก็จำจะต้องย้ายออกไปสร้างเรือนใหม่อยู่กันต่างหาก ซึ่งส่วนใหญ่มักจะออกไปสร้างเรือนเหย้าอยู่นั่นเอง จนชาวอีสานแต่ก่อนมีคำกล่าวเตือนในลักษณะความเชื่อที่เป็น "คะลำ" หรือ ข้อห้ามไว้ว่า "นาสองเหมือง" เมืองสองท้าว เหย้าสองเขย" นั่นคือไม่ควรจะให้เกิดมีขึ้น หรือไม่ควรปฏิบัติอย่างยิ่ง เพราะจะไม่เป็นมงคลกับชีวิตในวันข้างหน้าอย่างแน่นอน เขยสองคนมาอยู่รวมชายคาเดียวกันก็ย่อมจะเกือดร้อนใจได้ง่ายเช่นเดียวกัน

๒. ฐานะทางเศรษฐกิจ เหตุปัจจัยนี้อาจกล่าวได้ว่ามีความสำคัญมาก ทั้งในอดีตและปัจจุบันเลยทีเดียว เพราะถ้าครอบครัวใดมีฐานะยังไม่ดีนัก ก็มักจะสร้างเรือนเหย้าอยู่กันไปก่อน ถ้าวันข้างหน้ามีฐานะดีขึ้นบ้างแล้ว ก็จะพยายามจ้างวานเพื่อสะสมวัสดุไว้สร้างเรือนเกยต่อไป หรืออาจจะเป็นเรือนแบบอื่น ๆ ก็ได้ ที่เป็นเรือนขนาด ๓ ห้องเสา

บางครั้งครอบครัวที่พยายามสร้างตัวกันขึ้นมาจนสามารถสร้างเรือนเหย้าหรือเรือนเกยขนาดใหญ่ได้แล้ว แต่เกิดความจำเป็นต้องรื้อเรือนขาย เพื่อรักษาตัวหรือลูก ๆ ในยามเจ็บป่วยจนถึงกับหมดตัว ต้องถอยชีวิตกลับมาสร้างเรือนเหย้าอยู่อย่างเดิมอีกก็มีเหมือนกัน ซึ่งก็ถือว่าเป็นเรื่องความจำเป็นทางเศรษฐกิจอย่างหนึ่งด้วย

๓. การประกอบอาชีพ อาจกล่าวได้ว่า ความจำเป็นในการประกอบอาชีพเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้ชาวอีสานต้องสร้างเรือนเหย้าขึ้นด้วยในบางกรณี เพราะบางครั้งจำเป็นจะต้องออกไปประกอบอาชีพในถิ่นที่อยู่ห่างไกลจากบ้านเรือนของตัวเองมาก ๆ เช่น ทำสวน ทำนา, ทำไร่ เป็นต้น แล้วสร้างที่พักชั่วคราวโล่ง ๆ ขนาดเล็ก ๆ ก็มักจะเรียกกันว่า เถียงนา หรือเถียงไร่ (เถียงไฮ่)[๑] แต่ถ้าสร้างเป็นที่พักอาศัยชั่วคราวที่จะอยู่อาศัยกันนาน ๆ และก่อนข้างจะมีขนาดมากกว่าเถียงนาหรือเถียงไร่ ก็จะเรียกสิ่งก่อสร้างนั้นว่า "เหย้า"

จากเหตุนี้ บางครั้งเราจะพบว่ามีเรือนเหย้าอยู่มากตามหมู่บ้านที่ชาวบ้านอพยพไปปักหลักทำมาหากิน และตั้งหมู่บ้านใหม่เสมอ ๆ ด้วยเช่นกัน

๔ ความเพียงและระยะเวลาในการสร้างตัว ผมจะอนุโลมให้เป็นเหตุที่ต้องสร้างเรือนเหย้าได้อย่างหนึ่งในแง่ที่ว่า ครอบครัวใหม่เกือบจะทุกครอบครัวที่เริ่มแยกเรือนนั้น แม้จะมีความมานะพยายามสูงมากเพียงใดก็ตาม แต่ก็มักจะต้องสร้างเรือนเหย้าอยู่อาศัยก่อนเสมอ เพราะช่วงระยะเวลานั้นอยู่เกินกว่าที่จะหาไม้มาสร้างเรือนเกยขนาด ๓ ห้องได้ในทันทีนั่นเอง

---

[๑] สมชาย นิลอาธิ, บทความเรื่อง เถียงนา, วารสารศิลปวัฒนธรรม ฉบับที่ ๑๑ ปีที่ ๓ กันยายน ๒๕๒๕, โรงพิมพ์เรือนแก้ว, ๒๕๒๕, หน้า ๗๐ — ๗๔.

แต่ในกรณีที่พ่อตา – แม่ยายที่มีฐานะดีสักหน่อย หรือตัวหัวหน้าครอบครัวมีความขยันหมั่นเพียรมากพอสมควร ก็พอจะสามารถสร้างเรือนขนาด ๓ ห้องเสาไก้ด้วย เวลาไม่มากนัก เพราะเมื่อถึงเวลาจะต้องแยกครอบครัวออกไป พ่อตา – แม่ยายอาจจะยกเรือนโข่ง (ในกรณีที่พ่อตา – แม่ยายมีเรือนโข่ง) หรือให้ไม้ที่พอมีเหลืออยู่ไปสร้างเป็นเรือนเหย้าอยู่กันไปพลาง ๆ ก่อนก็ได้

การรื้อเอาเรือนโข่งไปสร้างใหม่นี้ ส่วนมากมักจะยังไม่มีฝารอบเรือนและฝากั้นห้อง ฯลฯ ทั้งนี้เพราะเรือนโข่งทั่วไปมักจะเป็นเรือนโล่ง ๆ นั่นเอง ฉะนั้นเรือนเหย้าที่สร้างโดยเงื่อนไขดังกล่าวนี้จึงเป็นลักษณะโถงโล่ง ไม่ค่อยจะมีการกั้นห้องแยกโดยเฉพาะ แต่ถ้าจะกั้นก็จะกั้นแบบชั่วคราวง่าย ๆ ด้วยฝาสานลายคุบหรือฝาไม้จริงที่หยาบ ๆ

แต่ถ้าหากหัวหน้าครอบครัวมีความขยันหมั่นเพียรไม่มากแล้ว ก็คงจะต้องใช้เวลานานอย่างแน่นอน กว่าจะสร้างเรือนไม้จริงขนาด ๓ ห้อง ที่เรียกว่าเรือนเกยหรือเรือนเครื่องสับได้

๕. <u>จำนวนสมาชิกในครอบครัว</u> อย่างไรก็ดี สำหรับผู้ที่แยกตัวออกไปสร้างครอบครัวใหม่ส่วนใหญ่นั้น แม้ว่าจะต้องสร้างเรือนเหย้าหรือต้องอยู่ดูแลเสาของพ่อตา – แม่ยายก่อนก็ตาม เขามักจะไม่รู้สึกเกือกร่อนหรือทุกข์ยากมากจนเกินไปแต่อย่างไรเลย เพราะค่านิยมในสังคมสมัยก่อนนั้นถือว่าเป็นเรื่องธรรมดา และประกอบกับในระยะแรก ๆ นั้นครอบครัวใหม่ก็มักจะมีอยู่กันเพียง พ่อ – แม่ และลูกเล็ก ๆ เท่านั้น ซึ่งลูกก็ยังไม่โตพอที่จะต้องมีห้องหับสำหรับนอนของตัวเองโดยเฉพาะ ดังนั้นกว่าลูก ๆ จะโตจนมีความจำเป็นดังกล่าวก็จะมีเวลานานมากพอที่จะสามารถปลูกสร้างเรือนไม้จริงขนาด ๓ ห้องได้เป็นส่วนมาก

มีข้อที่ชวนคิดอย่างหนึ่งว่าเหตุใดจึงไม่พยายามรีบสร้างเรือนไม้จริงขนาด ๓ ห้องเสียก่อน เพื่อจะได้อยู่กันอย่างสบาย ๆ ซึ่งเรื่องนี้พอจะเห็นได้ว่าในชีวิตการสร้างตัวของครอบครัวในสังคมเกษตรกรรมนั้น สิ่งที่จำเป็นและมีความสำคัญมากที่สุดนาจะเป็น "เสาข้าว" มากกว่า เพราะเมื่อแยกตัวออกไปแล้วก็จำเป็นจะต้องสร้างเสาข้าวหรือไม่ก็ "ซื้อข้าว" ไว้เก็บรักษาข้าวเปลือกเหนียวและข้าวเปลือกเจ้าไว้ในแต่ละปี ซึ่งผลิตผลเหล่านี้จะทำให้ชีวิตในครอบครัวอยู่รอดได้ และแน่นอนว่าจะมีส่วนทำให้สามารถสร้างเรือนไม้จริงขนาด ๓ ห้อง หรือเรือนเกยได้เร็วยิ่งขึ้นอีกด้วย ฯลฯ

คุณค่าของเรือนเหย้า

แน่นอนว่าเรือนพักทุกขนาดและทุกรูปแบบย่อมจะต้องใช้ประโยชน์ในการอยู่อาศัยอย่างไม่ต้องสงสัย แต่หากการอยู่เรือนเหย้าของชาวอีสานนั้นดูเหมือนว่าจะแสดงให้เห็นคุณค่าบางอย่างของสังคมได้บ้าง เช่น

ในแง่ความเชื่อของสังคมแต่เก่าก่อนนั้น มีความเชื่อกันอย่างหนึ่งว่าเรือนพักอาศัยหลังเดียวกันไม่ควรจะให้มีครอบครัวของพี่น้องอยู่รวมกันหลายครอบครัว เพราะอาจจะทำให้มีเรื่องขัดใจ เคือดร้อนวุ่นวายต่อกันได้ง่าย ฯลฯ นั่นคือบ้านหลังหนึ่ง ๆ ควรจะมีครอบครัวใหม่เพียงครอบครัวเดียว หรือ "เขย" เดียวเท่านั้นนั่นเอง (ค่านิยมเดิมของสังคมอีสาน เมื่อลูกแต่งงานแล้วจะเอาเขยเข้าบ้าน) จนมีคำกล่าวกันต่อ ๆ มาในลักษณะข้อห้ามหรือสิ่งที่ไม่ควรจะกระทำ ที่เรียกว่า "คะลำ" คือ

"นาส่องเหมือง เมืองสองท้าว เหย้าสองเขย"

ส่วนคุณค่าอีกด้านหนึ่งที่พอจะมองเห็นได้บ้างคือ เรือนเหย้าจะแสดงให้เห็นถึงความพร้อมในการแยกครอบครัวได้ระดับหนึ่งที่เป็นจุดเริ่มต้นในการสร้างตัว สร้างชีวิตครอบครัวใหม่ ซึ่งทุกคนมักจะเริ่มต้นกันที่ตรงจุดนี้เสมอ และต้องใช้เวลา ใช้ความมานะพยายามด้วยความอดทน ในการที่จะพัฒนาขยับขยายเรือนพักอาศัยของตนให้ดีขึ้นจนเป็นเรือนเหย้าไม้จริงขนาดใหญ่ขึ้น หรืออาจจะเป็นเรือนเกย ฯลฯ

เรือนเหย้า : จุดเริ่มต้นของชีวิตที่ต้องเดิน

กล่าวได้ว่า "เรือนเหย้า" คือเรือนพักอาศัยของชาวชนบทอีสานในอดีตซึ่งอยู่ในระยะเริ่มต้นชีวิตครอบครัวใหม่อย่างแท้จริง เป็นสิ่งก่อสร้างที่เกิดจากน้ำพักน้ำแรงด้วยความสามารถของเจ้าของที่ควรภาคภูมิใจได้ แต่จะหยุดอยู่เพียงแค่นี้ไม่ได้

แต่ก็ปฏิเสธไม่ได้ว่านั่นคือจุดเริ่มต้นในการดำเนินชีวิตครอบครัวที่เป็นอิสระ ทุกสิ่งทุกอย่างที่ทำได้และหาได้ จะเป็นกรรมสิทธิ์ในครอบครัวของตนเองอย่างแท้จริง

เมื่อได้เริ่มต้นชีวิตที่ต้องต่อสู้กันเองแล้ว ต่างก็จะใช้ช่วงเวลาระยะหนึ่งในการสะสมทรัพย์สมบัติและวัสดุต่าง ๆ อันมีไม้เป็นหลัก เพื่อที่จะใช้ขยับขยายที่พักจากเรือนเหย้าหลังน้อย ๆ ให้เป็นเรือนเหย้าขนาดใหญ่ขึ้น กระทั่งเป็นเรือนเกย หรือเรือนที่มั่นคงหรืออาจจะ

เป็นเรือนทรงไทยก็สุดแล้วแต่จะพอใจ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับกำลังความสามารถที่จะสร้างได้อย่างใดอย่างหนึ่งของแต่ละครอบครัว เพราะเรือนทั้ง ๓ ลักษณะ ดังกล่าวนี้จะเป็นปัจจัยหนึ่งที่จะแสดงให้เห็นถึงฐานะทางเศรษฐกิจและฐานะในสังคมของตนเองด้วย

ฉะนั้นทุกครอบครัวจึงมักจะต้องสร้างความหวังไว้ว่า วันหนึ่งข้างหน้าจะต้องสร้างเรือนตามค่านิยมของสังคมแบบใดแบบหนึ่งในสามแบบดังกล่าวให้ได้

ความเชื่อในการสร้างเรือนเหย้า

เนื่องจากเป็นเรือนพักอาศัยชั่วคราว ที่มุ่งทางประโยชน์ใช้สอยอยู่อาศัยในครอบครัวที่เพิ่งจะเริ่มต้นเท่านั้น การก่อสร้างจึงมักจะทำกันเพียงให้พออยู่ได้ ไม่ค่อยจะมั่นคงแข็งแรงเท่าใดนัก วัสดุที่ใช้กันเท่าที่พอจะหาได้ในเวลาอันจำกัด ฯลฯ ด้วยเหตุนี้จึงไม่มีพิธีรีตรองในการสร้าง ฉะนั้นเรื่องความเชื่อต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับพิธีกรรมในการสร้างและการขึ้นอยู่อาศัยจึงไม่ค่อยจะมีความจำเป็นแต่อย่างใด ตลอดจนกระทั่งไม้ที่นำมาสร้างก็มักจะไม่ค่อยเลือกว่าจะเป็นไม้เนื้ออ่อน เนื้อแข็งด้วย ขอแต่เพียงว่าให้ได้ขนาดตามที่ต้องการจะเอาไปทำส่วนนั้น ส่วนนี้ได้ก็เอาทั้งสิ้น เพื่อให้การสร้างเรือนพักหลังนั้น ๆ เสร็จโดยเร็วที่สุดเท่าที่จะเร็วได้เป็นดีแล้ว

ลักษณะเฉพาะของเรือนเหย้า

คงจะเนื่องจากเรือนพักอาศัยของชาวอีสานทั่ว ๆ ไปมักจะมีความเชื่อและประโยชน์ใช้สอยตามความจำเป็นแทรกแฝงอยู่นี้กระมัง จึงทำให้เราสามารถแบ่งแยกชนิดของเรือนพักอาศัยได้มากพอสมควร และค่อนข้างจะชัดเจนมากกว่าในท้องถิ่นอื่น ๆ อยู่บ้าง เช่น เรือนเหย้าที่กำลังกล่าวถึงอยู่นี้ ก็จัดว่าเป็นเรือนพักอาศัยอีกชนิดหนึ่งที่แตกต่างไปจากเรือนเครื่องผูกและเรือนเครื่องสับทั่ว ๆ ไปที่มีลักษณะเฉพาะของตนเอง

เรือนเหย้าในภาคอีสานจะมีทั้งแบบที่คล้ายเรือนเครื่องผูกทั่ว ไป และที่คล้ายกับเรือนเครื่องสับก็มีอยู่ไม่น้อย ส่วนขนาดจะเล็กหรือใหญ่ของตัวเรือนนั้นก็อาจจะแตกต่างกันไปบ้างตามฐานะทางเศรษฐกิจที่มักจะเป็นผลจากความขยันขันแข็งเอาใจใส่ในการทำมาหากินสร้างตัวของเจ้าของเรือนเป็นหลัก และบางครั้งก็ขึ้นอยู่กับความจำเป็นทางสังคมภายในครอบครัวด้วย เช่น จำนวนสมาชิกและวัยของสมาชิกในครอบครัวเป็นต้น

แต่อย่างไรก็ดี เรือนเหย้าทั่วไปในอีสานก็จะยังคงมี "ลักษณะพิเศษเฉพาะร่วมกันอยู่ คือ จะเป็นเรือนขนาด ๒ ห้องเสา" เป็นส่วนใหญ่เสมอ

เรือนเหย้า จัดว่าเป็นเรือนพักอาศัยของชาวบ้านในท้องถิ่นชนบทอีสานที่มี "โครงสร้างของตัวเอง" เช่นเดียวกับเรือนทั่ว ๆ ไป แต่จะต่างกัน "ตูบตอเล้า" (ตูบต่อเล้าข้าว) ซึ่งจะมีลักษณะเป็นเพิงพักที่ต้องอาศัยโครงสร้างของเล้าข้าวเป็นหลักยึด และจะต่างกับ "เกย" ของเรือนเกยที่ต้องอาศัยตัวเรือนใหญ่หรือเรือนประธานเป็นหลักยึดด้วย

ลักษณะทางรูปแบบของเรือนเหย้า

เท่าที่สำรวจพบในภาคอีสานหลายจังหวัด (มหาสารคาม, กาฬสินธุ์, ขอนแก่น, ร้อยเอ็ด, ชัยภูมิ ฯลฯ) พอจะแบ่งแยกเรือนเหย้าออกได้เป็น ๒ แบบใหญ่ ๆ โดยยึดโครงสร้าง "ตั้ง" เป็นหลักสำคัญในการแบ่งครั้งนี้ คือ

๑. เรือนเหย้าแบบตั้งต่อดิน

๒. เรือนเหย้าแบบตั้งตั้งคาน

ที่ต้องใช้ "ตั้ง" เป็นหลักในการแบ่งแยกรูปแบบของเรือนเหย้าในที่นี้ก็เพราะเหตุว่า ในหลาย ๆ ท้องที่จะเรียกเรือนเหย้าแบบที่ ๑ ว่า "ตั้งต่อดิน" เสมอจึงได้ยึดเอาคำเรียกของชาวบ้านอีสานมาเป็นหลักในการเรียกและศึกษา ส่วนเรือนเหย้าแบบที่ ๒ นั้นไม่ปรากฏว่ามีชื่อเรียกกันโดยเฉพาะ จะมีเรียกกันก็แต่เพียง "เหย้า" เท่านั้น ครั้นเมื่อพิจารณาจากการใช้ตั้งแล้วก็เห็นได้ก่อนข้างจะชัดเจนว่า มีความแตกต่างไปจากแบบแรก และก็แตกต่างกับเรือนไม้จริงขนาด ๓ ห้องเสา (เรือนเกย , เรือนทิมโข่ง, และเรือนทรงไทย) ด้วย ทั้ง ๆ ที่ใช้ไม้จริงสร้างเหมือนกัน คือ เรือนเหย้าแบบที่ ๒ จะใช้ตั้งยาวตีแนบข้างซึ่งทอดลงมาตั้งบนคาน หรือบางทีก็ตั้งบนพื้น แต่ก็จะต้องตั้งบนพื้นตรงแนวคานเสมอ

ฉะนั้นเพื่อความสะดวกในการศึกษา จึงเรียกเรือนเหย้าแบบที่ ๒ ว่า "เรือนเหย้าแบบตั้งตั้งคาน" ดังกล่าว ซึ่งแน่นอนว่าต่อไปอาจจะมีเหตุผลที่ดีกว่านี้แล้ว เรียกชื่อเฉพาะเป็นอย่างอื่นก็ได้ตามความเหมาะสม

เรือนเหย้าแบบตั้งต่อดิน[๑]

จัดว่าเป็นเรือนพักอาศัยที่อยู่ในระยะเริ่มแรกของการแยกครอบครัวใหม่ ซึ่งเมื่อต้องแยกออกจากเรือนของพ่อแม่แล้ว อาจจะอยู่ตบตอเล็กอนแล้วจึงสร้างเรือนเหย้าแบบตั้งต่อดินก็ได้ หรือถ้ามีความพร้อมที่จะแยกก็อาจจะสร้างเรือนเหย้าแบบนี้อยู่เลยก็ได้อีกเช่นกัน เพราะเป็นเรือนที่สามารถสร้างได้ไม่ยากและก็ใช้เวลาในการสร้างน้อย เพียงภายในวันเดียวก็เสร็จได้แล้ว และทั้งยังอาจจะสามารถสร้างได้ด้วยแรงงานเพียง ๒ คนผัวเมีย หรือ ๒ คนพ่อตากับลูกเขยเท่านั้นเอง

เรือนเหย้าแบบตั้งต่อดินทั่วไปมักจะมีขนาดเล็กเพียง ๒ ห้องเสา กว้างยาวห้องเสาละประมาณ ๒ เมตรเศษ ๆ เท่านั้น แต่เรือนเหย้าบางหลังอาจจะต่อยาวถึง ๓ ห้องเสา ๔ ห้องเสาก็มีบ้าง แต่ก็มีน้อยมาก

ทั้งลักษณะและวิธีการสร้างเรือนเหย้าแบบตั้งต่อดินนี้ จะเหมือนกับเรือนเครื่องผูกทั่ว ๆ ไป[๒] รวมทั้งเครื่องประกอบเรือนก็จะคล้ายคลึงกันเป็นส่วนใหญ่ด้วยทั้งนี้ขึ้นอยู่กับวัสดุที่มีในท้องถิ่นและรายละเอียดในการประกอบเครื่องเรือนซึ่งทำให้ต่างไปบ้างเล็กน้อยเป็นธรรมดา แต่วิธีการสร้างนั้นใช้วิธีผูกมัดโครงสร้างทั้งหมดเหมือนกันกับเรือนเครื่องผูก หากแต่จะมีการบากไม้บ้างในบางส่วนก็เท่าที่จะจำเป็นเท่านั้น

แม้ว่าเรือนเหย้าแบบตั้งต่อดินนี้จะดูว่าเหมือนกับเรือนเครื่องผูกทั่วไปดังกล่าวแล้วก็ตาม แต่การที่ชาวอีสานเรียกชื่อแยกต่างหากออกไปก็เพราะมีความแตกต่างในการใช้ "วัสดุ" ที่สร้างอย่างชัดเจน คือ เรือนเครื่องผูกหรือกระท่อม, กระต๊อบนั้น จะใช้วัสดุ "ไม้ไผ่" เป็น

---

[๑] ดูเพิ่มเติมใน สมบัติธนบทอีสาน, สมชาย นิลอาธิ, เอกสารโรเนียว พิมพ์เผยแพร่โดยศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดมหาสารคาม วิทยาลัยครูมหาสารคาม, พิมพ์ครั้งที่ ๑ ปี ๒๕๒๕, พิมพ์ครั้งที่ ๒ ปี ๒๕๒๖ หน้า ๗,๘

[๒] จุลทัศน์ พยาฆรานนท์, เอกสารการสอนชุดวิชาไทยศึกษา : อารยธรรม, อ้างแล้ว, หน้า ๑๖๕ – ๑๗๑, ๑๘๕ – ๑๘๘.

เสนอ นิลเดช, บทความเรื่องเรือนเครื่องผูก, หนังสือเอกลักษณ์ไทย, โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, ๒๕๒๐, ฉบับที่ ๓ ปีที่ ๑ เดือนมีนาคม ๒๕๒๐.

หลักในการสร้าง แต่เรือนเหย้าแบบตั้งต่อดินจะใช้ "ไม้จริงกระเทาะเปลือก" เป็นโครงสร้างหลักทั้งหลัง

ลักษณะเรือนเหย้าแบบตั้งต่อดิน

ถ้าจะพิจารณาถึงลักษณะโดยทั่วไปแล้ว ก็จะคล้าย ๆ กับเรือนเกรืองผูกทั่ว ๆ ไป ดังกล่าวแล้วนั่นเอง แต่ทว่าเรือนเหย้าแบบตั้งต่อดินในภาคอีสานส่วนใหญ่จะไม่นิยมต่อเกยหรือระเบียงออกจากตัวเรือนทางด้านหน้า จากหลักฐานที่พบมักจะมีเพียงตัวเรือน กั้นฝาโดยรอบทั้ง ๔ ด้าน แล้วเจาะประตูโดยไม่มีบานปิด – เปิด ทางด้านใดด้านหนึ่ง แล้ววางพาดบันไดขึ้นสู่ตัวเรือนเลย

หากจะมีการต่อยื่นออกไปแล้ว มักจะต่อเป็นชานโล่งตลอดตามความยาวของตัวเรือนเป็นส่วนใหญ่ หรือไม่ก็จะต่อเพิงยื่นจากชายคาด้านหน้าโดยไม่มีพื้นรองรับซึ่งชาวอีสานมักจะเรียกกันว่า "เทิบ" ที่นิยมใช้กับเพิงยื่นต่อจากเล้าข้าวและเถียงนามากกว่า

เนื่องจากไม่นิยมต่อยื่นแล้วลดชั้นนี้เอง จึงพบว่าลักษณะของเรือนเหย้าแบบตั้งต่อดินทั่วไป จะมีลักษณะค่อนข้างเตี้ย (ใต้ถุนต่ำ) ยกพื้นสูงจากพื้นดินประมาณ ๑ เมตร พอที่จะขึ้น – ลงได้ด้วยบันไดเพียง ๓ ขั้นเท่านั้น และแม้ว่าจะต่อชานลดชั้นบ้างก็จะต่างระดับเพียงเล็กน้อย ซึ่งก็จะใช้บันได ๓ ขั้นเช่นเดียวกัน

ส่วนลักษณะภายในตัวเรือน ส่วนใหญ่มักจะปล่อยเป็นห้องโถงเดียวตลอด แต่ถ้ามีขนาดใหญ่ขึ้นก็อาจจะมีการกั้นห้องบ้างเพียง ๑ ห้องเท่านั้น แต่ก็มักจะไม่ค่อยนิยมกั้นกันนัก เพราะเรือนเหย้าแบบตั้งต่อดินส่วนใหญ่จะมีขนาดเล็กเกือบทั้งสิ้น

เรือนเหย้าแบบต้อต่อดิน ของ นายสุวรรณ - นางบาน พานสกิตย์

บ้านกุดตรอง ต. เชียงเครือ อ. เมือง จ. กาฬสินธุ์

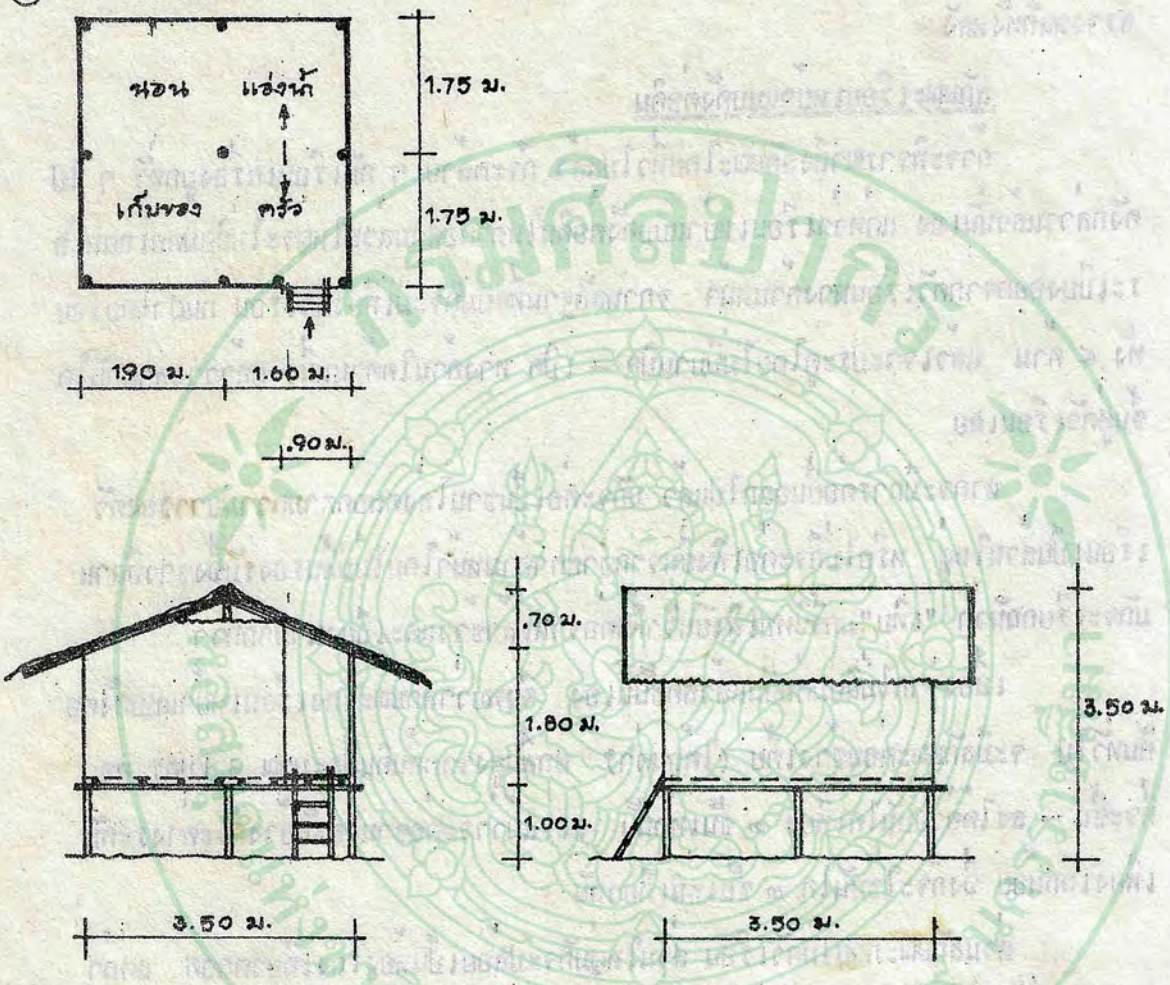

มาตราส่วน 1:100

- พื้นหน้าเรือนไปทางทิศใต้
- ลกไก่วางบนเสาแนวกลางห้อง 3 ต้น
- กอดคอเสา (เส) วางเหมือนกับอกไก่ บนเสาริมทั้งสองข้าง
- สะบัว (จันทัน) ใช้สีกไม้ไผ่, ไม้ไผ่ลำเล็ก, ไม้จริงกะเทาะเปลือก วางถี่มาก เพื่อการรับน้ำหนัก เพราะไม่มีแป
- ขาง (ตาน) มากประกบกับรอยมากของเสา ซึ่งใช้ไม้จริงกะเทาะเปลือก
- ตง ใช้ไม้จริงกะเทาะเปลือก
- พื้นไม้จริง
- สร้างด้วยวิธีขูดมัด ประกอบการใช้ตะปู
- ฝาเกบตองทั้งหมด

ผังเรือนเหย้าแบบดั้งเดิมอีสาน

บ้านหัวทรายมูล ต. หัวใหญ่ อ. ห้วยเม็ก จ. กาฬสินธุ์

น.

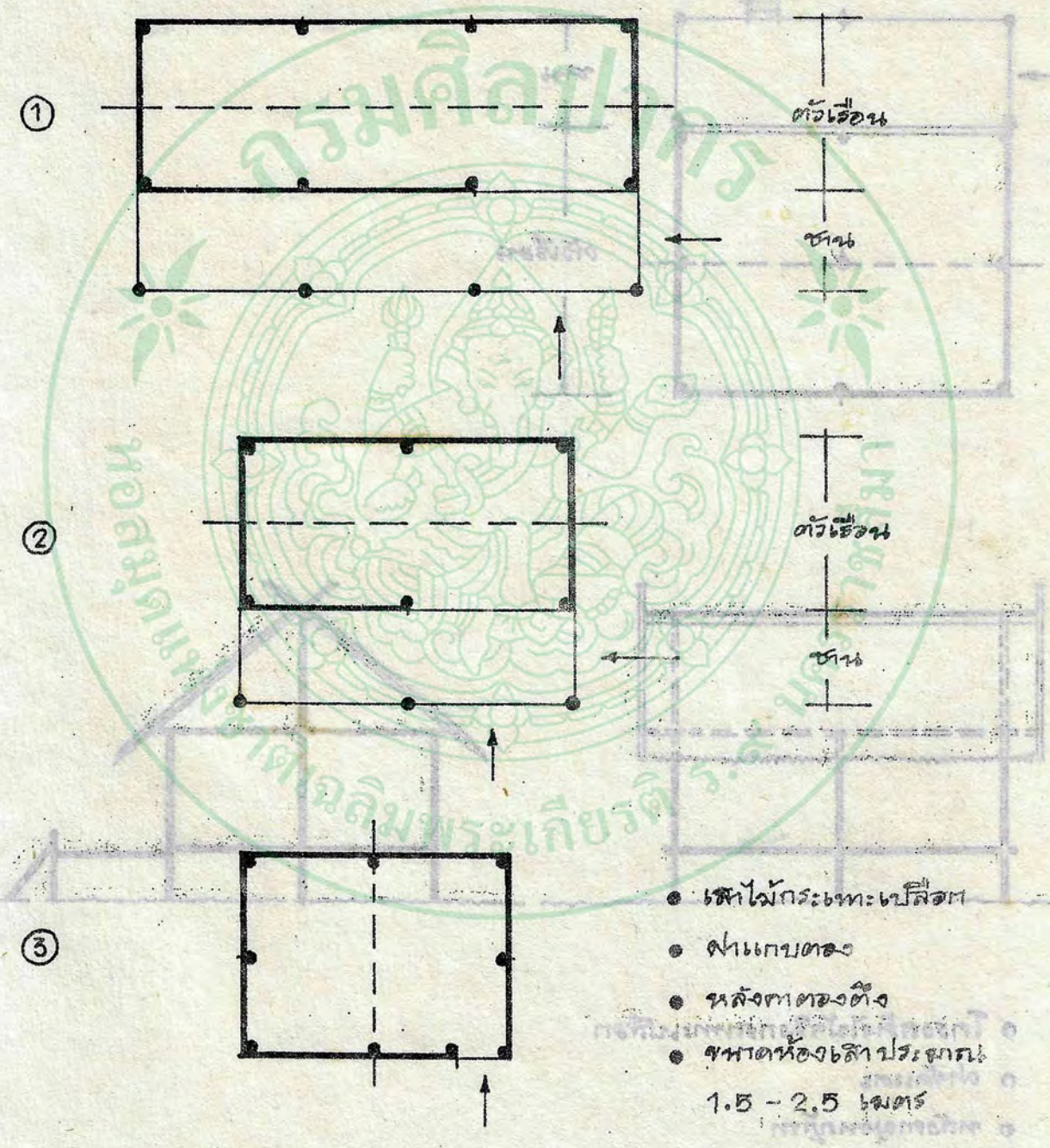

- เสาไม้กระเทาะเปลือก
- ฝาแกบตอง
- หลังคาตองตึง
- ขนาดห้องเสาประมาณ 1.5 - 2.5 เมตร

16 กย. 26

เรือนเหย้าแบบตั้งต่อดิน

บ้านหัดทรายมูล ต. ศรีใหญ่ อ. ห้วยเม็ก จ. กาฬสินธุ์

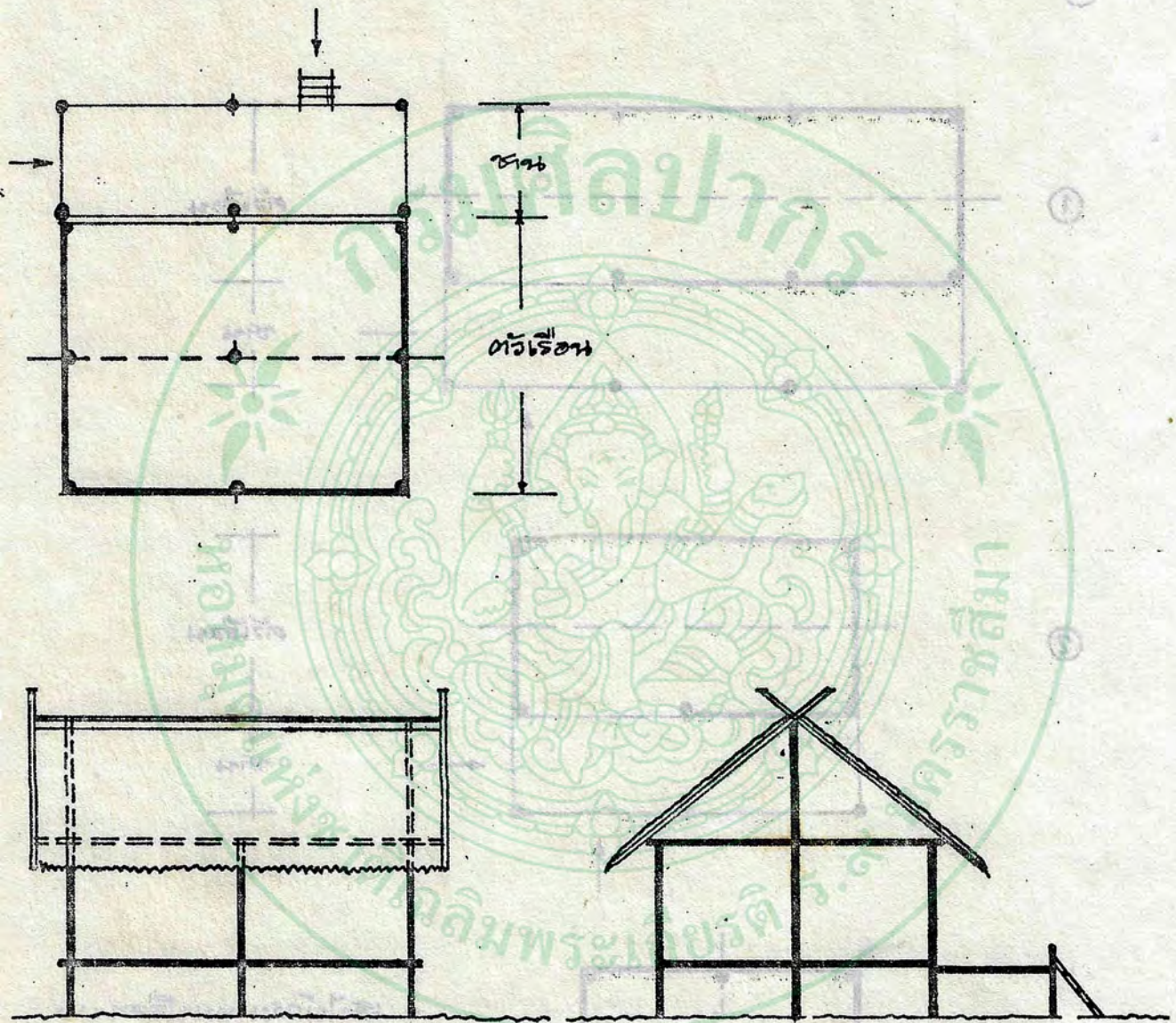

- โครงสร้างไม้จริงกระเทาะเปลือก
- ฝาขัดแตะ
- หลังคามุงหญ้าคา
- ชานลดชั้นเล็กน้อย
- สูงจากพื้นดินประมาณ 1 เมตร

เรือนเหย้าแบบดั้งเดิม

อ. บ้านไผ่ จ. ขอนแก่น

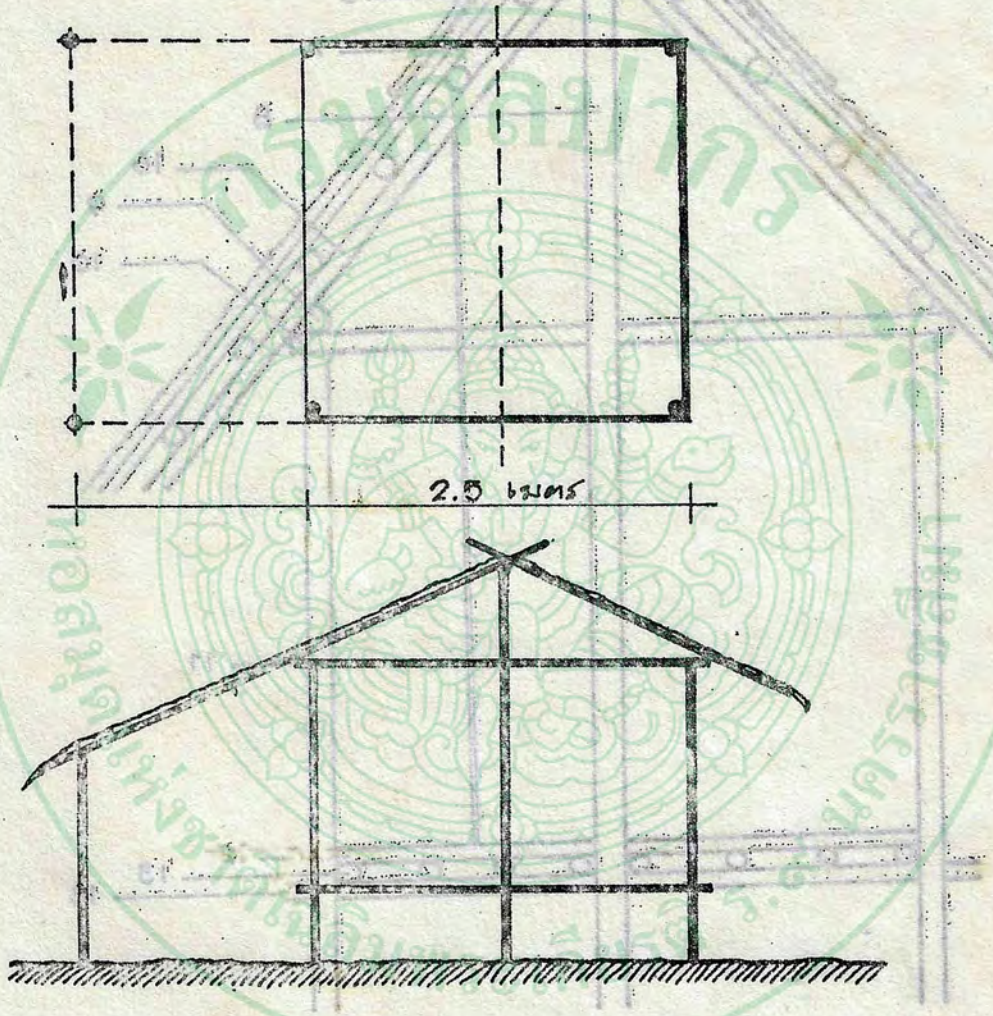

- โครงสร้างไม้จริงกระแทะเปลือก
- หลังคามุงหญ้า
- ฝาแผงตอง
- พื้นไม้จริง
- ไม่มีหน้าต่าง
- ปลูกอยู่ในชิเวณไร่

26 กค. 26

โครงสร้างเรือนเหย้าแบบตั้งต่อดิน

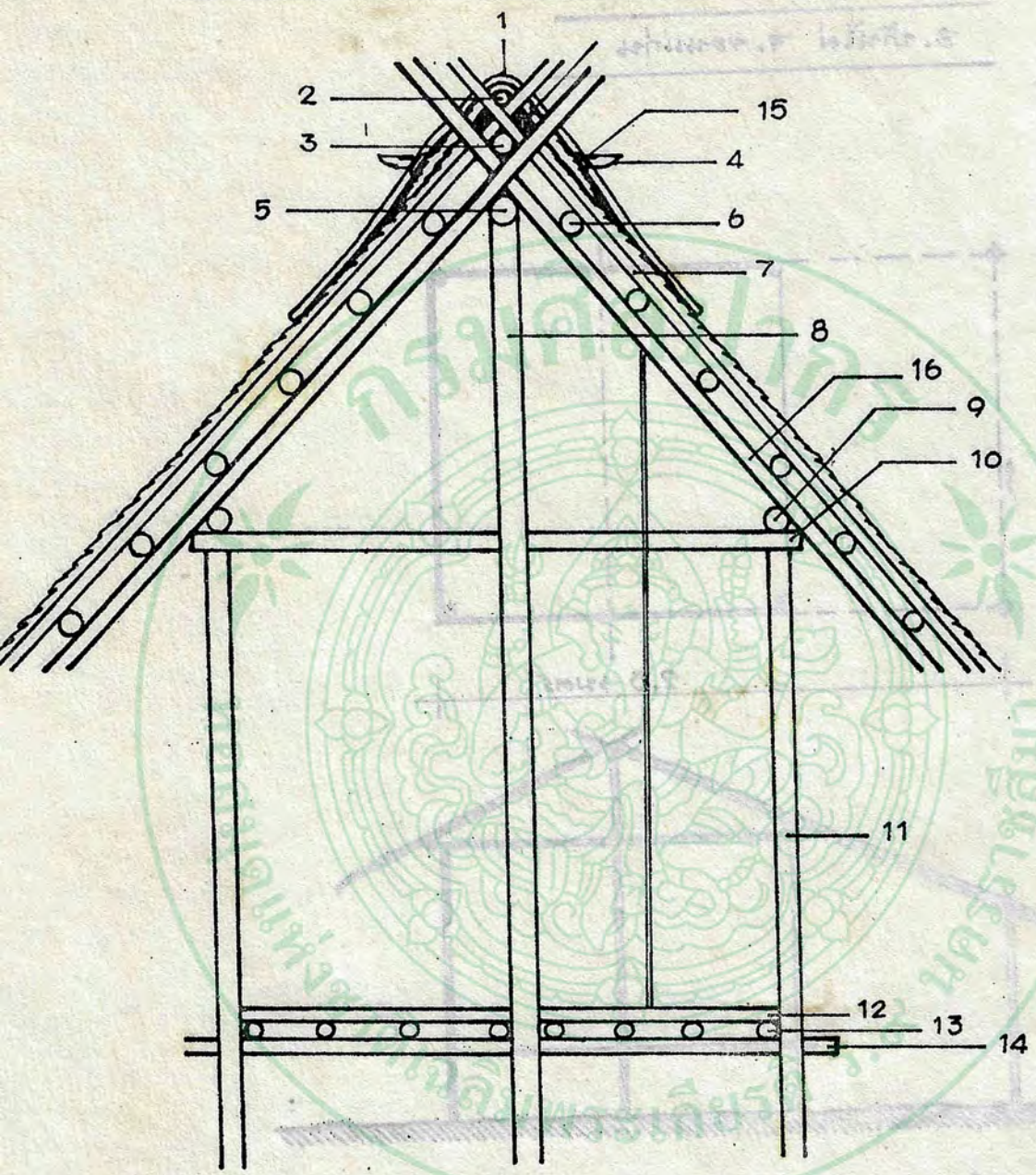

1. ไม้ข่มเหงหรือไม้กันเพิง
2. ไม้ข่มหัวกลอน
3. ไม้ข่มตหนู
4. ไม้ตหนูหรือเสียบตหนู
5. อกไก่
6. แป
7. กลอน
8. ตั้งหรือตั้งต่อดิน
9. แปหัวเสา
10. ขื่อ
11. เสา
12. แป้นปู
13. ตง
14. หมา
15 ไม้ข่มหลบ
16. สะยัว

โครงสร้างเรือนเหย้าแบบคั่งต่อดิน

จากความแตกต่างในเรื่องการใช้วัสดุในการก่อสร้างคั่งกล่าวแล้ว ว่าเรือนเหย้าแบบคั่งต่อดินจะใช้ไม้จริงกระเทาะเปลือกเป็นของโครงสร้างนั้น จึงสามารถใช้วิธีบากเข้าไม้ในส่วนโครงสร้างได้บ้าง เช่น หัวเสาคั่งที่มักจะนิยมมากรับอกไก่ส่วนบนของป้านลมที่ไขว้กัน จะบากสับให้เป็นปากงับกันและกันทั้งสองตัวแล้วผูกมัดให้แน่นยิ่งขึ้นอีกที่หนึ่ง และหัวเสารับซื่อกับตอนล่างที่รับคานนั้นถ้าไม่ใช้ไม้งามรับ ก็จะใช้วิธีบากไม้เพื่อให้สามารถรับน้ำหนักได้ดียิ่งขึ้นอีกด้วย เป็นต้น

ในกรณีที่ใช้ไม้งามรับซื่อและคานนั้น มักจะต้องกะประมาณการผังเสาให้งามไม้อยู่ในระดับความสูงพอดีกับความต้องการพอ ๆ กันทุกต้นด้วย หากหาที่พอดีกันทั้งหมดไม่ได้ก็จะต้องใช้วิธีบากเข้าไม้รวมกันในบางต้น ฉะนั้นเรือนเหย้าแบบนี้จึงใช้เสาเกี่ยวทั้งหมด จะใช้เสาหมอเกี่ยงก็เฉพาะในกรณีที่มีการต่อชานยื่นลดชั้นออกมาทางด้านหน้าเท่านั้น

ส่วน "กลอน" ซึ่งเป็นโครงสร้างของหลังคาที่วางอยู่บนแปนั้น แต่เดิมนิยมใช้ "ไม้คอแล่น" ทำกันมาก เพราะเป็นไม้ที่มีขนาดประมาณข้อมือจนถึงท่อนแขน เหมาะที่จะนำมาทำโครงสร้างส่วนนี้มากโดยไม่ต้องเสียเวลาถากเหลาเลย เพียงแต่นำมาทุบเปลือกออกก็นำไปทำเป็นกลอนได้ทันที

เครื่องประกอบเรือนเหย้าแบบดั้งเดิม

หลังคา – ส่วนใหญ่มักจะนิยมมุงหลังคาด้วย หญ้าแฝก, หญ้าคา, ใบจากโดยชาวบ้านจะทำกันเอง ซึ่งการนำหญ้ามาทำให้เป็นตับ ๆ เพื่อมุงหลังคานี้จะเรียกว่า"ไพหญ้า" ส่วนใบไม้ขนาดใหญ่ ๆ ก็นิยมเอามาทำเป็นหลังคามากเหมือนกันเช่น ใบตองชาด, ใบตองกุง (ใบพลวง) เป็นต้น

ฝาเรือน – นิยมใช้วัสดุในท้องถิ่นหลายชนิดมาทำเป็นลักษณะต่าง ๆ หลายแบบ เช่น ฝาขัดแตะ, ฝาฟาก และ ฝาส่านลายคุบ ซึ่งทำด้วยไม้ไผ่ทั้งสิ้น นอกจากนี้ยังมีที่ทำฝาเรือนด้วยใบไม้อีกด้วย เช่น ใบกุง (ใบพลวง), ใบชาด เป็นต้น ฝาที่ทำด้วยใบไม้นี้ชาวอีสานจะเรียกว่า "ฝาแกบตอง" [๑] แต่ในปัจจุบันนี้หันมาใช้กระดาษถุงปูนซีเมนต์และถุงปุ๋ยกันมากขึ้นเหมือนกัน

ฝา – สำหรับฝาเรือนเหย้าแบบนี้ ส่วนใหญ่จะนิยมใช้ฝาฟาก, ฝาลูกไม้ไผ่[๒] หรือฝาแครไม้ไผ่กันมาก แต่ถ้าหากจะมีการใช้เสาต้นใหญ่คอนข้างแข็งแรงแล้ว ก็อาจจะใช้ฝาไม้จริงกันบ้าง ซึ่งมีพบไม่มากนัก

เครื่องผูกเรือนเหย้าแบบดั้งเดิม

ส่วนใหญ่แต่ก่อนมักจะนิยมใช้วัสดุในธรรมชาติในท้องถิ่นเท่าที่มีและเท่าที่พอจะหาได้มาผูกสร้างเรือน โดยใช้เครือไม้ชนิดต่าง ๆ เช่น เครือสัมพัน, เครือชูก, เครือย่านาง, เครือไพสง, เครือหุน เป็นต้น บางครั้งก็อาจจะใช้เส้นตอกผูกก็มี แต่ในปัจจุบันหันมานิยมใช้วัสดุใหม่ ๆ ที่มีความคงทนถาวรมากกว่าและสะดวกกว่ากันมากแล้ว เช่น ปอ, เชือกด้าย เชือกไนล่อน เป็นต้น

---

[๑] น่าจะเป็นคำที่มีที่มาจากวิธีการทำมากกว่า คือการทำฝาแกบตองนี้จะต้องนำใบไม้มาเรียงเกยซ้อนกัน แล้วเย็บติดกันด้วยเส้นตอก, เครือไม้, หวาย ฯลฯ เป็นการเย็บเก็บทีละใบ (เก็บตองเพียนเป็นแกบตอง) และเมื่อเย็บเก็บเสร็จแล้วจะใช้เส้นตอกใหญ่ขึ้นมาสานลายขัดหาง ๆ กวางยางเทาขนาดหองเสาเรือนประกบเก็บตองทั้งสองด้านแล้วทำกรอบยึดทั้ง ๔ ด้าน การเก็บตองในขั้นตอนนี้ก็อาจจะเป็นที่มาของคำว่า "แกบตอง" ได้ชนกัน

[๒] ลูก – เป็นคำอีสานที่ใช้เรียกเส้นไม้ไผ่ที่เหลายาว ๆ ขนาดประมาณ ๑" เมื่อเอามาผูกมัดเรียงกันขึ้นหางตามต้องการด้วยเครือไม, หวาย, เชือก ฯลฯ เป็นผืนเรียกว่าฝาแครก

เรือนเหย้า ของนายหนูสิน-นางดวง พานสุวรรณ

บ้านกุดครอง ต.เชียงเครือ อ.เมือง จ.กาฬสินธุ์

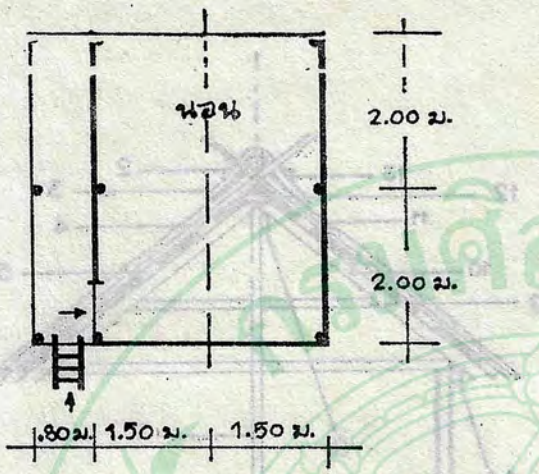

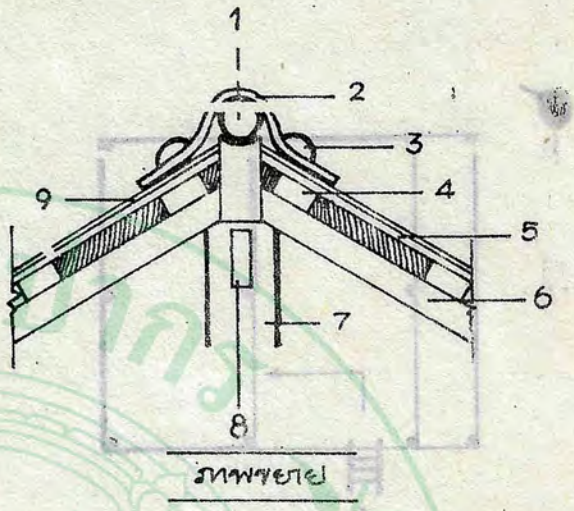

ภาพขยาย

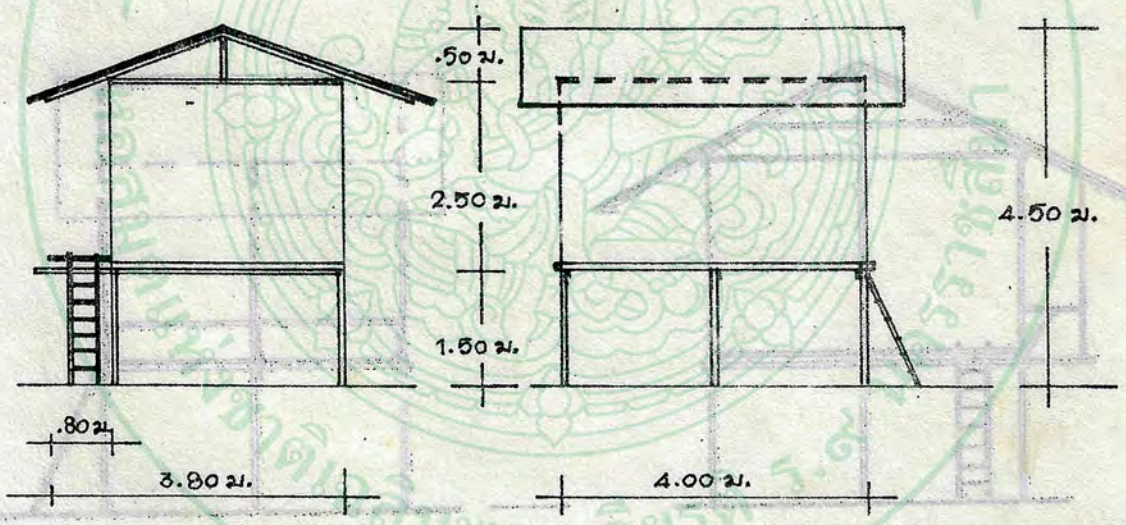

มาตราส่วน 1:100

- เสาไม้จริงเปิดปีก
- พื้นไม้จริง - เครื่องไม้จริง
- ใช้วิธีบากเจาะไม้แบบเรือนเครื่องสับ
- กลอนใช้สักไม้ไผ่
- หลังคาแฝก
- ฝาสานลายคุบทั้งหมด
- ไม่กั้นห้องภายใน
- สะพานหนูเจาะทะลุทั้ง 3 ตัว

1. อกไก่
2. หลบ
3. ไม้ข่มหลบ
4. แป
5. กลอน
6. สะยัว (จันทัน)
7. ตั้ง
8. สะพานหนู
9. หลังคาแฝก

เรือนเหย้าแบบตั้งตั้งตาน

บ้านหนองพอก ต. เชียงเครือ อ. เมือง จ. ศรีสะเกษ

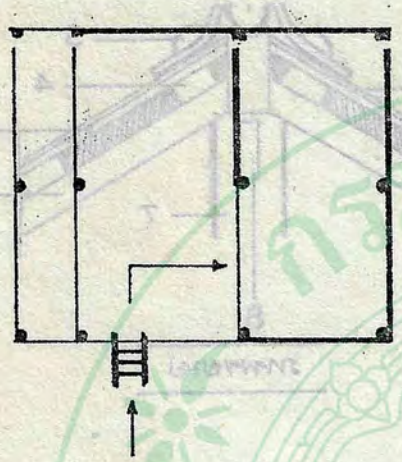

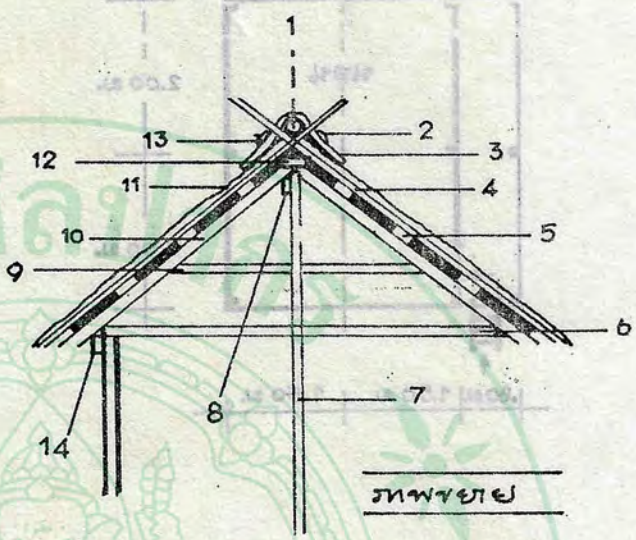

ภาพขยาย

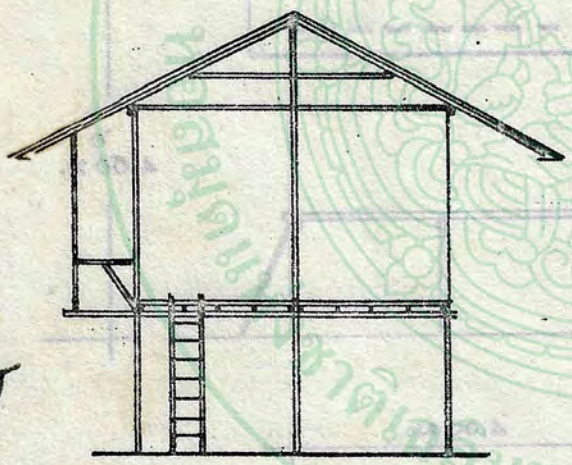

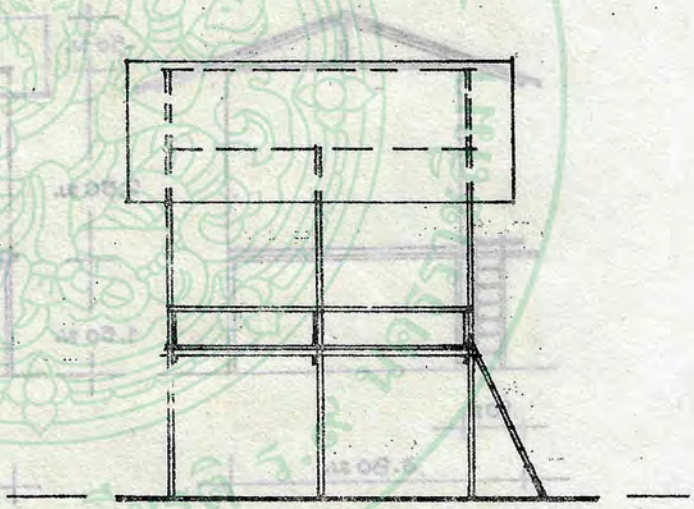

1. ไม้ข่มหัวกลอน
2. ไม้เสียบตาหนู
3. หลบ
4. กลอน
5. แป
6. ขื่อ
7. ตั้ง
8. สะพานหนู
9. ขื่อกลาง (ขื่อตัวกลาง)
10. สะยัว (จันทัน)
11. หลังตาแฝก
12 อกไก่
13. ไม้ข่มหลบ
14. กอดคอเสา (เสา)

เรือนเหย้าแบบคังตังคาน

ในด้านสังคมและความเชื่อนั้นอาจกล่าวได้ว่า เรือนเหย้าแบบนี้ไม่ค่อยจะมีข้อกำหนดแน่นอนว่าจะสร้างตอนไหน เมื่อไร และก็ไม่จำเป็นจะต้องมีพิธีกรรมพิธีการแต่อย่างใดด้วย ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะการสร้างเรือนเหย้าแบบคังตังคานนั้นมักจะขึ้นอยู่กับความพร้อมของตัวเจ้าของเอง และของพ่อตาแม่ยายประกอบกันเป็นสำคัญก็ได้ คือ ถ้ายังไม่พร้อมที่จะแยกครอบครัวในระยะนั้นแต่ทว่าเกิดความจำเป็นบางประการที่ต้องแยกครอบครัวก็อาจจะไปอยู่ "ตูบต่อเล้า" หรือ "เรือนเหย้าแบบคังต่อดิน" ไปพลาง ๆ ก่อนก็ได้ แล้วภายหลังจึงค่อยขยับขยายไปสร้าง "เรือนเหย้าแบบคังตังคาน" ในเวลาต่อไป แต่ถ้าหากมีความพร้อมในเรื่องวัสดุและแรงงานก็อาจสามารถสร้างแบบคังตังคานเลยก็ได้ ซึ่งแต่ก่อนนั้นการจะทำเช่นนี้ได้ก็มักจะต้องใช้เวลาในการสะสมไม้และวัสดุในการสร้างอื่น ๆ ในลักษณะแบบค่อยเป็นค่อยไปเรื่อย ๆ มากกว่า แต่ในกรณีที่ถ้าพ่อตาแม่ยายมีฐานะดีถึงขั้นมี "เรือนที่มีโข่ง" ก็อาจจะให้รื้อเรือนโข่งไปสร้างอยู่กันก่อนก็ได้

เท่าที่พบหลักฐานในปัจจุบันปรากฏว่าพบมากกับครอบครัวที่มีฐานะค่อนข้างจะยากจน และในกลุ่มชนที่อพยพครอบครัวไปทำไร่ชั่วคราวเป็นระยะเวลาค่อนข้างนานติดต่อกัน และกลุ่มชนที่เริ่มจะแยกตัวออกไปตั้งชุมชนหมู่บ้านใหม่ เป็นส่วนใหญ่

เรือนหลังใหม่ที่ถูกสร้างขึ้นด้วยเหตุผลต่าง ๆ ดังกล่าวนี้ก็จะเรียกว่า "เรือนเหย้า" เช่นเดียวกัน แต่เนื่องจากมีบางอย่างที่แตกต่างไปจากเรือนเหย้าแบบคังต่อดินอยู่ไม่น้อย จึงได้แยกเรียกชื่อเป็นอีกประเภทหนึ่งว่า "เรือนเหย้าแบบคังตังคาน" โดยยึด "คัง" เป็นหลักในการกำหนดเรียกดังกล่าวแล้ว

ลักษณะเรือนเหย้าแบบคังตังคาน

ลักษณะทั่วไปของเรือนเหย้าแบบนี้ หากจะดูกันเพียงผ่าน ๆ ก็จะเห็นว่ามีลักษณะ

๑,๒ ดูเพิ่มเติมใน สมบัติชนบทอีสาน, สมชาย นิลอาธิ, เอกสารโรเนียวพิมพ์เผยแพร่โดยศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดมหาสารคาม วิทยาลัยครูมหาสารคาม, พิมพ์ครั้งที่ ๑ ปี ๒๕๒๕, พิมพ์ครั้งที่ ๒ ปี ๒๕๒๖, หน้า ๔–๗.

คล้ายกันกับเรือนเครื่องสับทั่ว ๆ ไปหรือเรือนเกย[๒] ของภาคอีสานนั่นเอง คือจะประกอบด้วยตัวเรือนใหญ่หรือเรือนประธาน สุดแล้วแต่ความพร้อมและความสามารถของเจ้าของเรือนเป็นสำคัญ เป็นเรือนแบบชั้นเดียว ใต้ถุนสูง สร้างด้วยไม้จริงทั้งหลัง

จะต่างจากเรือนเหย้าแบบดั้งดอินก็ที่ใช้ไม้จริงทั้งต้นและไม้จริงแปรรูปประกอบกัน มีขนาดกว้างขวางใหญ่โตกว่า และคงทนแข็งแรงมากกว่า และจะต่างจากเรือนเกยก็ตรงที่จะมีขนาดเล็กกว่าเรือนเกยเล็กน้อย เพราะเรือนเกยเป็นเรือนที่มีขนาด ๓ ห้องเสา แต่เรือนเหย้าแบบนี้จะมีขนาดเพียง ๒ ห้องเสาเท่านั้น

ลักษณะภายในตัวเรือนที่ปลอยเป็นโถงเลยก็มี ที่กั้นห้องก็มีอยู่เหมือนกัน แต่ถ้าจะกั้นห้องก็มักจะกั้นเพียงห้องเดียวในลักษณะหยาบ ๆ ชั่วคราวด้วยผ้าสานลายคุม (บางทีก็อาจจะใช้ฝ้าสานลายสามหรือลายสองก็มีบ้าง) หรือบางครั้งก็จะใช้ไม้จริงกั้นเป็นฝาโดยวิธีตีต่อชนกันขึ้นไปเรื่อย ๆ ง่าย ๆ

หมายเหตุ — ลักษณะเรือนเหย้าแบบดั้งดั้งคาน

บางครั้งก็พบว่า เรือนเหย้าแบบนี้มี ๓ ห้องเสา เหมือนเรือนเกยทุกอย่างบ้างเหมือนกัน ซึ่งในกรณีเช่นนี้พอจะเป็นไปได้ไหมว่าชาวบ้านจะใช้เรียกกับเรือนเกยที่ค่อนข้างเก่าและมีสภาพชำรุดทรุดโทรมมากแล้ว แต่เจ้าของยังไม่อยู่ในฐานะที่จะซ่อมแซมหรือสร้างใหม่ได้ ซึ่งเรื่องนี้ดูเหมือนว่าจะทำให้เกิดความเข้าใจสับสนได้มากพอสมควรระหว่างเรือนเหย้าแบบดั้งดั้งคานกับเรือนเกย

แต่อย่างไรก็ตาม เราก็ไม่อาจปฏิเสธได้ว่าเรือนในลักษณะดังกล่าวนี้ แต่ก่อนนั้นเคยเป็นเรือนเกยมาก่อนแล้วนั่นเอง เพียงแต่ว่าชาวบ้านบางแห่งกลับเรียกว่าเรือนเหย้าในภายหลังตามสภาพของเรือนเท่านั้นเอง

จากกรณีเช่นนี้จะเป็นไปได้หรือไม่ว่า เรือนเหย้าจะมีลักษณะเหมือนกับเรือนชนิดอื่น ๆ แบบใดก็ได้ แต่เหลืออยู่ในสภาพที่ชำรุดทรุดโทรม ไม่ค่อยจะคงทนแข็งแรงหรือไม่ถาวรมากเท่าใดนัก แต่ประเด็นความหมายดังกล่าวนี้ก็เป็นเพียงข้อสังเกตหรือข้อสันนิษฐานเบื้องต้นที่พบว่ามีชาวบ้านเรียกกันอยู่บางเท่านั้น ซึ่งจำเป็นจะต้องมีการศึกษาหาหลักฐานกันต่อไปอีก

โครงสร้างของเรือนเหย้าแบบคั่งตั่งคาน

ดังได้กล่าวแล้วว่าเรือนเหย้าแบบคั่งตั่งคานจะมีลักษณะส่วนใหญ่คล้ายกันกับเรือนเกย ซึ่งเป็นเรือนเครื่องสับที่สร้างด้วยไม้จริงเหมือนกัน จึงทำให้พอจะมองเห็นได้ว่า โครงสร้างส่วนใหญ่ในเกือบจะทุกส่วนย่อมจะต้องคล้ายคลึงกันด้วยในแง่ของการแก้ปัญหาในการก่อสร้างทั่ว ๆ ไป แต่จุดที่พอจะบ่งชี้ให้เห็นความแตกต่างกันนั้น นอกจากขนาดของเรือนที่มีผลจากจำนวนห้องเสาที่ต่างกันดังกล่าวแล้ว ยังมีส่วนที่สำคัญอีกส่วนหนึ่งที่แตกต่างกันมากจนเห็นได้อย่างชัดเจนคือ "คั่ง"

คั่งของเรือนเหย้าแบบนี้ ส่วนใหญ่จะนิยมตั้งบนคานยาวตลอดขึ้นไปถึงอกไก่เลย ซึ่งอาจจะตั้งแบบตงบนหลังคานหรือขากรอมตงบนหลังคานก็ได้ แต่ก็มีจำนวนไม่น้อยที่ตั้งอยู่บนพื้นเรือนตรงแนวคานและตงขึ้นไปแนบข้างขื่อ ปลายคั่งรับอกไก่ข้างบน ซึ่งจะผิดกับเรือนเกย, เรือนที่มีโข่งและเรือนทรงไทยที่สร้างด้วยไม้จริงเหมือนกัน เพราะเรือนเหล่านี้จะนิยมทำคั่งตั้งอยู่บนหลังขื่อขึ้นไปรับอกไก่

เครื่องประกอบเรือนเหย้าแบบคั่งตั่งคาน

หลังคา – แต่ก่อนจะมีทั้งที่ใช้วัสดุอย่างเดียวกันกับเรือนเหย้าแบบคั่งต่อดิน และที่ใช้เหมือนกับเรือนเกยซึ่งเป็นเรือนเครื่องสับ คือ กระเบื้องไม้ (ใช้ไม้จริงประเภทเนื้อแข็งมาแปรรูปเป็นแผ่นหนาประมาณไม้ฝาเรือนหรือหนากว่านั้นเล็กน้อย ตัดเป็นชิ้นคล้ายกระเบื้องดินเผาตัว ๆ ไป ซึ่งชาวอีสานจะเรียกกันว่า "แป้นมุง"[1] ส่วนหลังคาสังกะสีนั้นมานิยมใช้กันภายหลังเมื่อระยะประมาณสงครามโลกครั้งที่ ๒ ฯลฯ

ฝาเรือน – ส่วนใหญ่มักจะนิยมใช้ทั้งฝาไม้จริง (แป้นแอ้ม) และ ฝาสานลายกุบ ส่วนฝาสานลายสามและลายสองนั้นแต่ก่อนมีใช้กันบ้างแต่ปัจจุบันไม่นิยมกันแล้ว

พื้น – ส่วนใหญ่จะนิยมใช้ไม้จริงทำพื้นเรือน (แป้นปู) เกือบทั้งสิ้น)

---

[1] คำว่า "แป้น" มักจะหมายถึงวัตถุที่เป็นแผ่น เป็นแท่ง มีลักษณะผิวนอกแบนราบและเรียบๆ เช่น แป้นมุง, แป้นปู, แป้นแอ้ม (ใช้ไม้จริง), หินแป้น (ใบเสมาเรียบ ๆ หรือสลักเล็กน้อย), แป้นหมุนและหินดุหน้าแป้น (อุปกรณ์ในการทำเครื่องปั้นดินเผา) เป็นต้น

<u>ค่านิยมในอดีต : มีครอบครัวต้องดูเรือน... ดูเล้า</u>

ปกติแล้วชายหนุ่มทั่ว ๆ ไปจะเลือกหญิงสาวมาเป็นคู่ชีวิตครองเรือนนั้นมักจะดูที่ความสวยงาม น่ารักถูกใจตนเองเป็นหลัก แต่ผู้ใหญ่หรือพ่อ – แม่ของฝ่ายชายมักจะดูที่ฐานะความเป็นอยู่ของฝ่ายหญิงเป็นสำคัญ ส่วนความสวยงามน่ารักนั้นเป็นเพียงส่วนประกอบเท่านั้น

จริงอยู่ที่ว่าหญิง – ชายที่จะอยู่ร่วมกันควรจะมีโอกาสเลือกให้พอใจด้วยกันทั้งสองฝ่าย แต่ขณะเดียวกันเราก็ไม่อาจปฏิเสธได้ว่าพ่อ – แม่หรือผู้ใหญ่ก็มีส่วนในการเลือกคู่ครองของลูกหลานด้วยเช่นเดียวกัน

ในสังคมอีสานแต่ก่อน ผู้ใหญ่หรือ พ่อ – แม่ของฝ่ายชายจะมีบทบาทสำคัญไม่น้อยในการเลือหาลูกสะใภ้ด้วย และเรื่องนี้ดูเหมือนว่าจะเป็นมารยาทที่รู้ ๆ กันอยู่ในสังคมว่า เขาจะไม่ถามกันตรง ๆ ซึ่งถือว่าเป็นการเสียมารยาท แต่จะใช้วิธีการซึบจากคนอื่นที่รู้จักกับทางฝ่ายหญิงที่หมายปอง และจะพยายามหาโอกาสไปดูบ้านเรือนที่อยู่อาศัยและดูเล้าข้าวประกอบไปด้วย เพราะปัจจัยทั้งสองอย่างดังกล่าวนี้จะเป็นสิ่งบอกว่าหญิงสาวผู้นั้นมีฐานะในสังคมมากน้อยเพียงใดได้เป็นอย่างดี

ที่สวนใหญ่ต้องทำเช่นนี้ก็เพราะว่า เคยมีความเชื่อในสังคมอีสานที่ปฏิบัติสืบทอดกันมานานพอสมควรแล้วว่า เมื่อหญิง – ชายแต่งงานกันแล้วจะต้องเอาเขยเข้าบ้าน นั่นคือฝ่ายผู้ชายจะต้องไปอยู่บ้านของฝ่ายหญิง ซึ่งย่อมจะหมายถึงว่าจะเป็นผู้ที่จะรับมรดกทุกอย่างของพ่อตา – แม่ยายด้วย (มรดกนี้จะแบ่งกันเฉพาะลูกผู้หญิง) ส่วนผู้ชายนั้นจะหมดสิทธิ์ในมรดกทางฝ่ายพ่อ – แม่ของตนเองทันทีที่แยกครอบครัวออกไป (เว้นแต่ว่าลูกชายและลูกสะใภ้จะลำบากยากไร้จริง ๆ เท่านั้น แต่ปัจจุบันความเชื่อดังกล่าวไม่ค่อยจะยึดถือกันเคร่งครัดมากนักแล้ว)

เรือนพักอาศัยที่สร้างนั้น นอกจากจะเป็นเครื่องแสดงฐานะแล้วยังจะเป็นสิ่งที่บอกได้ว่า เจ้าของเป็นผู้ที่มีความขยันขันแข็ง มีความเพียรพยายามสร้างฐานะให้แก่ครอบครัวมาโดยตลอดด้วย

ส่วนเล้าข้าวนั้นก็จะเป็นเครื่องบอกว่าครอบครัวนั้นมีทำนามากน้อยแค่ไหน

มีฐานะระดับใดในสังคมได้ไม่น้อยเลยที่เดียว

ทั้งสองอย่างนี้จะเป็นส่วนหนึ่งของข้อมูลในการพิจารณาประกอบกับคุณสมบัติอื่น ๆ แต่ลูกสาวใครอยู่เรือนเหย้าก็ออกจะน้อยหน้าไปบ้างเท่านั้นเอง

เรือนเหย้า : ค่านิยมที่แปรเปลี่ยน

ก็คงจะยอมรับกันได้ว่า พฤติกรรมหรือค่านิยมของสังคมจำเป็นจะต้องมีการเปลี่ยนแปลงและมีการปรับปรุงกันอยู่เสมอ ซึ่งเป็นเรื่องที่จะปฏิเสธและฉุดรั้งไว้ไม่ได้อย่างแน่นอน

ค่านิยมในการสร้างเรือนเหย้า ก็หลีกหนีไม่พ้นความจริงนี้เหมือนกัน กล่าวคือแต่ก่อนนั้น ค่านิยมในการสร้างเรือนเหย้าทั่วไปนั้น เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าเป็นความจำเป็นด้วยเหตุผลต่าง ๆ กันไปจนเห็นเป็นเรื่องธรรมดาของการเริ่มต้นชีวิตครอบครัวใหม่ และในหลาย ๆ แห่งก็เห็นว่าเป็นสิ่งที่ควรจะกระทำด้วย แต่ค่านิยมในปัจจุบันกลับมีทัศนคติไปอีกทางหนึ่งว่า ครอบครัวที่อยู่เรือนเหย้าทั่วไปมักจะต้องเป็นครอบครัวของคนที่ยากจน ต่ำต้อยน้อยหน้าในสังคมไปแล้ว และบางคนอาจจะมีความรู้สึกดูถูกเหยียดหยามด้วยก็มีอยู่ไม่น้อยเลย

เรือนเหย้าจึงตกอยู่ในฐานะเป็นที่พักอาศัยของผู้ยากไร้ไปอย่างช่วยไม่ได้ ทั้ง ๆ ที่แต่เดิมมันน่าจะหมายถึงความสงบเสงี่ยมเจียมตัว เหมือนนกน้อยทำรังแต่พอตัวที่ควรจะยกย่องสรรเสริญกันมากกว่า

ทัศนคติในการสร้างและอยู่อาศัยเรือนเหย้าดังกล่าวจึงเป็นเสมือนบทพิสูจน์บทหนึ่งของ "สัจจะของการเปลี่ยนแปลงในสังคม" ที่คนทุกรุ่นต้องตระหนักให้มากอย่างปฏิเสธไม่ได้ดังกล่าวแล้ว

ฉะนั้นในปัจจุบันนี้เราจึงมักจะพบว่า ทุกครอบครัวจะต้องพยายามดิ้นรนขวนขวายเพื่อจะขยับขยายเรือนเหย้าของตนให้เป็นเรือนไม้จริง ๓ ห้องเสา(เรือนเกย, เรือนที่มีโข่ง และเรือนทรงไทย) หรือเรือนพักในรูปแบบใหม่ ๆ ที่ทันสมัยอย่างในปัจจุบันให้ได้ เพื่อจะยกระดับฐานะในสังคมของตนขึ้นมาตามค่านิยมใหม่ที่เปลี่ยนแปลงไปเรื่อยๆ อยู่ตลอดเวลา

การสัมมนาผลงานทางวิชาการ
ที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"
4-6 กรกฎาคม 2527 ณ วค. นครราชสีมา

กรมศิลปากร หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

เอกสารหมายเลข 11

การตั้งถิ่นฐานในชนบทอีสาน

(Rural Settiements in Isan)

อภิศักดิ์ โสมอินทร์

บทความเสนอต่อที่ประชุมสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"

การตั้งถิ่นฐานในชนบทอีสาน

(Rural Settlements in Isan)

รศ. อภิศักดิ์ โสมอินทร์

ประวัติการตั้งถิ่นฐานในดินแดนอีสานมีมานานแล้ว เช่น การตั้งถิ่นฐานของชุมชนบ้านเชียง อ.หนองหาน จ.อุดรธานี เป็นการตั้งถิ่นฐานของชุมชนเกษตรที่เก่าแก่ คือ อายุประมาณ 5,600 ปีมาแล้ว[1] และจากการศึกษาของ Smith และ Watson พบว่า[2] บริเวณแอ่งโคราชหรือบริเวณลุ่มน้ำชี ลุ่มน้ำมูล เป็นบริเวณที่มีชุมชนขนาดใหญ่ที่มีอายุเป็น 1,000 ปี หลายชุมชน เช่น บ้านเชียงเหียน บ้านคันธาร์ จ.มหาสารคาม เมืองฟ้าแดดสูงยาง จ.กาฬสินธุ์ เป็นต้น

การตั้งถิ่นฐานในชนบทอีสานในที่นี้ จะศึกษาเฉพาะการก่อตัวเป็นหมู่บ้าน และสภาพของหมู่บ้านชนบทอีสานเท่านั้น

มูลเหตุการก่อตัวเป็นหมู่บ้านในภาคอีสานมี 2 อย่างคือ

1. เกิดจากครัวเรือนของคนในท้องถิ่นนั้นหรือในละแวกนั้นรวมตัวกันเข้าเป็นหมู่บ้าน ครั้งแรกครัวเรือนแต่ละครัวเรือนอาจจะกระจายห่างกัน ต่อมาก็วิวัฒนาการรวมตัวกันเข้าตามวิสัยของสัตว์สังคมที่มีลักษณะอยู่รวมกันเป็นหมู่เหล่า ครั้นหมู่บ้านนั้นมีอายุมากเข้า ประชากรและครัวเรือนเพิ่มมากขึ้น ครัวเรือนในหมู่บ้านอาจจะแยกตัวออกไปเลือกทำเล ตั้งเป็นหมู่บ้านขึ้นใหม่อีกก็ได้ จากการศึกษาประวัติของหมู่บ้านคึมใหญ่ อำเภออำนาจเจริญ จังหวัดอุบลราชธานี พบว่า[3] มีหมู่บ้านเล็ก ๆ หลายหมู่บ้านที่แยกตัวออกไป

---

[1] Gorman and Pisit Charoen Wongsa, Ban Chiang : A Mosaic of Imprissions from the First Two Years, 1976, pp. 14-26

[2] Smith and Watson, Mainland South East Asia in the Seventh and Eighth Centuries, 1979, pp.443-456

[3] การศึกษาสภาพหมู่บ้านคึมใหญ่ อ.อำนาจเจริญ จ.อุบลราชธานี ของผู้เขียน ในระหว่างปิดภาคเรียน วันที่ 14 - 24 ตุลาคม 2521.

ประเภทของการตั้งถิ่นฐานในชนบทอีสาน

การตั้งถิ่นฐานในชนบทอีสาน มีอยู่ 2 ประเภท คือ

1. <u>การตั้งถิ่นฐานแบบชั่วคราว</u> เป็นการตั้งหมู่บ้านชั่วคราว เพื่อประกอบกิจการในช่วงระยะเวลาหนึ่ง ๆ เช่น หมู่บ้านทำอิฐ อยู่ห่างจากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒมหาสารคาม ประมาณ 1 กิโลเมตร เป็นหมู่บ้านชั่วคราว เพื่อประกอบอาชีพทำอิฐขาย พอเข้าฤดูฝนก็จะอพยพกลับไปทำนาที่บ้านเดิม หรือหมู่บ้านที่ป่าดงลานบนเส้นทางสายอำเภอชุมแพ–เลย ชาวบ้านจะมาสร้างกระท่อมรวมกันเป็นหมู่บ้าน เพื่อจะเก็บใบลานขาย พอถึงฤดูทำนาก็กลับไปทำนา บางครั้งชาวบ้านพากันอพยพไปตั้งหมู่บ้านชั่วคราวในป่า เพื่อทำไร่เลื่อนลอย (Shifting cultivation) เมื่อเก็บเกี่ยวพืชผลเสร็จแล้วก็กลับไปยังหมู่บ้าน อายุของหมู่บ้านชั่วคราวจะขึ้นอยู่กับช่วงของการปฏิบัติภาระกิจนั้น ๆ เมื่อเสร็จภาระกิจแล้วการตั้งถิ่นฐานแบบนี้ก็สลายตัวไป ลักษณะบ้านเรือนจะสร้างแบบง่าย ๆ พออยู่ได้ เช่น พวกที่ไปเก็บใบลานและหน่อไม้ในป่าบริเวณระหว่างอำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่นกับอำเภอภูกระดึง จังหวัดเลย ใช้ใบลานมุงหลังคา ใช้ไม้ไผ่ทำฝาและพื้น อยู่กันแบบง่าย ๆ

2. <u>การตั้งถิ่นฐานแบบถาวร</u> หมู่บ้านประเภทนี้ชาวบ้านจะรวมกันตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นเวลานานหลายชั่วอายุคน[5] (generation) คืออยู่ชั่วลูกชั่วหลาน เป็นลักษณะส่วนใหญ่ของหมู่บ้านในประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก มีอาคารบ้านเรือนถาวร มีถนนหนทาง วัด โรงเรียน และสิ่งสาธารณูปโภคอื่น ๆ ถ้าไม่มีเหตุการณ์รุนแรงเกิดขึ้นจะไม่สลายตัวอพยพไปอยู่ที่อื่นง่าย ๆ

ปัจจัยที่มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานในชนบทอีสาน

1. <u>ปัจจัยทางธรรมชาติ</u> (Physical factors) คือสภาวการณ์ต่าง ๆ ทางธรรมชาติที่ก่อให้เกิดเป็นหมู่บ้านขึ้น ในขั้นแรกการตั้งหมู่บ้านในชนบทเกิดจากการ

---

[5] เรื่องเดิม หน้า 20

ทำมาหากิน หาทำเลที่อุดมสมบูรณ์ ดินดี น้ำดี มีสิ่งที่ใช้ในการเลี้ยงชีพได้สะดวก มีสัตว์ป่าชุกชุม หาหน่อไม้ เห็ด เผือก มัน ได้ง่าย เพราะการดำรงชีวิตของมนุษย์ ตอนแรก ๆ ขึ้นอยู่กับการเก็บหาของป่า-ล่าสัตว์ (gathering) เป็นสำคัญ ทำเลที่ตั้งหมู่บ้านในชนบทจึงมักจะตั้งอยู่ตามริมแหล่งน้ำ เช่น แม่น้ำ ห้วย หนอง คลอง บึง กุด เพื่อสะดวกในการหาปลาและจับสัตว์น้ำชนิดอื่นเป็นอาหาร หรือไม่ก็ตั้งหมู่บ้านตามป่าดง เพื่อจะได้ล่าสัตว์และเก็บของป่ามาใช้เป็นเครื่องอุปโภคบริโภคได้ง่าย

2. <u>ปัจจัยทางมนุษย์</u> (Human factors) หรือปัจจัยทางสังคม เป็นสภาวะที่มีผลต่อการก่อตัวของหมู่บ้านในช่วงหลัง คือ ในช่วงที่หมู่บ้านขยายตัว ชุมชนหนาแน่นขึ้น จำนวนประชากรของหมู่บ้านในช่วงหลัง คือในช่วงที่หมู่บ้านขยายตัว ชุมชนหนาแน่นขึ้น จำนวนประชากรของหมู่บ้านมีมากขึ้น แหล่งทำมาหากินอัตคัด การทำมาหาเลี้ยงชีพไม่สะดวก หรือเกิดจากโจรผู้ร้ายชุกชุม ผู้ก่อการร้ายรบกวนจนไม่เป็นอันทำมาหากิน ครัวเรือนในหมู่บ้านนั้นก็แยกตัวออกอพยพย้ายถิ่นไปตั้งหมู่บ้านใหม่ที่เห็นว่าดีกว่า เช่น หมู่บ้านแสนสำราญ และบ้านน้อยพัฒนา ในเขตอำเภออำนาจเจริญ จังหวัดอุบลราชธานี เป็นหมู่บ้านที่เกิดขึ้นใหม่จากการศึกษาพบว่า ครัวเรือนส่วนใหญ่ประมาณร้อยละ 80 อพยพหนีภัยผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์มาจากบ้านโพนทอง โป่งหิน หนองโน หนองไฮ ซึ่งเป็นเขตที่มีการปฏิบัติการของผู้ก่อการร้าย ในพื้นที่ของกิ่งอำเภอเสนางคนิคม อีกตัวอย่างหนึ่งที่เกิดจากปัจจัยทางมนุษย์ก็คือหมู่บ้าน (ค่าย) ของผู้อพยพที่หนีภัยการเมืองมาจากลาว เขมร เวียตนาม มาอยู่ในท้องที่ของบางจังหวัด

ลำดับขั้นของการตั้งถิ่นฐานในชนบทอีสาน การตั้งถิ่นฐานเริ่มแรกจะก่อตัวจากหมู่บ้านขนาดเล็กก่อน ซึ่งอาจจะประกอบด้วยบ้านไม่เกิน 3 – 5 หลังคาเรือน ที่เรียกว่า แฮมเล็ต (Hamlet) ต่อมาก็เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ จนมีหลายหลังคาเรือนกลายเป็นหมู่บ้านใหญ่ (Village) ดังตัวอย่างเช่น หมู่บ้านโคกสำราญ (เดิมชื่อบ้านโคกเทอเลอ) บนเส้นทาง ร.พ.ช. สายดอนหวาย-นาไร่ใหญ่ ในเขตอำเภออำนาจเจริญ จังหวัดอุบลราชธานี

บ้านโคกสำราญ เดิมเป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ มีไม่ถึงสิบหลังคาเรือน จนคนในหมู่บ้านอื่นคิดว่าต่อไปคงเป็นหมู่บ้านร้างแน่ ๆ ต่อมาเมื่อรัฐบาลตัดถนน ร.พ.ช. ผ่าน หมู่บ้านนี้ก็เริ่มคึกคักขึ้น คนจากหมู่บ้านอื่นทะยอยเข้ามาสร้างบ้านอยู่ด้วย ทำให้มีครัวเรือนเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว ระยะเวลาเพียงปีเดียวตั้งแต่มีถนนผ่าน บ้านโคกสำราญก็กลายเป็นหมู่บ้านขนาดกลางไปแล้ว และมีแนวโน้มจะเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ในอนาคตอันใกล้

ทำเลที่ตั้งของหมู่บ้าน

ชาวอีสานก็เหมือนชาวไทยภาคอื่น ๆ คือ มีเกณฑ์การเลือกทำเลในการตั้งหมู่บ้านคล้ายกัน โดยคำนึงถึงประโยชน์ที่จะได้รับเป็นสำคัญ จากการศึกษาทำเลที่ตั้งหมู่บ้านในภาคอีสานพบว่า ชาวอีสานมีเกณฑ์การเลือกทำเลเพื่อตั้งหมู่บ้านดังนี้

1. <u>แหล่งน้ำ</u> เป็นทำเลที่ชาวอีสานเลือกตั้งหมู่บ้านมากที่สุด ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะว่าดินแดนอีสานอัตคัดน้ำ แห้งแล้งมาก จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะตั้งหมู่บ้านใกล้ ๆ แหล่งน้ำแม้แต่การสร้างเมืองในภาคนี้ก็ยึดหลักข้อนี้เป็นสำคัญ การเลือกทำเลตั้งหมู่บ้านใกล้แหล่งน้ำ มีมาตั้งแต่สมัยโบราณแล้ว เช่น ในปี พ.ศ. 2520–2521 ศาสตราจารย์ – ไฮแอม และอำพัน กิจงาม[6] ได้ร่วมกันทำการศึกษาวิจัยกระดูกสัตว์และเปลือกหอยที่ขุดได้จากแหล่งโบราณคดีบ้านเชียง มีความคิดเห็นว่าชุมชนโบราณที่บ้านเชียงในระยะแรกนั้นได้เลือกตั้งถิ่นฐานอยู่ในบริเวณที่มีแหล่งน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งมีน้ำตลอดปี และในหนังสือของพระยาราชนิกูล อุปราชภาคอีสาน ที่มีไปถึงมหาอำมาตย์เอก ท่านเจ้าพระยายมราช เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยสมัยนั้น ก็ได้กล่าวถึงการตั้งถิ่นฐานของชาวอีสานว่า ชาวอีสานชอบ

---

[6] C.F.W. Higham, and A. Kijngam. "Ban Chiang and N.E. Thailand, The Palaeoenvironment and Economy", Journal of Archeological Sciece (1979). pp.211-234

สร้างบ้านเรือนกันเป็นกลุ่มใหญ่ อยู่ติดกับน้ำหนอง หรือลำน้ำด้วน ที่เรียกว่า ตะกุด[7] คำว่าตะกุดก็คือ กุด (Ox-bow lake) นั่นเอง (เกิดจากลำน้ำเปลี่ยนทางเดิน) แหล่งน้ำที่ใช้เป็นทำเลตั้งหมู่บ้านมีหลายลักษณะ เช่น แม่น้ำ ลำห้วย หนอง บึง กุด ฮอง (ร่องน้ำเล็ก) ซำ (คำ) ฯลฯ ชื่อหมู่บ้านที่ตั้งตามแหล่งน้ำมักมีคำว่า วัง ท่า ห้วย กุด ฮอง คำ เช่น บ้านวังยาว (ตั้งริมน้ำชี) บ้านท่าประทาย บ้านห้วยเม็ก บ้านกุดหวาย หมู่บ้านหนองบอน บ้านฮองไฮ ส่วนคำ (ซำ) นั้น เป็นแหล่งน้ำใต้ดิน คือน้ำพุธรรมชาติ (Spring) นั่นเอง เป็นแหล่งน้ำสำคัญต่อชาวอีสานอย่างยิ่ง หมู่บ้านหลายแหล่งก่อตัวขึ้นตามคำ และกลายเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ก็มี คำหรือซำเปรียบเสมือนโอเอซิส (Oasis) ของอีสาน น้ำจะซึมออกมาตลอดปี บางแห่งก็ไหลพุ่งปุด ๆ ชาวบ้านเรียกว่า น้ำบุ้น เช่น ที่บ่อพันขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ในอำเภอวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี มีคำน้ำแซบ (แซบ – อร่อย) หมู่บ้านก่อตัวขึ้นที่นั่น และขยายตัวเป็นเมืองในที่สุด เหมือนกับการเกิดเมืองริยาดห์ (Riyadh) ในประเทศซาอุดิอาระเบีย ซึ่งก่อตัวจากชุมชนโอเอซิสขนาดใหญ่ ตัวอย่างอีกแห่งหนึ่งคือ หมู่บ้านภูเขาขาม ตำบลคึมใหญ่ อำเภออำนาจเจริญ จังหวัดอุบลราชธานี เดิมชื่อหมู่บ้านคำมะเกือ ตั้งอยู่ในบริเวณที่มีแหล่งน้ำซำหลายแห่ง เช่น คำบก คำบอน คำไฮ คำแก้งโหลว ซำต่าง ๆ เหล่านี้เกิดขึ้นติดต่อกันเป็นแนวยาว เป็นประโยชน์ต่อชาวบ้านอย่างมาก แหล่งน้ำอีกลักษณะหนึ่งที่ชาวอีสานนิยมตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้คือ เลิง เป็นลักษณะที่ลุ่มแบน ส่วนมากมีน้ำเฉพาะหน้าฝน เหมาะในการทำนาปลูกข้าว มีหมู่บ้านตั้งอยู่ริมขอบเลิงทั่วไป เช่น บ้านเลิงแฝก บ้านเลิงนกทา บ้านเลิงบุง เป็นต้น

---

[7] หนังสือของพระยาราชนิกูล อุปราชภาคอีสาน มีถึงทานเจ้าพระยายมราช เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ 18 กันยายน พ.ศ. 2455 เรื่อง การปรับปรุงน้ำและถนนหาทางในภาคอีสาน

2. ที่สูงที่ดอน เป็นบริเวณที่สูงน้ำไม่ท่วมถึง ทำเลประเภทนี้นิยมตั้งหมู่บ้านมากเช่นเดียวกัน อาจจะเป็นเพราะว่าสมัยก่อนภาคอีสานพอถึงหน้าน้ำมีน้ำท่วมเป็นประจำ จึงเลือกเอาที่ดอนน้ำไม่ท่วมถึง ตั้งหมู่บ้าน สังเกตได้จากชื่อของหมู่บ้านจะมีคำว่า โคก ดอน มอ โนน โพน คำเหล่านี้หมายถึงที่สูงทั้งสิ้น เช่น บ้านโคกใหญ่ บ้านดอนไร่ บ้านมอดินแดง บ้านโนนม่วง บ้านโพนทอง มีที่สูงหลายแห่งที่ตั้งเป็นหมู่บ้าน ถูกน้ำเซาะทำให้ดินพังทลาย (Soil erosion) เนื่องจากไม่มีมาตราการป้องกันการพังทลายของดิน ทำให้เกิดเป็นโสก (gully erosion) ตามหมู่บ้าน ชื่อหมู่บ้านจึงมีคำว่า "โสก" อยู่ด้วย เช่น บ้านโสกโดน บ้านโสกเชือก เป็นต้น

3. ป่าดง ป่าโคก ทำเลประเภทนี้มักเป็นที่เลี้ยงสัตว์ของชาวบ้านมาก่อน เรียกว่าโคกทำเล หรือโคกเลี้ยงสัตว์ หรือไม่ก็เป็นแหล่งล่าสัตว์ หาอาหาร เช่น เป็นแหล่งเก็บเห็ด หาหน่อไม้ หาไข่มดแดง เก็บผักป่า บางหมู่บ้านเกิดจากกลุ่มนายพรานมาสร้างที่พักชั่วคราวไว้สำหรับล่าสัตว์ เมื่อนานเข้าก็อพยพครอบครัวมาปลูกบ้านถาวรอยู่เสียเลย เพื่อความสะดวกในการเก็บหาของป่า ล่าสัตว์ เมื่อผู้คนอพยพมาอยู่มากเข้าก็กลายเป็นหมู่บ้านไป ครั้นสัตว์ป่าและของป่าหมดลง ชาวบ้านก็ทำนาทำไร่ หรือประกอบอาชีพอื่น ตามแต่จะเหมาะสม ชื่อหมู่บ้านประเภทนี้จะมีคำว่า ดง เหล่า ป่า โคก อยู่ด้วย เช่น บ้านดงบัง บ้านเหล่าหมี บ้านป่าคุง เป็นต้น

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานในชนบทอีสาน

ลักษณะการตั้งบ้านเรือนของชาวอีสาน ส่วนใหญ่มักเป็นแบบหมู่บ้านรวมกลุ่ม (Cluster Village) คือ อยู่รวมกันเป็นกลุ่มก้อน[8] ซึ่งในชั้นแรกแต่ละครัวเรือนก็จะ

---

[8] เสถียร โกเศศ ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเพณีไทย (กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา 2515), หน้า 307

ปลูกบ้านของตัวเองอยู่ห่างกันพอประมาณ ครั้นหลายปีเข้า ลูกหลานโตขึ้นมีครอบครัว ก็จะออกเรือน (แยกครอบครัว) ไปจากบ้านพ่อแม่ แต่ก็มักอยู่ในละแวกเดียวกันกับครอบครัวพ่อแม่ อันเป็นลักษณะของครอบครัวเกษตรกร ที่มีพ่อแม่ลูกหลานเครือญาติรวมกลุ่มอยู่ใกล้ ๆ กัน บางแห่งจะเห็นว่ามีบ้านพ่อแม่อยู่กลางกลุ่ม และมีบ้านลูกหลานล้อมรอบพ่อแม่ประเภทนี้เป็นคนแก่ที่ไม่ยอมไปอยู่กับใครง่าย ๆ ชาวอีสานเรียกว่า "ไม่ยอมให้ใครเลี้ยง" แม้จะมีลูกหลานหลายคนก็ขออยู่สองศายาย ลูกหลานก็คอยเบิ่งแยง (ดูแล) ส่งข้าวส่งน้ำ ดูแลทุกข์สุขจนกว่าจะสิ้นบุญ สาเหตุที่สองตายายไม่ยอมไปอยู่กับลูกหลานคนหนึ่งคนใดอาจจะเป็นเพราะว่า เกรงใจลูกหลานหรือไม่ลงรอยกับลูกเขย ลูกสะใภ้ หรืออาจจะเป็นเพราะว่ากลัวลูกหลานจะยาคมูล (แย่งมรดก) ของตัวเอง ลักษณะการตั้งถิ่นฐานแบบรวมกันเป็นกลุ่มก้อนของชาวอีสานนี้ก่อให้เกิดผลดีเป็นอเนกประการ เช่น การรักษาความปลอดภัยร่วมกัน ก่อให้เกิดความสามัคคีเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน มีความอบอุ่นเป็นกันเอง นับว่าเป็นการตั้งถิ่นฐานที่ก่อให้เกิดแรงรวม (Centripetal forces) มากกว่าแรงแยก (Centrifugal forces)

ในเรื่องรูปแบบการวางตัวของอาคารบ้านเรือนนั้น จากการสำรวจหมู่บ้านพบว่า หมู่บ้านชาวชนบทอีสานมีรูปแบบการวางตัวดังนี้

1. การตั้งถิ่นฐานตามทางแยกที่ถนนตัดกัน (Cross-road settlement) บางทีเรียกว่า Cross-road village มีอยู่ทั่วไป บ้านเรือนจะอยู่ตามมุมของถนนเกิดขึ้นหลังจากถนนตัดกันเป็นสามหรือสี่แยกแล้ว หมู่บ้านชนิดนี้ส่วนมากจะมีอัตราการขยายตัวรวดเร็วมาก ถ้าทำเลดีจะขยายตัวเป็นชุมชนแบบเมือง (Urban) ในไม่ช้า ตัวอย่างเช่น สี่แยกพังโคน ปัจจุบันคือ อำเภอพังโคน จังหวัดสกลนคร สี่แยกสมเด็จ ปัจจุบันคืออำเภอสมเด็จ จังหวัดกาฬสินธุ์ อีกแห่งหนึ่งกำลังขยายตัวอย่างรวดเร็วก็คือสี่แยกยางตลาดใกล้อำเภอยางตลาด จ. กาฬสินธุ์ มีถนนสายอำเภอโพนทอง-ขอนแก่น ตัดกับสายมหาสารคาม - กาฬสินธุ์ ปัจจุบันร้านค้าอาคารบ้านเรือนเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วมาก ในบางตอนใกล้อาจจะ

กลายเป็นอำเภอยางตลาดใหม่ก็ได้ อำเภอเก่าก็ซบเซาลง ตัวอย่างนี้เคยเกิดขึ้นแล้ว เช่น อำเภอเลิงนกทา จังหวัดยโสธร แต่เดิมตัวอำเภออยู่ลึกเข้าไปจากถนนสายอุบลราชธานี นครพนม ปัจจุบันชุมชนย้ายออกมาติดถนน เรียกว่า เลิงใหม่ ที่ตั้งเดิมก็เรียกว่า เลิงเก่า หรืออำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น เดิมอยู่ในวงล้อมของภูเขา ปัจจุบันตัวเมืองย้ายออกมาข้างนอก

2. การตั้งถิ่นฐานเป็นแนวยาวตามถนน (Road linear settlement) พบมากในหมู่บ้านที่มีถนนผ่าน อาคารบ้านเรือนจะสร้างขึ้นตามแนวถนนทั้งสองข้าง บางแห่งพบว่าชาวบ้านปลูกอาคารบ้านเรือนยาวตามแนวถนน ซ้อนกันถึงสองสามแถวก็มี เช่น บ้านหนองจิก ในเขตอำเภอเมืองมหาสารคาม อาคารบ้านเรือนจะปลูกเรียงกันแนวตามถนนสายบ้านไผ่-มหาสารคาม หรือการตั้งถิ่นฐานตามแนวถนนสายโกสุมพิสัย เชียงยืน ในเขตอำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม เป็นต้น

3. การตั้งถิ่นฐานเป็นแนวยาวตามแม่น้ำ (River linear settlement) พบมากตามริมฝั่งแม่น้ำมูล แม่น้ำชี แม่น้ำโขง แต่ส่วนมากชาวบ้านจะปลูกบ้านเรือนตามที่สูงริมน้ำที่เรียกว่า คันดินธรรมชาติ (Natural levee) เพื่อป้องกันน้ำท่วม บางทีเรียกว่า Levee Village เช่น บ้านท่าเขนยาง ริมฝั่งแม่น้ำชีในเขตอำเภอกันทรวิชัย หรือบ้านท่าสองคอนในเขตอำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม

4. การตั้งถิ่นฐานเป็นแนวยาวตามลำคลอง (Canal linear settlement) ภาคอีสานไม่มีลำคลองมากเหมือนภาคกลาง การตั้งถิ่นฐานแบบนี้จะพบตามคลองส่งน้ำชลประทาน เช่น บ้านฝายแตก ในเขตอำเภอเมืองกาฬสินธุ์

5. การตั้งถิ่นฐานแบบหมู่บ้านพัฒนา ส่วนมากถ้าเป็นหมู่บ้านที่พัฒนาจะมีการตัดถนนหนทางใหม่ สวยงาม มีการล้อมรั้วเป็นระเบียบเรียบร้อย มีการย้ายบ้านไปปลูกใหม่ให้เป็นแถวเป็นแนว มีถนนหลายสายตัดกันเป็นตารางหมากรุก หรือตารางกริด เช่น หมู่บ้าน

ไผ่ใหญ่ อำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี บ้านขุมดิน อำเภอจตุรพักตรพิมาน จังหวัดร้อยเอ็ด หรือหมู่บ้านที่ตั้งขึ้นใหม่ เช่น หมู่บ้านร่วมใจในเขตอำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม เป็นต้น

6. การตั้งถิ่นฐานแบบเมืองโบราณ (Moated settlements) หมู่บ้านหลายแห่งในภาคอีสานมีลักษณะทำเลการตั้งหมู่บ้านแบบเมืองโบราณ คือมีคูน้ำล้อมรอบหมู่บ้าน เมื่อศึกษาประวัติของหมู่บ้านดูแล้ว ปรากฏว่า ในอดีตเคยเป็นเมืองโบราณมาก่อน เช่น บ้านเชียงเหียนในเขตอำเภอเมืองมหาสารคาม มีเนื้อที่ประมาณ .78 ตารางกิโลเมตร มีคูน้ำล้อมรอบและตั้งอยู่ใกล้แหล่งน้ำ จากการศึกษาเศษภาชนะดินเผา ซึ่งกำหนดอายุโดยทางวิทยาศาสตร์ที่ประเทศนิวซีแลนด์ สามารถสันนิษฐานได้ว่าชุมชนบ้านเชียงเหียนมีการตั้งถิ่นฐานในระหว่าง 2,000–1,000 ปีมาแล้ว[9] เมืองโบราณประเภทมีคูน้ำล้อมรอบนี้จะมีกระจายอยู่ทั่วไปในภาคอีสาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณลุ่มน้ำชี และลุ่มน้ำมูล

7. การตั้งถิ่นฐานแบบหมู่บ้านยุทธศาสตร์ (Strategic hamlet) หมู่บ้านประเภทนี้พบในเขตแทรกซึมของผู้ก่อการร้ายเท่านั้น รูปแบบส่วนใหญ่ของหมู่บ้านไม่เปลี่ยนแปลงมาก ในหมู่บ้านจะพบที่หลบภัย (Bunker) อยู่ทั่วไป หรืออาจจะอยู่ส่วนใดส่วนหนึ่งของหมู่บ้านก็ได้ นอกจากนั้นก็อาจจะมีการขุดหลุมพรางรอบหมู่บ้าน บางหมู่บ้านจะมีหน่วยทหาร ตำรวจ หรืออาสาสมัคร (อ.ส.) ประจำอยู่ด้วย หมู่บ้านชนิดนี้ราวบ้านจะได้รับการฝึกป้องกันหมู่บ้านและตนเองอย่างทหาร เช่น การฝึก ท.ส.ป.ช. เป็นต้น มีการผลัดเปลี่ยนกันอยู่เวรยามตลอด 24 ชั่วโมง ตัวอย่างหมู่บ้านยุทธศาสตร์ในภาคอีสาน ได้แก่ หมู่บ้านนาไร่ใหญ่ หมู่บ้านโพนทอง หมู่บ้านหนองไฮ กิ่งอำเภอเสนางคนิคม จังหวัดอุบลราชธานี เป็นต้น

---

[9] อันพัน กิจงาม และ ชาลรัส ไฮแอม "การสำรวจแหล่งโบราณคดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย" ศิลปากร (กันยายน 2523), หน้า 23.

ลักษณะหมู่บ้านอีสาน

ลักษณะหมู่บ้านอีสาน ประกอบด้วย

1. คุ้มบ้าน ลักษณะการกระจาย (Distribution) ของตัวบ้านในชนบทอีสานจะรวมตัวกันอยู่เป็นคุ้มต่าง ๆ คุ้มก็คือ กลุ่มของบ้านหลาย ๆ หลังคาเรือนอยู่ในบริเวณเดียวกัน ซึ่งอาจจะแตกต่างกับคุ้มบ้านของภาคเหนืออยู่บ้าง คือทางภาคเหนือนั้นคุ้มหมายถึงบ้านเจ้านายฝ่ายเหนือ ซึ่งอาจจะมีเฉพาะครัวเรือนที่เป็นเครือญาติกันหรือเป็นบริวารของเจ้านายผู้เป็นเจ้าของคุ้มเท่านั้น ในภาคอีสานครอบครัวที่อยู่ในคุ้ม นอกจากจะเป็นเครือญาติกันแล้ว ยังมีครอบครัวที่ไม่ใช่ญาติพี่น้องรวมอยู่ด้วย ในคุ้มหนึ่ง ๆ จะมีบ้านหลายหลังมีสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ เช่น ยุ้งข้าว คอกสัตว์ ที่เก็บของ ฯลฯ อยู่ไม่ห่างกัน ซึ่งน่าจะเป็นลักษณะเดียวกันกับละแวกบ้าน (Neighborhoods) นั่นเอง ถ้าเป็นหมู่บ้านใหญ่ก็มีหลายคุ้มมีผู้ใหญ่บ้านประจำคุ้ม แต่ละคุ้มจะมีชื่อแตกต่างกันไป เพื่อสะดวกในการปกครองและติดต่อ เช่น คุ้มโนนศรีสวัสดิ์ คุ้มหนองขา คุ้มวัดโพธิ์ คุ้มบ้านส่องนางใย ถ้าเป็นหมู่บ้านขนาดเล็กก็อาจจะมีสองสามคุ้ม เช่น คุ้มเหนือ คุ้มใต้ ขอบเขต (Boundary) ของแต่ละคุ้มจะยึดเอาถนนหรือแนวต้นไม้ที่ปลูก เช่น แนวต้นมะขาม แนวกอไผ่ บางหมู่บ้านก็ถือเอาหลักบ้านหรือบือบ้าน (สะดือ) ซึ่งสร้างไว้กลางหมู่บ้าน ถ้ามีหนอง บึง ก็ใช้แหล่งน้ำนั้นเป็นที่แบ่งเขตคุ้ม เช่น คุ้มบ้านแกดำกับคุ้มบ้านหัวขัว ก็มีบึงกั้นอยู่ มีสะพานไม้เดินข้ามไปมาหาสู่กัน ถ้าเป็นหมู่บ้านที่ยังไม่พัฒนา ลักษณะการวางตัวของบ้านแต่ละหลังในคุ้มจะอยู่อย่างกระจัดกระจาย ไม่เป็นระเบียบ ระยะห่างไม่แน่นอน ส่วนใหญ่ประมาณ 3–4 เมตร ไม่มีรั้วกั้นระหว่างบ้านแต่ละหลัง ลานบ้าน (Open space) ก็คือเนื้อที่ว่างรอบ ๆ บ้านแต่ละหลังนั่นเอง ใช้เป็นทางเดินทะลุกันตลอดภายในคุ้ม ดังนั้น ทางสัญจรจึงวกไปมาตามเนื้อที่ว่างดังกล่าว

2. ถนน ในหมู่บ้านชนบทที่ยังมิได้พัฒนา เส้นทางคมนาคมจะมีสายเดียวที่สำคัญ คือ เส้นทางกลางหมู่บ้าน หรืออยู่ด้านใดด้านหนึ่งของหมู่บ้าน เรียกว่า ทางหลวง เป็นเส้นทางที่ชาวบ้านใช้ร่วมกัน มีสภาพไม่เป็นถนน เป็นเพียงทางเกวียนประจำหมู่บ้านและใช้อย่าง

อเนกประสงค์คุ้มค่า คือใช้เป็นทางต้อนสัตว์ไปเลี้ยงตอนเช้าและไล่เข้าคอกในตอนเย็น เวลามีงานหมู่บ้าน เช่น งานบุญต่าง ๆ ก็ใช้เส้นทางนี้สำหรับแห่ขบวน ทางหลวงนี้เมื่อใช้ไปนาน ๆ หลายปีเข้าทั้งคนและสัตว์ย่ำทุกวันก็เกิดการพังทะลายของดิน มีการสึกกร่อนลงปีละมาก ๆ ในที่สุดก็กลายเป็นโสก คือการพังทะลายแบบรุนแรง ในหมู่บ้านชนบทภาคอีสานแทบทุกหมู่บ้านจะพบโสกอยู่ทั่วไป และส่วนใหญ่เคยเป็นทางหลวงของหมู่บ้านมาก่อนแทบทั้งสิ้น พอถึงฤดูฝนโสกเหล่านี้ก็จะยิ่งสึกกร่อนและพังทะลายลงมาก จนบางแห่งกลายเป็นทางน้ำหรือห้วยประจำหมู่บ้านไป เมื่อทางลึกลงและดินพังทะลายทรุดโทรมมากเข้าชาวบ้านก็เลิกใช้ไปสัญจรทางอื่นที่สะดวกกว่า และในที่สุดทางสายใหม่ก็จะกลายเป็นโสกไปอีก เรื่องทางเป็นโสกนับว่าเป็นเอกลักษณ์และเป็นปัญหาสำคัญประจำหมู่บ้านชนบทในภาคอีสานที่เดียว

3. ขอบเขตของหมู่บ้าน หมายถึงอาณาบริเวณที่เป็นพื้นที่ (area) ของหมู่บ้าน หมู่บ้านในภาคอีสานก็เหมือนหมู่บ้านชนบทของภาคอื่น คือมีพื้นที่มากน้อยแล้วแต่จะเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่หรือเล็ก มักจะอยู่บนที่สูงน้ำท่วมไปถึง ความเป็นหมู่บ้านจะสิ้นสุดที่ทุ่งนา หนอง บึง กุด ป่าละเมาะ ดอนปู่ตา บางหมู่บ้านจะมีสวนมะม่วง นุ่น สวนหมอนยาสูบ อยู่รอบหมู่บ้าน มีหลายแห่งที่ใช้แนวกอไผ่ แนวต้นตะบองเพชร ทำหน้าที่เสมือนรั้วของหมู่บ้าน

4. วัด เป็นส่วนหนึ่งที่อยู่ในขอบเขตของหมู่บ้าน แต่จะมีพื้นที่แยกต่างหาก วัดจะมี 2 ประเภท คือ วัดธรรมยุกับวัดป่า (วัดป่ามีเป็นบางหมู่บ้าน) วัดป่าจะอยู่ห่างจากหมู่บ้านออกไปอีก ส่วนใหญ่อยู่ในป่า แต่พอหมู่บ้านเติบโตขึ้น มีบ้านเรือนขยับขยายออกไปมาก ในที่สุดก็จรดเขตวัดป่า เมื่อนานเข้าวัดป่าก็กลายเป็นวัดธรรมยุไป วัดในชนบทอีสานถือว่าเป็นสถาบันที่สำคัญที่สุดของหมู่บ้าน ทั้งนี้เพราะ

4.1 วัดเป็นสถานที่ธำรงรักษาจารีตประเพณีวัฒนธรรมอันดีของชนบท เป็นที่อบรมบ่มนิสัยให้เป็นคนดี มีคุณธรรม ชาวบ้านถือว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ เป็นสมบัติ

ส่วนรวมที่หวงแหนที่สุด ใครทำลายทรัพย์สินที่อยู่ในวัดแม้เพียงเล็กน้อย ถือว่าต้องรับบาปอย่างหนัก และจะถูกลงโทษอย่างที่จะอภัยให้ไม่ได้

4.2 วัดเป็นสถานที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ รวมน้ำใจของชาวชนบท ถือว่าเป็นหัวใจของหมู่บ้าน เป็นของคู่กับหมู่บ้าน สังเกตว่าถ้ามีคนตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนอยู่บริเวณใดที่นั่นมักจะมีการสร้างวัดขึ้นทันที ที่แรกก็อาจจะมีกุฏิพระหลังเดียว มีพระพุทธรูปฝีมือระดับชาวบ้าน 1 องค์ บางวัดก็มีสิม (โบสถ์เล็ก) หมู่บ้านไหนไม่มีวัด ชาวบ้านจะรู้สึกว่าเหว่ไม่มีที่พึ่งพิง ขวัญและกำลังใจไม่ดี

4.3 พระสงฆ์ในวัดเป็นบุคคลสำคัญ ชาวบ้านมีความเคารพนับถือกราบไหว้ตั้งแต่เจ้าอาวาสไปตลอดถึงพระเณรอื่น ๆ เพราะถือว่าพระเณรเป็นผู้ทรงศีล เป็นผู้ให้ความรู้ และเป็นผู้สืบทอดศาสนา ถ้าวัดประจำหมู่บ้านไม่มีพระเณร ชาวบ้านจะรู้สึกว่าเหว่ขวัญเสีย เวลามีงานประจำหมู่บ้าน เช่น งานบุญต่าง ๆ ต้องไปขอนิมนต์ยืมพระสงฆ์มาจากวัดหมู่บ้านอื่น หรือไม่ก็มีการเชิญพระสงฆ์มาจากที่อื่น เพื่อให้มาจำพรรษาที่วัดของหมู่บ้านนับว่าเป็นปัญหาใหญ่ของชาวบ้านมาก

4.4 นอกจากพระสงฆ์จะทำหน้าที่ทางศาสนา พิธีกรรมต่าง ๆ แล้ว ยังเป็นที่พึ่งพาอย่างอื่นของชาวบ้านได้อย่างดี เช่น เมื่อชาวบ้านมีเรื่องทุกข์ร้อนก็ไปปรึกษาพระที่วัด พระจึงทำหน้าที่เป็นเสนาธิการประจำหมู่บ้านอีกด้วย บางครั้งการให้บริการแก่ชาวบ้านอาจจะนอกลู่นอกทางของศาสนาไปบ้างก็ต้องทำ เพื่อขวัญและกำลังใจของชาวบ้าน เช่น เป็นหมอดู ประกอบพิธีเสกเป่า รดน้ำมนต์ แจกเครื่องรางของขลัง บอกหวยเบอร์ เป็นต้น นอกจากนั้นพระสงฆ์ในชนบทยังเป็นผู้นำชาวบ้านในกิจการต่าง ๆ เช่น การพัฒนาหมู่บ้านการบุญการศีล (ทำบุญ) และกิจกรรมอื่น ๆ

วัดในหมู่บ้านภาคอีสานจะอยู่ไม่ไกลจากบ้านเรือนของชาวบ้านมากนัก (ยกเว้นวัดป่า) ทั้งนี้เพื่อสะดวกในการไปกินทาน (ทำบุญ) ของชาวบ้าน และสะดวกแก่พระสงฆ์ออกบิณฑบาตรตอนเช้า

การบิณฑบาตรตอนเช้าของพระสงฆ์ในชนบทอีสาน ชาวบ้านจะนำข้าวเหนียวเพียงอย่างเดียวมาใส่บาตร ส่วนอาหารจะจัดไปถวายที่วัดทีหลัง เมื่อพระกลับถึงวัดแล้ว เรียกว่าไปจังหัน และจะจัดอาหารไปเพียงพอแก่การฉันเช้าเท่านั้น ตอนเพลก็จัดไปส่งที่วัดใหม่ เรียกว่าไปเพล สมัยก่อนพอถึงเวลาฉันเพล วัดจะตีกลองบอกสัญญาณ เรียกว่าตีกลองเพล การไปจังหันและไปเพลเป็นโอกาสที่ชาวบ้านได้พบปะสังสรรทำบุญร่วมกัน เป็นการเชื่อมความสามัคคีได้อย่างดี หลังจากพระฉันอาหารเสร็จก็มีการรับศีลรับพร ต่อจากนั้นชาวบ้านก็โสกัน (Discuss) ได้ สำหรับโครงสร้างหรือรูปแบบของวัดก็เหมือนวัดไทยทั่วไป คือมีกุฏิพระ มีโบสถ์หรือสิม วัดสมัยก่อนมีหอกลองเพล (กลองเพลทำด้วยไม้ท่อนกลวงขนาดใหญ่) ใช้หนังวัวหรือหนังควายแผ่นใหญ่ ปิดสองข้าง) โปงใช้สำหรับบอกสัญญาณเตือนให้ชาวบ้านเตรียมตัวใส่บาตรตอนเช้า โปงทำจากไม้กลวงท่อนใหญ่ เจาะรู รูปร่างเหมือนระฆังแต่ยาวกว่า เวลาจะทำให้เกิดเสียงก็ใช้ไม้ยาวกระทุ้ง เรียกว่า เถ่งโปง วัดสมัยใหม่นี้ใช้ระฆังแทนโปงและกลองเพล วัดจึงมีหอระฆัง กำแพงวัดในชนบทอีสานส่วนมากจะมีเจดีย์เล็ก (เรียกว่าธาตุ) ตั้งเรียงรายทำหน้าที่เสมือนรั้ววัด ธาตุเป็นที่ใส่อัฐิของผู้ตาย ญาติพี่น้องมักจะนำอัฐิมาเก็บไว้ที่วัดเรียกว่า เอากระดูกเข้าธาตุ ถ้ายังไม่ได้เอากระดูกเข้าธาตุ ชาวอีสานจะรู้สึกว่าทำบุญกับผู้ตายยังไม่แล้วเสร็จ บางแห่งก่อกำแพงคอนกรีตเชื่อมธาตุแต่ละอันติดกันเป็นรั้ววัดไปเลย สิ่งที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งคือ บริเวณลานวัดมักจะกวาดให้เตียนโล่ง สะอาดตาอยู่เสมอ ต้นหญ้าต้นไม้เล็ก ๆ ไม่เหลืออยู่เลย บางวัดไม่มีหญ้าคลุมดินแม้แต่ต้นเดียว เวลาฝนตกลงมาลานวัดก็กลายเป็นโสกไปหมด เพราะสังคมชนบทเชื่อว่าถ้าจะดูว่าพระวัดไหนขยันให้ดูที่ลานวัด พระท่านกลัวโยมจะว่าได้เลยถอนหญ้าออกหมด นับว่าเป็นข้อปฏิบัติที่ควรแก้ไขโดยด่วน ทำลานวัดให้สะอาดได้ แต่หญ้าคลุมดินไม่ควรทำลาย เพราะหญ้าคลุมดินจะป้องกันการพังทลายของดินได้อย่างดี ถ้าหญ้ายาวอาจจะใช้วิธีตัดก็ได้

5. โรงเรียน โรงเรียนเป็นสถาบันการศึกษาคู่กับวัดมาตั้งแต่อดีต ในภาคอีสานก็เหมือนภาคอื่นของไทย แต่เดิมโรงเรียนเกิดขึ้นในวัด สถานที่ก็ใช้หัวแฮก (ศาลาวัด)

เป็นโรงเรียน เรียกว่า โรงเรียนศาลาวัด ไม่มีการกั้นห้อง เป็นโรงเรียนประเภทเปิดโล่งและโปร่งลม อากาศถ่ายเทได้สะดวก ชั้นเรียนแต่ละชั้นจะกั้นด้วยกระดานดำสี่เหลี่ยมทำด้วยไม้แผ่นโต ๆ ติดกันหลายแผ่น มีขาตั้ง ถ้ามีสี่ชั้นก็มีกระดานดำสี่แผ่น นักเรียนแต่ละชั้นจะนั่งตามพื้นศาลาวัด มีโต๊ะรองเขียนยาว ๆ แต่ละโต๊ะใช้ได้หลายคนด้วย เหตุที่ศาลาวัดไม่มีฝากั้นเวลาฝนตกและมีลมกระโชกแรง ฝนก็จะสาดเข้าไปในศาลา เด็กนักเรียนและครูต้องคอยหลบฝนอยู่ตลอดเวลา ปัญหาสำคัญอีกอย่างหนึ่งของโรงเรียนศาลาวัดคือ เวลาหมู่บ้านหรือวัดมีงานบุญ หรือที่เรียกว่า "เอาบุญ" จำเป็นต้องใช้ศาลาวัดเป็นสถานที่จัดงาน กรณีนี้โรงเรียนก็ต้องปิดไปโดยปริยาย

ในปัจจุบันโรงเรียนก็มีอยู่ 2 ลักษณะ ตามทำเลที่ตั้งคือ โรงเรียนอยู่ในวัด ดังกล่าวมาแล้ว อาจจะไม่ใช้ศาลาวัดเหมือนแต่ก่อน แต่มีอาคารเป็นของตัวเอง มีบริเวณแยกจากวัดต่างหาก และมีโรงเรียนอยู่อีกจำนวนไม่น้อยที่ใช้บริเวณเดียวกันกับวัด อีกลักษณะหนึ่งคือโรงเรียนไม่อยู่ในวัด อาจจะอยู่มุมใดมุมหนึ่งของหมู่บ้านก็ได้ มีบริเวณอาคาร สนามรั้วรอบขอบชิด ถ้าเป็นโรงเรียนติดถนน (ริมทาง) มักทำรั้วสวยงาม ตัดถนนเข้าสู่อาคารเป็นระเบียบเรียบร้อย ภายในบริเวณก็ปลูกไม้ดอกไม้ประดับ มีป้ายชื่อโรงเรียนติดไว้กับรั้วด้านหน้าโรงเรียน และส่วนมากจะมีป้ายอีกแผ่นหนึ่งเขียนว่า "ยินดีต้อนรับ" บางแห่งก็เขียนภาษาอังกฤษกำกับไว้ด้วยว่า "Welcome" รั้วด้านหน้าโรงเรียนบางแห่งมีป้ายเขียนคำขวัญหรือคติเตือนใจไว้ด้วย คำขวัญและคติที่ว่านี้จะขึ้นอยู่กับนโยบายของผู้นำแต่ละยุคแต่ละสมัย เช่นเดียวกับการทำรั้วและการทำประตูโรงเรียน เป็นต้นว่า ถ้าเป็นยุคของจอมพลสฤษดิ์ ธนรัชต์ ก็จะมีคำขวัญที่ว่า "งานคือเงิน เงินคืองานบันดาลสุข" ถ้าเป็นยุคจอมพลถนอม กิตติขจร ก็จะมีคำว่า "จงทำดี จงทำดี" นอกจากนั้นบางโรงเรียนก็นิยมมีป้ายแผ่นแขวนบอกวัน เดือน ปี ทำหน้าที่เป็นปฏิทินไปในตัว โดยเปลี่ยนไปทุกวัน โรงเรียนในยุคใหม่นี้มีรูปแบบอย่างเดียวกัน เพราะการก่อสร้างใช้แปลน (Plan) เดียวกัน ข้าง ๆ หรือด้านหลังโรงเรียนจะมีบ้านพักครู บ้านพักคนงานการโรงอยู่ด้วย ดังนั้นโดยทั่ว ๆ ไปแล้ว ภายใน

บริเวณโรงเรียนจึงประกอบไปด้วย อาคารเรียน โรงฝึกงาน เรือนเพาะชำ สวน สนาม บ่อน้ำ บ้านพักครูและบ้านพักคนงานการโรง บริเวณแปลงเกษตร โรงเรียนในชนบทหลายแห่งมีพื้นที่กว้างขวาง ทางโรงเรียนจึงใช้เป็นที่ปลูกพืชเงิน (Cash crop) บางชนิด เช่น ปอ มันสำปะหลัง สับปะรด และแม้กระทั่งทำนาปลูกข้าวก็มี นับว่าเป็นการใช้ที่ดิน (Land use) อย่างคุ้มค่า และเป็นวิธีการหาเงินเข้าโรงเรียนได้อีกโสดหนึ่งด้วย

6. บ่อน้ำ ทุกหมู่บ้านจะต้องมีบ่อน้ำประจำ บ่อน้ำมีอยู่ 2 ชนิด คือ บ่อน้ำดื่ม และบ่อน้ำเซอะ (บ่อน้ำใช้) ส่วนใหญ่จะเป็นบ่อขุด (บ่อตื้น) แม้ในยุคหลังนี้บางหมู่บ้านจะมีน้ำประปาใช้หรือมีบ่อบาดาลที่ทางการสร้างให้แต่ก็มีเป็นส่วนน้อย บ่อน้ำดื่มน้ำใช้ประจำหมู่บ้านเรียกว่าสาง บ่อน้ำดื่มเรียกว่าสางกิน บ่อน้ำใช้เรียกว่าสางเซอะ สางกินและสาง-เซอะจะอยู่ห่างกัน บางทีก็อยู่คนละมุมของหมู่บ้าน บางหมู่บ้านสางจะอยู่ในบริเวณวัดหรือโรงเรียน ชาวบ้านทุกครัวเรือนอาศัยร่วมกัน บ่อน้ำส่วนใหญ่ไม่มีฝาปิด ถ้าเป็นบ่อน้ำดื่มอาจจะใส่ท่อให้สูงขึ้นเหนือระดับพื้นดินปากบ่อเล็กน้อย เพื่อป้องกันน้ำไหลลง บ่อที่มีท่อเช่นนี้เรียกว่าสางแซง สำหรับบ่อน้ำใช้นั้นมักไม่ใส่ท่อ อย่างไรก็ตาม เมื่อนาน ๆ เข้า น้ำในบ่อน้ำดื่มเกิดรสชาติไม่ดีไม่นัว (อร่อย) บ่อน้ำดื่มอาจจะกลายเป็นบ่อน้ำใช้ไปก็ได้ ชาวบ้านก็ขุดหาบ่อน้ำดื่มใหม่ บ่อเก่าก็กลายเป็นสางเซอะไปโดยปริยาย ในเรื่องคุณภาพของน้ำมันชาวบ้านสนใจน้อยกว่าด้านปริมาณ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะอีสานกันดารน้ำ ขอเพียงแต่มีน้ำก็พอแล้ว อย่างอื่นไม่คำนึง ไม่มีทางเลือกที่ดีกว่านี้ บ่อน้ำดื่มแทบทุกแห่งมักจะมีกบ เขียด งู ปู ลงไปอาศัยอยู่ด้วยมากบ้างน้อยบ้าง แล้วแต่ทำเล เวลาไปตักน้ำ ชาวบ้านจะใช้ไม้ขอนขอ (ไม้ไผ่ยาวมีเดือยงอ ๆ สำหรับเกี่ยวสายภาชนะที่ตักน้ำ) ไล่สัตว์พวกนี้ให้หมดน้ำหนีไปเสียก่อนจึงตักน้ำขึ้นมา บ่อน้ำใดมีสัตว์พวกนี้อยู่มากหรือน้อยจะสังเกตได้ตอนพัฒนาบ่อน้ำประจำปี ภาคอีสานมีลักษณะเด่นอีกอันหนึ่งคือ การเลื่อนไหลพังทะลายของดินมีมาก บ่อน้ำทุกแห่งจึงตื้นเขินอย่างรวดเร็ว ทุกปีชาวบ้านจะต้องช่วยกันขุดลอกบ่อน้ำใหม่ โดยตักน้ำในบ่อออกให้หมด ก็จะพบ กบ เขียด งู ปู ดังกล่าว เมื่อตักน้ำออกแล้วก็ขุดดินขึ้น น้ำจะได้ไหลซึม

ออกมาใหม่ เรียกว่าการซื้อส่าง ชาวบ้านทุกครัวเรือนจะส่งลูกหลานเป็นตัวแทนไปซื้อส่างร่วมกัน ครัวเรือนใดไม่เคยช่วยเขาพัฒนาบ่อน้ำเลย เพียงแต่ช่วยเขาใช้น้ำก็จะเป็นที่รังเกียจของชาวบ้าน

7. ประปาและไฟฟ้า ถือว่าเป็นนวัตกรรมใหม่ที่เข้าสู่หมู่บ้านในยุคหลัง แต่ก็มีเป็นส่วนน้อย หมู่บ้านที่มีประปามักเป็นหมู่บ้านที่มีแหล่งน้ำเป็น หนอง บึง กุด ที่มีน้ำพอทำเป็นประปาหมู่บ้านได้หรือไม่ก็อาศัยน้ำบาดาล แต่ส่วนมากน้ำบาดาลจะเค็ม หรือกร่อย ในชั้นแรกชาวบ้านจะไม่นิยมใช้น้ำประปา เพราะถือว่าไม่นัว กินแล้วไม่อยู่ท้อง บางคนไม่ยอมต่อเข้าบ้าน ยังนิยมใช้น้ำจากบ่ออยู่อย่างเดิม เพราะกินติดเสียแล้ว มีชาวบ้านจำนวนมากไม่คุ้นเคยต่อการเปิดปิดก๊อกน้ำประปา เพราะยังปรับตัวเข้ากับของใหม่ไม่ได้ พอเปิดก๊อกน้ำเสียงดังซู่ใหญ่ก็ตกใจ บางคนบอกว่าน้ำประปาไหลไม่ทันใจ อาบก็ไม่เย็นเหมือนน้ำบ่อ แล้วแต่จะหาเหตุผลมาสนับสนุนความไม่ชอบของตัว การพัฒนาหมู่บ้านให้มีน้ำประปาใช้นับว่าเป็นการพัฒนาที่แก้ปัญหาได้อย่างดี เพราะภาคอีสานถ้าแก้ปัญหาเรื่องน้ำได้ ปัญหาอย่างอื่นก็จะคลี่คลายไปเอง ยกตัวอย่างเช่น ถ้ามีน้ำใช้เพียงพอ การใช้ส้วมก็จะมีขึ้น เพราะมีน้ำล้างส้วม ถ้ามีน้ำใช้เพียงพอในการเกษตรก็เชื่อได้ว่าชาวอีสานคงขยันขันแข็งขึ้นอีกมาก อาจจะทำเกษตรตลอดทั้งปีก็ได้ การพัฒนาให้มีน้ำจึงเป็นสิ่งจำเป็นอันดับแรกของภาคนี้

สำหรับไฟฟ้า ชาวบ้านก็มีความต้องการมาก แต่รู้สึกว่ายังเป็นความต้องการรองจากน้ำ เพราะชาวชนบทใช้แสงสว่างในวันหนึ่ง ๆ ไม่มากนัก พอรับประทานอาหารเย็นเรียบร้อยแล้ว ก็แทบจะไม่ใช้แสงสว่างเลย การคุยกันก็คุยในความมืดได้โดยไม่รู้สึกอึดอัด เพื่อนบ้านที่แวะมาสนทนาปราศัยด้วย อาจใช้วิธีจุดตะเกียง เพื่อสูบบุหรี่ใบตองกันเท่านั้น มวนบุหรี่เสร็จแล้วก็ดับตะเกียง "โสกัน" อย่างสนุกสนานได้ทั้งคืน บ้านที่ต้องการใช้แสงสว่างมากกว่าบ้านอื่น ๆ ได้แก่บ้านที่มีกิจกรรมพิเศษบางอย่าง เช่น บ้านหมอลำ จะมีการฝึกหมอลำ

ลูกน้องตอนกลางคืนหลังจากอาหารเย็นแล้ว ลูกน้องบางส่วนก็ห้องกลอนลำ บางส่วนก็ฝึกลำ ฝึกฟ้อนจก ฟ้อนแหย่ ฝึกลีลาจังหวะ หรือบ้านที่กำลังมีงานมีการ (จัดงาน) เช่น บวชขนาด ทำบุญบ้านและอื่น ๆ ซึ่งมีเป็นครั้งคราว จึงถือประหนึ่งว่าไฟฟ้าไม่มีความจำเป็นมากนักสำหรับชาวบ้าน ยิ่งต้องเสียเงินค่าไฟฟ้าด้วยแล้ว ชาวบ้านไม่คอยชอบ บางรายอาศัยแสงสว่างจากหลอดไฟฟ้าที่เสาหน้าบ้าน ซึ่งเป็นของฟรีก็พอแล้ว ไม่ต้องต่อเข้าบ้านก็ได้ อ้างว่าไม่จำเป็น ความจริงไม่อยากเสียเงินค่าไฟฟ้ามากกว่า ปัจจุบันหมู่บ้านในภาคอีสานเริ่มตื่นตัวต่อการใช้ไฟฟ้า ชาวบ้านเริ่มมีดีเลส มีความต้องการมากขึ้น เช่น เห็นกำนันหรือครูมีเครื่องรับโทรทัศน์ ชาวบ้านก็มีบ้าง กลางคืนก็เปิดเครื่องรับโทรทัศน์ดูอย่างสนุกสนาน ตอนแรก ๆ ในหมู่บ้านมีเครื่องเดียว เจ้าของก็อาจเก็บเงินคนดูคนละสลึง อ้างว่าช่วยค่าไฟ ชาวบ้านก็ไปดูหนุนเต็มทุกคืน เรียกว่าดูหนังน้อย รายการที่ถูกพยาธิมาก (ชอบมาก) คือ มวย หมอลำ คนตรี-ลูกทุ่ง นับว่าไฟฟ้าอำนวยประโยชน์ต่อชาวชนบทอย่างมาก ทำให้หูตาสว่าง รู้เหตุการณ์-บ้านเมืองขึ้นมาก แต่สิ่งที่ตามเข้าไปในหมู่บ้านด้วยก็คือ เครื่องใช้ไฟฟ้า ชาวบ้านรู้จักใช้เตารีดไฟฟ้า เตาหุงต้มไฟฟ้า เครื่องเล่นเทปแผ่นเสียง นับว่าทำให้ชาวบ้านเป็นคนทันสมัยขึ้นมา แต่สิ่งที่น่าวิตกก็คือ การใช้ไฟฟ้าให้ถูกวิธี ไม่ให้เกิดอันตราย และข้อที่น่าเป็นห่วงอีกอย่างหนึ่งคือ ชาวบ้านมีค่านิยมตามกันอยู่แล้ว ทำอย่างไรจึงจะเปลี่ยนค่านิยมชาวบ้านได้ว่าสินค้าเครื่องไฟฟ้าบางอย่างเป็นของฟุ่มเฟือย ไม่จำเป็นต่อชีวิตเลย แต่ชาวบ้านก็อยากมีไว้เป็นสมบัติ เนื่องจากคิดว่าเป็นการยกฐานะทางสังคมของตัว เมื่อมีไฟฟ้าเข้าหมู่บ้านแล้ว สิ่งเหล่านี้เป็นปัญหาที่ท้าทายนักพัฒนาชนบทอย่างยิ่ง

8. <u>ดอนปู่ตา</u> เป็นสถาบันทางสังคมที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของหมู่บ้านชนบทอีสาน เกือบทุกหมู่บ้านจะมีดอนปู่ตา ถ้าเป็นหมู่บ้านที่อยู่ใกล้กัน อาจจะใช้ดอนปู่ตารวมกันได้ แต่ตามปกติจะมีของใครของมัน ชาวบ้านถือว่าดอนปู่ตาเป็นที่อยู่อาศัยของผีบ้าน คือผีหรืออิฐอาณของบรรพบุรุษนั่นเอง จะเป็นป่าไม้ขึ้นหนาแน่น ตามปกติจะอยู่นอกขอบเขตของหมู่บ้าน ด้านใดด้านหนึ่งภายในใจกลาง (ป่า) จะมีตูบ (กระท่อม) ที่อยู่อาศัยของผีปู่ตา อาจจะมีมากกว่า

หนึ่งตูบก็ได้ แต่ผีปู่ตานั้นจะมีเพียงตัวเดียวที่เป็นใหญ่ นอกนั้นก็อาจจะมีเมีย และบริวารได้ ชาวบ้านถือว่าผีปู่ตาเป็นผู้คุ้มครองป้องกันภัยพิบัติทั้งปวงของหมู่บ้าน บันดาลให้อยู่เย็นเป็นสุข เป็นผู้มีอำนาจเหนือผีทั้งหลาย ผีป่าหรือผีจากหมู่บ้านอื่นจะมารบกวนคนในหมู่บ้านไม่ได้ ผีปู่ตายังคุ้มครองไปถึงไร่ นา วัว ควาย และทรัพย์สมบัติอื่น ๆ ของคนในหมู่บ้านด้วย ในขณะเดียวกัน ผีปู่ตาก็จะลงโทษผู้กระทำผิด ชาวบ้านเกรงกลัวกันมาก และเชื่อว่ามีจริง นับว่าเป็นสิ่งที่อยู่เหนือจิตใจของชาวบ้านอย่างยิ่ง ผีปู่ตาจะทำหน้าที่ควบคุมความประพฤติให้ชาวบ้านอยู่ในทำนองคลองธรรม ไม่ทำผิดประเพณีต่าง ๆ ที่กระทบต่อความสงบสุขส่วนรวม จึงนับได้ว่าผีปู่ตาทำหน้าที่เป็นสถาบันทางกฎหมายของหมู่บ้านด้วย ชาวบ้านเชื่อว่าดอนปู่ตาเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่ไม่ควรรบกวนอย่างยิ่ง เพราะกลัวเจ้าปู่มาทำอันตราย ดอนปู่ตาจึงเป็นพื้นที่แห่งเดียวที่มีการอนุรักษ์ป่าไม้ได้อย่างมั่นคง ไม่มีใครกล้าไปแตะต้อง สิ่งอื่นที่อยู่ในดอนปู่ตาก็ถือว่าเป็นของเจ้าปู่ตาทั้งสิ้น ถ้าจำเป็นจริง ๆ อยากได้ไว้ใช้ต้องขออนุญาตเจ้าปู่เสียก่อน เช่น ต้องการไม้ไปทำประโยชน์ให้แก่วัดหรือโรงเรียนสักต้น แต่ตามปกติดอนปู่ตาจะไม่ถูกรบกวน แม้แต่จะเข้าไปใกล้ ชาวบ้านก็กลัวเสียแล้ว ดอนปู่ตาจึงมีต้นไม้ขึ้นหนาแน่น และมีสัตว์ไปอาศัยอยู่ด้วย ชาวบ้านไล่กระต่ายป่ามาถากระต่ายวิ่งเข้าดอนปู่ตา เขาจะไม่กล้าตามเข้าไป เป็นอันขาด เพราะถือว่าเป็นกระต่ายของเจ้าปู่ สัตว์อื่นก็เหมือนกัน ในปัจจุบันดอนปู่ตาของหมู่บ้านบางแห่งมีพื้นที่แคบเข้า เนื่องจากชาวบ้านไม่มีที่ทำกิน จึงไปขอ(อนุญาต)รุกพื้นที่จากเจ้าปู่ทำเป็นที่ทำกิน เจ้าปู่บางแห่งเหลือต้นไม้เบาบาง เนื่องจากชาวบ้านไปขอต้นไม้มาใช้ แต่เมื่อเทียบกับป่าแห่งอื่นแล้วก็ยังมีต้นไม้หนาแน่นอยู่มาก จึงมีข้อสังเกตว่าถ้าเข้าไปในหมู่บ้านชนบทอีสาน เห็นพื้นที่แห่งหนึ่งที่มีป่าไม้ขึ้นหนาตึบกว่าที่อื่น บริเวณนั้นมักจะเป็นดอนปู่ตาของหมู่บ้าน ทุกปีชาวบ้านจะต้องจัดพิธีเลี้ยงปู่ตา ผู้ทำหน้าที่ติดต่อสื่อสารกับผีปู่ตาแทนชาวบ้านเรียกว่าจ้ำ ในแต่ละหมู่บ้านที่มีดอนปู่ตาจะต้องมีจ้ำของตัวเอง การจัดเลี้ยงปู่ตาถือว่าเป็นภารกิจที่ต้องทำประจำทุกปีงดเว้นไม่ได้ ถือเป็นข้อผูกพันที่แน่นแฟ้น พอถึงวันงานจะมีการแห่เครื่องเซ่นไปถวายผีปู่ตา ชาวบ้านไปร่วมชุมนุมกันที่บริเวณตูบปู่ตา ใครที่ไม่เคย

เข้าไปดอนปู่ตา ก็ถือโอกาสเข้าไปดูทอนนี้ เพราะมีคนมากไม่น่ากลัว เมื่อถึงเวลาจ้ำก็จะทำพิธีจนเสร็จ ทุกคนแยกย้ายกลับบ้านด้วยความโล่งใจ คอยประคับประคองตัวเองอย่าประพฤติผิด ถ้าใครทำผิดผีปู่ตาอาจจะไปเข้าสูน (ซูน) คือเข้าสิงในร่างของชาวบ้านคนใดคนหนึ่ง แล้วพูดออกมาว่าคนนั้นคนนี้ทำผิด ให้จัดการไปขอขมาลาโทษเสีย ไม่เช่นนั้นจะเดือดร้อน คนที่ผีเข้าสิงแล้วพูดออกมาเช่นนี้เรียกว่า "ออกปาก" เมื่อมีการออกปากเกิดขึ้น ชาวบ้านต้องพร้อมกันไปขอขมาลาโทษ ยกขอยอมือกับเจ้าปู่โดยมีจ้ำเป็นผู้นำ หรือในกรณีที่ทรัพย์สิ่งของหาย เช่น ควาย วัว เสีย (หาย) ผู้เป็นเจ้าของจะไปบนบานให้เจ้าปู่ช่วยนำพาไปหากลับคืนมา การบนบานเรียกว่า "บา" เมื่อได้ทรัพย์สินคืนมาแล้วก็ต้องทำตามสัญญาที่ให้ไว้ เจ้าปู่นั้นจะปรากฏตัวให้ชาวบ้านเห็นไม่บ่อยนัก ส่วนใหญ่จะเห็นในรูปของสัตว์ เช่น งูใหญ่ สุนัขใหญ่ แมวใหญ่ ลิงใหญ่ ชาวบ้านจะเห็นเป็นสัตว์ที่ใหญ่กว่าธรรมดาเสมอ ซึ่งบางทีสัตว์เหล่านี้ก็คือสัตว์จริง ๆ ที่ไปอาศัยอยู่ในดอนปู่ตานั่นเอง เมื่อเปรียบเทียบระหว่างดอนปู่ตากับวัดแล้ว ชาวบ้านรู้สึกว่าดอนปู่ตาเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์และน่ากลัวยิ่งกว่าวัดหลายเท่า

9. สุสานของหมู่บ้าน ชาวอีสานเรียกว่า "ผีป่าช้า" หรือ "ป่าช้า" อยู่ห่างจากหมู่บ้านพอสมควร และอยู่ห่างจากเส้นทางสัญจรไปมาอีกด้วย เส้นทางจากหมู่บ้านไปป่าช้า ชาวบ้านมักเรียกว่า "นางสวรรค์" เป็นสถานที่ที่ชาวบ้านไม่ค่อยยุ่งเกี่ยวเช่นเดียวกับดอนปู่ตา มักเป็นที่ดอน น้ำไม่ท่วมถึง มีป่าไม้ขึ้นทั่วไป เนื้อที่มากกว่าดอนปู่ตา เมื่อมีคนตาย ชาวอีสานจะเก็บศพไว้ที่บ้านเพื่อ "งันเฮือนดี" เสียก่อน งันเฮือกดีเป็นประเพณีในชนบท ทำในเวลากลางคืนที่บ้านผู้ตาย คือพอหกกลางคืนจะมีญาติมิตรไปชุมนุมกันบนบ้านผู้ตาย มีการเล่นสนุกต่าง ๆ เช่น เสือกินวัว มอญซ่อนผ้า ส่วนมากจะเป็นหนุ่มสาวในหมู่บ้านนั่นเอง เป็นโอกาสที่หนุ่มสาวจะได้พบปะกันด้วย วันต่อมาเมื่อทำพิธีตามประเพณีเสร็จแล้วก็หามศพไปป่าช้า ชาวบ้านนิยมฝังศพมากกว่าเผา แต่ถ้าเป็นตายโหง เช่น จากอุบัติเหตุ, ถูกฆ่าตกต้นไม้ ฯ จะเก็บศพไว้ก่อนสักระยะหนึ่ง จึงจัดการตามประเพณี

แหล่งข้อมูลและเอกสารที่ใช้

1. ข้อมูลจากการออกภาคสนาม (field work) ของผู้เขียนและนิสิตปริญญาโทไทยคดีศึกษาที่เรียนวิชาภูมิศาสตร์ท้องถิ่น

2. ข้อมูลจากงานวิจัย เรื่อง "สภาพการตั้งถิ่นฐานของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ" ของผู้เขียนและคณะโดยทุน

3. เอกสารการสัมมนานานาชาติ ที่ จ.ขอนแก่น เมื่อวันที่ 24 มกราคม ถึง 2 กุมภาพันธ์ 2527 เรื่อง "Rural Settlements in Asia and The Pacific : Physical Development Issuse and Options"

4. หนังสือของพระยาราชนิกูล อุปราชภาคอีสาน มีถึงท่านพระยายมราช เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ 18 กันยายน พ.ศ. 2455 เรื่อง การปรับปรุงน้ำและถนนหนทางในภาคอีสาน"

5. เอกสาร "โครงการโบราณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : รายงานการสำรวจโบราณคดี แหล่งนายกองศูนย์ ต.คอนคาล จ.นครพนม 2521"

6. Gorman and Pisit Charoenwongsa. Ban Chiang : A Mosaic of Impressions from the First two Years, 1976, p.14-26.

7. R.B. Smith and W. Watson eds, "Mainland South East Asia in The Seventh and Eighth Centuries" N.Y. Oxford University Press 1979, pp.443-456.

8. C.F.W. Higham and A Kijngam. "Ban Chiang and N.E. Thailand, The Palaeoenvironment and Economy" Journal of Archeological Science (1979) pp.211-234.

การสัมมนาผลงานทางวิชาการ
ที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"
4-6 กรกฎาคม 2527 ณ วว. นครราชสีมา

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

เอกสารหมายเลข 12

การศึกษาเปรียบเทียบคำอู้บาวอู้สาวลานนาและผญาเกี้ยวอีสาน

ทรงศักดิ์ ปรางค์วัฒนากุล

บทความเสนอต่อที่ประชุมสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"

การศึกษาเปรียบเทียบคำอู้บาวอู้สาวลานนาและผญาเกี้ยวอีสาน

ทรงศักดิ์ ปรางค์วัฒนากุล
ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

เมื่อปีการศึกษา ๒๕๒๒ ผู้เขียนได้สมัครโครงการแลกเปลี่ยนอาจารย์ระหว่างมหาวิทยาลัยของทบวงมหาวิทยาลัย และได้ไปปฏิบัติราชการสอนและวิจัยที่มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม เป็นเวลา ๑ ปีการศึกษา ซึ่งทำให้ผู้เขียนได้มีโอกาสทำการวิจัยเรื่อง "การศึกษาเปรียบเทียบคำอู้บาวอู้สาวลานนาและผญาเกี้ยวอีสาน" นี้ขึ้นมา

งานวิจัยเรื่องนี้มีเนื้อหาทั้งหมด ๕ บทด้วยกัน ดังนี้

บทที่ ๑ เป็นบทนำ ประกอบไปด้วย ภูมิหลัง เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ขอบเขตของการวิจัย วัตถุประสงค์ในการวิจัย ขั้นตอนในการดำเนินการวิจัย ระยะเวลาในการดำเนินการวิจัย ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับข้อตกลงเบื้องต้น และคำจำกัดความเฉพาะ

บทที่ ๒ ประเพณีการเกี้ยวของหนุ่มสาวในลานนาและอีสาน ประกอบด้วย ๑. ประเพณีการแอ่วสาวของชาวบ้านลานนา ๒. ประเพณีการเล่นสาวของชาวบ้านอีสาน และ ๓ เปรียบเทียบประเพณีการเกี้ยวสาวของชาวลานนาและชาวอีสาน

บทที่ ๓ วิเคราะห์รูปแบบของคำอู้บาวอู้สาวลานนาและผญาเกี้ยวอีสาน ผู้วิจัยได้ปูพื้นฐานแนวคิด ๓ ประการเป็นเบื้องต้น คือ

บทความนี้เสนอประกอบการบรรยายในการสัมมนาผลงานทางวิชาการเกี่ยวกับอีสานศึกษา ณ วิทยาลัยครูนครราชสีมา เมื่อ ๔ – ๖ กรกฎาคม ๒๕๒๗

๑. กำเนิดแห่งบทร้อยกรองของชาวบ้าน ได้แก่ เกิดจากอารมณ์สะเทือนใจและจากอิทธิพลของกลุ่มชนในสังคม ๒. ความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมมุขปาฐะกับวรรณกรรมลายลักษณ์ และ ๓. ประเภทของรูปแบบร้อยกรองในวรรณกรรมลานนาและวรรณกรรมอีสาน (กล่าวถึงปัญหาเท่าที่ได้มีผู้จำแนกไว้) หลังจากนั้นจึงได้วิเคราะห์และเปรียบเทียบรูปแบบของคำอู้บ่าวอู้สาวลานนาและผญาเกี้ยวอีสาน กล่าวถึงรูปแบบโวหารต่าง ๆ ในคำอู้บ่าวอู้สาวลานนาและผญาเกี้ยวอีสาน และพัฒนาการของคำอู้บ่าวอู้สาวลานนาและผญาเกี้ยวอีสาน : จากบทสนทนาสู่จดหมายรัก

บทที่ ๔ ภาพสะท้อนชีวิตและวัฒนธรรมท้องถิ่นจากคำอู้บ่าวอู้สาวลานนาและผญาเกี้ยวอีสาน ประกอบด้วยเปรียบเทียบขั้นตอนการสนทนาของหนุ่มสาวชาวลานนาและอีสาน วิเคราะห์เนื้อหาในคำอู้บ่าวอู้สาวและผญาเกี้ยว ๓ ประเด็นคือ ๑. เนื้อหาที่กล่าวถึงธรรมชาติอันสัมพันธ์กับการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน ๒. เนื้อหาที่กล่าวถึงวัฒนธรรมทางวัตถุ และ ๓. เนื้อหาที่กล่าวถึงวัฒนธรรมทางจิตใจ วิเคราะห์คำอู้บ่าวอู้สาวและผญาเกี้ยวถึงฐานะและบทบาทหางสังคมของหนุ่มสาว ได้แก่ บทบาทหางด้านเพศสัมพันธ์ และบทบาทด้านการใช้แรงงาน ในตอนสุดท้ายได้กล่าวถึง บทบาทของคำอู้บ่าวอู้สาวลานนาและผญาเกี้ยวอีสานในสังคมปัจจุบัน

บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

ภาคผนวก ประกอบด้วย ก. ประเพณีการแต่งงานของชาวลานนาและชาวอีสาน และ ข. ตัวอย่างคำอู้บ่าวอู้สาวและผญาเกี้ยวที่ปรากฏในวรรณกรรมลายลักษณ์

การที่ผู้เขียนจะยกเนื้อหาในรายงานการวิจัยทั้งหมดมานำเสนอในบทความนี้ เป็นไปได้ยากยิ่ง เพราะแต่ละบทจะต้องยกตัวอย่างประกอบการอธิบายอย่างละเอียด ในที่นี้ได้พยายามนำเสนอเฉพาะหัวข้อใหญ่ ๆ ผู้สนใจควรจะได้อ่านรายงานการวิจัยทั้งเล่ม

๑. ประเพณีการเกี้ยวของหนุ่มสาวในลานนาและอีสาน

หนุ่มสาวชาวบ้านลานนาและอีสานในอดีต มีประเพณีการเกี้ยวพาราสีที่คล้ายคลึงกัน ชาวลานเรียกประเพณีนี้ว่าการ "แอ่วสาว" หรือ "อู้สาว" ส่วนชาวอีสานเรียกว่าการ "เล้นสาว" หรือ "เว้าสาว" บทสนทนาเกี้ยวพาระหว่างหนุ่มสาว เป็นการใช้ภาษาในโอกาสพิเศษ มี

มีลักษณะเป็นบทร้อยกรองที่มีความหมายอันลึกซึ้งคมคาย ชาวล้านนาเรียกบทสนทนานี้ว่า "คำอู้บาวอู้สาว", "คำเครือ" หรือ "คำก๋าวคำเครือ" ส่วนชาวอีสานเรียกว่า "ผญาเกี้ยว" หรือ "ผญาเกี้ยว" หรือ "ผญาเครือ"

ประเพณีการเกี้ยวของหนุ่มสาวดังกล่าว มีบทบาทที่ในด้านการเลือกคู่ครอง และการแสวงหาความบันเทิงใจในวัยหนุ่มสาว โดยเฉพาะในยุคสมัยที่สังคมชาวบ้านยังไม่มีสิ่งบันเทิงใจใหม่ ๆ อันเนื่องมาจากการพัฒนาทางด้านเทคโนโลยีดังเช่นในปัจจุบัน

หนุ่ม ๆ ที่ไปเที่ยวหาหญิงสาวในตอนกลางคืน มักจะไปกันเป็นกลุ่ม ๆ กลุ่มละ ๓-๔ คน โดยมีการเล่นดนตรีหรือขับร้องเพลงเพื่อความสนุนสนานและเป็นการส่งสัญญาณในการเดินทางไปด้วย สาว ๆ ชาวบ้านล้านนาจะนั่งทำงานบนบ้านรอรับแขก เรียกว่าการ "อยู่นอก" (เช่นเดียวกับสาวผู้ไทในอีสานที่เรียกว่าการ "อยู่คำ" ส่วนสาว ๆ ชาวบ้านอีสานทั่วไปจะนิยมมารวมชุมนุมกัน นั่งทำงานอยู่บังกานบ้านเรียกว่าการ "ลงข่วง" งานของหญิงสาวที่สัมพันธ์กับช่วงโอกาสในการเกี้ยวพากันนี้ ที่สำคัญคือการเตรียมฝ้ายสำหรับใช้ในการทอผ้าเช่น ปั่นฝ้าย ดีดฝ้าย ฯ ส่วนงานอื่น ๆ ได้แก่ การเย็บปักถักร้อย ตำข้าว เป็นต้น

โอกาสในการพบปะเกี้ยวพาของหนุ่มสาวชาวบ้าน มีทั้งโอกาสพบกันตามลำพังและโอกาสพบกันในที่ประชุมชน การสนทนากันด้วยภาษาพิเศษนั้น ในล้านนาจะนิยมเฉพาะในการไปเที่ยวหาหญิงสาวตามบ้าน ส่วนในอีสานนั้นยังนิยมละเล่น "จ่ายผญาเกี้ยว" กันในงานประชุมชนต่าง ๆ เช่นในการลงแขกเกี่ยวข้าว หรือในงานบุญต่าง ๆ อีกด้วย

การสนทนากันด้วย "คำเครือ" หรือ "ผญาเครือ" นี้ มักจะใช้ในโอกาสแรกเริ่มรู้จักกัน เมื่อหนุ่มสาวคุ้นเคยกันหรือหมายปองเป็นคู่รักกัน (อย่างที่ล้านนาเรียกว่าเป็น "ตัวพ่อตัวแม่" กัน) แล้ว ก็ไม่จำเป็นต้องใช้ภาษาร้อยกรองดังกล่าวคือ เพียงแต่อาจจะมีการนำมากล่าวสอดแทรกบ้าง ตามนิสัยความเป็น "กวีชาวบ้าน" ก็ได้

การพบปะกันของหนุ่มสาว จะอยู่ในกรอบแห่งจารีตประเพณี คือห้ามล่วงเกินกัน หากมีการล่วงเกินกันชาวล้านนาถือว่า "ผิดผี" ต้องมีการ "เสียผี" คือปรับไหมหรือตกลงแต่งงานกัน (เช่นเดียวกับชาวไทในอีสาน) ส่วนชาวอีสานทั่วไปจะไม่เรียกว่าผิดผี แต่ถือเป็นการกระทำผิดจารีต ต้องมีการปรับไหมที่เรียกว่า "เสียค่าปุนแปลง" หรือต้องตกลงแต่งงานกัน

กรณีที่มีเพศสัมพันธ์กันก่อการ "ผิดผี" กฎนี้ตกลงร่วมชีวิตกู่กันของหนุ่มสาวล้านนานั้น เหมือนกับการ "ฮู" ของหนุ่มสาวชาวอีสาน ส่วนการแต่งงานที่มีพิธีการและการเลี้ยงดูต่าง ๆ ของผู้มีฐานะ ชาวล้านนาเรียกว่างาน "กินแขก" และชาวอีสานเรียกว่างาน "กินดอง"

เครื่องดนตรีที่ชายหนุ่มชาวล้านนานิยมเล่นเวลาไปแอ่วสาว ได้แก่ เปี๊ยะ(พิณเพี๊ยะ) ซึง สะล้อ ส่วนชาวอีสานนิยมเป่าแคนหรือกีดพิณ (บางถิ่นเรียกว่า ปุง) นอกจากนี้ชาวล้านนามักจะมีการขับร้องเพลงไปตามทางด้วย ซึ่งขับร้องนั้นเรียกว่า "จ๊อย" ดังตัวอย่าง

"สาวเหยสาว อ้ายมาพู่นอง หว่างเป็นคู่ป้อง รวมเพลง
ยามเดือนส่องฟ้า คาวก็คับแสง พี่เหลียวย่อแยง เกหาแหงเจ้า
พี่บ่รักใย เท่านายน้องเหน้า ในโขงชมพู โลกนี้ "

บทจ๊อยนางบทจะแสดงอารมณ์ขัน ยั่งเย้าหนุ่งสาว ตัวอย่างเช่น

"สาวหลับเช้า กินขี้นมากอง บาวน้อยเที่ยวคอง กินขี้นไกต๋ม"
"สาวหลับเช้า กินขี้หมาแหลว เอาน้ำเข้าแต๋ว ห้อหอมันจ้ำ"

หนุ่งสาวที่มั่ง "อยู่นอก" ก็อาจจะจ๊อยตอบโต้บ้าง ตัวอย่างเช่น

"บาวแอวเช้า กินขี้หมากอง บาวแอวเกี่ยวคาง กินขี้หมาแห้ง"
"บาวหนุ่น กินขี้ติดตอง บาวเหี่ยงตามคอง กินตองติกขี้ "

บางทีก็อาจจะเป็นบทย้อนจดจำท่านองมาขับร้องเล่นสนุก ๆ ตัวอย่างเช่น

บทจ๊อย (ร้อง : วนเป็นวงกลม) ทำนองเพลงพม่า ต่อไปนี้

"หมาหางก้อย มาไต่คันนาดิ๊ดดิ๊ด
หมาหางดิ๊ด มาไต่คันนาด้วมด้วม"

"พี่เมารักนาย เมื่อขดวายกางจ้อง
พี่เมารักน้อง เมื่อกางจ้องขดวาย"

๒. ตัวอย่าง "กำอ้อบาวอ้อสาว" ของล้านนา และ "ผาเก้ยว" ของอีสาน

กำอู้บ่าวอู้สาวล้านนา[๑]

— — เมื่อหนุ่มไปถึงบ้านสาวแล้ว — —

หนุ่ม — ซะแอ้ม

แม่ — เสียงแห่งไผ จามจามไอไอ อยู่ทางลุ่มหั้น ฟังลูอีน้อย
(เสียงของใคร จามไออยู่ข้างล่างนั่น ฟังดูสิอีหนู)

สาว — มันเป็นเสียงไผ จามจามไอไอ อยู่ทางลุ่มหั้น

หนุ่ม — อีนายนาฏน้อง อ้ายมาแอ่วหา จักเกิ้กเกาะขา ขึ้นไปนั่งอู้
(น้องสาวพี่มาเที่ยวหา จะขึ้นไปนั่งคุยด้วยจะกีดขวางคนรักเกาหรือเปล่าหนอ)

สาว — ขึ้นมาเพ้เทอะ บ่เกิ้กทางไผ อยู่ตีนกันได เกิ้กทางหมาโก้ง
(ขึ้นมานี่เถอะไม่กีดขวางใครหรอก อยู่เชิงบันไดกีดขวางไอ้ด่าง มัน)

หนุ่ม — ค็กยากแท้ทัก จักขึ้นไปหา กลัวอ้ายเป็นมา ปะใส่ไล่เถ้
(หนักใจนักจะขึ้นไปหาก็กลัวคนรักของน้องจะมาพบแล้วขับไล่ไป)

สาว — ขึ้นมาเพ้เทอะ บ่ถากลัวไผ บ่มีคนใด มาแอ่วหาข้า
ตั้งแต่เป็นสาว บ่าวบหันหน้า หันทาจักมีคนนี้
(ขึ้นมานี่เถอะไม่ต้องกลัวใครหรอก น้องยังไม่มีใครมาคุยด้วยเลย ตั้งแต่เป็นสาวมา ก็ยังไม่เคยพบหน้าหนุ่ม ๆ เลย ถ้ามีก็เห็นทาจะมีคนนี้แหละ)

หนุ่ม — ขอเสี่ยงคำรัก หอใบหมากหนุน แหวปลาใส่ทุน กินแล้วทุนใส้
(หมากหนุน — ขนุน / ทุน — พืชชนิดหนึ่ง / เป็นสำนวนเปรียบเล่นคำว่า "ทุน" กับ "ทุน" ความว่า ขอเสี่ยงเอาความรักเป็นเครื่องหนุนใจตนบ้างว่าจะได้หญิงนั้นมาเป็นคู่ครอง)

— — หนุ่ม ๆ พากันขึ้นไปนั่งบนบ้านของหญิงสาว —

---

[๑]ตัวอย่างกำอู้บ่าวอู้สาวที่ยกมานี้เรียบเรียงโดย อาจารย์สิงฆะ วรรณสัย เพื่อใช้เป็นบทเตรียมการแสดงสาธิตประเพณีแอ่วสาวของคณะนายคำ กาไวย์ ถ่ายทอดโทรทัศน์ช่อง ๕ ในรายการเอเชียปริทรรศน์ เมื่อเมษายน ๒๕๒๒ (ดูภาพประกอบ ภาพที่ ๒ และ ๓)

หนุ่ม – ขอนั่งตัดนี่ อยู่สักบึดใจ มอนตาไหล บ่หล้างว่าถี่
ผีเจ้าที่ บ่หล้างว่าสัง สี่คำปัง บ่หล้างปิดโจ้ง
(ขอนั่งที่นี่สักครู่หนึ่งน้องตางามคงไม่บน ผีเจ้าที่คงไม่ว่าอะไร น้องผู้มีผิวคมขำ คงผลักไสผีกระมัง)

สาว – หมดช้อยล้อย เหมือนกลางวิหาร พ่อร้างบ่พาน บาวจิบข้อง
บ่มีไผไหน จักไผ่ใจข้อง น้องอยู่คนเดียว งอมลำ
(น้องอยู่คนเดียวเงียบเหงานัก ไม่เคยมีใครที่ไหนมาใฝ่ใจข้องเกี่ยวเลย ทั้งพ่อม่ายหรือหนุ่มน้อยก็ไม่เคยได้พบพาน วางเปล่าหมดจดเหมือนกับกลางวิหารแหละ)

หนุ่ม – อ้ายบ่เรื่อ ไม้ใหญ่นัก หุมมักมีผี คนงามดี ช่างมีคนเฝ้า
(พี่ไม่เรื่อหรอกต้นไม้ใหญ่ต้องมีผีอารักษ์ คนงามต้องมีคนเฝ้าปอง)

สาว – ไม้ใหญ่แท้ ทางในมันกลวง ข้ำด้วงจี้ใน ใช้การบ่ได้
(ไม้ใหญ่ก็จริงแต่ข้างในมันกลวง ข้ายังมีด้วงเจาะไชใช้การอะไรไม่ได้หรอก ถ่อมตัวว่าตนเองไม่มีคุณค่า)

หนุ่ม – มีแล้วว่าบ่มี ลายผีกับฟัง ลายคนคำปัง อย่างอ้างกับเรื่อ
(ลาย – ลวง / คนคำปัง – คนผิวคำ, รูปไม่งาม)

สาว – หมดช้อยล้อย เหมือนออยกลางกอ หากาบงอ กาบย้อนบ่ได้
(– ยังไม่มีคนหมายปองจริง ๆ)

หนุ่ม – มีแล้วว่าบ่มี เอาไปลี้ไว้ป่าดุก เอาไปซุกไว้ป่าคา
เป็นการรุกขเทวดา ไปแอวเอาะหาเน้อ
(มีคนรักแล้วก็ยังว่าไม่มี เอาไปซ่อนไว้ในป่าหญ้าคา จะต้องเดือดร้อนรุกขเทวดา ออกไปตามหานะ) (รุกขเทวดาในที่นี้หมายถึงสาวนั่นเอง)

สาว – ข้าเจ้าผางร้าย ร่างเหมือนผีโขน อยู่เป็นคนโหน ไผบ่ใฝ่เฝ้า
วันนี้เป็นบุญ แห่งตัวน้องเหน้า จูงพาเอาพี่ไท้
(น้องรูปชั่วร่างเหมือนกับผีโขมด อยู่ตามลำพังไม่มีใครมาใฝ่หาหรอก วันนี้นับเป็นบุญของน้องที่ชักพาให้พี่มาหา)

หนุ่ม — น้องงามยิ่งนัก ผ่อตาพ่อชำ พอหลงลืมคำ เจียรจานั่งอู้
พี่ผ่อขนตา แห่งชายพ่อหญู้ ขนดิ่งชายเยือกยาว
กันเป็นหมากตาล หมากลานหมากพร้าว จักเกาะกิ่งก้านของลำ
(น้องงามยิ่งนักดูตาขมชำจนพี่ลืมคำที่จะพูดด้วย พี่มองแล้วหวั่นไหวในอารมณ์
จนขนชุก แม้นว่าน้องเป็นต้นตาลต้นลานต้นมะพร้าว พี่ก็จะจับอยู่บนกิ่งบนลำต้น
พี่จักปลูกไว้ไม่ให้ใครเห็น จะขุดดินพูนขึ้นเป็นต้นกำยังน้องไว้)

สาว — คำปากว่าแท้ ใจในบตาม เอาน้ำใสงาม มาล้างชวยหน้า
บถ้ามาจุ ตัวหญิงม่อนข้า บ่ใช่คนงามร่างแค้ว
ผ่อร่างพิง เหมือนอ่ง ถูกแร้ว ขสมพี่อ้ายคนงาม
ผ่อท้องก็เพื้อ ขี้ปุมก็หลวม เบาะหาทางงาม วันกำบ่ได้
(ปากของพี่ไม่ตรงกับใจหรอก เอาน้ำใสมาล้างหน้าเท่านั้นแหละ ไม่ต้อง
มาหลอกชม น้องไม่ใช่คนรูปร่างงาม ดูรูปร่างสิเหมือนกับอึ่งอ่างต้องแร้ว
ดูท้องก็ลงพุง มอง หาที่งามวันยังค่ำก็ไม่เจอ ไม่เหมาะสมกับพี่คนรูปงามหรอก)

หนุ่ม — งามเลิศล้ำ เจ้าแวนเงาใส ใครตายเป็นไร ไปติดแจงผ้า
ใครตายเป็นหวี เป็นแป้งทาหน้า เป็นน้ำมันทาลูบช้อง
ใครตายเป็นปอ เป็นบวงเชือกกล้อง ไปผูกพันเจ้ายามนอน
ใครเป็นเรือนน้อย ซุกไต่ใต้หมอน เกิดมาออนซอน จักหอนไต่แก้ม
(เจ้างามเลิศล้ำเหมือนกระจกเงาที่ใสสะอาด พี่อยากตายไปเกิดเป็นตัวไร
เพื่อไปเกาะที่นุ่นผ้าของน้อง อยากตายไปเกิดเป็นหวีเป็นแป้งทาหน้า เป็น
น้ำมันลูบทาเรือนผมของน้อง อยากตายไปเกิดเป็นปอเป็นบ่วงเชือกไปกล้อง
ผูกพันเจ้ายามนอน อยากเป็นตัวเรือดซุกอยู่ใต้หมอนยามดึกมาจะลอยไต่แก้ม
ของนาง)

สาว — บถ้ามาเยาะ มาไยหื้อหลง เหมือนกับแมวโพง จุกินไก่น้อย
มาจุหื้อสาว ปาวใจโศกสร้อย ปางภายลุนเมื่อชอย
ยามหนที วาดุเรียบรอย ปางเกาเกอทุมแท
เชือคำคนนัก ชางมีใจเหว เหมือนกับลิเก เลิกแล้วแก้เสื้อ

(ไม่ต้องมาหลอกให้หลงเหมือนกับแมวคราวหลอกกินลูกไก่ จะมาหลอกให้สาวต้องว้าเหว่ โศกเศร้าเมื่อภายหลัง ตอนแรกก็ว่าดีแล้วกลับตอดทิ้งเชื่อคำคนมากนักจะทำให้ใจไขว้เขว คนพูดแล้วมักลืมเหมือนกับเล่นลิเก เลิกแล้วก็ถอดเครื่องทรงออกเสีย)

หนุ่ม – เธออ้ายเทอะ เป็นคำสัตย์จริง บจุหลอกหญิง ที่แพงขวัญหล้า
อ้ายหมายใจจง ใคร่ทรงวอนผ้า ตราบชีวามิ่งม้วย
(ที่แพง – ที่รัก / ใคร่ทรงวอนผ้า – อยากหมั้นผ้ารวมกัน)

สาว – คนอุปากเพราะ เสนาะหูใจ คิดมาคิดไป เชื่อใจบ่ได้
ใครปลูกสลิด ติดต้นไม้ไหม้ ม้อนสามสี่ตวยบรู
(คนพูดเพราะคิดกลับไปกลับมาแล้วเชื่อใจไม่ได้หรอก หากน้องจะติดใจพี่แต่พี่อาจมีคนรักสามสี่คนแล้วก็ได้ ใครจะรู้)

หนุ่ม – มีนึ่งแล้ว บแอมแถมสอง ขี่เรือน้ำนอง ม้อนสองข่าง ล่ม
(หากมีรักหนึ่งแล้วก็จะไม่ขอมีคู่สอง เพราะจะเหมือนกับนั่งเรือเล็กยามน้ำหลาก หากนั่งม้อนสองคนแล้วเรือมักจะล่ม)

สาว – มีนึ่งแล้ว จะแอมแถมสาม มันข่างพาลาม พาเกิ้นบ่ได้
(มีรักหนึ่งแล้ว ยังจะคิดมีอีกเป็นสาม มันจะทำให้ชวดหมด)

หนุ่ม – กันมีท่าวี่ อ้ายพี่เต็มใจ บรักคนใด ต่อไปวันหน้า
ขอมอบอินทรีย์ ชีวิตแห่งข้า กับอโนชาน้องไท้
(หากมีอย่างที่ว่านั้น พี่เต็มใจที่จะไม่รักใครต่อไปในวันข้างหน้า ขอมอบร่างกายและชีวิตนี้ให้กับน้อง) (ท่าวี่ – ที่ว่า/ อโนชา – น้อง)

สาว – บถามาจุ ขมุควาญช้าง ช่างเสียค่าจ้างเงินคำ
จุคนเกิ้นค้าง ช่างเป็นบาปกรรม เสียวันได้ว่ำ ปิ๊กคืนบ่ได้
(ไม่ต้องมาหลอกน้องเหมือนหลอกพวกขมุควาญช้างหรอก เดี๋ยวจะต้องเสียค่าจ้างเงินทอง หลอกคนที่หาคู่ไม่ได้ยอมเป็นบาปกรรม หากถลำตัวแล้วก็ยากที่จะกลับคืน)

หนุ่ม — กันอ้ายจุฬิง ห้อฝีออกในท้อง ตุ่มพิษอ้อมลำคอ
ขี้เสี้ยดอกหมาก ขี้กลากดอกปอ ขี้หิดขี้กอ หมอยาบ่ได้
(ถ้าพี่หลอกน้องขอให้เป็นฝีในท้อง มีตุ่มพิษรอบคอ เป็นเกลื้อน กลาก หิด ไทกอหมอรักษาไม่ได้)

สาว — ฉิบหายพลันตาย เกิดเป็นงัวล้อ ห้อสมคังข้อวาทา
ห้อสมหนัก อันชายมาหา ห้อสมวาทา ชายจาทุกข้อ
ห้อตกอบาย นรกแสนหม้อ ห้อสมคำพอกูเชื่อ
ชายตายไป อย่าได้รังเรือ อยู่ที่ห้องอบาย
(ให้ฉิบหายตายเร็ว เกิดเป็นวัวเทียมเกวียน ให้สมกับที่คิดที่พูดทุกอย่าง ให้ตกนรกแสนขุมสาสมกับความผิด หากพี่ตายไปขอให้ไปเกิดในอบายภูมิ)

หนุ่ม — ฟังคำน้องไท้ อ้ายหวั่นนักหนา จักขออำลา ไกลคลาปอกเตา
จักนำเอากำ แห่งนายน้องเหน้า ไปนอนคืนอ่านคิด
หล้างจักสม อารมณ์ที่ปิด จักปิกปอกหน้ามาไจ
ขอลากอนเทอะ บ่ใช่ใจไกล มันเดิ้กกลำไป อยู่เมินบ่ได้
(ฟังคำน้องพี่หวั่นนักหนาจะขออำลากลับไปก่อน จะจำคำของน้องไปนอนคิดตรึกตรองยามกลางคืน หากตรองตกแล้วก็จะกลับมาเยี่ยมใหม่ ขอลาก่อนนะ มิใช่คิดเป็นอย่างอื่นมันดึกมากแล้วอยู่นานไม่ได้)

สาว — ไปเทอะไปเทอะ บ่ใช่วาจำ กลางดงคำ ไปเดิ้กเดินข้อน
ก็ยังสนใจ อาลัยใฝ่ออน ห้อปิ้กมาไจแถมเน้อ
(ไปเถอะ ๆ มิใช่ขับไล่นะ พี่ต้องเดินลัดป่าไปเวลาดึก ถ้าหากยังสนใจอยู่ก็ขอให้กลับมาเยี่ยมอีกนะ)

— — กลุ่มหนุ่มลงจากบ้านสาวแล้วขับจ้อยเดินทางกลับบ้าน — —

ข. ผญาเกี้ยวอีสาน

คำว่า "ผญา" นั้นตรงกับคำว่า "ปรัชญา" ในภาษาสันสกฤตและคำว่า "ปัญญา" ในภาษาบาลี เนื่องจากในภาษาถิ่นอีสานและล้านนาไม่มีเสียงควบกล้ำ "ปร" ดังนั้นจึงออกเสียงเป็น "ผ" แทน เช่นในคำว่า "โปรด" (โผด) "เปรต" (เผต) "ปราบ"(ผาบ) ปราสาท (ผ่าสาท) เป็นต้น ดังนั้น "ปรัชญา" จึงกลายเสียงเป็น "ผญา" ได้คำว่า "ผญา" จึงแปลว่า ปรัชญา , ปัญญา หรือความรอบรู้ และในภาษาอีสานได้รวมความไปถึงถ้อยคำอันแสดงให้เห็นถึงปัญญาความรอบรู้ของผู้พูดด้วย ดังคำพังเพยแต่โบราณของชาวบ้านอีสานบทหนึ่งกล่าวว่า

"มีเงินเต็มกาซ้ บ่หอผญาเต็มพุง"

(มีเงินเต็มภาชนะไม่เท่ากับมีปัญญารอบรู้ในวิทยาการ)

หรือในคำพังเพยแต่อดีตของล้านนาก็มีกล่าวเปรียบเทียบไว้ว่า

"อดได้เป็นมะยา มีผญาแพ้เพื่อน"

(ไม่ได้เป็นมะยาเพราะมีปัญญาสู้ท่านไม่ได้)

"อู้กับคนใบ้ เหมือนผ่าไม้กวมตา อู้กับคนมีผญา เหมือนผ่าไม้โลงช่อ"

(พูดกับคนใบ้เหมือนกับผ่าไม้ติดตรงตาไม้ แต่พูดกับคนมีปัญญาก็เหมือนผ่าไม้โลงสะดวก)

คำ "ผญา" ของชาวอีสานจึงเป็นคำพูดที่แสดงถึงความรอบรู้หรือไหวพริบปัญญาของผู้พูด ดังจะขอยกตัวอย่างบทผญาเกี้ยวโต้ตอบกันระหว่างหนุ่มสาวชาวอีสานในการลงข่าวค่ำคืนหนึ่งต่อไปนี้

ตัวอย่างผญาเกี้ยวในการลงข่วง[๑]

หนุ่ม – ขอขอบคุณเด้อหลาที่หาย่ามาให้สู่บ
ปูสาดรูปดอกฟ้าสังมาโกแหนอ หล้าเอย
(พี่ขอบคุณน้องมากที่เตรียมบุหรี่ไว้ให้ อุตส่าห์ปูเสื่อรูปดอกฟ้าแสนสวยให้พี่นั่ง)

สาว – บุเป็นหยังคือฉุกฉาย เห็นชายมา ถอบอุน
ย้ายแต่เพิ่นพนบมาผายกลายทาง
อายมาหยังมื้อนี้ลมอู้นใดพุ้ด
ชวยขจัดความในใจน้องแนนา .....อ้ายเอย

---

[๑]จาก จารุวรรณ ธรรมวัตร ผญาบทกวีของชาวบ้าน (กาฬสินธุ์:จันทภัณฑ์การพิมพ์,๒๕๒๖), หน้า ๓ – ๕

(ไม่เป็นหรอกพี่ เมื่อพี่มาก็อบอุ่น น้องยิ่งหวั่นว่าพี่จะเดินผ่านไปบ้านอื่น
พี่มีธุระอะไรหรือคุมอะไรพักมาจนถึงบ้านน้อง ช่วยตอบให้หายข้องใจด้วยเถิด)

หนุ่ม — โอนอหล้าเอย การที่มาอ้อนความว่าอยากได้ฝ้าย
ความปลายว่าอยากได้ลูกสาวเพื่อน
อันเจ้าผู้ขันหมากแก้วลายเครือออกผักแว่น
สิไปตั้งแต่แคนอยู่ดีนส่วมผู้ใดนอ
(น้องเอยธุระที่มาในวันนี้ ตอนแรกว่าจะมาดูฝ้ายแต่จุดหมาย
ที่แท้จริงก็อจะมาดูลูกสาวท่าน น้องผู้เปรียบเสมือนขันหมากลายเถาผักแว่น
จะได้ไปประดับในห้องนอนของใครหนอ)

สาว — อ้ายเอย น้องผู้ขันหมากแก้วลายเครือผักแว่น
หวังว่าสิไปตั้งแต่แคนอยู่ดีนส่วมบ่าวพี่ชาย .....นี่แล้ว
(พี่เอย น้องก็หวังใจว่าจะเป็นขันหมากแก้วประดับห้องนอนของพี่แหละ)

หนุ่ม — ย่านบจริงจังหมากหว้าสีชมพูจังว่า
ย่านก็อตอกมักกล้าคำนาแล้วเหยียบใส่ตม....นั้นแล้ว
(พี่กลัวแต่จะไม่จริง เกรงว่าน้องจะทิ้งเหมือนตอกมักกล้า
ถึงคราไม่ต้องการก็เหยียบหมกโคลน)

สาว — ดันบจริงน้องบเว้า
ดันบเอาน้องบว่า
สัจจาน้องว่าแล้วสิมายม้างแม่นบเป็น .....เด้อาย่
(หากไม่จริงน้องคงไม่พูด สัจจะของหญิงจะผันแปรไม่ได้หรอก)

หนุ่ม — สัจจาผู้หญิงนี้บมีจริงจักเทื่อ
ชาติดอกเดื่อมีบบานอยู่ดนคนอ้ายบเชื่อกน.....ดอกนา
(น้ำคำของหญิงไม่เคยจริงสักครั้ง เหมือนดอกมะเดื่อหากไม่บานอยู่บนต้น
คนย่อมไม่ประจักษ์ถึงความจริง)

สาว — กกจิกมันมีหลายก้าน
กกตาลมันมีหลายง่า
สัจจะน้องได้ว่าแล้ว
สิมายม้างบ่เป็น...ดอกอ้าย
(แม้ต้นไม้ต้นเดียวจะมีหลายกิ่งก้านสาขา แต่สัจจะของน้องก็มั่นคงไม่ผันแปร)

หนุ่ม — โอนอหล้าเอย อ้ายนี่ยานสัจจาผู้หญิงนั่นคือกวยกะต้าห่าง
ถิ่มใส่น้ำไหลเข้าคูทาง...นั่นล้ว
(น้องเอย สัจจะของหญิงนั้นพี่หวั่นจะเหมือนตะกร้า พอทิ้งลงในน้ำน้ำก็ไหลเข้าได้ทุกทาง)

สาว — สัจจะน้องคือจั่งหินก้อนใหญ่ คันว่าถิ่มใส่น้ำจะหมิ่งแม่นบ่ติ่ง...เดอ้าย
(สัจจะของน้องนี้หนักแน่นเหมือนหินก้อนใหญ่ เมื่อทิ้งลงน้ำก็จมดิ่ง นิ่งไม่ไหวติงแต่อย่างใด)

หนุ่ม — หอมกอกบ้อนบ้อนดอกสะเลเต
อกสีเพพังหักมักพระนางกนี้
(หอมกลิ่นดอกมะลิบ้อนแม่มกลิ่นดอกมหาหงส์ หัวอกพี่จะพังเพราะรักน้อง)

สาว — คันอ้ายมักน้องแท้ให้พ่อแม่มาขอ
เอากระพอมานำใส่อีนางไปนอนบ้อน
(หากพี่รักน้องจริงก็ให้ส่งพ่อแม่มาสู่ขอ เอาแขงใหญ่มาใส่น้องไปเป็นคู่เคียงข้าย)

หนุ่ม — รับรองดอกหล้าสิดอยท่ายามคำ
คันน้องรับปากคำอ้ายสิจำนำผู้เฒ่ามาสู่ขอ...เลยละหล้า
(รับรองได้เลยน้อง เมื่อน้องตกลงแน่นอนพี่จะรีบให้พ่อแม่มาสู่ขอไปแต่งงาน)

สาว — ขอกะขอเถาะอ้ายอายหมู่เดียวกัน
แฝงจักสองสามพันให้ทันเขาทางพุ้น
(แต่งก็แต่งเถอะพี่น้องอายเพื่อนเขา ขอค่าสินสอดสักสองสามพัน เพื่อให้เท่าเทียมกับคนอื่น)

หนุ่ม — คันแต่งหลายบ่มีแหล่วแนวชายมันทุกข์ยาก
หาใส่ปากและท้องกรองท่าบ่กู้กัน
รักอ้ายนั้นแค่ครึ่งพันกะไดแหน่
อ้ายสิยักแยงแย่เฉนแง่เอา...เข้อหล้า
(ถ้าน้องเรียกค่าสินสอดมากพี่ก็คงจะไม่มีให้เพราะพี่จน
ลำพังเลี้ยงปากเลี้ยงท้องก็ยังไม่พอ ถ้ารักพี่จริงสักหน่อยก็คอยยังชั่ว
เรียกค่าสินสอดมากพี่อาจจะไม่มาเลยก็ได้)

สาว — คันเจ้าให้หน่อยกอยเบิ่งกู้เสื้อผ้า
คิดค่านาป่าค่าสวนสมควรแล้วตี่อ้าย
ให้หน่อยกอยคำนึงเอา...เด้ออ้าย
(หากพี่ให้ค่าสินสอดน้อย ค่าซื้อข้าวของเครื่องใช้ก็ไม่พอแล้ว
พี่ควรจะคิดถึงที่นาที่สวนของน้องบ้าง ให้น้อย ๆ สมควรแล้วหรือ)

หนุ่ม — อ้ายเว่าเล่นลองใจเจ้าเบิ่ง
ว่ามันสิเย็นจังน้ำหรือสิร้อยจังไฟ
(พี่เพียงแต่ทอสอบน้ำใจน้องดูว่าจะเย็นเช่นน้ำหรือจะร้อนดังไฟ)

สาว — ลองกะลองตั๋วอ้ายบ่อยากตายอย่าลองอีก
น้องสิสีกไม้ข่างฝาหาไม้ค้อนหลอนโยนอ้ายให้เซาลอง...เอ้ออ้าย
(ลองฉ่องกูบพี่ ถ้าไม่อยากตายอย่าลองอีก น้องจะงัดฝาบ้าน หรือหาไม้
ค้อนมาลองโยนใส่หัวพี่บ้างจะได้หยุดลองใจสักที)

๓. วิเคราะห์รูปแบบของคำอู้บาวอู้สาวล้านนาและผญาเกี้ยวอีสาน

ก. รูปแบบของคำอู้บาวอู้สาวล้านนา

เมื่อพิจารณารูปแบบ โครงสร้างของถ้อยคำต่าง ๆ ที่เรียบเรียงขึ้นเป็นบทสนทนาสามารถจำแนกลักษณะรูปแบบของคำอู้บาวอู้สาวล้านนาได้ ๔ ลักษณะคือ

๑. รูปแบบที่มีลักษณะเป็นร้อยแก้ว หรือคำพูดธรรมดา แต่เป็นคำพูดที่แฝงความหมายลึกซึ้งกินใจ

บทสนทนาของหนุ่มสาวในการเกี้ยวพาราสีนั้นไม่จำเป็นต้องเป็นบทร้อยกรองที่มีสัมผัสหรือจังหวะท่วงทำนองเสมอไป บางครั้งก็จะเป็นเพียงคำพูดธรรมดาแทรกสลับบ้าง แต่ก็มักจะเป็นภาษาพูดที่มีน้ำเสียงไพเราะ หรือแฝงความหมายอันลึกซึ้งบางประการ ตัวอย่างเช่น หนุ่มถามสาวว่า "น้องกินข้าวแลงกับหยัง" (น้องกินข้าวมื้อเย็นกับอะไร) คำตอบของสาวอาจจะซ่อนสัญลักษณ์บางอย่างเช่น สาวอาจจะตอบว่า "กินข้าวกับแกงบ่าฟัก" (กินข้าวกับแกงฟัก) คำว่า "ฟัก" นั้นมีความหมายแฝงเทียบเคียงได้กับคำว่า "รัก" โดยเล็งเอาเสียงสระและตัวสะกดที่พ้องกัน แต่หากสาวตอบว่า "กินข้าวกับแกงหยวก" คำว่า "หยวก" เทียบเสียงได้กับคำว่า "สวก" ซึ่งในภาษาล้านนาแปลว่า "กุ" เป็นการบอกโดยนัยว่า บ้านนี้พ่อแม่กุหรือห่วงลูกสาวนะ เป็นต้น

๒. รูปแบบที่ส่งสัมผัสด้วยลีลาของร่ายหรือกลอน

ได้แก่ลักษณะการส่งสัมผัสสอดร้อยถ้อยคำแต่ละวรรคต่อเนื่องกัน แบบเดียวกับการส่งสัมผัสของคำประพันธ์ประเภทร่ายหรือกลอน ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของภาษาไทยที่เราจะพบเห็นอยู่เสมอในทุกท้องถิ่น จนมีผู้ให้สมญาว่าคนไทยเป็น "คนเจ้าบทเจ้ากลอน" แม้แต่ในภาษาพูดธรรมดามาช้านาน

ถ้อยคำในแต่ละวรรคนั้นอาจจะมีตั้งแต่ ๒ คำ ๓ คำ ๔ คำ หรือเพิ่มขยายขึ้นเรื่อย ๆ เหมือนกับลีลาของร่าย (ที่สามารถบรรจุคำอย่างไม่จำกัดจำนวนจนกลายเป็นร่ายยาวก็ได้) แต่สิ่งที่คำนึงถึงก็คือลักษณะจังหวะ (Rhythm) ของเสียงที่คล้องจองสมดุลย์กัน ดังตัวอย่างเช่น

ลักษณะวรรคละ ๓ คำ –

หนุ่ม – คันเพิ่มเอา เพาสองกิ่ง
อยู่หลายพิง วิ่งเข้าใส่
กิ่งมันหัก ปักแถมใหม่
ปักบ่ได้ ขุดขุมจอม

ซึ่งวางรูปแบบฉันทลักษณ์ได้ดังนี้ –

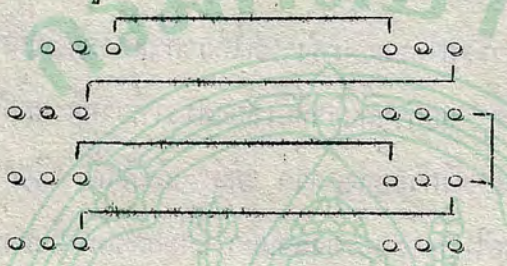

ลักษณะวรรคหน้า ๓ คำ วรรคหลัง ๔ คำ –

หนุ่ม – "อึ่งขะบึ่ง เหมือนอึ่งตกกื๋อ
อื๋อขะปื๋อ เหมือนช้างจะหล่อ
คนบงาม บ่มีไผผ่อ
รูปบหล่อ บ่มีไผเอา"

ซึ่งวางรูปแบบฉันทลักษณ์ได้ดังนี้ –

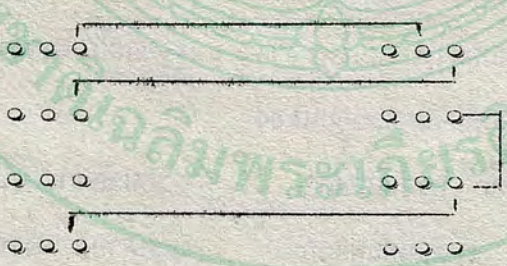

ลักษณะวรรคละ ๓, ๔ หรือ ๕ คำ สลับกัน (ดูสัมผัสตรงคำที่เน้น) —

หนุ่ม — เดิ้นก๋เก้น เดิ้นบ่มีค้าง

ตกตะลาง แมวขี้คิน

จกใส่พิม ลองไปเมืองกอก

ยอกคืนมา เดิ้นเหมือนเก่า

จะเห็นได้ว่าแต่ละวรรคมี ๓ คำ ๔ คำ หรือ ๕ คำ ก็ได้ ทั้งนี้สิ่งสำคัญอยู่ที่จังหวะของการแบ่งวรรค และจะสังเกตได้ว่าคำที่ส่งสัมผัสนั้นจะส่งสัมผัสไปยังคำไหนในวรรคต่อไปก็ได้ นอกจากนี้คำที่มีเสียงสระเดียวกัน แม้ตัวสะกดจะต่างกันก็สามารถสัมผัสกันได้ด้วย ดังตัวอย่างคำว่า "คิน" สัมผัสกับ "พิม" ได้ ซึ่งลักษณะสัมผัสแบบนี้จะพบอยู่เสมอในบทร้อยกรองล้านนา นี่คือลักษณะเรียบง่ายและเป็นอิสระของบทร้อยกรองชาวบ้าน ที่ไม่จำเป็นจะต้องเคร่งครัดตายตัว เพราะฉะนั้นบางวรรคอาจจะไม่ต้องส่งสัมผัส เพียงแต่จัดจังหวะของเสียงให้สมดุลย์กันก็พอ

จากวรรคละ ๒ — ๓ คำ เมื่อส่งสัมผัสสอดร้อยต่อเนื่องกันยาวขึ้น ก็จะสามารถวางรูปแบบเป็นบทร้อยกรองที่มีจังหวะและสัมผัส อันสามารถขับเป็นทำนองได้ ดังตัวอย่างต่อไปนี้ จะมีลักษณะเหมือนกับ "คำรำ" ซึ่งเป็นรูปแบบคำประพันธ์ของล้านนาที่นิยมใช้แต่งในการขับร้องพรรณนาความสนุกสนานหรือในพิธีกรรม เช่น ในกำรำแห่ไม้ค้ำ คำรำแหบอกไฟ (บั้งไฟ) ฯลฯ และโดยลักษณะแล้วก็คือการจัดวรรคพร้อมกับส่งสัมผัสแบบร่ายหรือกลอนอยู่นั่นเอง

หนุ่ม — ตะคืนวันนั้น อ้ายหันกับตา ตะคืนวันวา เมื่อพอจะแจ้ง

ตาพอแดง เหมือนกันพูดนก สายฟ้ายก ส่งกันไปกาก

ไปซื้อกระดาษ ตูบกาดช่างสี ไปซื้อมูลี ตูบกาดเจ็กหน่อ

เอ๋อยี่อนอ เขาจิกันผ่อ เอ๋อยี่อนอ เขาจิกันผ่อ

ซึ่งสามารถวางรูปแบบฉันทลักษณ์ได้ดังนี้ —

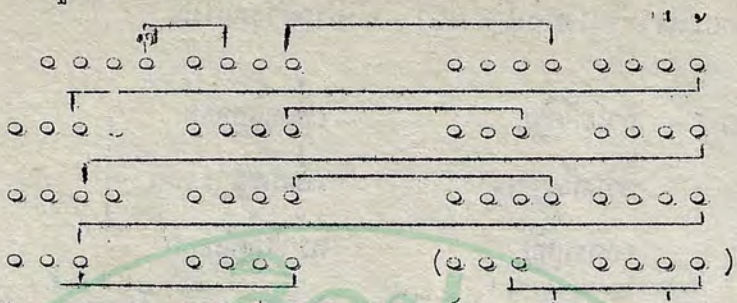

ใน ๔ วรรคแรก จะมีลักษณะรูปแบบเป็นบาทหนึ่งของ "ดาว" ส่วนวรรคต่อ ๆ ไป จะมีลีลาการส่งสัมผัสและจัดวรรคเป็น "กำรำ" และวรรคสุดท้ายเป็นการซ้ำความ

ผู้ที่เคยศึกษาวรรณกรรมร้อยกรองของล้านนา จะเห็นได้ว่ารูปแบบการส่งสัมผัสและจัดจังหวะของแต่ละวรรคเช่นนี้ มีปรากฏในรูปแบบของเพลงอื่อ (เพลงกล่อมเด็ก) ปริศนาคำทาย สุภาษิต กำรำ ดาวธรรม[๑] ฯลฯ และหากเปรียบเทียบไปถึงบทร้อยกรองไทยในท้องถิ่นอื่น ก็จะพบว่า เป็นลักษณะร่วมของร้อยกรองชาวบ้านที่ปรากฏในทุกท้องถิ่นไทยอีกด้วย ตัวอย่างเช่นในบทเพลงกล่อมเด็กของภาคต่างๆ (เช่นในเพลง "จันทร์เอยจันทร์เจ้า") เป็นต้น

ลักษณะส่งสัมผัสอีกแบบหนึ่งที่ปรากฏ คือการส่งสัมผัสเสียงสระท้ายวรรคโดยตลอดแบบเดียวกันลักษณะ "กลอนหัวเดียว" ซึ่งลักษณะนี้เราก็จะพบมากในกลอนเพลงของไทยภาคกลาง

---

[๑] "ดาวธรรม" หมายถึงวรรณกรรมที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา เป็นเรื่องที่ปรากฏ "ในธรรม" คือในใบลาน รูปแบบเป็นการแปลร้อยคาถาบาลี ซึ่งอาจจะเป็นร้อยแก้ว แล้วพัฒนามาส่งสัมผัสแบบร้อยกรองหลวม ๆ แล้วก็อยู่พัฒนาเป็นร้อยโบราณและร้อยยาว ซึ่งไม่กำหนดจำนวนคำในวรรค นอกจากนี้ก็พัฒนามาสู่รูปแบบคำประพันธ์ประเภท "ดาว" ที่มีทั้งสัมผัสและกำหนดเสียงวรรณยุกต์ตอมาโดยลำดับ "ดาวธรรม" จึงมีความหมายกว้าง ไม่จำกัดรูปแบบคำประพันธ์ เนื้อเรื่องจะเป็นคำสอนหรือชาดก (ที่เรียกว่านิยายธรรม)

(โดยเฉพาะในเพลงปฏิพาลย์) ดังตัวอย่างต่อไปนี้

สาว – ถามก้วติด เพิ่นก็ลืออออก
ถามก้วเปาะ เพิ่นก็ฉลาะออก
เลาะบ่พัน พร้าโต้ฟันออก

ลักษณะการส่งสัมผัสแบบ "กลอนเพลง" ดังกล่าวนี้ เมื่อพิจารณาดูให้ดีก็คือลักษณะสัมผัสคำท้ายวรรคที่พัฒนาไปสู่รูปแบบการส่งสัมผัสระหว่างบท หรือระหว่างบทนั่นเอง ดังที่เราจะพบได้ในการส่งสัมผัสระหว่างบาทของบทร้อยกรองประเภทกาวของลานนา ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป

๓. รูปแบบของกาว ได้แก่การส่งสัมผัสแบบร่ายหรือกลอน แต่มีลักษณะเด่นที่การกำหนดเสียงสูงต่ำ (วรรณยุกต์)

ลักษณะรูปแบบนี้จะปรากฏอยู่ในคำอู้บาวอู้สาวมากที่สุด จนถือได้ว่าเป็นลักษณะเด่น ดังที่เรียกว่า "คำเครือ" นั้นเอง

ได้กล่าวมาแล้วว่า คำว่า "กาว" ในภาษาลานนานั้นมีความหมายกว้าง คือหมายถึงคำประพันธ์ทุกชนิดที่ส่งสัมผัสสอดร้อยกัน (แบบ "เรือกด้าว" ที่พันกันเป็นเกลียว) ต่อมาความหมายแคบลงคือหมายเฉพาะคำประพันธ์ชนิดหนึ่ง ซึ่งมีกำหนดบังคับจำนวนคำ สัมผัส และเสียงวรรณยุกต์ คำประพันธ์ประเภท "กาว" นี้ เราไม่อาจจะบอกได้ว่ามีกำหนดขึ้นมาตั้งแต่เมื่อไร มีเพียงหลักฐานว่าวรรณกรรมลานนาที่แต่งเป็นลายลักษณ์ในยุครวมสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ – ๕ เป็นต้นมานั้น ส่วนใหญ่แต่งเป็นกาว และเมื่อพิจารณาบทร้อยกรองมุขปาฐะ เช่น ปริศนาคำทาย คำอู้บาวอู้สาว สุภาษิต บทเพลงร้องเล่นของเด็ก บทจ๋อย บทขับทำนองเสนาะต่าง ๆ ฯลฯ จะพบว่ามีรูปแบบเป็นกาวปรากฏอยู่มาก อันแสดงให้เห็นถึงความนิยมในรูปแบบกาว ซึ่งเป็นบทร้อยกรองมุขปาฐะของชาวบ้านที่มีมาช้านานและสัมพันธ์กับวรรณกรรมลายลักษณ์ด้วย

หากมองในแง่พัฒนาการ บทกาวที่ถ่ายทอดโดยทางมุขปาฐะน่าจะเกิดขึ้นก่อนแล้วพัฒนาไปสู่การถ่ายทอดด้วยลายลักษณ์ แต่ก็อาจมีการแต่งเป็นลายลักษณ์ก่อน แล้ว

แล้วมีผู้จดจำไปถ่ายทอดโดยทางมุขปาฐะ หรือนำไปอ่านให้ฟังโดยตรงก็ได้ นี่คือวิธีการถ่ายทอด ๒ ลักษณะ ที่สัมพันธ์กัน (ดังได้กล่าวมาในตอนต้นแล้ว)

แผนผังฉันทลักษณ์ของ "กาว" นั้นไม่บังคับแน่นอนตายตัว มีความเป็นอิสระอยู่ ซึ่งเป็นลักษณะเด่นของร้อยกรองชาวบ้านโดยทั่ว ๆ ไป การกำหนดจำนวนคำในวรรค เสียงวรรณยุกต์ และตำแหน่งสัมผัส อาจพลิกแพลงเลื่อนไหลได้ โดยขึ้นอยู่กับการแบ่งจังหวะทางทำนองของวรรคและเสียงที่สมดุลย์กันเป็นเกณฑ์ โดยเฉพาะเสียงสูงต่ำนั้น รูปวรรณยุกต์ไม่สามารถจะถ่ายทอดเสียงให้ตรงกับเสียงที่แท้จริงได้ แม้แต่สำเนียงท้องถิ่นล้านนาในแต่ละจังหวัด แต่ละอำเภอ หมู่บ้านหรือสำเนียงของแต่ละบุคคล ก็มีลักษณะผิดเพี้ยนกันได้ด้วย นี่เป็นปัญหาอย่างหนึ่งที่จะวางกฎเกณฑ์ฉันทลักษณ์ของบทร้อยกรองชาวบ้าน โดยเฉพาะในบทร้อยกรองท้องถิ่นไทย ที่มุ่งความไพเราะจากเสียงสูงต่ำเป็นหลักสำคัญ

อย่างไรก็ดี รูปแบบแผนผังหรือฉันทลักษณ์ของกาวที่ผู้วิจัยนำมาเสนอต่อไปนี้ จะถือเป็นเกณฑ์กลาง โดยสรุปจากที่สิงฆะ วรรณสัย ประคอง นิมมานเหมินท์ เสน่หา บุณยรักษ์ และอุดม รุ่งเรืองศรี ได้เคยศึกษาไว้ สำหรับข้อแตกต่างปลีกย่อย เช่น ตำแหน่งเสียงวรรณยุกต์ ตำแหน่งสัมผัสหรือจำนวนคำในวรรค ที่เลื่อนไหลได้นั้น ผู้สนใจจะศึกษารายละเอียดได้จากวิทยานิพนธ์เรื่อง "วรรณกรรมกาวของภาคเหนือ" ของ เสน่หา บุณยรักษ์

แผนผังฉันทลักษณ์ของกาว

<u>บทขึ้นต้น</u>

แผนผังฉันทลักษณ์ของคาว

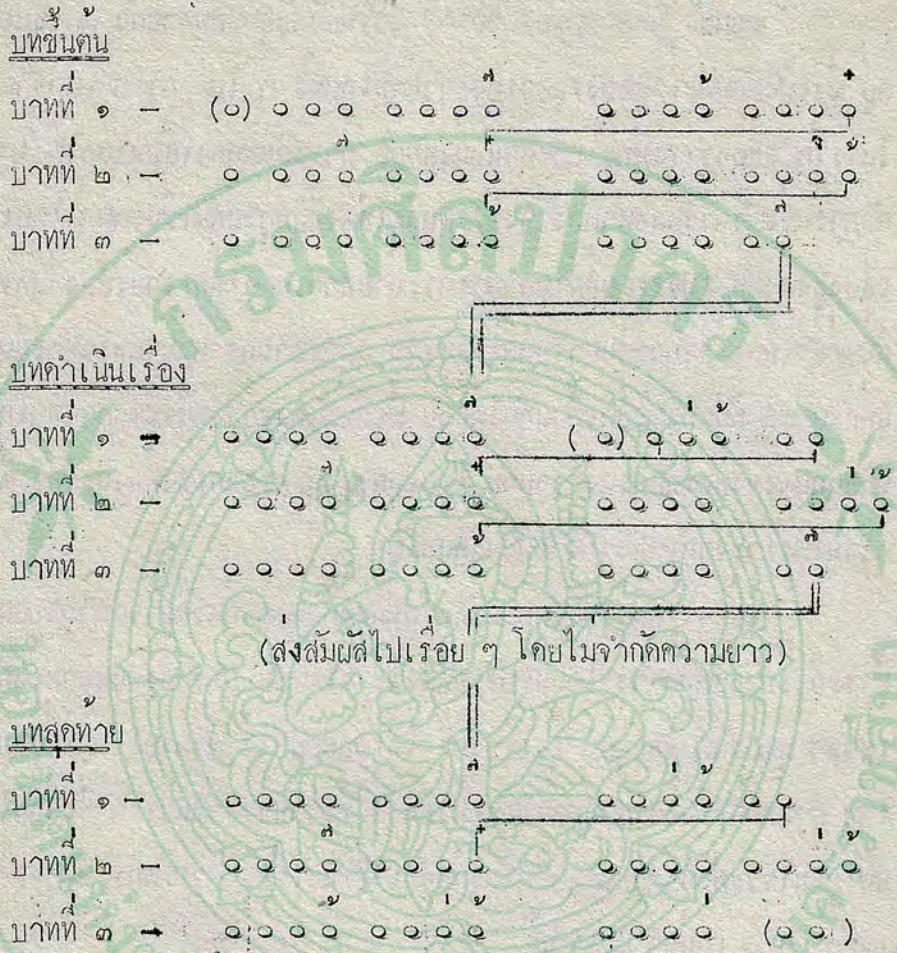

กำหนดรูปแบบเป็นเกณฑ์กลางดังนี้

๑. บทขึ้นต้น ประกอบด้วย ๓ บาท บาทละ ๔ วรรค วรรคละ ๔ คำ ยกเว้นวรรคสุดท้ายมี ๒ คำ

๒. บทดำเนินเรื่อง ประกอบด้วย ๓ บาท บาทละ ๔ วรรค วรรคละ ๔ คำ ยกเว้นวรรคสุดท้ายของบาทที่ ๑ และบาทที่ ๓ มี ๒ คำ

๓. บทสุดท้ายกลายกับบทดำเนินเรื่อง เพียงแต่จะนิยมจบลงด้วยลีลาของโคลงสอง แต่อาจจะจบลงอย่างธรรมดาก็ได้ โดยมีคำสร้อยลงท้าย ๒ คำ (คำที่นิยมใช้เวลาลงจบคือ "ก่อนแล", ก่อนแหล่นายเหย" เป็นต้น)

๔. เสียงวรรณยุกต์และสัมผัส ดูตามแผนผัง เส้นโยงสัมผัสที่ขีดไว้นั้น เส้นเดี่ยวหมายถึงสัมผัสใน เส้นคู่หมายถึงสัมผัสระหว่างบท ในระหว่างวรรคอาจจะเพิ่มสัมผัสในให้ไพเราะมากยิ่งขึ้นอีกก็ได้ (แต่มิใช่ข้อบังคับ จึงมิได้ขีดไว้ให้เห็น)

แผนผังฉันทลักษณ์นี้เป็นเพียงเกณฑ์กลางทั่ว ๆ ไป จำนวนคำในแต่ละวรรคหรือกำหนดตำแหน่งสัมผัสและตำแหน่งเสียงวรรณยุกต์นั้น อาจจะเลื่อนไหลหรือแตกต่างออกไปบ้างก็ได้ เช่นจำนวนคำในวรรคแรกของบทขึ้นต้นนิยม ๓ คำ วรรคที่ ๓ ของบทดำเนินเรื่องก็นิยม ๓ คำ เป็นต้น

เมื่อพิจารณาองค์ประกอบทั้งของบทขึ้นต้นและบทดำเนินเรื่อง จะเห็นได้ว่าสามารถแบ่งเป็นบาทได้เหมือนกัน คือใน ๑ บทนั้น (๑๒ วรรค) จะมี ๓ บาท บาทละ ๔ วรรค ในแต่ละบทนี้เองที่สามารถตัดไปเป็น "คำเครือ" หรือคำอู้บาวอู้สาวได้ ที่นิยมก็คือตัดมาจากบทที่ ๒ (หรือวรรคที่ ๕–๘ ของบท) และบาทที่ ๒ นี้กลู จะเป็นบาทที่สำคัญคือมีปรากฏเป็นบาทเชื่อมโดยตลอด ในคาวเรื่องยาว

ตัวอย่างคำประพันธ์ประเภทคาวจากวรรณกรรมลายลักษณ์

บทขึ้นต้น

มโนเนือง ใจเหลืองเหี่ยวม้วย เพศเพียงดังกล้วย บ่มไว้ในขุม
แดนแต่นอง เจ้าบัวจีจุม เจ้าหัวคำชุม ทอดทุมละข้า
ละเวเหหน เพศคนเมาบ้า เมื่อตัวนายมา ทิ้งละ

บทดำเนินเรื่อง

ได้ยินเขาจา เล่าถ้อยวาทะ ไขพู่หอ หลายราย
อย่ามาชุ่มอ พร่ำคือตัวตาย อยู่เหนือดินคาย สะร่างบ่หล้อน
เกิดมาเป็นคน ได้ครองทุกข์ร้อน ก็ปางคราวคราว ครั้งนี้

.....

บทสุดท้าย

กันไผประสงค์ เก็บมาอ่านใช้ เตียงสนั่นใต้ ดินเฟือน
มโนเนือง สุดเสี่ยงนี่ เท่านี้สูดาฟัง ก่อนแดนายเหย.

ตัวอย่างนี้มาจาก "คาวสิบท" (คาวรำนางชม, คาวพญาพรหม) ซึ่งเป็นผลงานของพญาพรหมโวหาร กวีชาวลานนาผู้หนึ่ง คาวเรื่องนี้มีชื่อเสียงเป็นที่จดจำกันมากในยุคหนึ่ง และมีอิทธิพลต่อการวางรูปแบบฉันทลักษณ์ของคาวที่มีผู้ยกถือเป็นครูต่อมาอีกไม่น้อย (เช่นเดียวกับที่นักกลอนภาคกลางยึดถือสุนทรภู่เป็นแบบแผน)

บทร้อยกรองประเภทคาวนี้ อาจแต่งให้สั้นยาวได้ตามความต้องการ และจะเห็นได้ว่า ในแต่ละบาทนั้นมีความสมบูรณ์อยู่ในตัวด้วย ด้วยเหตุนี้ เราจึงพบว่าวรรณกรรมมุขปาฐะของลานนาหลายประเภทมีลักษณะตัดบาทหนึ่งจากคาวนี้มา

ในคำอู้บาวอู้สาวหรือกำเครือนั้นส่วนมากจะพบว่านิยมตัดมาจากบาทที่ ๒ ของบทคาวมีความยาว ๔ วรรค (หรือ ๑ บาท) ดังตัวอย่างต่อไปนี้

แผนผังคำอู้บาวอู้สาวส่วนใหญ่ ความยาว ๔ วรรค

ตัวอย่าง[๑]

หนุ่ม — อื่นายนาฏน้อง อ้ายมาแอ่วหา จักเกิ๊กเก่าจา ขึ้นไปนั่งอู้
สาว — ขึ้นมาเพ้เตอะ บ่เกิ๊กตางไผ อยู่ตีนกันได เกิ๊กตางหมาโก้ง
หนุ่ม — กันน้องว่าแต่ แม่นองก็ตาม อ้ายคนบ่งาม ใกร้ขึ้นไปอู้
สาว — ขึ้นมาเพ้เตอะ เปลงแจ้งกลางตา งามบ่งามกา หล้างหันเป่งป้อย

จะเห็นได้ว่าคำอู้บาวอู้สาว ๔ วรรค ที่คัดมาจากบาทที่ ๒ ของบทคาวนี้เมื่อวางแผนผังเป็น ๒ แถว ก็คือรูปแบบการส่งสัมผัสแบบ "ร่าย" หรือ "กลอน" อยู่นั่นเอง เพียงแต่มีลักษณะสำคัญคือเสียงวรรณยุกต์เพิ่มเข้ามาเป็นเกณฑ์ ดังนี้

---

[๑]การเขียนรูปคำในตัวอย่างนี้ ผู้วิจัยมุ่งเขียนให้ใกล้เคียงกับเสียงพูด โดยกำกับรูปวรรณยุกต์ไว้เพื่อให้เห็นได้ชัดว่า ออกเสียงสูงต่ำอย่างไร (มิได้เขียนตามข้อตกลงเบื้องต้นดังที่ผ่านมา) อนึ่งรูปคำเหล่านี้เขียนตามสำเนียงของชาวจังหวัดเชียงใหม่ หากเป็นสำเนียงภาษาถิ่นล้านนาในเขตจังหวัดอื่นหรืออำเภออื่น ๆ ก็ตาม อาจออกเสียงแตกต่างกันไปบ้าง ตัวอย่างเช่นสำเนียงจังหวัดแพร่ น่าน เชียงราย ฯ จะออกเสียงในคำที่บังคับเสียงตรีนี้เป็นเสียงโท เช่น "นอง" ออกเสียงเป็น "นอง"/"แต" ออกเสียงเป็นโท ดังนั้นตามสำเนียงท้องถิ่นอื่น ๆ บางครั้งตำแหน่งบังคับเสียงตรีจึงเป็นเสียงโทแทน

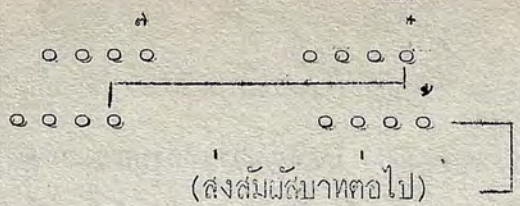

แผนผังของคำฉันท์สาวฉันท์บางบท ความยาว ๘ วรรค

ตัวอย่าง [๑]

หนุม — เธออ้ายเตอะ เป็นคำสัตย์จริง บจุหลอกผิง ตีแปงขวัญหล้า
อ้ายใจจง ใครทรงช้อนผา ตราบจนจีวา มิ่งม้วย
สาว — ไปเตอะไปเตอะ บใจ้วาจำ กลางดงคำ ไปเด็กเด่นซ้อน
ถ้ายังสนใจ อาลัยใฝ่ออน หื้อปีกมาไจ แถมเนอ

ลักษณะข้างต้นก็คือการสัดเฉพาะบาทที่ ๒ และบาทที่ ๓ ของด้าวมานั่เอง

แผนผังของคำฉันท์สาวฉันท์บางบท ความยาว ๘ วรรค

ตัวอย่าง [๒]

สาว — บถามาจุ ขมุควาญจาง จางเสียกาจ้าง เงินคำ
จุคนเค้นก้าง จางเปนบาปกรรม เสียมันได้วำ ปีกคืนบได้

ลักษณะนี้ก็คือการตัดมาจากบาทที่ ๑ และบาทที่ ๒ ของด้าวบทคำเน็นเรื่องนั่นเอง

---

[๑] เขียนรูปคำตามการออกเสียง

[๒] เขียนรูปคำตามการออกเสียง

คำอู้บาวอู้สาวที่มีรูปแบบเป็นกาวนี้ ที่นิยมส่วนใหญ่จะมี ๔ วรรค โดยตัดมาจากบาทที่ ๒ ของกาว แต่ในบางบทก็อาจจะมีความยาว มีจำนวนวรรคครบตามลักษณะรูปแบบของกาว ๑ บท(จะเป็นบทขึ้นต้นหรือบทดำเนินเรื่องก็ได้) และจะเห็นได้ว่าในบางบทนั้นมีลักษณะเลื่อนไหลในตำแหน่งเสียงวรรณยุกต์ ตำแหน่งสัมผัส และจำนวนคำในวรรค คือมิได้เคร่งครัดตายตัว ดังตัวอย่างเช่น

หนุ่ม — งามอย่างอั้นว่าบ่งาม

ผอคิ้วก็สม คอกลมตกปล้อง เสียงปากอ้อนวอน ม่วนล้ำ
เสียงน้องว่าเสียง นทีฟองน้ำ เป็นเสียงออกต้อง รินคำ
เป็นเสียงแห่งอ้าย ดูชอบสายตา เหมือนเทวดา ลงมาจากห้อง

จากตัวอย่างนี้ จะวางแผนผังได้ดังนี้

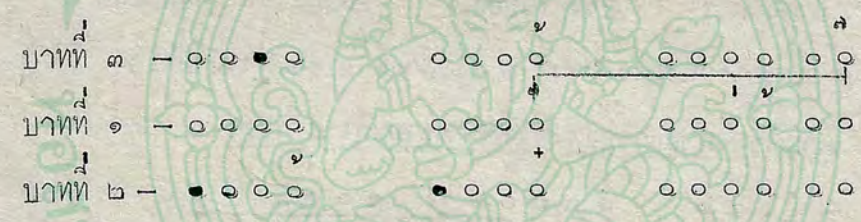

นี่คือลักษณะการเรียงลำดับจากบทที่ ๓ มายังบาทที่ ๑ และบาทที่ ๒ ของกาวบทดำเนินเรื่อง แต่การส่งสัมผัสและเสียงวรรณยุกต์ต่างจากเกณฑ์กลางที่กล่าวมาแล้วอยู่บ้าง เช่น ไม่ต้องส่งสัมผัสจากบาทที่ ๑ ไปยังบาทที่ ๒ ก็ได้ เป็นต้น

๔. รูปแบบที่ผสมกันระหว่างภาษาพูดธรรมดา การส่งสัมผัสแบบร่ายหรือกลอน และการจัดจังหวะของเสียงสูงต่ำแบบกาว

เนื่องจากคำอู้บาวอู้สาวเป็นบทสนทนา ที่ผู้พูดต้องใช้ปฏิภาณในการคิดสรรถ้อยคำพูดออกมาอย่างฉับพลัน ดังนั้นบางครั้งจึงมีลักษณะผสมผสานกันระหว่าง ภาษาพูดธรรมดา ลักษณะสัมผัสแบบร่าย และลักษณะที่มีลีลาเสียงสูงต่ำโดยตัดมาจากกาว รวมกันอยู่ก็ได้ ตัวอย่างเช่น

หนุ่ม – เสี่ยดายเพิ่นเดิ้นแท้เน้อ เดิ้นก็เพิ่นตาไหล แสงโคมไฟ ส่องมาท่างอ้าย ฯ
หนุ่ม – เพิ่นรู้คำกันแห่ง มาเมื่อใกล้แจ้งก็ได้
เพิ่นสั่งกันนอน เพิ่นสอนกันแต้ม
เพิ่นปลูกผักแคบบนหลังคา เมื่อใดก็ได้
สาว – ช้างเข้าสวนหอมย่ำคราม ปลาบอกสร้อยกินยอยขาม
ดอกหอมก็บาน ดอกขามก็หล่น
หนุ่ม – อ้ายกลัวเพิ่นจุไปแลกร้า จุไกจุเอา จุเมาจุรัก กลัวเพิ่นจักมีเสี่ยก่อน
หนุ่ม – บาวคนใดที่ว่าบเอาสาว ลากไปกลางดอง เอาสากมอง ตีหัวเข้าก่า
ไลฯ

กล่าวโดยสรุปลักษณะรูปแบบของคำอู้บาวอู้สาวลานนานั้น มีทั้งลักษณะของร้อยแก้วและร้อยกรอง ร้อยกรองนั้นจะมีลักษณะการจัดจังหวะวรรณ สัมผัส เสียงสูงต่ำ (วรรณยุกต์) ที่มีท่วงทำนองเรียบง่าย และมีลักษณะเลื่อนไหลได้ ความไพเราะจะอยู่ที่เสียงสูงต่ำ และการส่งสัมผัสแบบร่ายหรือกลอน ฉันทลักษณ์มิใช่ข้อจำกัดของบทร้อยกรองมุขปาฐะ หนุ่มสาวสามารถที่จะผสมผสานรูปแบบหรือลีลาถ้อยคำได้โดยเสรีไม่น้อย

ข. รูปแบบของผญาเกี้ยวอีสาน

เช่นเดียวกับคำอู้บาวอู้สาวลานนา รูปแบบของผญาเกี้ยวอีสานก็สามารถจำแนกลักษณะออกได้เป็น ๔ ลักษณะคือ

๑. รูปแบบที่มีลักษณะเป็นร้อยแก้วหรือคำพูดธรรมดา แต่เป็นคำพูดที่มีความหมายลึกซึ้งกินใจ

คำพูดที่เป็นร้อยแก้วธรรมดานั้น จะสอดแทรกสลับอยู่ในบทสนทนาของหนุ่มสาว และบางครั้งก็จะสอดแทรกอยู่ระหว่างบทร้อยกรองก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับผู้พูดว่าจะใช้ปฏิภาณหาถ้อยคำที่มีลีลาเป็นบทร้อยกรองได้รวดเร็วหรือไม่

๒. <u>รูปแบบที่ยึดถือจังหวะและเสียงสูงต่ำ (วรรณยุกต์) เป็นหลักโดยไม่มีสัมผัส</u>

ลักษณะบทร้อยกรองของไทยประเภทที่ไม่มีสัมผัส แต่ยึดถือจังหวะและท่วงทำนองเสียงสูงต่ำเป็นเกณฑ์แห่งความไพเราะ เราจะพบได้จากลีลาของ "โคลง" ซึ่งน่าจะถือได้ว่าเป็นคำประพันธ์เก่าแก่ของชนชาติไทยมาช้านานที่เดียว ทั้งนี้สอดคล้องกับลักษณะเด่นของภาษาไทยซึ่งเป็นภาษาที่มีระบบเสียงวรรณยุกต์เพื่อกำหนดความหมาย

จากการศึกษาของ จิตร ภูมิศักดิ์ ชี้ให้เห็นได้ว่าโคลงของไทยแต่ดั้งเดิมนั้นไม่มีสัมผัส แต่ถือความไพเราะจากเสียงสูงต่ำ (วรรณยุกต์) เป็นสำคัญ ส่วนรูปแบบของโคลงดั้นหรือโคลงสุภาพที่เราคุ้นเคยกันอยู่ในปัจจุบันนั้น เป็นรูปแบบที่ได้พัฒนามามากแล้ว โดยมีการกำหนดสัมผัสเป็นฉันทลักษณ์ เพิ่มความไพเราะมากยิ่งขึ้น

ในลานนานั้น นิยมการแต่งโคลงสุภาพและดาว ซึ่งเป็นคำประพันธ์ที่ถือความไพเราะทั้งจากเสียงวรรณยุกต์และสัมผัสเป็นสำคัญ แต่ในบางครั้งเราก็จะพบว่าอาจจะละเว้นไม่ต้องส่งสัมผัสในบางวรรคหรือบางบาทก็ได้ ความไพเราะก็ยังคงมีอยู่ในเสียงสูงต่ำและจังหวะนั่นเอง

สำหรับผญาเกี่ยวของอีสานนั้น แม้ว่าข้อมูลที่รวบรวมได้ส่วนใหญ่จะมีสัมผัสคล้องจองปรากฏอยู่ ถึงกับมีบทผญาจำนวนไม่น้อยที่ไม่มีสัมผัสเลย ดังตัวอย่างเช่น

สาว — สัจจะผู้หญิงนั้นคือหินหนักหมื่น
ถิ่มใส่น้ำจมปิ้งแม่นบ่ฟู

ลักษณะดังกล่าวมีท่วงทำนองเสียงสูงต่ำและจังหวะเป็นเกณฑ์แห่งความไพเราะ ซึ่งเป็นลีลาของโคลงดั้น ดังที่จิตร ภูมิศักดิ์ เรียกชื่อตามตำราฉันท์ลักษณ์ของลาวว่า "โคลงดั้นวิชชุมาลี" (หรือกลอนอ่านวิชชุมาลี) ส่วน พิพูร มลิวัลย์ เรียกว่า "โคลงสาร"

ผู้วิจัยได้ลองหารูปแบบของผญาเกี่ยวที่ไม่มีสัมผัส โดยกำหนดเสียงวรรณยุกต์ตามแบบแผนผัง โคลงดั้นลาวที่ จิตร ภูมิศักดิ์ นำเสนอไว้ในงานค้นคว้าเรื่อง

"โองการแช่งน้ำ" และก็พบว่า มีผญาบางบทที่สามารถจัดเข้ารูปแบบได้ ดังตัวอย่าง เช่น

แผนผังโคลงดั้นวิชชุมาลีของลาว ๒ บาทแรก

(o o) o o o o o o o (o o)

(o o) o o o o o o o (o o)

ตัวอย่าง จากผญาเกี้ยว

(ผิแม่น) ของแลกได้ คือคั่ง (กระ) ทอเกลือ

(น้องจัก) เอามาแจะ จือเค็มเกี้ยวสิ้

ลักษณะการคัดมาจาก ๒ บาทแรกของโคลงดั้นนี้ มีปรากฏอยู่น้อยมาก เท่าที่พบส่วนใหญ่ จะเป็นการคัดมาจาก ๒ บาทหลัง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

แผนผังโคลงดั้นวิชชุมาลีของลาว ๒ บาทหลัง

(o o) o o o o o o o (o o)

(o o) o o o o o o o (o o)

ตัวอย่าง จากผญาเกี้ยว

(สัจจะ) ผู้หญิงนั้น คือหินหนักหมื่น

ถิ่มใส่น้ำ จมปิ้งแม่น (ม) ฟู

(โอนอ) (แม่นเจ้า) พากันสร้าง แนวใดคือ (สิ) ม่วน

(ให้อ้าย) ขอออยั้ง ฟังข้อร่วมวง (ได้บ่นอ)

(เจ้าผู้) จุบุหน้า พระจันทร์เพ็งสุทธะแจ่ม

(ไผนอ) (สิได้) เข้าอยู่ซ้อน เทียมข้างเมื่อ (สิ) นอน

(กรันเจ้า) มีผัวแล้ว อย่าลืมคุณ (ผู้) บาว

(บาดเทื่อ) เป็นแม่ร้าง ยัง (สิ) ได้อาวหา (ดอกนา)

(อ้ายนี่)(ดือดัง) สาขาไม้ ในไทรปล้องห่าง

(ชู้คน) ชู้อยู่ต่างบ้าน (สิ)ขอเข้าร่วมเรือน (ไค้บ่ขอ)

ด้วยเหตุที่ผญาเกี่ยวเป็นร้อยกรองมุขปาฐะ จึงมีลักษณะของ คำเสริม คำแทรก และคำสร้อย ปรากฏอยู่มาก แต่เมื่อเว้นช่วงจังหวะของเสียงให้ดี ก็จะพบว่าตรงกับแผนผังโคลงดั้นดังกล่าวได้

เมื่อพิจารณาแผนผังของ "โคลงสาร" ที่พิทูร มลิวัลย์ นำเสนอไว้ในคำนำของหนังสือเรื่อง "ขุนทึง" (ซึ่งเป็นต้นแบบของโคลงสารที่ ชวัช ปุณโณทก กล่าวไว้ในหนังสือ "วรรณกรรมอีสาน" และต้นแบบ กลอนอ่าน, กลอนสวดหรือกลอนเทศน์ที่จารุวรรณ ธรรมวัตร กล่าวไว้ในหนังสือ "ลักษณะวรรณกรรมอีสาน " ซึ่งพิทูร มลิวัลย์ กล่าวว่ามีข้อบัญญัติเหมือนกับ "โคลงวิชชุมาลี" นั่นเอง ดังแผนผังดังต่อไปนี้

แผนผังโคลงสาร

บทเอก — ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐

๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐

บทโท — ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐

๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐ ๐

จะเห็นได้ว่ามีลักษณะตรงกันกับโคลงดั้นวิชชุมาลีของลาว ตามที่จิตร ภูมิศักดิ์กล่าวถึงทุกประการ ยกเว้นแต่ในบาทแรกของโคลงสารมีกำหนดเสียงวรรณยุกต์เอกเพิ่มขึ้นอีก ๑ แห่งตรงคำที่ ๒ ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่ามิใช่ข้อแตกต่างสำคัญ ตำแหน่งเสียงเอกดังกล่าวนี้อาจจะไม่บังคับตายตัวก็ได้ และก็เป็นธรรมดาแห่งการเลื่อนไหลของเสียงสูงต่ำและจังหวะที่ปรากฏในบทร้อยกรองชาวบ้านได้ด้วย ความไพเราะนั้นจะอยู่ที่การแบ่งช่วงจังหวะของคำ และท่วงทำนองคล้ายกับเสียงดนตรีในเวลาออกเสียงพูด หรือโดยเฉพาะเมื่อใช้ขับขานเป็นทำนองเสนาะ

แม้ว่าการนำบทผญาเกี่ยวมาจัดลงรูปแบบตามแผนผัง "โคลงดั้น" หรือ โคลงสาร" นี้จะกระทำได้ยาก เพราะตำแหน่งเสียงเอกโทมีลักษณะเลื่อนไหลได้ และสำเนียงวรรณยุกต์ในภาษาพูดของชาวท้องถิ่นอีสานจริง ๆ แล้ว อาจจะไม่ตรง

ไม่ตรงกับรูปคำตัวเขียน แต่ผู้ที่ได้เคยฟังสำเนียง "เว้าผญา" ของชาวอีสานจากปากคำของชาวบ้านโดยตรง จะพบว่าความไพเราะที่สำคัญของผญานั้นอยู่ที่ห่วงทำนองเสียงวรรณยุกต์สูงต่ำและจังหวะของถ้อยคำ ซึ่งก็เป็นข้อยืนยันได้ว่าบทผญาไร้สัมผัสนั้น ก็คือลีลาของคำประพันธ์ประเภท "โคลง" ที่มีเสียงวรรณยุกต์เป็นหลักสำคัญนั่นเอง

รูปแบบของ "โคลงกันวิธชุมาลี" หรือ "โคลงสาร" (หรือจะเรียกว่ากลอนอ่าน, กลอนเทศน์, กลอนสวดก็ได้) นี้เป็นรูปแบบที่นิยมมากในการแต่งวรรณกรรมลายลักษณ์ของอีสาน เช่นในเรื่อง ขุนทึง สังข์ศิลปไชย ขูลูนางอั้ว นาแดงนางไอ เป็นต้น แต่ได้มีพัฒนาการโดยการเพิ่มลักษณะสัมผัสที่เรียกว่า "คำกาย" หรือ "คำพัด" เข้าไปในยุคหลังเพื่อให้มีความไพเราะมากยิ่งขึ้น

๓. รูปแบบที่ส่งสัมผัสด้วยลีลาของร่ายหรือกลอน

เช่นเดียวกันกับร้อยกรองของลานนา บทร้อยกรองของอีสานก็มีลักษณะนิยมที่จะส่งสัมผัสสอดคล้องกันในวรรค ระหว่างวรรค หรือข้ามวรรค ตามแบบการส่งสัมผัสของร่ายหรือกลอนเช่นใน ผญาภาษิต ปริศนาคำทาย บทเพลงกล่อมเด็ก เพลงร้องเล่น กาพย์เซิ้ง คำสูตรขวัญ ฯลฯ ล้วนแต่มีลักษณะรูปแบบการส่งสัมผัสตามแบบของร่ายหรือกลอนปรากฏอยู่[๑]

ในผญาเกี่ยวนี้เราจะพบว่า จากลักษณะร้อยกรองที่มุ่งเสียงสูงต่ำและจังหวะของคำเป็นหลัก ได้พัฒนาโดยเพิ่มสัมผัสเข้าไปให้ไพเราะยิ่งขึ้นส่วนหนึ่ง และอีกส่วนหนึ่งจะมีรูปแบบการส่งสัมผัสโดยเฉพาะ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

---

[๑] ดู ตัวอย่างข้อมูลเหล่านี้ได้จาก จารุวรรณ ธรรมวัตร คติชาวบ้านอีสาน (กรุงเทพ : สำนักพิมพ์อักษรวัฒนา, ม.ป.ป.)

ลักษณะวรรคหน้า ๓ คำ วรรคหลัง ๔ คำ

หนุ่ม – ดอกเกศแก้ว บานอยู่กลางกอ
บานบพอ ตัดหนามมาล้อม
บานบพร้อม บิดดอกมาดม
ดันสิชมหลาย หรือหนาม (สิ) ยอมผัด ซ้อนอยู่

สาว – บาวบปาก บาวอมขี้งัว
บาวบหัว บาวอมขี้มา
บาวผีบ้า จาเว้าบเป็น

ซึ่งวางรูปแบบฉันทลักษณ์ได้ดังนี้ –

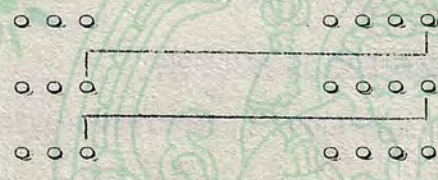

ฯลฯ

ลักษณะดังกล่าวก็คือรูปแบบของ "กาพย์" อีสาน แต่จะสังเกตได้ว่ามีจำนวนคำที่สามารถแบ่งเป็นบาทละ ๗ คำ ไม่เช่นเดียวกับลักษณะของโคลงดั้น การจัดจำนวนคำ ๗ คำนี้เป็นลักษณะเด่นที่จะพบมากในบทร้อยกรองของชาวอีสาน และจะแตกต่างจากการแบ่งวรรคของโคลงในภาคกลางตรงที่ โคลงของอีสานนั้นจะแบ่งเป็นวรรคหน้า ๓ คำ วรรคหลัง ๔ คำ ในขณะที่โคลงของไทยภาคกลางนั้นจะแบ่งเป็นวรรคหน้า ๕ คำ และวรรคหลัง ๒ คำ และหากว่าไม่แบ่งวรรคหน้าหลัง โดยรวม ๗ คำเข้าด้วยกันเป็น ๑ วรรค ลักษณะดังกล่าวก็คือรูปแบบของการส่งสัมผัสแบบ "ร่าย" นั่นเอง

สำหรับบทผญาเกี้ยวที่พัฒนามาจากโคลงดั้นไร้สัมผัสมาสู่การสัมผัสระหว่างบาทนั้น ดังตัวอย่างเช่น

น้องนี้ แนวนามเชื้อ ชาวนาหน้ากำ
ผิวกาย กำต่ำต้อย บ่คอยได้ ไผปอง
บ่มี สองเทียมข้าง หางใดก็แปนเปล่า
บ่มี ผู้อยกกเว้า เอาน้องเข้าร่วมเรียง คอกนา

จะเห็นได้จากคำที่เน้น ซึ่งเป็นคำสัมผัส ("กาย" หรือ "ผัด") กันนั้น เป็นลักษณะของการส่งสัมผัสแบบร่าย คือส่งสัมผัสไปยังคำใดก็ได้ในวรรคหน้าของบาทต่อไป และเมื่อวางรูปแบบแล้วก็เข้าแผนผังของ "โคลงดั้นวิชชุมาลี" หรือ "โคลงสาร" อยู่นั่นเอง แม้ว่าตำแหน่งเสียงวรรยุกต์อาจจะเลื่อนไหลแตกต่างไปบ้าง แต่หากอ่านออกเสียงหรือถ่ายทอดโดยทางมุขปาฐะแล้ว ลีลาท่วงทำนองก็ไม่ต่างกันกับโคลงดั้งกล่าว และจะสังเกตุได้ว่าจากตัวอย่างทั้ง ๒ บรรทัดแรก และ ๒ บรรทัดหลังต่างก็เป็น ๒ บาทหลังของโคลงดั้นวิชชุมาลี (หรือ บทโทของโคลงสาร) เช่นเดียวกันซึ่งสอดคล้องกับข้อสังเกตุของจิตร ภูมิศักดิ์ ที่ว่าผญาหรือโคลงดั้นของอีสานนิยมแต่ง ๒ บาทหลังมากกว่า และพิทูร มลิวัลย์ ก็ได้กล่าวไว้เช่นเดียวกันว่ามีการนิยมแต่ง "บทโท" กันมากกว่า "บทเอก"

ตัวอย่างจากบทอื่น ๆ เช่น

อ้ายหาก ฝันหาพ้อ นากอนป่าหญ้าแฝก
สิให้ แหลกอุ้ยปุ้ย หมากจกอ้ายสิกินลง
ดันแม่น ใจประสงค์แล้ว เมืองแกวก็ดั้นยอด
ใจประ– สงค์ยอดแก้ว ในถ้ำก็นหา น้องเอย

น้องนี่บ่เคย กินแกงแย้ ปากแง่หลายฐู
บ่เคย กินแกงงู ปากเป็นหลายลิ้น
มีแต่ ทรงศีลสร้าง กอสัตย์ตั้งเที่ยง
บ่ได้ เอียงพุ่นพี้ หลังหน้าท่าใด คอกอ้าย

นี่ก็เข้าลักษณะของโคลงดั้นที่เพิ่มสัมผัสแบบร่ายสอดร้อยแต่ละบาทขึ้นมานั่นเอง

๔. รูปแบบที่ผสมกันระหว่างภาษาพูดธรรมดา การส่งสัมผัสแบบร่ายหรือกลอน และการจัดจังหวะของเสียงสูงต่ำแบบโคลง

กล่าวโดยสรุปก็คือ ผญาเกี้ยวนั้นจะมีลักษณะผสมผสาน บางวรรคอาจจะมีสัมผัสบางวรรคอาจจะไม่มีสัมผัส และนี่ก็คือลักษณะความเป็นเสรีของร้อยกรองชาวบ้านโดยเฉพาะบทร้อยกรองมุขปาฐะที่หนุ่มสาวต้องไปปฏิภาณคิดขึ้นอย่างฉับพลัน

ดังตัวอย่างเช่น

สาว — อ้ายเอย ไซก็ ไซมาถ้อน ทางนางสิท่าตู่ง
ไซ่ให้ ตรู่งต่อท้าง ทางนางสิตู่งเอา
ย่านแต่ ติแถลงเว้า เอาเลามาจักตอก
บาดห่าจักบ่ถึกข้อหย้อ บ่ถึกปล้อง ย่านมันเสี้ยวใส่มือ อ้ายเอย

จะเห็นได้ว่าสามบาทแรกมีแผนผังเป็นโคลงและส่งสัมผัสกันแบบร่าย แต่บาทสุดท้ายไม่มีสัมผัสและมีการเพิ่มคำเข้ามาด้วย

หนุ่ม — คือยอดน้องบ่อนนั่งก็เป็นหนาม
บ่อนนอนก็เป็นเสี้ยน
หาบ่อนเมี้ยนดิ้งอ้ายบ่มี
อันว่าอ่อยหากหวาน แต่อ่อยเรื้อชาติแนวหวาน
เลาหากเป็นลำเลา บ่หอนหวานเสมออ่อย
ลำมันนั้นพิมพ์เกี้ยวเสมอภาค
ผู้ใดฉลาดรู้กินนั้นจังถึกลำ บันดอกน้อง

ตัวอย่างนี้เพียงการส่งสัมผัสอย่างหลวม ๆ ในบางวรรคเท่านั้น (เช่น "เสี้ยน" สัมผัสกับ "เมี้ยน") แต่ส่วนใหญ่จะไม่มีสัมผัส มุ่งความไพเราะที่การจัดจังหวะของวรรค และเสียงสูงต่ำ บางวรรคจึงมีลักษณะเป็นร้อยแก้วธรรมดาด้วย

ค. <u>เปรียบเทียบรูปแบบของคำอู้บาวอู้สาวลานนาและผญาเกี้ยวอีสาน</u>

จากที่ได้กล่าวมาโดยลำดับ เราสามารถกล่าวสรุปได้ว่า คำอู้บาวอู้สาวของลานนาและผญาเกี้ยวของอีสานนั้น มีลักษณะรูปแบบที่คล้ายคลึงกันทั้ง ๔ ประการคือ

๑. รูปแบบที่เป็นร้อยแก้วหรือคำพูดธรรมดา แต่มุ่งความหมายที่ไพเราะกินใจ

๒. รูปแบบที่มุ่งเสียงสูง-ต่ำ (วรรณยุกต์) เป็นหลักสำคัญดังจะเห็นได้จากลักษณะ "ดาว" ของลานนา และ "โคลงสั้น" (โกลงสาร) ของอีสาน

(ลักษณะพิเศษก็คือ "โคลงดั้น" ของอีสานแต่เดิมนั้นไม่มีสัมผัส แต่ก็ได้พัฒนามีสัมผัสเพิ่มขึ้นต่อมา)

๓. รูปแบบที่ส่งสัมผัสด้วยลีลาของร่ายหรือกลอน ได้แก่การส่งสัมผัสสระในวรรคระหว่างวรรค และข้ามวรรค โดยพัฒนาจากวรรคสั้น ๆ ไปสู่ถ้อยคำที่ปรุงแต่งให้มีความยาวขึ้น จนเป็นบท

๔. รูปแบบที่ผสมผสานกัน คือทั้งที่มีสัมผัสและไม่มีสัมผัส แต่ส่วนใหญ่แล้วจะมีการส่งสัมผัสคล้องจอง ยกเว้นบางวรรคหรือบางบาท จะไม่ส่งสัมผัสก็ได้ โดยความไพเราะนั้นก็ยังคงอยู่ในลีลาของการแบ่งวรรค จังหวะ และท่วงทำนองเสียงสูงต่ำเป็นเกณฑ์

ความคล้ายคลึงกันในด้านรูปแบบดังที่กล่าวมา ชี้ให้เห็นถึงลักษณะร่วมของบทร้อยกรองชาวบ้าน (Folk Poom) ในท้องถิ่นไทย ที่มีพัฒนาการจากความเรียบง่ายมาสู่ลีลาที่ไพเราะและมีฉันทลักษณ์เป็นกฎเกณฑ์มากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ดีกฎเกณฑ์หรือฉันทลักษณ์มิใช่เป็นข้อจำกัดความเสรีแห่งการสร้างสรรค์ถ้อยคำของกวีชาวบ้าน เราจึงพบว่าร้อยกรองมุขปาฐะของชาวบ้านนั้นสามารถผลิกแพลงเลื่อนไหลเสียงสัมผัสหรือเสียงวรรณยุกต์ได้ ทั้งนี้เพราะความไพเราะของบทร้อยกรองมิได้อยู่ที่รูปลายลักษณ์หรือตัวเขียน แต่อยู่ที่การเปล่งเสียงเสนาะทั้งด้วยการพูดหรือขับขานออกมา

ข้อแตกต่างที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะถิ่นก็คือ ชาวล้านนานิยมการแต่งบทร้อยกรองที่เรียกว่า "ดาว" ส่วนชาวอีสานนิยมแต่งบทร้อยกรองที่อยู่ในรูปลักษณ์ของ "โคลงดั้น"(โคลงสาร, กลอนอ่าน) แต่ถ้าว่าแผนผังของ "ดาว" ล้านนาและ "โคลงดั้น" อีสานจะต่างกัน หลักเกณฑ์ใหญ่คล้ายคลึงกัน นั่นก็คือหัวใจสำคัญอยู่ที่ท่วงทำนองเสียงวรรณยุกต์เป็นหลัก โดยมีลีลาแห่งสัมผัสสระทำให้ไพเราะมากยิ่งขึ้น[๑]

---

[๑]แบบแผนของโคลงที่นิยมแต่งกันในล้านนาก็คือ "โคลงสุภาพ" ซึ่งมีฉันทลักษณ์บางประการต่างจาก "โคลงดั้น"ของอีสาน แต่โดยรูปแผนผังแล้วเหมือนกันเนื่องจากคำอธิบายวิธีของล้านนาไม่มีลักษณะการแต่งเป็นโคลงสุภาพ ที่ปรากฏส่วนใหญ่เป็น "ดาว" ผู้วิจัยจึงมิได้นำรูปแบบโคลงของล้านนามาเปรียบเทียบ ผู้สนใจจะศึกษาได้จาก ทรงศักดิ์ ปรางควัฒนากุล "ลักษณะโคลงของล้านนาไทย" ใน ล้านนาไทยคดี, หน้า ๑๗๕–๒๐๒

ไม่ว่าคำอู้บ่าวอู้สาว (คำด่าวคำเครือ) ของล้านนา และผญาเกี้ยว (ผญาเครือ) ของอีสาน จะมีรูปแบบคำประพันธ์ที่เรียกชื่อแตกต่างกันออกไปอย่างไรก็ตาม โดยหลักการใหญ่แล้วบทร้อยกรองของทั้ง ๒ ถิ่นก็มีความไพเราะอยู่ที่เสียงวรรณยุกต์ และเสียงสัมผัส เป็นฉันทลักษณ์สำคัญเหมือนกัน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือเป็นรูปแบบที่ผสมผสานระหว่างการบังคับเสียงสูงต่ำ แบบ"โคลง" และการส่งสัมผัสแบบ "ร่าย" หรือ "กลอน" เช่นเดียวกัน

ลักษณะสัมผัสคล้องจองที่เป็นกฎเกณฑ์ฉันทลักษณ์ซึ่งได้กล่าวมาโดยตลอดนั้นคือ "สัมผัสเสียงสระ" ผู้วิจัยมิได้อธิบายไปถึง "สัมผัสอักษร" ซึ่งเป็นสัมผัสพิเศษที่แม้จะมิได้เป็นกฎเกณฑ์แต่ก็ช่วยให้บทร้อยกรองมีความไพเราะแพรวพราวมากขึ้น และลักษณะสัมผัสอักษรนี้จะพบในคำอู้บ่าวอู้สาวและผญาเกี้ยวอยู่มากเช่นเดียวกันด้วย

สรุปได้ว่า รูปแบบของคำอู้บ่าวอู้สาวและผญาเกี้ยวอีสานนั้น มีหลักการใหญ่ ๆ คล้ายคลึงกัน ทั้งในแง่ของการจัดจังหวะของกลุ่มคำ (Rhythm) เสียงสูงต่ำ (Tone) และเสียงสัมผัสคล้องจอง (Rhyme) โดยมีทั้งลักษณะร้อยแก้วและร้อยกรองผสมผสานกัน

รูปแบบที่เป็นลักษณะร่วมก็คือการจัดกลุ่มคำวรรคละ ๓ คำ — ๔ คำ แล้วโยงจังหวะสัมผัสต่อเนื่องกันไปแบบร่าย ซึ่งเป็นลักษณะของบทร้อยกรองอย่างง่าย ๆ ที่ค่อยพัฒนาขึ้นเป็นบาทหนึ่งและบทหนึ่งโดยสำคัญ

ลักษณะรูปแบบเฉพาะถิ่นก็คือคำอู้บ่าวอู้สาวล้านนานั้น จะมีรูปแบบเป็น "ด่าว" คือบทร้อยกรองที่มีเสียงสัมผัสระหว่างวรรคแบบร่ายหรือกลอน และยังคับเสียงวรรคยุกต์ (สูง–ต่ำ) เป็นหลัก โดยที่นิยมในบทสนทนาส่วนใหญ่นั้นมีความยาว ๔ วรรค ซึ่งตัดมาจากบาทที่ ๒ (หรือวรรคที่ ๕–๘) ของบทด่าว และบางทีก็อาจเป็น ๘ วรรค หรือกล่าวยาว ๆ ต่อเนื่องเป็นบทหนึ่ง ๆ ก็ได้

สำหรับผญาเกี้ยวอีสานแต่เดิม มีรูปแบบพิเศษอยู่ที่ลักษณะไร้สัมผัส โดยคำนึงถึงความไพเราะที่เสียงสูงต่ำเป็นหลักสำคัญ ซึ่งสามารถจัดวางแผนผังเป็น

"โคลงค้น" แบบโบราณ (เรียกกันว่าโคลงค้นวิชชุมาลี, โคลงสาร หรือกลอนอ่านวิชชุมาลี) โดยนิยมตัดมาจากบทใดบทหนึ่ง ๒ บาทหลังของโคลง และมีคำเสริม คำแทรก คำสร้อย ได้ด้วย ในยุคหลังมาจึงมีการเพิ่มสัมผัสคล้องจองแบบร่ายหรือกลอน (เรียกว่า "คำกาย" หรือ "คำผัด") มากขึ้น

ความเด่นของลักษณะโวหารที่ปรากฏในคำอู้บาวอู้สาวลานนาและผญาเกี้ยวอีสานอยู่ที่การใช้ "ความเปรียบ" เป็นการกล่าวโดยนัยหรือโดยอ้อมที่สามารถสื่ออารมณ์ อันละเอียดอ่อนลึกซึ้ง มีทั้งโวหารแบบ อุปมา อุปลักษณ์ สัญลักษณ์ อติพจน์ อ้างอิงหรือยกอุทาหรณ์ การใช้คำแทนชื่อ การเล่นคำ และการใช้คำที่มีเสียงเสนาะแนะภาพต่าง ๆ อย่างหลากหลาย

ลักษณะการเล่นคำที่มีปรากฏเฉพาะในคำอู้บาวอู้สาวลานนาแต่ไม่มีในผญาเกี้ยวอีสาน ก็คือการใช้สัญลักษณ์โดยสิ่งที่นำมากล่าวแทนนั้นจะเทียบเสียงสระหรือเสียงตัวสะกดพ้องกันกับคำที่มุ่งให้หมายถึง เช่นใช้คำว่า "สลิดสะลัก" หมายถึง "จิตรัก" (เทียบเสียงพ้องที่ "อิด" กับ "อัก") เป็นต้น และอีกลักษณะหนึ่งก็คือการเล่นคำผวน

เมื่อพิจารณาโดยสรุป ทั้งคำอู้บาวอู้สาวและผญาเกี้ยว แม้จะมีรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น แต่ก็มีหลักของการวางรูปแบบอยู่ที่เรื่องของ จังหวะเสียงสูงต่ำ และสัมผัส ตลอดจนการใช้ความเปรียบ ที่คล้ายคลึงกัน นอกจากนี้ก็แสดงถึงความเป็นอิสระเสรีของบทร้อยกรองชาวบ้าน (Folk Poem) ที่สามารถเลื่อนไหลจำนวนคำ ตำแหน่งเสียงสูงต่ำ หรือสัมผัสต่าง ๆ ได้ โดยมิได้จำกัดขอบเขตที่ฉันทลักษณ์แน่นอนดังบทร้อยกรองแบบฉบับ

๔. <u>บทบาทของคำอู้บาวอู้สาวลานนาและผญาเกี้ยวอีสานในสังคมปัจจุบัน</u>

ความเปลี่ยนแปลงเป็นสัจจธรรมอย่างหนึ่งในสังคมมนุษย์เมื่อสภาพสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ วิถีชีวิตในสังคมแปรเปลี่ยนไป ประเพณีหรือศิลปวัฒนธรรมต่าง ๆ ก็ย่อมจะผันแปรเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย

ในปัจจุบันนี้ประเพณี "ถารแอ่วสาว" ของชาวบ้านล้านนาและประเพณี "ก่ารเล่นสาว" ของชาวบ้านอีสาน โดยการใช้บทสนทนาด้วย "คำเครือ" หรือ "ผญาเครือ" ได้เสื่อมสูญไปจากสังคมชาวบ้านแล้ว อย่างน่าเสียดายยิ่ง

ในอดีตคำอู้บาวอู้สาวล้านนาและผญาเกี้ยวอีสาน มีบทบาทที่เกี่ยวข้องกับช่วงชีวิตในวัยหนุ่มสาวชาวบ้าน เป็นบทบาทที่สัมพันธ์กับประเพณีการเลือกคู่ครอง การใช้แรงงาน และการแสดงออกซึ่งความรื่นเริงบันเทิงใจของหนุ่มสาว

แต่ในปัจจุบันเมื่อถนนจากในเมืองเริ่มตัดเข้าสู่หมู่บ้าน ไฟฟ้าเริ่มมีเข้าไปถึง พร้อมด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่เรียกว่าความเจริญหรือความศิวิไลซ์ทางวัตถุ สาว ๆ ชาวบ้านไม่จำเป็นต้องมานั่ง "ลงข่วง" หรือ "อยู่นอก" เพื่อทำงานต่าง ๆ รอคอยหนุ่มที่จะมาเกี้ยวอีกต่อไป หนุ่มสาวเมินหน้าหนีการปั่นฝ้าย ทอผ้าอันล้าสมัย เขาได้สัมผัสกับเสื้อยืด กางเกงยีนส์ หรือแฟชั่นแปลก ๆ ใหม่ ๆ ที่เป็นสิ่งล่อตาล่อใจให้อยากได้มากกว่า เขาสามารถแสวงหาความบันเทิงใจในรูปแบบใหม่ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็น ภาพยนตร์ โทรทัศน์ หรือสิ่งบันเทิงอื่น ๆ ด้วยเทคนิคที่ก้าวหน้า แม้ว่าบางสิ่งจะยังก้าวไปไม่ถึงหมู่บ้านในชนบท แต่ถนนที่มุ่งสู่ตัวเมืองก็สามารถพาพวกเขาให้ไปรับรู้สัมผัสกับสิ่งต่าง ๆ ได้ ค่านิยมใหม่ ๆ ได้ซึมซับสิ่งเก่า ๆ ให้ค่อยจางหายไปทีละน้อย เหลืออยู่แต่ในความทรงจำของผู้เฒ่าผู้แก่เท่านั้น

อย่างไรก็ดี คำอู้บาวอู้สาวล้านนาและผญาเกี้ยวอีสานก็ยังคงมีบทบาทเหลืออยู่บ้างในสังคมชาวบ้านยุคปัจจุบัน แม้ว่าจะเป็นบทบาทอันแปรเปลี่ยนไปก็ตาม กล่าวคือ

หนุ่มสาวชาวบ้านอาจจะใช้ "คำเครือ" หรือ "ผญาเครือ" ที่จดจำมันมาติดปากเพื่อหยอกล้อหรือแสดงความในใจต่อกัน แต่ก็เป็นเพียงบางโอกาสและเฉพาะหนุ่มสาวที่ร่างจดจำมาพูดกันเล่นสนุก ๆ เท่านั้น สำหรับผู้สูงอายุบทสนทนาเหล่านี้ยังคงเหลืออยู่ในความทรงจำ และสามารถที่จะถ่ายทอดให้ลูกหลานฟังได้บ้าง ในกรณีที่มีผู้สนใจใคร่รู้ แต่ก็ย่อมลืมเลือนไปได้พร้อมกับกาลเวลาที่ผ่านเลย

ในยุคสมัยหนึ่ง เมื่อประมาณหลังปี พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นต้นมา สื่อมวลชนท้องถิ่นล้านนาและอีสาน เช่นสถานีวิทยุ หรือระบบการพิมพ์ในท้องถิ่น ได้มีการฟื้นฟูส่งเสริมและเผยแพร่การแต่งบทร้อยกรองของท้องถิ่น ทำให้เกิดความนิยมในการแต่งขึ้นมาไม่น้อย

ตัวอย่างในล้านนาก็คือ หนังสือพิมพ์ "คนเมือง" ในจังหวัดเชียงใหม่ ได้เปิดคอลัมน์บทกวีขึ้น ให้ผู้อ่านแต่งบท "ค่าว" หรือ "ซอ" มาร่วมลงตีพิมพ์ โดยมี "เลิศ ล้านนาไทย" (บุญเลิศ พิงพราล) เป็นผู้ควบคุมคอลัมน์ นอกจากนี้ประมาณปี พ.ศ. ๒๕๑๑ – ๒๕๑๒ สถานีวิทยุ ว.ป.ถ.๒ เชียงใหม่ได้จัดรายการ "ค่าวรำ" ขึ้น ผู้จัดรายการคือ "บัวคำ" (รำพรรณ อินทวงศ์) มีการเชิญชวนให้ผู้ฟังส่ง "ค่าว" เข้าประกวด ต่อมาก็ได้มีการตีพิมพ์หนังสือรวมค่าวรำ สำนวนคือออกจำหน่ายเผยแพร่ โดยโรงพิมพ์ประเทืองวิทยาเป็นผู้จัดพิมพ์ ซึ่งหนังสือเล่มนี้ "ค่าวใช้" อันเป็นบทเกี้ยวพาราสีระหว่างหนุ่มสาวปรากฏอยู่หลายสำนวน[๑]

ในท้องถิ่นอีสานยุคประมาณปี พ.ศ. ๒๕๐๖ ก็มีการจัดพิมพ์หนังสือบทร้อยกรองท้องถิ่น ซึ่งได้แก่กลอนลำทำนองต่าง ๆ ออกจำหน่ายเผยแพร่ โรงพิมพ์ที่มีบทบาทสำคัญคือ โรงพิมพ์คลังนานาธรรม – คลังนานาวิทยา จังหวัดขอนแก่น กวีผู้แต่งก็คือผู้ที่มีความรู้เกยบวช เรียนมาแล้ว กลอนลำเหล่านี้เป็นต้นแบบที่หมอลำคณะต่าง ๆ ได้นำไปท่องจำหรือดัดแปลงแหกไว้ในการแสดงอย่างแพร่หลาย เนื้อเรื่องในหนังสือกลอนลำเหล่านี้ส่วนใหญ่ที่เป็น นิทาน

---

[๑] ผู้สนใจจะหาดูได้จาก บัวคำ (รำพรรณ อินทวงศ์) (ผู้รวบรวม) รวมค่าวรำฉบับชนะการประกวดและสำนวนดี (เชียงใหม่, ประเทืองวิทยา, ๒๕๑๒). และในยุครวมสมัยนี้เอง โรงพิมพ์ท้องถิ่นหลายแห่งได้จัดพิมพ์หนังสือค่าวประเภทนิทานต่าง ๆ ออกจำหน่ายแพร่หลายไม่น้อยด้วย.

คติธรรม กลอนลำเบ็ดเตล็ด และที่แต่งเป็น "สาร" รักระหว่างชายหญิงอยู่มากมายหลายสำนวน[๑]

ปรากฏการณ์รวมสมัยที่สอดคล้องกันนี้ให้เห็นถึงพัฒนาการของคำอู๋บาวอู้สาวและผญาเกี้ยวที่เริ่มจากบทบาทในประเพณีเกี้ยวของหนุ่มสาว มาสู่การเขียนเป็นจดหมายรัก และมาสู่การแต่งเป็นวรรณกรรมเผยแพร่สู่ผู้ฟังโดยอาศัยสื่อมวลชนในวงกว้าง แต่ก็เป็นเพียงปรากฏการณ์ในช่วงระยะเวลาหนึ่งเท่านั้น

สำหรับผญาเกี้ยวอีสานนั้นยังคงมีบทบาทอยู่ในรายการวิทยุของท้องถิ่น กล่าวคือ สถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย จังหวัดขอนแก่นมีรายการ "ลูกทุ่งผญา" เป็นรายการเพลงลูกทุ่งสลับหมดลำ ผู้จัดรายการใช้ชื่อว่า "เชียงคำภาช ผญาย่อย" รายการนี้มีการส่งเสริมให้ผู้ฟังทั้งชายหญิงส่งบทผญาไปร่วมออกอากาศด้วย บทผญาที่ผู้ส่งไปอ่านออกอากาศนั้นมีทั้งที่จดจำมาจากของเก่าและคิดแต่งขึ้นใหม่บางกรณี เนื้อหามีทั้งเป็นผญาภาษิตและผญาเกี้ยว ปัจจุบันรายการนี้ยังคงเป็นที่นิยมในหมู่ผู้ฟังชาวบ้านอีสานอยู่

บทบาทที่สำคัญของคำอู๋บาวอู้สาวลานนาและผญาเกี้ยวอีสานในปัจจุบันก็คือการปรากฏในรูปลักษณ์ของการแสดงในกรณีคำอู๋บาวอู้สาวลานนานั้น จะปรากฏในการแสดง "ซอ" ซึ่งเป็นบทซอประเภทเกี้ยวพาราสีกันระหว่างผู้ขับร้องชายหญิงที่เรียกว่า "ช่างซอ" ช่างซอจะนำลักษณะของ "คำคาวคำเครือ" มาสอดแทรกในบทขับร้องและอาจจะกล่าวสนทนาเกี้ยวพากันสลับประกอบในการขับร้องบ้าง

ส่วนในกรณีของผญาเกี้ยวอีสานนั้น จะเห็นได้ชัดในการแสดงหมดลำประเภทหนึ่งที่เรียกว่า "หมอลำผญา" ซึ่งจัดเป็นหมอลำประเภท "หมอลำกลอน" หรือ "หมดลำคู่" หรือ

---

[๑]ตัวอย่างเช่น ปรีชา แก้วปัญญา และบุญเรือง โชติกะ, สารรักเสมอเนตร์ (ขอนแก่น : โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา, ๒๕๐๖). ในหนังสือเล่มนี้มีสารสำนวนชายหญิงอยู่ ๑๓ สำนวน นอกจากนี้ยังมีหนังสือรวม "สาร" อีกมากมายหลายเล่มที่พิมพ์จำหน่ายโดยโรงพิมพ์ดังกล่าว

"หมอลำประชัน" คือเป็นการแสดงลำคู่ระหว่างชายหนึ่งคนและหญิงหนึ่งคน[1] กลอนลำหรือทบับร้องนั้นจะเป็นบทเกี้ยวพาราสีกัน โดยนำคำผญามาเรียบเรียงผสมผสานกันเป็นกลอนลำ

"หมอลำผญา" มีลักษณะแบบแผนการแสดงที่น่าสนใจ อันแสดงถึงการพัฒนาสืบทอดมาจากประเพณีการเกี้ยวสาวของชาวบ้านอีสานแต่โบราณหลายประการ ลักษณะเด่นที่เห็นได้ชัดคือหมอลำชายหญิงจะนั่งลำมิใช่เป็นการยืนลำดังเช่นหมอลำประเภทอื่น ๆ สันนิษฐานว่าการจายผญาของหนุ่มสาวในที่ประชุมชน เช่น ในงานบุญต่าง ๆ ซึ่งเป็นการสร้างความสนุกครึกครื้นในหมู่ผู้ฟัง ได้พัฒนาต่อมาโดยจากการพูดสนทนาก็เปลี่ยนรูปแบบมาเป็นการขับลำ เป็นทำนองซึ่งมีแคนประกอบ (ในภายหลังก็มี พิณ (ซุง) กลอง ฉิ่ง เพิ่มขึ้น) แต่เดิมเป็นเพียงการละเล่นสนุก ๆ ภายหลังจึงมีการตั้งเป็นคณะและว่าจ้างไปแสดงในงานต่าง ๆ

หมอลำผญานี้มีปรากฏนิยมในถิ่นหมู่บ้านที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขงทั้งฝั่งไทยและลาว ในเขตไทยนั้นมีนิยมในแถบอำเภอชานุมาน จังหวัดอุบลราชธานี อำเภอคอนตาล จังหวัดมุกดาหาร และอำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม เป็นต้น มีผู้กล่าวว่าหมอลำผญาเพิ่งเริ่มมีขึ้นเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๕๑๐ นี่เอง[2]

---

[1] หมอลำในอีสานนั้นมีหลายประเภท แบ่งตามจุดประสงค์ในการแสดงก็ได้แก่ หมอลำประเภททำพิธีกรรมรักษาคนป่วย และหมอลำประเภทมุ่งความบันเทิง หากแบ่งตามลักษณะการขับร้องและองค์ประกอบต่าง ๆ ก็จะแบ่งได้เป็น ๑. หมอลำกลอน มี ๖ ชนิดคือ หมอลำพื้น หมอลำผีฟ้า หมอลำส่อง หมอลำกับแกน หมอลำประชัน (ลำคู่ชายหญิง) และหมอลำซิ่งชู้หรือซิ่งชาย ๒. หมอลำหมู่ มี ๓ ชนิดคือ หมอลำแมงตับเต่า หมอลำเรื่อง (ลำเวียง) หรือลิเกลาวและหมอลำเพลิน ซึ่งเป็นหมอลำชนิดที่พัฒนามามากและได้รับความนิยมอยู่ในปัจจุบัน

[2] ผู้สนใจรายละเอียดเรื่องหมอลำผญาโดยการสัมภาษณ์จากวิทยากร โปรดดูเพิ่มเติมใน สาวรรณ กลางประพันธ์ หมอลำและหมา (ภาคนิพนธ์วิชาบรรณารักษศาสตร มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๒๔). สำนักหมอลำผญาที่มีชื่อเสียงได้รับการยกย่องมากคนหนึ่งคือ นายคำสอน โกตุรสะขิง ชาวบ้านหนองหลม ตำบลโพธิ์ไทร อำเภอคอนตาล จังหวัดมุกดาหาร เคยไปแข่งขันลำผญาที่ราชสำนักลาว (ในสมัยก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง) ชนะเลิศมาแล้ว.

การแสดงหมอลำผญาแต่เดิมจะไม่มีการปลูกร้านหรือเวที เพียงแต่ปูเสื่อให้หมอลำนั่งลำบนบ้านที่มีงาน หรือตามรถงบ้าน, ช่างวัดก็ได้ เพราะหมอลำจะนั่งลำกับพื้น สำหรับหมอลำฝ่ายหญิงนั้นมักจะเป็นสาวโสดหรือแม่ม่าย หากแต่งงานแล้วก็มักจะเลิกการลำไป ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเนื้อความในกลอนลำผญานั้นมักจะเป็นบทเกี้ยวพาราสีในเชิงหยาบโดยเกี่ยวกับเรื่องเพศอย่างโจ่งแจ้งก็ได้

ลำดับขั้นตอนในการลำผญาจะเริ่มจากลำไหว้ครู ลำเกี้ยว จบลงด้วยการลำอำลาและอวยพรผู้ฟัง ในตอนดึกอาจจะมีการลำกลอนนิทานสลับด้วย สำหรับการลำเกี้ยวซึ่งจะใช้เวลามากกว่าขั้นตอนอื่น ๆ นั้น จะเริ่มจากฝ่ายชายลำเกี้ยวชมโฉมและขอฝากรักฝ่ายหญิงก็จะโต้ตอบ ต่อจากนั้นฝ่ายชายจะเกี้ยวขอ "ชู้" คือขอเอาเป็นเมียโดยไม่ต้องมีการแต่งงาน ฝ่ายหญิงก็จะปฏิเสธและบอกให้ไปขอต่อพ่อแม่ มีการพูดถึงเรื่องสินสอดทองหมั้นต่าง ๆ เมื่อไม่ตกลง ฝ่ายหญิงอาจจะลำเกี้ยวคนฟังต่อหรือเกี้ยวหมอแคน หมอพิณ (ซุง) หมอกลอง ลักษณะนี้เรียกว่า "เกี้ยวซงนอก"[๑]

นอกจาก "หมอลำผญา" แล้ว ในหมอลำประเภทอื่น ๆ นั้น ก็จะพบว่ามีการนำเอาเนื้อความผญาเกี้ยวมาสอดแทรกในบทกลอนลำเกี้ยวทำนองต่าง ๆ ด้วย ดังตัวอย่างเช่น

กลอนลำเกี้ยวของคณะหมอลำผู้ไท[๒]

ชาย (พูด) — "มิเป็นบคือคุคำแพงนะ"
หญิง (พูด) — "มิเป็นแหลว"
ชาย (พูด) — "ปลอกอุอยสรุอยอยูบู"
หญิง (พูด) — "ปลอกออุยสรุอยูคืออ้อยกลางกอ
ภูกบกิ่มหอหนอนอยก็มีซอน"

---

[๑] เก็บความจาก อรวรรณ ก ลางประพันธ์ หมอลำผะหญา, หน้า ๒๗–๓๔

[๒] จากกลอนลำเกี้ยวของ หมอลำแพง กุตระแสง และสีสวัสดิ์ สกุลโทน ใน นงลักษณ์ ยี่วาศรี. ลำภูไทย (ภาคนิพนธ์วิชาบรรณารักษศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๒๔), หน้า ๒๕.

ชาย (ร้อง) → "โอนอ...นางเอ้ย....นอ
คันว่าปลอดอ้อยสร้อยคออยู่ยูกอคือนางว่า
คันว่ากาบกหอหนอนอ้อยก็ซ้อนหนอนอ้อยผัดอยู่กลาง
คึงนางเอ้ย...ดิงเป็นองนี้เอย
ว่าโอ้นอชายอยากได้เบิ่งเด้ คือคำนางว่าเบิ่งเด้ นอนางน้อ"

กลอนลำทำนองเต้ยธรรมดาของหมอลำทองสี[๑]

หญิง(ร้อง) → "ครันเจ้าเว้าจั่งซั้นก็ให้แมนคำสา
น้องยานบเป็นนั้นจังว่า ครันสีชมพูเจ้าจังว่า
น้องยานเป็นดอกสานนอมักกล้า
คำนาแล้วเหยียบใส่ตม"

จึงกล่าวได้ว่าผญาเกี้ยวนั้นยังคงมีบทบาทอยู่ในสังคมของชาวอีสานปัจจุบัน แต่ได้แปรเปลี่ยนจากบทสนทนาระหว่างหนุ่มสาว มาเป็นรูปลักษณ์ของการแสดงขับร้องบนเวทีเพื่อความบันเทิงใจของผู้ดูผู้ฟังแทน

ในปัจจุบันบทบาทของหมอในสังคมล้านนานั้น นับว่าก็จะลดน้อยลงทุกที คนรุ่นใหม่มองเห็นว่าเป็นสิ่งล้าสมัย และหันไปสนใจดนตรี บทเพลง หรือมหรสพยุคใหม่แทน เพลงที่ร้องด้วยภาษาถิ่นล้านนา (ที่เรียกกันว่าภาษา "คำเมือง") เท่าที่ยังมีบทบาทอยู่ในสังคมล้านนาปัจจุบันก็คือเพลงชนิดที่เรียกกันว่า"โฟล์คซองคำเมือง" เช่นผลงานของจรัล มโนเพ็ชร และเพลงอีกแนวหนึ่งที่มีลักษณะผสมผสานระหว่างลีลาของหมอกับเพลงลูกทุ่ง เรียกกันว่า "ลูกทุ่งคำเมือง" ได้แก่เพลงในแนวขับร้องของ บุษศรี รัตนัง เป็นต้น[๒]

---

[๑]จาก เจริญชัย ชนไพโรจน์ (ผู้รวบรวม). ปี้มกลอนลำ (มหาสารคาม ภาควิชาคุรุยางศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม ๒๕๒๖) หน้า ๕๑.

[๒]ดูเพิ่มเติมใน ทรงศักดิ์ ปรางค์วัฒนากุล "จากเพลงพื้นบ้านล้านนาถึงโฟล์คซองคำเมือง" วารสารมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๑๑ : ๑ (กรกฎาคม–ธันวาคม ๒๕๒๕), หน้า ๑๗–๔๕.

สำหรับบทบาทของหมอลำในสังคมอีสานนั้น ดูจะยังมีวิญญาณที่แนบแน่นกับชีวิตของชาวอีสานมากอยู่ แม้ว่าจะมีพัฒนาการแปลงเปลี่ยนมาเป็นลักษณะของ "หมอลำเพลิน" ซึ่งเป็นแบบกึ่งคนตรีลูกทุ่งยุคใหม่ แต่เสียงแคนและทำนองลำก็ยังเป็นที่ชื่นชอบของชาวอีสานอยู่มาก

ภาพชีวิตการลงช่วงและประเพณีการเกี้ยวสาว เหลือเพียงภาพที่งดงามในความทรงจำของผู้สูงอายุ กลอนลำของหมอลำบทหนึ่งได้กล่าวถึงชีวิตในอดีตนี้ด้วยความเสียดายไว้ว่า

"...สายถึงหลาลงเข็นฝ้ายยามแลงอยู่ช่วง
เสียงแคนดังจ้น ๆ เอ๊ยกุมณผ่นดิน
เกี้ยวนี้หายเสียงสี้ยงเสียงแคนพวกผู้บาว
หลาและไนเทฮอดบรู้เรื่องนี้
สมัยนี้หนุ่มสาวผิดกับคราวหลังพุ้น
ประเพณีเก่าแก่แต่ฮีตพอดฮอดแม่
ตาเสียดายแท้ผมนี้คิดดู
ตูหลูหลาฟังแต่เพลง ลำฮอดบรู้เรื่อง
เป็นเมืองฝรั่งแล้วเกี้ยวนี้เปลี่ยนแปลง..."[๑]

(เอ๊ย — สั่นสะเทือน/ กุม — ทั่ว / เสี้ยง — หมอ)

แต่ยอมไม่มีใครที่จะฉุดรั้งความเปลี่ยนแปลงได้ ภาพชีวิตในอดีตจึงเป็นเพียงรากเหง้าที่ควรค่าแก่การศึกษา เพื่อการก้าวอย่างมั่นคงขึ้นไปกับความเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ ของสังคมไทยต่อไป.

---

[๑] ผู้แต่งกลอนลำบทนี้คือ ศรี ยอดแกง. จากชุมเดช เดชภิมล. ภาพชีวิตชาวอีสานจากหมอลำ (สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๑), หน้า ๖๑.

๕. ภาพสะท้อนชีวิตจากเนื้อหาในคำอู่บาวอู่สาวลานนาและผญาเกี้ยวอีสาน

คำอู่บาวอู่สาวลานนาและผญาเกี้ยวอีสาน มีลักษณะลำดับขั้นตอนการสนทนาและการแสดงออกในเนื้อหาที่คล้ายคลึงกัน เนื้อหาได้สะท้อนถึงสภาพชีวิตของชาวบ้านไทยในสังคมเกษตรกรรมที่มีระบบการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองมาแต่อดีต ได้แก่วิถีชีวิตที่ต้องต่อสู้ขยันขันแข็ง ผูกพันอยู่กับธรรมชาติ

โวหารความเปรียบต่าง ๆ สะท้อนถึงวัฒนธรรมทางวัตถุ ได้แก่ สภาพบ้านเรือนอาหาร เครื่องมือเครื่องใช้ในการทำมาหากินต่าง ๆ และวัฒนธรรมทางจิตใจ ได้แก่ ความเชื่อ ขนบประเพณี อันเป็นที่พึ่งทางใจซึ่งผสมผสานกันระหว่างความเชื่อในเรื่องภูตผี เทวดาหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน ตลอดจนสัมพันธ์กับระบบการผลิตในสังคมเกษตรกรรมด้วย

คำอู่บาวอู่สาวและผญาเกี้ยว สะท้อนถึงฐานะและบทบาททางสังคมของหนุ่มสาวในด้านเพศสัมพันธ์ และด้านการใช้แรงงาน ซึ่งแสดงถึงว่า แม้สังคมไทยจะเป็นสังคมที่ถือผู้ชายเป็นใหญ่หรือเป็นผู้นำ แต่ฐานะและบทบาทของผู้หญิงในสังคมชาวบ้านนั้น ก็ไม่ได้ถูกกดขี่ให้ต่ำต้อย หากแต่มีความสำคัญเทียมกันในฐานะของความเป็น "มนุษย์" ที่มีวิญญาณความรู้สึก เหมือนกันและมีการพึ่งพาอาศัย ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะการแบ่งภาระหน้าที่ในการทำงานร่วมกัน

๖. สรุป

ในอดีตคำอู่บาวอู่สาวและผญาเกี้ยวมีบทบาทสำคัญในประเพณีการเลือกคู่ครองและการแสดงออกซึ่งความมั่นเหมางใจของหนุ่มสาวชาวบ้าน หนุ่มสาวจะเรียนรู้ฝึกฝน และจดจำรูปแบบของบทสนทนา ตลอดจนรู้จักใช้ปฏิภาณในการเลือกสรรคำมาโต้ตอบกัน

ในยุคหนึ่ง คำอู่บาวอู่สาวและผญาเกี้ยวได้พัฒนาจากการสื่อสารกันด้วยภาษาพูดไปสู่การสื่อด้วยภาษาเขียน ได้แก่การเรียบเรียงเป็นจดหมายรักถึงกันระหว่างหนุ่มสาวหากแต่เป็นบทบาทที่มีข้อจำกัด เพราะผู้ที่รู้หนังสือในสังคมชาวบ้านนั้นมีน้อย

ในปัจจุบันแม้ว่าหนุ่มสาวชาวบ้าน จะยังมีการพบปะสนทนาเกี้ยวพาราสีกันแต่สิ่งที่ได้สูญไปกับกาลเวลาก็คือภาษาร้อยกรองที่เป็นรูปแบบของ "คำเครือ" และ "ผญาเครือ" การพัฒนาสังคมชาวบ้านให้เจริญขึ้น ทำให้หนุ่มสาวสามารถหาสิ่งบันเทิงใจใหม่ ๆ จากระบบเทคโนโลยีสมัยใหม่มากขึ้น เช่น ภาพยนตร์ โทรทัศน์ ฯลฯ ถนนจากชนบทที่มุ่งสู่ตัวเมืองได้พัฒนาชีวิตความเป็นอยู่และค่านิยมของคนรุ่นใหม่ให้แปรเปลี่ยนจากเดิม ประเพณีการ "แอ่วสาว" ของล้านนา และ "เล้นสาว" ของอีสานจึงเป็นสิ่งล้าสมัยไป

แม้ว่าสื่อมวลชนในท้องถิ่น เช่นวิทยุ หรือระบบการพิมพ์ จะได้เคยฟื้นฟูการแต่งบทร้อยกรองท้องถิ่นให้เป็นที่นิยมแพร่หลายขึ้นในยุคหนึ่ง แต่ก็เป็นเพียงปรากฏการณ์สั้น ๆ ที่ค่อย ๆ เสื่อมสลายไปกับกาล จะมีที่ยังเหลือไว้ให้ชื่นชมอยู่ในปัจจุบันก็เพียงเล็กน้อย เช่นใน อีสานมีรายการ "ลูกทุ่งผญา" ถ่ายทอดทางวิทยุ ที่ยังคงส่งเสริมให้คนรุ่นปัจจุบันรู้จักกับ "ผญา" อยู่

บทบาทของ "คำอู้บ่าวอู้สาว" หรือ "คำกาวคำถือเครือ" ในล้านนายุคปัจจุบันเหลืออยู่เพียงในความทรงจำ และการสอดแทรกอยู่ในการแสดง "ซอ" บ้าง ในขณะที่บทบาทของ "ผญาเกี้ยว" ในอีสานยังคงมีอยู่พอสมควรในการแสดง "หมอลำ" อันเป็นการแสดงที่ยังคงเป็นชีวิตจิตใจของชาวอีสานมาโดยตลอดตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน

<u>ข้อเสนอแนะ</u>

๑. การศึกษาเปรียบเทียบวรรณกรรมของล้านนาและอีสานทั้งในด้านรูปแบบและเนื้อหา โดยวิเคราะห์ถึงบทบาทหรือความสัมพันธ์ที่มีต่อวัฒนธรรมท้องถิ่นด้านอื่น ๆ จะช่วยให้เราเข้าใจถึงสภาพวิธีการดำเนินชีวิตของชาวบ้านไทยที่มีความคล้ายคลึงกันมาแต่อดีต วรรณกรรมในท้องถิ่นอีสานและล้านนายังมีอีกหลากหลาย ทั้งที่ปรากฏในรูปของมุขปาฐะและลายลักษณ์ ซึ่งน่าจะได้มีการศึกษาเปรียบเทียบต่อไป เช่น ศึกษาภาษิตหรือคำพังเพย คำสู่ขวัญ บทเพลงพื้นบ้านต่าง ๆ นิทานต่าง ๆ ฯลฯ เป็นต้น

๒. ควรจะได้มีการศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมมุขปาฐะกับวรรณกรรมลายลักษณ์ ที่ปรากฏในท้องถิ่นล้านนาและอีสานเปรียบเทียบกัน โดยเฉพาะรูปแบบและเนื้อหาของวรรณกรรมประเภทร้อยกรองต่าง ๆ

๓. ควรจะได้มีการศึกษาเปรียบเทียบวรรณกรรมที่มีบทบาทต่อความเชื่อหรือต่อพิธีกรรมของชาวบ้านในสังคมล้านนาและอีสาน ซึ่งมีลักษณะที่คล้ายคลึงกันอย่างน่าสนใจมาก เช่น วรรณกรรมที่เกี่ยวเนื่องกับพิธีการขอฝน วรรณกรรมที่เป็นภาษาสื่อสารระหว่างมนุษย์กับภูตผี เทวดา ต่าง ๆ เป็นต้น

๔. ควรจะได้มีการศึกษาถึงประเพณีการเกี้ยวของหนุ่มสาว ที่ปรากฏในกลุ่มชนชาวไท (ไต) ในท้องถิ่นต่าง ๆ เช่น ชาวไทดำ ผู้ไท ไทลื้อ ไทยอง ไทใหญ่ ฯลฯ โดยศึกษาเปรียบเทียบทั้งประเพณีและลักษณะการใช้ภาษาสนทนาว่ามีรูปแบบหรือเนื้อหาอันสะท้อนถึงวัฒนธรรมที่คล้ายคลึงหรือแตกต่างกันอย่างไร

สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ห้องสมุดแห่งชาติ เฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา

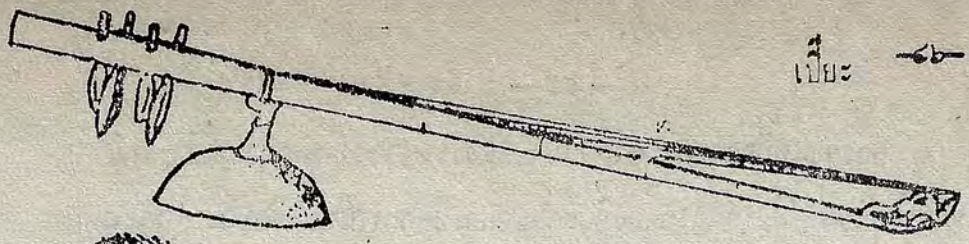

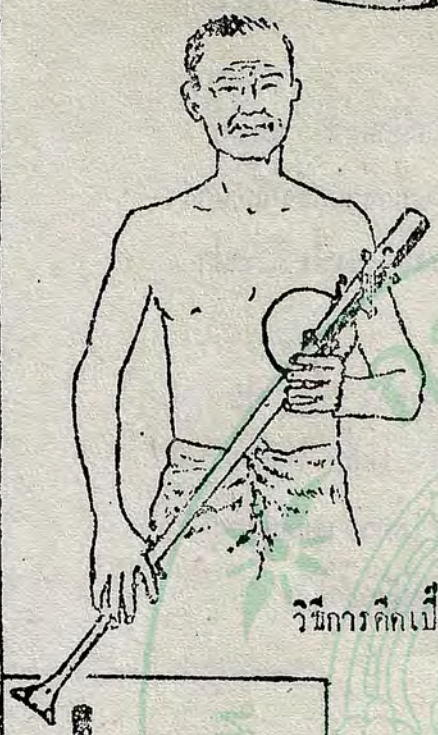

วิธีการตีเปี๊ยะ

ซึง

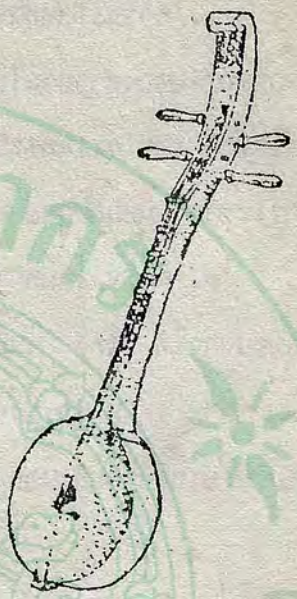

ซึง

ปี่

สะล้อ

ภาพที่ 1

ภาพแสดงเครื่องดนตรีพื้นบ้านล้านนา เปี๊ยะ ซึง สะล้อ คือเครื่องดนตรีที่ชายหนุ่มใช้เล่นในเวลาไปแอ่วสาว ส่วนปี่นั้นเป็นเครื่องดนตรีประกอบการ "ซอ" ปี่ 1 ชุดเรียกว่า "ปี่จุม" มี 4 เลาคือ ปี่แม่ ปี่กลาง ปี่ก้อย และ ปี่ก๊าด

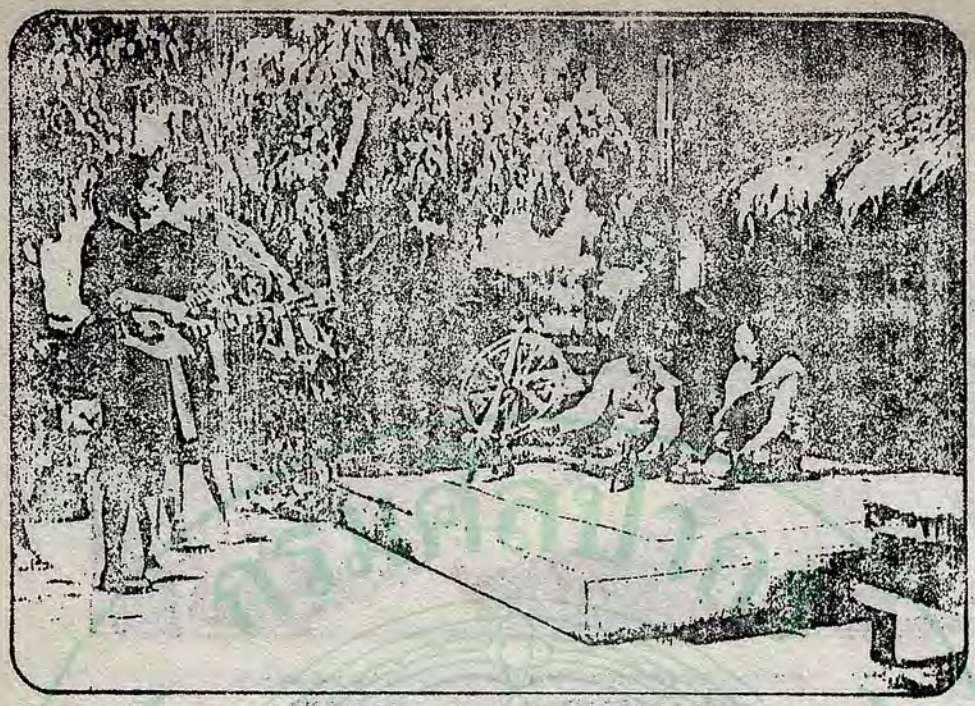

ภาพที่ 2 และภาพที่ 3 การแสดงสาธิตประเพณีแอ่วสาวของคณะนายคำ กาไวย์ ศิลปินชาวบ้านอำเภอพร้าว จังหวัดเชียงใหม่ ถ่ายทอดโทรทัศน์ช่อง 5 ในรายการเอเชียปริทรรศน์ เมื่อเมษายน 2522 (จัดโดยหน่วยส่งเสริมศิลปะและวัฒนธรรมสาขาคณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่)

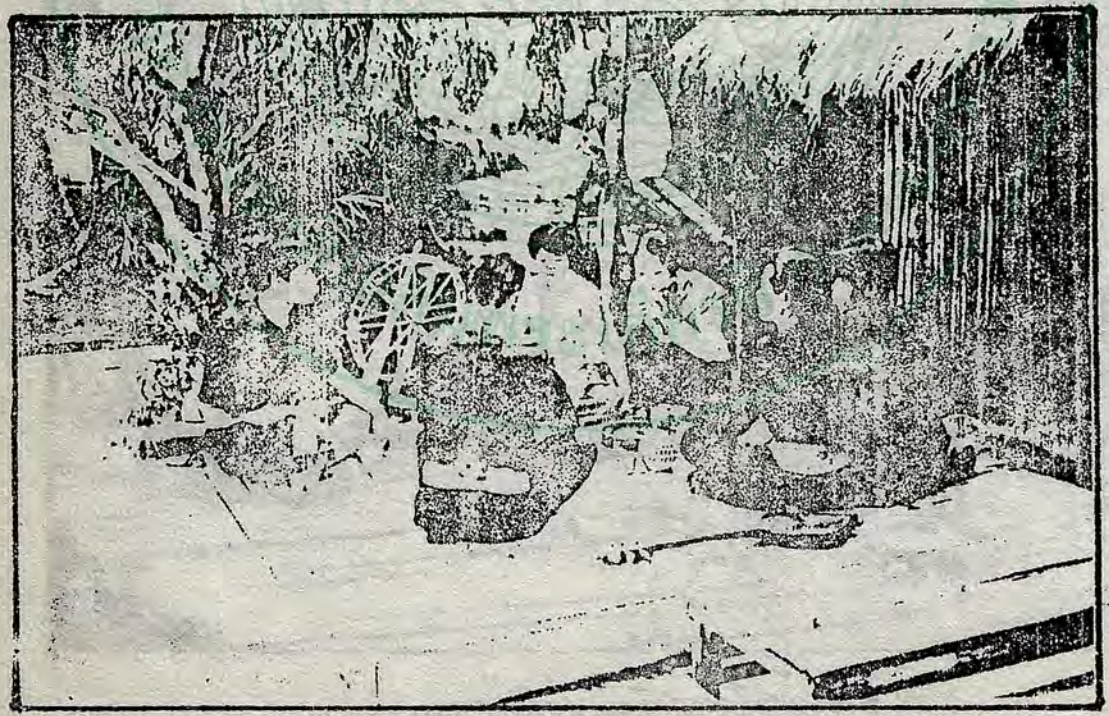

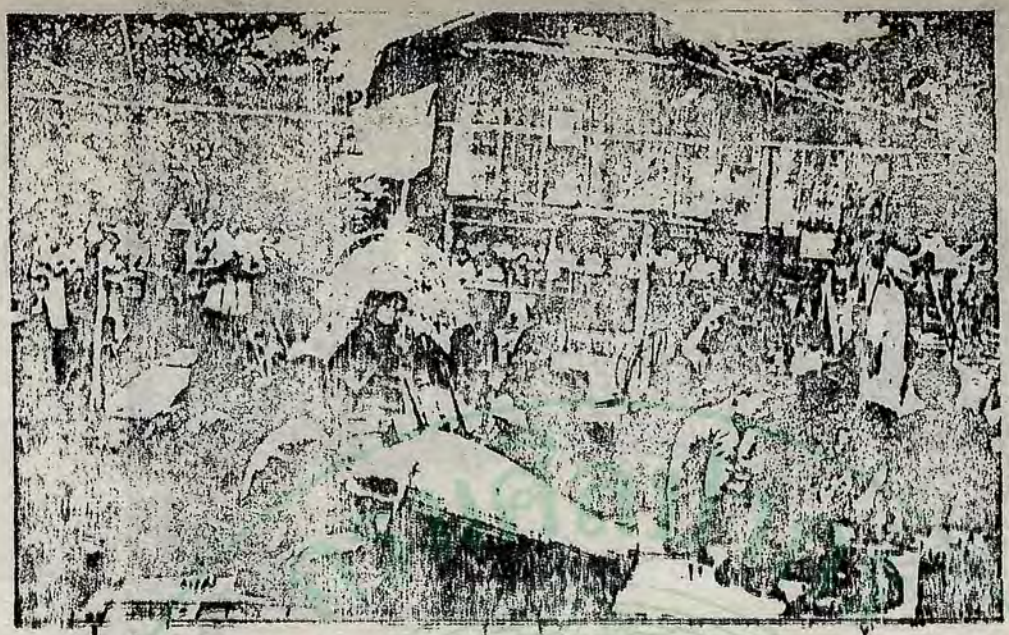

ภาพที่ 4 การสาธิตประเพณีเลี้ยงผีปู่ตาในงานมหกรรมอีสาน ครั้งที่ ๑ ของนักศึกษาวิทยาลัยครูมหาสารคาม ที่จัดขึ้น ณ วิทยาลัยครูมหาสารคาม ระหว่างวันที่ ๑๖-๑๗ สิงหาคม ๒๕๒๑

การลงข่วงโกยปุ๋ยเลื่อหรือฟากนั่งกัฬพื้นในลานบ้าน

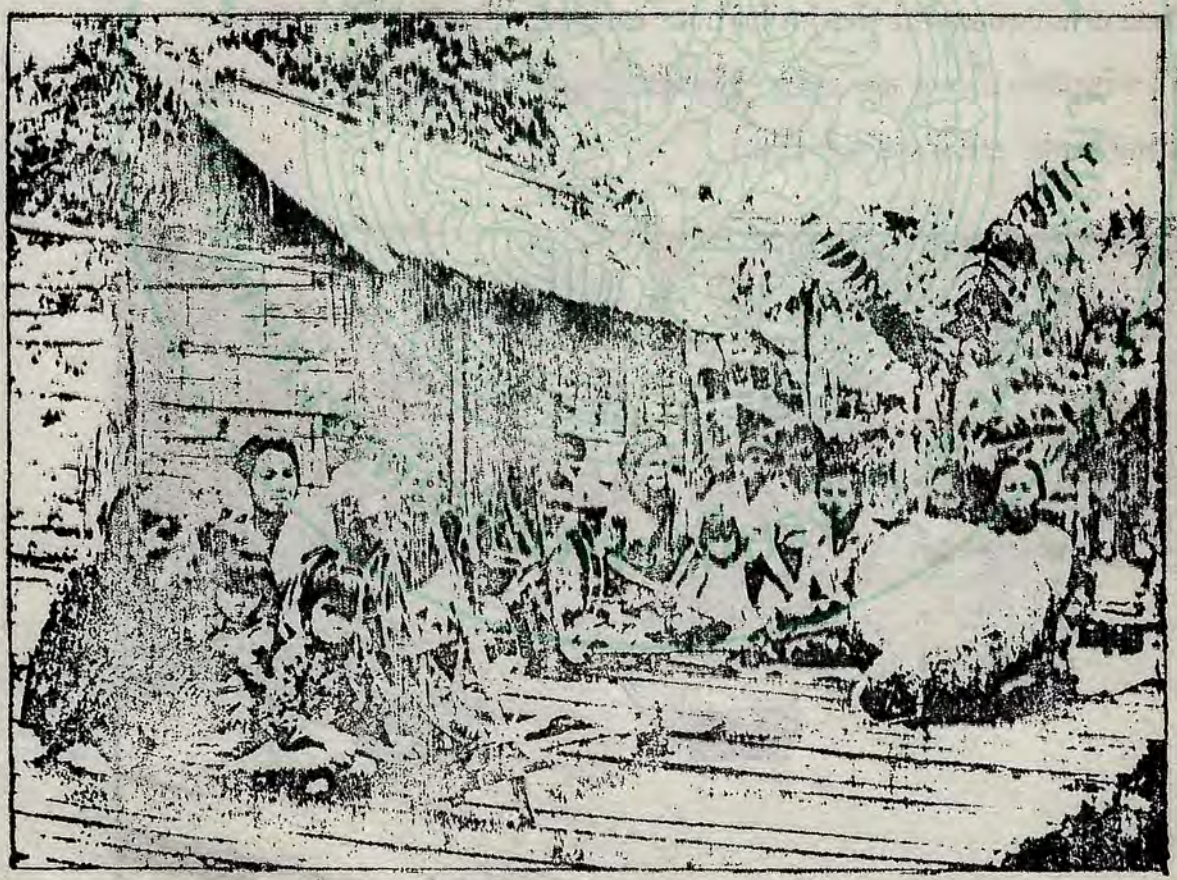

ภาพที่ ๖ ชาวบ้านอีสานกำลังล้อมวงคีกฝ้ายและเข็นฝ้าย

ประเพณีบางแห่งในอีสานจะใช้ชานบ้านใดชานบ้านหนึ่งแทนการยกร้าน

ภาพที่ 6 เครื่องดนตรีพื้นบ้านอีสาน
ที่ชายหนุ่มใช้เล่นในเวลาไปเว้าสาว
ได้แก่ แคน และ พิณ(บางถิ่นเรียก ซุง)

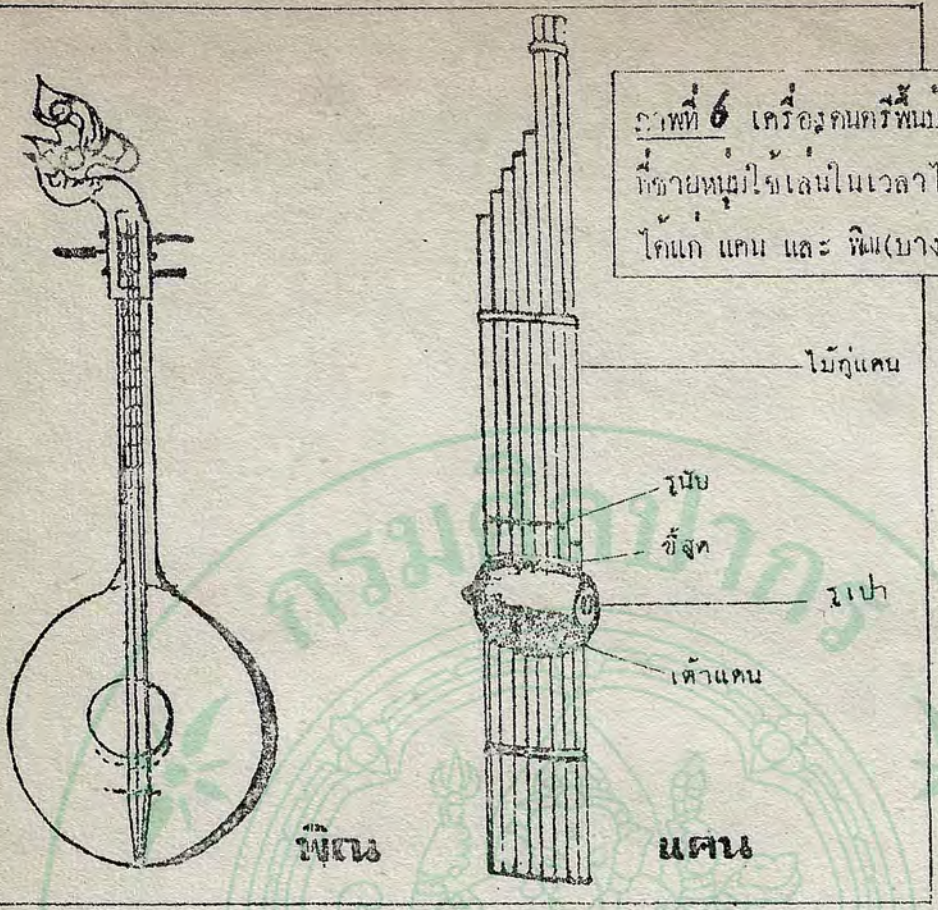

ภาพที่ 7 ภาพวาดแสดงการเว้าสาวเชิงฝ่าย ในประเพณี "ลงช่วง"

บรรณานุกรม

ก. หนังสือ

ขอนแก่น, ส่วนการศึกษา. องค์การบริหารส่วนจังหวัด. รวมผญาและเกร็ดตำนานอีสาน. อนุสารวิทยา ฉบับที่ ๒, ขอนแก่น : นิรันดร์การพิมพ์, ม.ป.ป.

โฆษิต ปั้นเปี่ยมรัษฎ์ และคณะ. ชนบทอีสาน. กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๔.

จารุบุตร เรืองสุวรรณ. ของดีอีสาน. พิมพ์ครั้งที่ ๔, กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๒๐.

จารุวรรณ ธรรมวัตร. คติชาวบ้านอีสาน. กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์อักษรวัฒนา, ม.ป.ป.

————————. ผญาบทกวีของชาวบ้าน. กาฬสินธุ์:จินตภัณฑ์การพิมพ์, ๒๕๒๖

————————. ลักษณะวรรณกรรมอีสาน. มหาสารคาม:เอกสารประกอบการศึกษาวิชาลักษณะวรรณกรรมท้องถิ่น มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม ๒๕๒๑.

จิตร ภูมิศักดิ์. โองการแช่งน้ำและข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดวงกมล, ๒๕๒๔.

ชุมนุมตำรากลอนฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพฯ: คุรุสภา ๒๕๑๕

ชอนกลิ่น พิเศษสกลกิจ และประคอง นิมมานเหมินท์. ภาษาถิ่น. กรุงเทพฯ:มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ม.ป.ป.

ตุ้ย ชุมสาย, ม.ล. วรรณกรรมพินิจเชิงจิตวิทยา. กรุงเทพฯ:ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๖.

ธวัช ปุณโณทก. วรรณกรรมท้องถิ่น. กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๕.

————————.วรรณกรรมอีสาน. กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๒.

บัวกำ (รำพรรณ อินทวงศ์). ผู้รวบรวม. รวมลาวรำฉบับชนะการประกวดและสำนวนดี. เชียงใหม่:ประเทืองวิทยา, ๒๕๑๒.

ประคอง นิมมานเหมินท์. ลักษณะวรรณกรรมภาคเหนือ. กรุงเทพ:สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๗.

ประคอง นิมมานเหมินท์ และ ทรงศักดิ์ ปรางค์วัฒนกุล. บรรณาธิการ. ลานนาไทยคดี เชียงใหม่: ศูนย์หนังสือเชียงใหม่, ๒๔๒๑.

ประมาญ คิดคินสัน. คติชาวบ้าน: การศึกษาในด้านมานุษวิทยา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แพร่วิทยา, ม.ป.ป.

ปรานี วงษ์เทศ. พื้นบ้านพื้นเมือง. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เจ้าพระยา, ๒๕๒๕.

ปรีชา แก้วปัญญา และ บุญเรือง โชติกะ. สารรักเสมอเนตร. ขอนแก่น: โรงพิมพ์กลันนานาวิทยา, ๒๕๐๖.

ปรีชา พิณทอง. ผู้ชำระ. ขูลูนางอั้ว. อุบลราชธานี: โรงพิมพ์ศิริธรรม, ๒๕๒๔.

————. ผาแดงนางไอ่. อุบลราชธานี: โรงพิมพ์ศิริธรรม, ๒๕๒๔.

————. สังข์ศิลป์ชัย. อุบลราชธานี: โรงพิมพ์ศิริธรรม, ๒๕๒๔.

ปรีชา ปริญญาโณ, พระมหา. (ปรีชา พิณทอง). ประเพณีโบราณไทยอีสาน. อุบลราชธานี, โรงพิมพ์ศิริธรรม, ๒๕๑๐.

ปรีชา อุยตระกูล. วรรณกรรมพื้นบ้านจากตำบลรังกาใหญ่ อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา. กรุงเทพฯ: เอกสารนิเทศการศึกษาฉบับที่ ๒๐๓. หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, ๒๕๒๑.

ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์. มานุษวิทยากับการศึกษาคติชาวบ้าน. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๕.

พจนานุกรมภาคอีสาน–ภาคกลาง ฉบับปฏิธานสมเด็จพระมหาวีรวงศ์. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๕.

พรชัย ศรีสารคาม. ผู้รวบรวม. ผญาอีสาน. มหาสารคาม: วิทยาลัยครูมหาสารคาม ๒๕๒๒.

พรหมโวหาร, พญา. คาวสี่บทพร้อมด้วยคำจม. เชียงใหม่: โรงพิมพ์ประเทืองวิทยา, ๒๕๑๐.

พลศึกษา, กรม. กระทรวงศึกษาธิการ. ปทานุกรมภาษาพื้นเมือง. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕.

พุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก, องค์การ. พุทธศาสนาในล้านนาไทย. เชียงใหม่: พิมพ์เนื่องในการประชุมใหญ่สมัยที่ ๑๓ องค์การพุทธศาสนิกสัมพันธ์แห่งโลก, ๒๔–๒๙ พฤศจิกายน ๒๕๒๓.

ไพรบ เลิศพิริยกมล. คติชาวบ้านล้านนาไทย. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์สุริวงศ์บุคเซนเตอร์, ๒๕๒๖.

ม. ศรีบุษรา. ไทยคำรำพัน. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, ๒๕๒๒.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระบรมราชาธิบายในการประพันธ์และฯลฯ. กรุงเทพฯ: คุรุสภา, ๒๕๑๗.

มณี พยอมยงค์. ประวัติและวรรณคดีล้านนาไทย. เชียงใหม่: มูลนิธิ ม.ล.ตุ้ย ชุมสาย, ๒๕๑๓.

————. วัฒนธรรมล้านนาไทย. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๒๔.

ราชบัณฑิตสะพาลาว. ไวยากรณ์ลาว พวก ๔ สัมทะลักสนะ. พิมพ์ครั้งที่ ๔: กะซวงสึกสาทิกาน พระราชอาณาจักลาว, ๒๕๒๓.

วรากร วราอัศวปติ และคณะ. แมลงที่เป็นอาหารในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. มหาสารคาม: เอกสารการวิจัย ฉบับที่ ๗ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม ๒๕๑๘.

วิมลพรรณ ปีตธวัชชัย. ผ้าอีสาน. กรุงเทพฯ: คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, ๒๕๑๖.

————. ยีสิบสอง. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาชน, ๒๕๑๖.

ศรีอินทรายุทธ (อัศนี พลจันทร์). ศิลปากรแห่งกาพย์กลอน. กรุงเทพฯ: ทัพหน้าร่วมผู้จัดพิมพ์, ๒๕๑๘.

สกล พงษ์ไพศาล. ในวงวิชาการ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, ๒๕๒๖.

สงวน โชติสุขรัตน์. ไทยวน–คนเมือง. พระนคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๑๒.

————. ประเพณีไทยภาคเหนือ. พิมพ์ครั้งที่ ๒: พระนคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๑๒.

สนิท สมัครการ. บรรณาธิการ. สังคมและวัฒนธรรมของภาคเหนือประเทศไทย. กรุงเทพฯ:สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๒๑.

สมณกุลวงศ์, พระ. ขุนทึง. ตรวจชำระโดย พิพูร มลิวัลย์. พระนคร:คณะกรรมการฟื้นฟูวรรณคดีไทยอีสาน, ๒๕๑๑.

สิงฆะ วรรณสัย. หลักเกณฑ์การแต่งคาว. เชียงใหม่:คนเมืองการพิมพ์, ๒๕๑๐.

สุกัญญา สุจฉายา. เพลงปฏิพากย์:บทเพลงแห่งปฏิภาณของชาวบ้านไทย. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, ๒๕๒๕.

สุเทพ สุนทรเภสัช. บรรณาธิการ. สังคมและวัฒนธรรมล้านนาไทย รวมผลงานวิจัยทางสังคมศาสตร์ ในภาคเหนือของประเทศไทย. เชียงใหม่:คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๑๓.

_____.บรรณาธิการ. สังคมวิทยาของหมู่บ้านภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. พระนคร:แผนกวิชาสังคม คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๑.

เสฐียรโกเศศ (พระยาอนุมานราชธน). ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน. พระนคร:สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๑๒.

_____.ปลูกเรือนแต่งงาน. กรุงเทพฯ:คุรุสภา, ๒๕๒๖.

เสนอ นิลเดช. บรรณาธิการ. ศิลปล้านนาไทย. กรุงเทพฯ:พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพ นายจงรัก และนางทิพย์ พงศ์พัฒน์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อ ๒๖ มีนาคม ๒๕๒๑.

เสน่หา บุญยรักษ์. วรรณกรรมคาวของภาคเหนือ. กรุงเทพฯ:เอกสารการนิเทศการศึกษาฉบับที่ ๑๗๖ หน่วยศึกษานิเทศก์. กรมการฝึกหัดครู, ๒๕๑๙.

อนุวิทย์ เจริญศุภกุล และวิวัฒน์ เตมียพันธ์. เรือนล้านนาไทยและประเพณีการปลูกเรือน. กรุงเทพฯ:สมาคมสถาปนิกสยาม ในพระบรมราชูปถัมภ์, ๒๕๒๑.

อภิศักดิ์ โสมอินทร์. ภูมิศาสตร์อีสาน. มหาสารคาม:คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๒๓. (อัดสำเนา)

อุคม รุ่งเรืองศรี. บรรณาธิการ. โวหารสานนา. (คำอู้บ่าวอู้สาว ปริศนาคำทายสุภาษิต). เชียงใหม่:ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ๒๕๒๔. (อัดสำเนา)

Peter Trudgill. Sociolinguistics:An Introduction. Middlesey:Penguin books, 1974.

R. A Hudson. Socioliguistics. Cambridge:University Press, 1980.

ข. บทความ

กิติ แก่นจำปี. "ความเชื่อเรื่องผีปู่และย่าแสะ". วารสารศึกษาศาสตร์สาร มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ๑๐:๒-๔ (ตุลาคม ๒๕๒๔ - กันยายน ๒๕๒๕), หน้า ๑๒๑ - ๑๓๓.

ขันทอง ชมภูนิมิตร. "ประเพณีลงข่วง". ใน สมบัติไทยเฮา. พนอ กำเนิดกาญณ์. ผู้รวบรวม. อุดรธานี:วิทยาลัยครูอุดรธานี, ๒๕๑๙. หน้า ๘๒-๘๖.

เครือมาศ วุฒิการณ์. "คำอู้บาว-อู้สาว:วาทะสัมพันธ์ระหว่างหนุ่มสาวลานนา". วารสารมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ๑๑.๒ (มกราคม-มิถุนายน ๒๕๒๖), หน้า ๙๐-๑๐๑.

จารุวรรณ ธรรมวัตร. "โวหารในผญา". ใน วิญญา วีสเพ็ญ. กันตรึม. มหาสารคาม :โครงการส่งเสริมหนังสือตามแนวพระราชดำริอันดับที่ ๒๒, ๒๕๒๖. หน้า ๒๕-๔๙.

ชอบ ดีสวนโคก. "ความเชื่อพื้นฐานแห่งอารยธรรมของชาวอีสาน". วารสารมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. ๓:๑ (กุมภาพันธ์ ๒๕๒๗), หน้า ๓-๒๕.

ชูสิทธิ์ ชูชาติ. "การผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองในสังคมลานนา:ศึกษาเฉพาะการผลิตระดับหมู่บ้านในภาคเหนือของประเทศไทย พ.ศ. ๑๘๓๕-๒๔๓๕". วารสารมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ๑๑:๑ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๒๕), หน้า ๔๖-๗๘.

ทรงศักดิ์ ปรางค์วัฒนากุล. "จากเพลงพื้นบ้านลานนาถึงโฟล์คซองคำเมือง". วารสารมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ๑๑:๑ (กรกฎาคม-ธันวาคม ๒๕๒๕), หน้า ๑๗-๔๕.

_____. แนะนำวรรณกรรมท้องถิ่นลานนาไทย". วารสารมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ๑๐:๑ (มกราคม-มีนาคม ๒๕๒๓), หน้า ๑-๒๑.

———————. "ศิลปะการฟ้อนของล้านนาและการประดิษฐ์ฟ้อนชุดใหม่". วารสารศิลปวัฒนธรรม. ๓:๔ (กรกฎาคม ๒๕๒๕), หน้า ๗๙–๘๔.

ชวัช ปุณโณทก. "กิจชีวะเพณี". วารสารวัฒนธรรมไทย. ๒๒:๔ (เมษายน, ๒๕๒๖), หน้า ๒๔–๓๓.

นันทพร ศิริขันธ์. "เว้าสาวตำข้าวที่ครกมอง". ใน มนุมังอีสาน. สกลนคร:พิมพ์เนื่องในงานแสดงนิทรรศการศิลปวัฒนธรรมไทยมนุมังอีสาน ครั้งที่ ๓ ณ วิทยาลัยครูสกลนคร ๑๔–๑๖ มกราคม ๒๕๒๖, หน้า ๑๒๑–๑๓๒.

บาหยัน อิ่มสำราญ และบุญศิริ มีสวัสดิ์. "บทสำรวจงานวิจัยวรรณคดีท้องถิ่น". ใน หมึกหยดใหม่. กรุงเทพฯ:องค์การบริหารนิสิตจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ม.ป.ป. หน้า ๑๐๓–๑๑๒.

ประคอง นิมมานเหมินท์. "เสียงสระในคำขยายบางคำในภาษาอีสาน". วารสารอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (เล่มที่ ๑๐ ปีการศึกษา ๒๕๑๙), หน้า ๕๖–๖๕.

วิถี พานิชพันธ์. "คนเมืองเชียงใหม่". อนุสาร อ.ส.ท. ๒๔:๖ (มกราคม ๒๕๒๗), หน้า ๔๔–๕๗.

วิสุทธิ์ บุษยกุล. "วรรณคดีภาคอีสาน". และ "ผะหยา". ใน วิสุทธินิพนธ์. กรุงเทพฯ :สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๐. หน้า ๔๘๗–๕๑๐.

ศรีศักร วัลลิโภดม. "การถือผีในเมืองไทย". วารสารศิลปวัฒนธรรม. ๕:๔ (กุมภาพันธ์ ๒๕๒๗), หน้า ๖–๑๗.

สิงฆะ วรรณสัย. "กวีนิพนธ์ล้านนาไทย". วารสารโบราณคดี. ๖:๑ (มิถุนายน ๒๕๑๘), หน้า ๑๔–๔๗.

สุรพล ดำริห์กุล. "การนับถือผีในหมู่บ้านภาคเหนือ". วารสารเมืองโบราณ. ๕:๔ (เมษายน–พฤษภาคม ๒๕๒๒), หน้า ๒๕–๓๒.

สุรสิงห์สำรวม ฉิมพะเนาว์. "ข้อสังเกตบางประการในการศึกษาวัฒนธรรมประเพณีล้านนาเชิงมนุษยวิทยา". วารสารศึกษาศาสตร์สาร. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ๑๐:๒–๔ (ตุลาคม ๒๕๒๔–กันยายน ๒๕๒๕), หน้า ๑๓๔–๑๖๐.

อภิชาติ ยอดสุวรรณ. "โศลก:วรรณกรรมมุขปาฐะล้านนาไทย". ใน โครงการสังสรรค์วรรณา ภาษาและวรรณกรรม. ชลบุรี:เอกสารเชิงวิชาการฉบับที่ ๑ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางแสน, ๒๕๒๒. หน้า ๔๗–๑๐๖.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. "การศึกษาในสังคมล้านนาสมัยโบราณ". วารสารศึกษาศาสตร์สาร มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ๑๐:๒–๔ (ตุลาคม ๒๕๒๔–กันยายน ๒๕๒๕), หน้า ๑๕–๒๔.

————. "ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นในสังคมเชียงใหม่ (พ.ศ. ๑๘๓๙–๒๔๓๙)" วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ๕:๑ (เมษายน–กันยายน ๒๕๒๔), หน้า ๖–๒๑.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. "ชาวนาภาคเหนือกับความขัดแย้งในระบบการผลิตด้านเกษตรกรรม (พ.ศ. ๒๔๑๑–๒๕๒๓)". วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ๕:๑ (เมษายน–กันยายน ๒๕๒๔), หน้า ๖๔–๘๓.

อุดม บัวศรี. "ประเพณีลงข่วง". วารสารเมืองโบราณ. ๙:๒ (เมษายน–กรกฎาคม ๒๕๒๖), หน้า ๑๐๔–๑๐๗.

เอมอร ตรูวิเชียร. "ภาษาบอกเพศของผู้ใช้หรือไม่" วารสารมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. ๔.๓ (กรกฎาคม–กันยายน ๒๕๒๒), หน้า ๖๓–๗๓.

Gehen Wijzeye, "The Language of courtship in chiengmai", Journal of the siam society LXI (January 1968), p. 20-32 .

ค. วิทยานิพนธ์ ภาคนิพนธ์ และ เอกสารอื่น ๆ

คะนอง ชัยจักร และทวีสิน โชติประยูร. ผญาเกี้ยวในอำเภอแก้งคร้อ. งานค้นคว้าคุรุศาสตร์บัณฑิต วิชาเอกภาษาไทย วิทยาลัยครูนครราชสีมา, ๒๕๒๓. (อัดสำเนา)

จารุณี กองพลพรหม. คุณค่าคติชาวบ้านหมู่บ้านเมืองเก่า. วิทยานิพนธ์คุรุศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๖. (อัดสำเนา)

เจริญชัย ชนไพโรจน์. ผู้รวบรวม. ปั้นกลอนลำ. มหาสารคาม:ภาควิชาคุรุยางคศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๒๖. (อัดสำเนา)

เจริญรักษ์ หอมหวน.. งันเฮือนดี. ภาคนิพนธ์วิชาบรรณารักษศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๒๔. (ต้นฉบับ)

ฉลาดชาย รมิตานนท์. ประเพณีการทรงผีเจ้านายและบทบาททางสังคม:กรณีศึกษาในจังหวัดเชียงใหม่. รายงานวิจัยเสนอสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, กรกฎาคม ๒๕๒๖. (อัดสำเนา)

ชุมเดช เดชภิมล. ภาพสะท้อนชีวิตชาวอีสานจากหมอลำ. สารนิพนธ์อักษรศาสตรบัณฑิต. ภาควิชาภาษาไทย. คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๑. (ต้นฉบับ)

ทรงศักดิ์ ปรางค์วัฒนากุล. วิเคราะห์วรรณกรรมลานนาไทยเรื่องเจ้าวิฑูรสอนหลานและพระลอสอนโลก. ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๘. (อัดสำเนา)

นงลักษณ์ ยี่วาศรี. ลำภูไทย. ภาคนิพนธ์วิชาบรรณารักษศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทร-วิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๒๔. (ต้นฉบับ)

บุหลัน เมืองสูงเนิน. คติชาวบ้าน อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ. ภาคนิพนธ์วิชาคติชาวบ้าน วิทยาลัยวิชาการศึกษามหาสารคาม, ๒๕๑๖. (ต้นฉบับ)

พนมมาศ ปทุมทิพย์. คติชาวบ้านจากกิ่งอำเภอหนองวัวซอ อุดรธานี. ภาคนิพนธ์วิชาคติชาวบ้าน วิทยาลัยวิชาการศึกษา มหาสารคาม, ๒๕๑๖. (ต้นฉบับ)

พวงพยอม ศรีหาบดี. คติชาวบ้านหมู่บ้านเกาน้อย อุดรธานี. ภาคนิพนธ์วิชาคติชนชาวบ้าน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๒๐. (ต้นฉบับ)

พูนทรัพย์ กิจนุกร. ผญา. ภาคนิพนธ์วิชาคติชาวบ้าน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๑๙. (ต้นฉบับ)

บุทธ เดชกำรณ และคณะ. คติชาวบ้านของไทย (ED. EX. 470 EFFECTIVE WRITING OF FOLKLORS) . เชียงใหม่:คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๒๐ (อัดสำเนา)

วิธิต สมณะ. คติชาวบ้านจากหัวนา. ภาคนิพนธ์วิชาคติชาวบ้าน มหาวิทยาลัยศรีนครินทร-วิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๒๐. (ต้นฉบับ)

ศรีสุดา เอื้อบรรจินทร์. วรรณกรรมพื้นบ้านผู้ไทย ตำบลเรณู จังหวัดนครพนม. ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๑๙. (อัดสำเนา)

ศูนย์วัฒนธรรมอีสาน. อีสานวันนี้, บรรณานุกรมภาคนิพนธ์. เอกสารสำนักหอสมุดกลางและภาควิชาบรรณารักษศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๒๖. (อัดสำเนา)

สมประสงค์ แสนโสม. ครกกระเดื่องกับการตำข้าว. ภาคนิพนธ์วิชาบรรณารักษศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๒๔. (ต้นฉบับ)

สมร เจนจิจะ. วิเคราะห์สำนวนภาษิต. ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๕. (อัดสำเนา)

สุพรรณ ทองคล้อย. ลักษณะร้อยกรองพื้นถิ่นอีสาน. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔. (อัดสำเนา).

สุพิศ แสนทวีสุข. คติชาวบ้านจากจังหวัดอุบลราชธานี. ภาคนิพนธ์วิชาคติชาวบ้าน วิทยาลัยวิชาการศึกษามหาสารคาม, ๒๕๑๕. (ต้นฉบับ)

สุรสิงห์สำรวม ฉิมพะเนาว์ และคณะ. โลกทัศน์ชาวล้านนา:อดีต-ปัจจุบัน. เอกสารประกอบการสัมมนา ณ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๓ เมษายน ๒๕๒๖. (อัดสำเนา)

อรวรรณ กลางประพันธ์. หมอลำผะหญา. ภาคนิพนธ์วิชาบรรณารักษศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๒๔. (ต้นฉบับ)

อุไรวรรณ ชินกร. กลอนผญา. ภาคนิพนธ์วิชาคติชาวบ้าน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๒๐. (ต้นฉบับ)

เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการเรื่อง เพลงพื้นบ้านล้านนาไทย. ณ วิทยาลัยครูเชียงใหม่ ๒๑-๒๓ มกราคม ๒๕๒๔. (อัดสำเนา)

เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการเรื่อง วรรณกรรมล้านนา. ณ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๖-๒๔ ตุลาคม ๒๕๒๔. (อัดสำเนา)

เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง วัฒนธรรมพื้นบ้าน:คติความเชื่อ ศิลปกรรมและภาษา ณ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๘-๑๐ กันยายน ๒๕๒๖. (๓ เล่ม, อัดสำเนา)

ง. สัมภาษณ์

นางแก้ว สุวรรณ. อายุ ๖๔ ปี. บ้านเลขที่ ๖๓ หมู่ที่ ๑ ตำบลดอยแก้ว อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่, สัมภาษณ์ ๒๒ เมษายน ๒๕๒๖.

นางจารุวรรณ ธรรมวัตร. อาจารย์ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, สัมภาษณ์หลายครั้ง ระหว่างปีการศึกษา ๒๕๒๖.

นายตุ้ย ควงเด่น. อายุ ๖๐ ปี. บ้านเลขที่ ๑๐๓ หมู่ที่ ๔ ตำบลบ้านหลวง อำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่, สัมภาษณ์ ๒๒ เมษายน ๒๕๒๖.

นางมูล สมใจ. อายุ ๔๔ ปี. บ้านเลขที่ ๕๔ หมู่บ้านหัวโนนเปลือย ตำบลกุดฆ้องชัย อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์, สัมภาษณ์ ๑๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๗.

นายอภิศักดิ์ โสมอินทร์. รองศาสตราจารย์ ภาควิชาภูมิศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, สัมภาษณ์ ๗ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๗.

วิทยากรชาวบ้านผู้ไท หมู่บ้านหนองช้างและหมู่บ้านหนองแก่นทราย อำเภอคำม่วง จังหวัดกาฬสินธุ์, สัมภาษณ์ ๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๗.

วิทยากรชาวบ้านลานนาที่ไม่ประสงค์ออกนามอีกหลายท่าน. สัมภาษณ์ระหว่างปี ๒๕๒๖.

วิทยากรชาวบ้านอีสานที่ไม่ประสงค์ออกนามอีกหลายท่าน สัมภาษณ์ระหว่าง มิถุนายน ๒๕๒๖ – มีนาคม ๒๕๒๗.

การสัมมนาผลงานทางวิชาการ
ที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"
4-6 กรกฎาคม 2527 ณ วค. นครราชสีมา

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติ สมเด็จพระเทพรัตน ร.๙ นครราชสีมา

เอกสารหมายเลข 13

การศึกษาวรรณคดีอีสานในเชิงจริยธรรม

ปรีชา อุยตระกูล

บทความเสนอต่อที่ประชุมสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา
"ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม"

การศึกษาวรรณคดีอีสานในเชิงจริยธรรม[1]

ปรีชา อุยตระกูล*

บทนำ

การวิจารณ์วรรณคดีแบบอิงปรัชญาที่เกี่ยวข้องกับจริยศาสตร์ในหมู่นักวิจารณ์จะความเห็นแตกต่างกันอยู่สองแนวทางคือ พวกหนึ่งเห็นว่า งานประพันธ์ที่ดีนั้นจะต้องมีคุณค่าทางจริยธรรม อีกพวกเห็นว่า งานประพันธ์ที่ดีไร้จำเป็นต้องมีคุณค่าทางจริยธรรม ไม่จำเป็นต้องรับผิดชอบในการสอนคนอ่าน การประเมินคุณค่าของวรรณคดีควรดูที่ความงามด้านวรรณศิลป์อันเป็นธรรมชาติของวรรณคดีเท่านั้น[2] ความเห็นที่แตกต่างกันนี้มักจะถูกหยิบยกขึ้นมาถกเถียงกันอยู่เสมอในหมู่ศึกษาวรรณคดี และต่างก็ไม่อาจหาข้อยุติได้

แต่เราจะไม่พบความเห็นที่แตกต่างกันดังกล่าวในหมู่ผู้สนใจศึกษาวรรณคดีอีสาน ท่านผู้รู้ที่สนใจวรรณคดีอีสานต่างก็มีความเห็นตรงกันว่า ในวรรณคดีอีสานมักจะมีการสอดแทรกหลักธรรมของศาสนา[3] และคติธรรมโบราณซึ่งนับเป็นกุศโลบายหนึ่ง[4] เนื้อหาด้านจริยธรรมดังกล่าวอาจแสดงออกมาในรูปของคำสอนของกวีโดยตรงหรืออาจผ่านปากของตัวละครตัวใดตัวหนึ่ง หรือจากการกระทำของตัวละคร เราจึงมักจะพบว่าตัวเอกในวรรณคดี เราจึงมักพบว่าตัวเอกในวรรณคดีอีสานมีลักษณะเป็นนักบุญมากกว่านักรบ (เมื่อเทียบกับวรรณคดีราชสำนัก) มุ่งแสวงหาธรรมะสร้างบุญบารมีเพื่อจะไปสู่นิพพาน[5] ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากศูนย์กลางของวรรณคดีอีสานอยู่ที่วัด[6] ผู้แต่งหรือกวีมักจะเป็น"ชาววัด" กล่าวคือถ้าไม่ใช่พระสงฆ์มักเป็นผู้ที่เคยบวชเรียนได้รับการศึกษาจากวัดเป็นอย่างดี รู้บาลีและเป็นคนชั้นกลาง[7] จากเหตุนี้เองบางท่านให้ข้อสรุปว่าในสังคมอีสานโบราณนั้นวัดเป็นสถาบันที่มีบทบาทในการควบคุมสังคมโดยใช้ระบบปลูกฝังทัศนคติ(Attitude System) ซึ่งใช้วรรณกรรมเป็นสื่อในการสอดแทรกปรัชญาชีวิตและอุดมการของสังคม[8]

---

*อาจารย์ภาควิชาภาษาไทย คณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูนครราชสีมา

วัตถุประสงค์

วัตถุประสงค์ของการศึกษาสืบเนื่องมาจากข้อสรุปข้างต้นที่ว่า วรรณคดีอีสานมักจะสอดแทรกจริยธรรมไว้ในเนื้อเรื่องเสมอ การศึกษาครั้งนี้เพื่อที่จะค้นหาว่าจริยธรรมที่ปรากฏในวรรณคดีอีสานนั้นมีรายละเอียดอะไรบ้าง วรรณคดีอีสานสอนอะไรแก่ผู้อ่าน กวีอีสานมองว่ามนุษย์ควรทำอย่างไรกับตนเอง และควรปฏิบัติต่อผู้อื่นอย่างไร จริยธรรมที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีนั้นมีแนวโน้มอย่างไร จริยธรรมด้านใดที่ได้รับการย้ำหรือกล่าวซ้ำๆ เสมอ และประการสุดท้าย อะไรคือเหตุผลที่มนุษย์ควรประพฤติหรือไม่ควรประพฤติอย่างใดอย่างหนึ่ง หรืออะไรคือเหตุผลเชิงจริยธรรมที่ปรากฏในวรรณคดีอีสาน

ขอบเขตของการศึกษา

การศึกษาครั้งนี้จะศึกษาวรรณคดีอีสานเฉพาะคุณค่าทางด้านจริยธรรมเท่านั้น นอกจากนี้วรรณคดีที่เลือกมาศึกษาจะเลือกศึกษาเฉพาะที่มีการปริวรรตและตีพิมพ์เผยแพร่แล้ว โดยจะเลือกศึกษาเฉพาะวรรณคดีประเภทคำสอนและนิทานเท่านั้น

วิธีการศึกษา

วิธีการศึกษาใช้วิธีการศึกษาจากเอกสาร โดยใช้แนวการวิจารณ์วรรณคดีเชิงจริยธรรม คือจะศึกษาจริยธรรมที่มีสอดแทรกอยู่ในวรรณคดี โดยศึกษาจากการพรรณนาในวรรณคดีคำสอน ศึกษาจากคำพูดและการกระทำของตัวละคร แก่นของเรื่องและคติความสัญลักษณ์ในวรรณกรรมประเภทนิทาน การนำเสนอผลการศึกษาจะใช้ประเด็นของจริยธรรมเป็นหลักในการนำเสนอโดยจำแนก จริยธรรมตามสถานภาพและเพศของผู้ที่กวีต้องการสอน คือ จริยธรรมของผู้ปกครอง จริยธรรมของคนทั่วไป จริยธรรมของชาย และจริยธรรมของหญิง จากนั้นจะศึกษาแนวโน้มของจริยธรรมโดยศึกษาจากการกล่าวซ้ำและการเน้น ศึกษาเหตุผลเชิงจริยธรรมซึ่งกวียกมาเป็นข้ออ้างอิงในคำสอน

วรรณคดีที่ใช้ในการศึกษา

วรรณคดีอีสานที่ใช้ในการศึกษา คือวรรณคดีประเภทคำสอน ๑๑ เรื่อง คือ พญาคำกอง (สอนไพร่) กาพย์ปู่สอนหลาน หลานสอนปู่ อินทิญาณสอนลูก ชะนะสันธราช เทศนาคำสอน ลักษณะหลวงคำสอน สิริจันโทวาทยอดคำสอน ท้าวคำสอน กาพย์ยาสอนหลาน หลานสอนยา

พี่สอนน้อง และวรรณคดีประเภทนิทานอีก ๔ เรื่อง คือ ขุนทึง พญาคันคาก กาฬะเกษ ท้าวผาแดงนางไอ่ วรรณคดีส่วนใหญ่ที่นำมาศึกษาไม่ทราบว่าผู้แต่งเป็นใครและแต่งในสมัยใด ทุกเรื่องเป็นเรื่องที่รู้จักแพร่หลาย นิยมเทศน์ นิยมอ่าน นิยมฟังกันในหมู่ชาวอีสานโดยทั่วไป วรรณคดีที่นำมาศึกษามีรายละเอียดที่ควรจะกล่าวถึงในที่นี้คือ

๑. พญาคำกอง(สอนไพร่)[๑๐] ไม่ปรากฏนามผู้แต่งผู้ชำระคือ พระอริยานุวัตรเขมจารีเถระ แห่งศูนย์อนุรักษ์วรรณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ วัดมหาชัย จังหวัดมหาสารคาม พิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๓ โดยมูลนิธิเอเชียเป็นผู้สนับสนุนในการจัดพิมพ์ เรื่องพญาคำกองนี้ผู้ชำระได้ต้นฉบับใบลานมาจากบ้านมะค่า อำเภอกันทรวิชัย แต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทโคลงสาร เค้าโครงเรื่องเริ่มต้นด้วยบทไหว้ครูของผู้ชำระ กล่าวถึงเจตจำนงของการชำระวรรณคดีเรื่องนี้ แล้วเริ่มเรื่องโดยกล่าวถึง พญาคำกองครองเมืองด้วยทศพิธราชธรรม ได้เรียกเสนามนตรีทั้งหลายมาสั่งสอนจริยธรรม เกี่ยวกับการทำราชการ การอยู่การกิน เนื้อเรื่องแบ่งเป็นตอน ๆ ซึ่งเรียกว่า บั้น คือบั้นตำหูก บั้นเวียกในเรือน(กิจการงานบ้านเรือน) บั้นเวียกพ่อชาย บั้นเยียนความฮู้ สอนการกิน บั้นสอนกินทาน และบั้นอาวะสาน การดำเนินเรื่อง จะเป็นคำสอนของพญาคำกองตั้งแต่ต้นจนจบ ในตอนท้ายเรื่องผู้ชำระกล่าวถึงที่มาข้างต้นฉบับใบลาน และอุทิศกุศลแห่งการชำระหนังสือเรื่องนี้ให้แก่คนอื่น ๆ

๒. กาพย์ปู่สอนหลาน[๑๑] ผู้แต่งคือ พระพุทธโฆษาจารย์ ซึ่งเป็นตำแหน่งทางสงฆ์ ไม่ทราบว่าเป็นองค์ใดสมัยใด ผู้ชำระคือ ยาพ่อขา เจ้าอาวาสวัดกอนโค พระมหาผองวัดหลวงเมืองปราการเป็นผู้ตรวจทาน เค้าโครงเรื่อง กล่าวถึงปู่สอนหลานชายซึ่งเป็นกำพร้า ๔ คน ลักษณะของการสอนเป็นการสอนเรื่องๆไป บางครั้งก็มีการยกนิทานสาธกด้วย เรื่องนี้แต่งเป็นกาพย์ของอีสาน

๓. กาพย์หลานสอนปู่ พิมพ์รวมเล่มอยู่กับปู่สอนหลาน ผู้ชำระกับผู้ตรวจคือ ยาพ่อขา และพระมหาผองเช่นกัน เค้าโครงเรื่องเข้าใจว่าเป็นตอนต่อจากปู่สอนหลาน เพราะต้นเรื่องกล่าวว่า หลานดีใจที่ปู่สอนหลาน หลานจึงตอบแทนบุญคุณปู่ด้วยการกล่าวเป็นนิทานธรรมซึ่งเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้สอนปู่ หัวข้อของคำสอนเป็นคำสอนผู้เฒ่าให้อยู่ในฮีตคลองและถือศีลกินทานในตอนท้าย กล่าวถึงพระศรีอาริยเมตไตยด้วย

๔. อินทิญาณสอนลูก[๑๒] ไม่ปรากฏนามผู้แต่งผู้ชำระคือ ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุปผา วรรณคดีเรื่องนี้แต่งด้วยโคลงสาร อินทิญาณสอนลูก เป็นวรรณคดีที่รวบรวม ผญาภาษิตของอีสาน มาจัดเป็นหมวดหมู่คำสอนตลอดเรื่อง โดยสมมุติว่าประกาศอินทิญาณสอนลูกสาว เช่นสอนเกี่ยวกับการประพฤติตนในสังคม การปฏิบัติต่อบิดามารดา การเลือกคู่ครอง การครองเรือน เป็นต้น

๕. ชะนะสันธราชเทศนาคำสอน[๑๓] ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง ผู้ชำระคือ พระครูคัมภีรนิเทศ วัดศรีจันทร์ จังหวัดขอนแก่น วรรณคดีเรื่องนี้แต่งด้วยโคลงสารและเป็นวรรณคดีที่นิยมแพร่หลายมาก เรื่องหนึ่งเค้าโครงเรื่องกล่าวถึง พระปัสเสนไปฟังธรรมของพระพุทธเจ้า พระเจ้าตรัสเทศนา โดยยกนิทานเรื่องชะนะสันธราช กษัตริย์เมืองพาราณสี ซึ่งปกครองบ้านเมืองโดยปฏิบัติตน อยู่ในศีลธรรมและฮีตคลองของกษัตริย์ สั่งสอนศีลธรรมและฮีตคลองแก่ประชาชน ทำให้บ้านเมืองร่มเย็นเป็นสุข

๖. สิริจันโทวาทยอดคำสอน[๑๔] ผู้แต่งคือพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ญาณสิริจนโท จันทร์) เจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส พระนคร แต่งเมื่อครั้งดำรงสมณศักดิ์เป็นเจ้าคุณราชกวี สมัยรัชกาล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สิริจันโทวาทยอดคำสอนแบ่งเนื้อหาออกเป็น ๒ ตอน ตอนแรก แต่งด้วยโคลงสาร กล่าวถึงทัศนของผู้แต่งที่ไม่เชื่อคำทำนายของโบราณาจารย์ ที่ว่าศาสนาจะเสื่อมลง จากนั้นกล่าวถึงคุณของกษัตริย์ คุณครูบาอาจารย์ คุณบิดามารดา ตอนที่สอง แต่งด้วยกาพย์ของอีสาน เนื้อหากล่าวถึงประวัติของผู้แต่ง กล่าวถึงฮีตคลอง การครองเรือน และตอนท้ายกล่าวถึงปัญหาของพระยาปัสเสน

๗. ลักษณะหลวงคำสอน[๑๕] ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง ผู้ชำระใช้นามแฝงว่า น.พ.บ.ก. วรรณคดีเรื่องนี้แต่งด้วยโคลงสาร เนื้อเรื่องเป็นการสอนบุคคลทั่วไปและเน้นคำสอนผู้หญิง

๘. ท้าวคำสอน[๑๖] ไม่ทราบว่าผู้แต่งเป็นใคร พระอริยานุวัตร เขมจารีเถระ วัดมหาชัย จังหวัดมหาสารคามเป็นผู้ชำระ วรรณคดีเรื่องนี้แต่งด้วยโคลงสาร เนื้อเรื่องกล่าวถึงท้าวคำสอนอาศัยอยู่กับพระเถระ เมื่อเติบใหญ่ขึ้น พระเถระสอนวิธีการเลือกคู่ครอง ลักษณะของหญิงที่ดีและหญิงไม่ดี ท้าวคำสอนลาพระเถระไปหาหญิงที่มีลักษณะดีเป็นคู่ครอง จนพบนางปังคำ หญิงกำพร้ายากจนแต่มีลักษณะดีท้าวคำสอนจึงเลือกเป็นภรรยา ต่อมาทั้งสองมีฐานะ

ร่ารวยขึ้นและมีชีวิตอยู่ในกรุงพาราณสีด้วยความสุข

๙. กาพย์หลานสอนยาและกาพย์ยาสอนหลาน[๑๗] ไม่ทราบนามผู้แต่ง ผู้ชำระคือ ยาพอชา ผู้ตรวจคือพระมหาผอง ผู้ชำระและผู้ตรวจกาพย์ปู่สอนหลานและหลานสอนปู่ กาพย์หลานสอนยา เป็นเรื่องของหลานชายที่เคยบวชเรียนรู้ฮีตคลองเก่าแก่ สอนผู้เฒ่า กาพย์ยาสอนหลาน คำสอนสอนทั้งผู้ชายและผู้หญิง

๑๐. พี่สอนน้อง[๑๘] ไม่ทราบนามผู้แต่ง ผู้ชำระคือ สุเนตร์ กาญจนประพันธ์ เนื้อเรื่องกล่าวเป็นคำสอนมีการยกนิทานประกอบเป็นบางตอน สอนหญิงชายเกี่ยวกับการเลือกคู่ครองและการครองเรือน

๑๑. ขุนทึง[๑๙] ผู้แต่งคือพระสมณกุลวงศ์ แห่งเมืองเวียงจันทน์ นายพิทูร มลิวัลย์ เป็นผู้ชำระจากต้นฉบับตัวอักษรไทยน้อย ซึ่งได้จากวัดชัยภูมิวนาราม จังหวัดชัยภูมิ เรื่องขุนทึงแต่งด้วยโคลงสาร เนื้อเรื่องกล่าวถึงขุนเทืองออกประพาสป่า พบนางแอกไค ลูกสาวพญานาค เกิดความรักใคร่จึงไปอยู่กับนางที่เมืองบาดาลจนเกิดบุตร ต่อมาเดินทางกับเมืองพร้อมกับบุตรชื่อขุนทึง ต่อมาขุนทึงกลับไปเยี่ยมมารดาซึ่งเป็นนางนาคขากลับได้ของวิเศษ คือ หม้อ ขอดำ และงาว ทำให้ขุนทึงพบที่สร้างเมืองใหม่ พญานาคจึงมาเนรมิตรเมืองให้และตั้งชื่อเมืองนี้ว่า ศรีสัตตนาคนหุต ต่อมาขุนทึงออกประพาสป่า พบเนื้อคู่ในชาติก่อนที่เกิดมาเป็นนางชะนี นางชะนีระลึกชาติได้ ต้องการได้ขุนทึงเป็นสามี ขุนทึงไม่ยอม นางชะนีจึงทำเสน่ห์ขุนทึงจึงได้นางชะนีเป็นเมีย จนนางชะนีให้กำเนิดบุตรชื่อท้าวอำคา ขุนทึงพาท้าวอำคากลับเมืองพร้อมกับผลไม้วิเศษที่นางชะนีมอบให้ ผลไม้นี้เมื่อกินแล้วจะหายจากโรคภัยไข้เจ็บ ต่อมาขุนทึงเตรียมขบวนไพร่พลไปรับนางชะนีเข้าเมือง เมื่อขบวนแห่ถึงประตูเมืองมีหญิงใจพาลแกล้งปล่อยสุนัขให้ผ่านขบวนแห่ นางชะนีกลัวสุนัขจึงหนีกลับไปอยู่ป่าเช่นเดิม ขุนทึงครองราชย์จนอายุได้ ๕๐๐ ปี ล้มป่วยจึงทำให้ท้าวอำคาไปขอผลไม้วิเศษจากนางชะนีอีก ครานี้นางชะนีให้มา ๓ ลูก เพราะน้อยใจที่ปล่อยสุนัขไล่ตน ขุนทึงมีอายุได้พันปีก็ป่วยอีก ท้าวอำคาไปขอยาจากนางชะนีพบว่าป่าร้างและนางชะนีตายแล้ว เมื่อไม่ได้ผลไม้วิเศษมาขุนทึงจึงสิ้นอายุขัย ท้าวอำคาได้ครองเมืองสืบมา

๑๒. พญาคันคาก[๒๐] ไม่ทราบนามผู้แต่ง ผู้ชำระคือ พระอริยานุวัตรเขมจารีเถระ วัดมหาชัย แต่งด้วยโคลงสาร เรื่องพญาคันคากนี้นิยมใช้เทศน์เพื่อขอฝน เช่นเดียวกับการแห่

บั้งไฟโดยชาวบ้านจะทำเป็นพิธีใหญ่ มีการจัดตกแต่งสถานที่ นิมนต์พระสวดคาถาปลาคอ (ปลาช่อน) แล้วเทศน์ ๒ ธรรมาสน์ เรื่องพญาคันคาก ซึ่งเป็นความเชื่อพื้นบ้านมากกว่าความเชื่อทางศาสนา เนื้อเรื่องกล่าวถึงพญาคันคากโอรสของเจ้าเมืองอินทบัต มีผิวพรรณเหมือนกางกกเมื่อพญาคันคากเจริญวัย อยากได้ชายาที่มีรูปงามจึงอธิษฐาน พระอินทร์เล็งเห็นบุญบารมีของพญาคันคากแต่ปางก่อนจึงเนรมิตรปราสาทและนำนางแก้วเทวีมาเป็นชายาทั้งยังเนรมิตรให้พญาคันคากมีร่างกายงดงาม เมื่อพญาคันคากขึ้นครองเมืองก็ปกครองบ้านเมืองด้วยความร่มเย็นเป็นสุข พระยาแถนไม่พอใจเพราะเห็นว่าพญาคันคากมีอิทธิฤทธิ์มากเกรงว่าจะเป็นภัยต่อตนจึงหาทางกลั่นแกล้งทำให้ฝนแล้ง เกิดความเดือดร้อนไปทั่ว พญาคันคากจึงต่อสู้กับพระยาแถน โดยรวบรวมหมู่สัตว์ทั้งหลายขึ้นไปรบกับพระยาแถน ในที่สุดพระยาแถนก็ยอมแพ้ และยอมให้ฝนตก พญาคันคากได้สั่งสอนพระยาแถนแล้วยกทัพลงมาปกครองบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองต่อไป

๑๓. กาพะเกษ[๒๑] ผู้แต่งคือสมเด็จกุ แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑ ในสมัยพระเจ้าศิริบุญสารแห่งเวียงจันทน์[๒๒] ผู้ชำระคือพระอาริยานุวัตร เขมจารีเถระ แห่งวัดมหาชัย จังหวัดมหาสารคามวรรณคดีเรื่องนี้แต่งโดยโคลงสาร เป็นเรื่องพระเจ้าใช้จิหรือนิทานชาดกนอกนิบาต พระโพธิสัตว์มาเกิดใช้ชาติเนื่องจากเคยทรมานโจรผู้ร้ายไว้ในชาติก่อน ลงมาเกิดเป็นโอรสของท้าวสุริวงค์เกสนุราช เจ้าเมืองพาราณสี ชื่อกาพะเกษ กาพะเกษขี่ม้าชื่อมณีกายประพาสป่าได้พบกับนางมาลีจันทร์ลูกสาวยักษ์ผมตด เกิดความรัก แต่ถูกยักษ์ผมตดขัดขวางและถูกฆ่าตาย มาลีจันทร์ลอยแพศพกาพะเกษและม้ามณีกายไป พระฤาษีช่วยชุบชีวิต กาพะเกษเรียนศิลปศาสตร์ด้วยแล้วลาพระฤาษีไปหานางมาลีจันทร์ ได้รบกับยักษ์ผมตดอีกครั้งหนึ่งยักษ์ผมตดสู้ไม่ได้ยอมแพ้ กาพะเกษจึงเทศน์โปรดยักษ์ยอมปฏิบัติตามคำสอนแต่โดยดี กาพะเกาพานางมาลีจันทร์เดินทางต่อไปพบมารร้ายต่างๆ แต่ก็สามารถปราบได้สำเร็จ พบยักษ์กุมภัณฑ์อยากได้นางมาลีจันทร์เป็นภรรยา จึงแย่งนางมาลีจันทร์ไปจากกาพะเกษ กาพะเกษตามไปสู้รบอยู่เป็นเวลานาน ยักษ์กุมภัณฑ์ขอร้องให้พระอิศวรให้มาช่วยรบกับกาพะเกษก็ยังปราบกาพะเกษไม่ได้ จึงไปขอให้พญาครุฑมาช่วยรบ พญาครุฑว่าได้ว่าเคยเป็นเพื่อนกับพ่อกาพะเกษจึงไกล่เกลี่ยให้เลิกรบกัน ยักษ์กุมภัณฑ์สำนึกผิดยอมออนน้อมกับกาพะเกษ กาพะเกษเทศนาโปรดแล้วไว้ชีวิตแก่ยักษ์กุมภัณฑ์ทั้งยังช่วยชุบชีวิตทหารที่ตายไปแล้วให้ฟื้นขึ้นมาใหม่ ต่างฝ่ายต่างก็ปกครองบ้านเมืองของตนด้วยความสงบสุขรักใคร่ปรองดองกันตลอดไป

๑๔. ผาแดงนางไอ[๒๓] ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง พระอริยานุวัตร เขมจารีเถระ วัดมหาธัย เป็นผู้ปริวรรต แต่งด้วยโคลงสาร ผาแดงนางไอเป็นนิทานพื้นบ้านที่แพร่หลายเรื่องหนึ่ง เรื่องกล่าวถึงนางไอคำ ธิดาพระยาขอมมีรูปงามเมื่อเจริญวัยขึ้น พระยาขอมประกาศให้เมืองต่างๆ มาทำบั้งไฟแข่งกัน ท้าวผาแดงเป็นผู้หนึ่งที่ทำบั้งไฟมาแข่ง และชอบพอรักใคร่จนแอบได้เสียกัน ฝ่ายพังคีลูกพญานาคได้ยินกิตติศัพท์นางไอคำ จึงแปลงกายเป็นกระรอกเผือกมาแอบชมความงามของนางไอคำ นางไอคำเห็นกระรอกเผือกก็อยากได้จึงให้เสนาช่วยกันจับ เสนายิงกระรอกเผือกตายแล้วก็เอาเนื้อมาแบ่งกันกินทั่วเมือง นอกจากแม่มายเท่านั้นที่ไม่ได้รับส่วนแบ่ง เมื่อพ่อของพังคีรู้ว่าลูกตายก็โกรธ จึงทำให้เมืองขอมถล่มหลายกลายเป็นหนองหาร คนที่กินเนื้อกระรอกเผือกพากันตายหมด เหลือแต่แม่มาย ผาแดงไม่สามารถช่วยนางไอคำได้จึงตรอมใจตายในที่สุด

จริยธรรมที่ปรากฏในวรรณคดี

เมื่อศึกษาวรรณคดีอีสานที่กล่าวมาข้างต้นแล้วพบว่าแต่ละเรื่องมีเนื้อหาทางด้านจริยธรรมแทรกอยู่แทบทุกเรื่อง ในวรรณคดีประเภทคำสอนเนื้อหาจะกล่าวถึงสิ่งที่ควรประพฤติอย่างละเอียด ตามฐานะบทบาทและหน้าที่ของแต่ละบุคคลที่แตกต่างกันในสังคม ส่วนวรรณคดีประเภทนิทาน จะมีจริยธรรมแทรกอยู่ในคำพูดของตัวละคร พฤติกรรมของตัวละคร ตลอดจนแก่นของเรื่องบางเรื่องมีประเด็นของจริยธรรมคล้ายคลึงกัน หลายเรื่องซ้ำกัน อย่างไรก็ตาม ถ้าจัดหมวดหมู่ของจริยธรรมตามฐานะของชนชั้นและสถานภาพของผู้ที่ถูกต้องการสอนเพื่อจะได้เห็นแนวโน้ม และเหตุผลของจริยธรรมในวรรณคดีอีสานได้ชัดเจนขึ้น ก็อาจจัดอย่างกว้าง ๆ ได้ ๔ ประเภท คือ

๑. จริยธรรมสำหรับผู้ปกครอง
๒. จริยธรรมสำหรับคนทั่วไป
๓. จริยธรรมสำหรับผู้ชาย
๔. จริยธรรมสำหรับผู้หญิง

๑. จริยธรรมสำหรับผู้ปกครอง

ผู้ปกครองคือผู้ที่มีหน้าที่ปกครองบ้านเมือง ซึ่งหมายรวมทั้งเจ้าเมืองและขุนนางเสนาทั้งหลาย ในวรรณคดีอีสานใช้เรียกรวม ๆ ว่า "ขุน" อันหมายถึงผู้ปกครอง บางครั้งเรียกว่า "พระยา" วรรณคดีอีสานที่กล่าวถึงจริยธรรมของผู้ปกครองมีหลายเรื่อง คือ ชะนะสันธราชเทศนาคำสอน ลักษณะหลวงคำสอนพญาคำกองสอนไพร่ สิริจันโทวาทยอดคำสอน ปูสอนหลานพี่สอนน้องและย่าสอนหลาน

จริยธรรมสำหรับผู้ปกครองที่ปรากฏในวรรณคดีอีสานที่กล่าวมาแล้วมีดังนี้

๑.๑ ควรประพฤติอยู่ในทศราชคลองกษัตริย์ หรือทศราชคลองธรรม ซึ่งหมายถึงธรรมในการปกครองบ้านเมือง ๑๐ ประการ ได้แก่

(๑) ทาน คือ การให้

(๒) ศีล คือ การรักษา กาย วาจาให้สะอาด

(๓) บริจาค คือ การเสียสละ

(๔) ขันติ คือ ความอดทนต่อโลภะ โทสะ โมหะ

(๕) อาชชวะ คือ ความซื่อตรง

(๖) อักโกธะ คือ การไม่แสดงความโกรธให้ปรากฏ

(๗) ตะบะ คือ การกำจัดความเกียจคร้านด้วยความเพียร

(๘) มัทวะ คือ ความอ่อนโยน ออนหวาน

(๙) อวิหิงสา คือ การไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน

(๑๐) อวิโรธนะ คือ การไม่ผิดทำนองคลองธรรม

ทศราชคลองกษัตริย์ ๑๐ ประการนี้คือ ทศพิธราชธรรมนั่นเอง ในวรรณคดีเรื่องพญาคำกองสอนไพร่ จะอธิบายถึงธรรม ๑๐ ประการที่กล่าวแล้วและเป็นที่น่าสังเกตว่าในจำนวน ธรรมทั้ง ๑๐ ประการนั้น กวีจะเน้นธรรมที่เกี่ยวกับการพูดไว้มากกว่าข้ออื่น ๆ กล่าวคือ อธิบายขยายความธรรมข้อมัทวะคือการพูดจา

ด้วยคำหวาน อ่อนโยน ด้วยโคลงถึง ๔ บาท ในชะที่ธรรมข้ออื่น ๆ บางข้อไม่อธิบาย บางข้ออธิบายด้วยโคลงเพียง ๑–๒ บาทเท่านั้น ก้วตัวอย่าง

เตินก่ ให้มาฟังแจ้ง ดองเมืองข ตั้งแต่ง
ทานศีลยีตเคา ค จอมเจ้าบ่ไล้ไล ง เจ้าเอย
จาคะตั้งตกแต่ง มะโนมัย แลนา
บ่ให้มีโกธาแข่ง เคียดเค็มจ เป็นฮ้าย
ใจให้ใสกือแก้ว แยงฉ เงากือแว่น แท้นอ
จาคำขมเคียดด้อย ให้หนีเว้นหลีกไกล
ขันตีตั้งมะโนมัย แข่งขม แท้ดาย
อันหนึ่ง เมื่อเจ้าขมเคียดด้อย ให้ปองเว้นเคียดชัง
อดสาเพียรทนสู้ ขันตีตั้งเที่ยง นั้นเนอ
เอา "ทะมะธรรม" ขมไว้ คือไม้ขมเห็งช นั้นแล้ว
อย่าขบยกเบียนพี่น้อง เว้นหางวิหิงสา
เอาอุทกังใส ขมใจเอาไว้ หั้นถ่อน
อวิโรธนังเห็นแจ้ง ดองธรรมคณิงอำ
สัจจังให้ตั้งไว้ มะโนหมั้นเที่ยงซัน ซ
ปากให้เกิ่นเว้ามวนแม้ง ฌ เป็นยิ่งกรูณา
มัทวาคำหวาน อ่อนโยนจาด้าน แห่แล้ว
อันว่า หวานตาลอ้อย บ่หอนเลิงหายกลิ่น แท้นา
บ่คือคำปากเว้า หวานลิ้นบ่จืดจาง ไก้แล้ว

อธิบายศัพท์

๑. เตินก่ – เตือน
๒. ดองเมือง – คลองเมือง
๓. เคา – เคิม
๔. ไล – ลืม
๕. เคียดเค็มจ – โกรธอย่างใจคำ
๖. แยง – สอง
๗. ขมเห็งช – ภูคซี, รังแก
๘. เที่ยงซัน – เที่ยงตรง
๙. เวามอนแมง ฌ – พูดเพราะหนอย

๑.๒ ควรเลื่อมใสในพุทธศาสนา รักษาศีล ฟังธรรมทุกเช้าค่ำ ชักชวนไพร่ทำบุญทำทาน การปกครองควรยึดพรหมวิหารสี่ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา

๑.๓ ขุนควรมีความกล้าหาญ ขุนขี้ขลาดจะปกครองบ้านเมืองให้รุ่งเรืองไม่ได้

๑.๔ ควรให้ความรักและความไว้วางใจเสนาตามลำดับขั้นและตำแหน่งใช้คนให้เหมาะกับงาน เช่น ใครเป็นผู้ตัดสินความเมืองดี และสุภาพ ควรให้เป็นผู้ตัดสิน ใครพูดเก่งและฉลาดควรให้เป็นทูต ใครอยู่ยงคงกระพันให้ไปรบยามสงคราม ใครรู้กลยุทธให้เป็นแม่ทัพ ใครเก่งผะหยาควรเลี้ยงไว้พูดให้คนอื่นสนุกสนาน ใครรู้ฮีตบ้านแต่โบราณควรให้เป็นที่ปรึกษา ฯลฯ เป็นต้น เมื่อจะพิจารณาคดีต่าง ๆ ควรปรึกษาหารือกับหมู่ขุนนาง

๑.๕ ควรรักไพร่พลเหมือนดังดวงตา เหมือนดังบุตรในไส้ของตน ไม่ควรข่มเหง หากไพร่ราษฎรพร้อมเพรียงกันก็จะเป็นกำลังที่เข้มแข็งยิ่ง

๑.๖ ไม่ควรคิดว่าตนเองยิ่งใหญ่ในแผ่นดินแล้วทำอะไรตามอำเภอใจ ไม่เกรงกลัวบาปกรรม โดยถือว่าไม่มีใครมาเอาโทษได้ เพราะยังมีบาปกรรมและเทวดาอินทร์พรหม ในสวรรค์ที่จะมาลงโทษได้อยู่

๑.๗ ควรยึดมั่นในฮีตคลองของขุน รู้แจ้งในฮีตเมือง ปรนนิบัติพระราชาอย่าได้วางเว้น ไม่ควรประพฤติตนเป็นคนพาล เช่น ดื่มสุรา สูบฝิ่น เพราะจะทำให้เสียงาน ตกค่ำคืนควรหมั่นลาดตะเวนตรวจตราดูแลทุกข์สุขของราษฎร ช่วยพระราชาสร้างและทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรือง

๑.๘ ไม่ควรเห็นแก่สินบน ถ้ากินสินบนแล้วจะถูกทรมานในนรก ถ้าอยากได้ของสิ่งใดที่เป็นของไพร่ชาวเมือง ควรซื้อตามราคาที่เขาซื้อขายกันในราคาปกติไม่ควรชูบังคับของคนอื่นมาเป็นของตน

๑.๙ ควรพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ให้ถ้วนถี่ การพิจารณาคุณและโทษควรยึดตามฮีตบ้านคลองเมืองของตน ฮีตของแต่ละเมืองไม่เหมือนกันไม่ควรเอาฮีต

บ้านคลองเมือง อื่นมาเป็นแนวในการปฏิบัติ ในการพิจารณาคดีต่าง ๆ ควรมีการปรึกษาหารือกัน

๑.๑๐ เมื่อเป็นผู้มียศศักดิ์ใหญ่โต ไม่ควรโอ้อวดตน "คำร้าย" ทั้งหลายควรทิ้งเสีย ควรรักประชาชนไหมือนดังดวงตา เพราะประชาชนเป็นกำลังสำคัญของบ้านเมือง "ไพร่พร้อมแปลงบ้านเป็นเมือง" ควรเอาใจใส่เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่ประชาชนโดยเท่าเทียมกัน

๑.๑๑ เป็นขุนควรมีจิตใจกว้างขวางอุปการะดูแลญาติพี่น้อง ควรยึดมั่นในคำสอนของพุทธเจ้าอย่างเคร่งครัด ไม่ควรฆ่าสัตว์ เบียดเบียนผู้อื่น ไม่ควรโลภมาก ลักขโมย หรือเอาสมบัติผู้อื่นมาเป็นของตนในทางมิชอบ ไม่ควรข่มเหงรังแกราษฎร

๑.๑๒ ไม่ควรขี่ม้าเข้าเขตอาราม เห็นของคนอื่นตกในเขตวัดไม่ควรเก็บเอาเป็นของตน ควรให้ความเคารพนบนอบต่อพระสงฆ์ เมื่อพบพระสงฆ์ควรยกมือไหว้ ถ้าทำได้จะได้บุญมั่งมีเงินทอง ถ้าไม่ทำถือว่า "ลวงคลอง" จะมีเวรมีโทษ

๑.๑๓ เป็นเสนาควรรักใคร่ปรองดองกัน ใส่ใจในกิจการบ้านเมือง จะได้เป็นที่ยกย่องของราษฎร

คำสอนที่เน้นว่าผู้ปกครองควรปฏิบัติตามทศพิธราชธรรม ๑๐ ประการก็ดี เป็นผู้ประพฤติอยู่ในกรอบของศีลธรรมก็ดี รักไพร่ฟ้าประชาชน ไม่เห็นแก่สินบนก็ดี ล้วนแต่เป็นคำสอนที่มีปรากฏอยู่ในไตรภูมิพระร่วง และตำนานพื้นเมืองของลานนา ซึ่งเป็นการนำเอาความคิดในพระสุตตันตปิฎกมาใช้ "ซึ่งเป็นความคิดเรื่องการปกครองโดยธรรม[๒๔] ซึ่งเอื้อต่อความเป็นรัฐที่รักสันติและใฝ่หาคุณธรรม ลักษณะเช่นนี้จะพบในวรรณกรรมอีสานประเภทนิทานหลายเรื่อง ที่ตัวเอกเป็นผู้รักสันติและใฝ่หาคุณธรรมเมื่อจำเป็นต้องทำสงคราม ก็อยู่ในภาวะที่มักถูกบีบบังคับจนไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ เช่น ถูกรุกราน ถูกกลั่นแกล้งก่อนเมื่อทำสงครามและได้ชัยชนะก็ไม่ลงโทษศัตรู แต่ใช้วิธีเทศนาจนศัตรูยอมรับนับถือ เช่น ในกรณีของ พญาคันคาก กาฬะเกษ และท้าวหมาหยุย เป็นต้น

๒. จริยธรรมสำหรับบุคคลทั่วไป

จริยธรรมสำหรับบุคคลทั่วไป ที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นการรวบรวมจริยธรรมที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีอีสานที่กล่าวแล้วข้างต้น โดยจะแยกกล่าวเป็นสองประเด็น คือ มนุษย์ควรปฏิบัติต่อตนเองอย่างไร และควรปฏิบัติต่อผู้อื่นอย่างไร

๒.๑ มนุษย์ควรปฏิบัติต่อตนเองอย่างไร ควรใช้ชีวิตอย่างไรวรรณคดีอีสานกล่าวไว้ดังนี้

๒.๑.๑ ใครเรียนหนังสือแล้วไม่ขยันหมั่นเพียรท่องจำ จะตกนรก ใครขยันหมั่นเพียรจะได้ความรู้และได้บุญ

๒.๑.๒ ควรยึดมั่นอยู่ในศีล หมั่นทำทานประพฤติอยู่ในจารีตประเพณีเดิมทำจิตใจให้บริสุทธิ์ รู้แจ้งในบาปบุญ เว้นจากบาป ยึดมั่นในศีลห้า เลื่อมใสในพระรัตนตรัย

๒.๑.๓ ควรเป็นผู้ไม่ประมาท ปราศจากอคติ มีสัจจะ บริจาคทาน ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ละความโกรธ และมีขันติ มีใจหนักแน่น

๒.๑.๔ ควรมีความกตัญญู ใครมีปัญญาจะรุ่งเรืองภายหน้า ได้ยศศักดิ์ไม่ควรลืมเจ้านาย มีความรู้ไม่ควรลืมอาจารย์ผู้สอน ควรขยันหมั่นเพียรร่ำเรียนภาวนาสูตร

๒.๑.๕ ควรตื่นนอนแต่เช้า เมื่อตื่นแล้วยังไม่ล้างหน้าบ้วนปากสีฟันก็ไม่ควรพูดกับผู้อื่น ควรรีบล้างหน้าบ้วนปากแล้วไหว้พระพุทธเจ้าควรรำลึกถึงคุณของพระพุทธองค์แม้ในยามพูดคุยหรือทำกิจกรรมใดก็ตาม

๒.๑.๖ ไม่ควรกล่าววาจาเยาะเย้ย "ฮีตคองฮีเราม้าง"

๒.๑.๗ ไม่ควรนอนมาก หรือนอนหลับสนิท ควรหมั่นสอนใจตนเองเสมอให้ใฝ่ใจในทางดี สอนตาให้ไว ใจพินิจพิเคราะห์ สอนหูให้พร้อมที่จะฟังเพื่อรู้แจ้งฮีตคลอง ไม่ควรกินจนอิ่มเกินพอดี สอนมือไม่ให้ไปเอาของท่าน ไม่จับต้องลูกเมียคนอื่น

๒.๑.๘ ไม่ควรเกียจคร้านการงาน ให้รีบทำไว้ภายหน้าจะร่ำรวย ถึงหน้าไร่ให้ทำไร่ ถึงหน้านาให้ทำนา มีข้าวใส่ยุ้งฉางไว้แล้วจะอุ่นใจ

๒.๑.๙ ผู้ที่ค้าขายจะเป็นพ่อค้าควรมีจิตใจซื่อตรง มีสติปัญญาไหวพริบดี รู้ช่องทางต่าง ๆ รู้ราคาสินค้าดี

๒.๑.๑๐ ไพร่ไม่ควรละเว้นฮีตไพร่ นายไม่ควรละเว้นฮีตนายไม่ควรเป็นคนสี้ขี้ข้อ ผู้รู้จะติเตียน

๒.๑.๑๑ ไม่ควรฆ่าสัตว์เพื่อหวังให้ตัวเองพ้นโรคภัยไข้เจ็บโดยเชื่อหมอไสยศาสตร์ เพราะนอกจากจะไม่หายแล้วยังเป็นการสร้างบาปกรรมที่จะต้องชดใช้ในชาติหน้าอีกด้วย

๒.๑.๑๒ ควรรู้จักกินแต่อาหารสุก อละทำอาหารอร่อยกิน

๒.๑.๑๓ ควรรู้จักเลี้ยงสัตว์ เพื่อเอาไว้ใช้ประโยชน์ และควรมีเมตตาสัตว์ที่ตนเลี้ยง ไม่ควรแช่งด่า ฆ่าตี

๒.๑.๑๔ ควรรู้จักทอผ้า หญิงมีหน้าที่เลี้ยงไหม สาวไหม และทอผ้า ชายมีหน้าที่เตรียมเครื่องมือในการเลี้ยงและการทอไม่ควรเกียจคร้านในการทำมาหากิน

๒.๑.๑๕ ตกค่ำหลังจากรับประทานอาหารเย็นแล้ว หญิงควรทำไหมทำฝ้าย ชายควรจักตอกเหลาหวายไม่ควรกระซิบกระซาบนินทา เพราะเวลากลางคืนค่ำมืออาจมีคนแอบฟัง ก่อนนอนควรเก็บมีด หลาไน และดับไฟให้เรียบร้อย

๒.๑.๑๖ หากต้องการสร้างบ้านให้งาม ไม่ควรเอาไม้ที่มอดชอบกัดกิน ควรหาไม้เนื้อดีมีแก่นจึงจะทนทาน แล้วล้อมรั้วรอบเขตบ้านของตนหากมีคนรุกล้ำหรือเอาทรัพย์สินจึงจะมีข้อเสียงได้อย่าให้รั้วพังเป็นรู้กว้าง จะทำให้พืชผักที่ปลูกไว้เสียหาย

๒.๑.๑๗ ควรจัดบ้านเรือนให้สะอาด และมีระเบียบ จัดวางสิ่งของให้อยู่ในที่อันสมควร

๒.๑.๑๗ ควรรักษาความสะอาดบริเวณบ้าน อย่าให้มีป่ารกร้าง หลังบ้านเรือนตนจะเป็นที่ซ่อนของสัตว์ร้ายและขโมยที่จะมาเบียดเบียนตนในภายหลัง

๒.๑.๑๘ เมื่อแก่ชราแล้ว ควรหาทางบุญเป็นที่พึ่ง ถือบุญตอนเช้าให้ตักบาตรจังหัน บุญตอนกลางวันให้ถวายอาหารเพล บุญตอนค่ำให้เข้าวัดฟังธรรม บุญยามมืดค่ำให้แต่งขันดอกไม้ ตอนดึกสวดมนต์ภาวนา ปฏิบัติตามฮีตบ้านกองเรือน

๒.๑.๒๐ ผู้เฒ่าควรสอนลูกหลาน ควรชักชวนลูกหลานให้ถือศีลกินทานฟังธรรมอยู่เสมอ ใจกว้าง ไม่อวดตัว คอยตักเตือนลูกหลานอย่าให้ "ฮีตหมองคลองเศร้า"

๒.๑.๒๑ คนแก่เฒ่าที่สมควรถูกติเตียน คือ เฒ่าเฝ้าบ้านแต่ไม่รู้ฮีตคลองเฒ่าชอบเป่าปี่สีซอ เฒ่าโกรธเคืองหาเรื่องกับคนอื่น ไม่เรียนธรรม ไม่ปฏิบัติตามคำสอนของพุทธเจ้าคิดพะวงอยู่แต่เรื่องไร่นา เฒ่าเกียจคร้าน วาจาแข็งกร้าว ใจร้อนเกินไป ใจเย็นเกินไป โกงเอาของผู้อื่น โกหก เฒ่ามักมากในกามคุณ

จะเห็นว่าจริยธรรมทั้ง ๒๑ ข้อที่กล่าวข้างต้น กล่าวถึงสิ่งที่มนุษย์เราควรปฏิบัติต่อตนเองตั้งแต่เด็กจนถึงแก่เฒ่า คือเมื่อเด็กควรขยันเรียนหนังสือ ควรยึดมั่นอยู่ในศีลธรรม คำสอน ของพุทธศาสนา จารีตประเพณีเดิม กวามกตัญญู ระมัดระวังเรื่องคำพูด สุขอนามัย ขยันหมั่นเพียรในการทำมาหากิน รู้จักทำหน้าที่ของตนเองในการทำงาน บ้าน รู้จักสร้างและจัดบ้านเรือนให้น่าอยู่ เมื่อแก่เฒ่าควรเข้าวัดฟังธรรม และชักชวนตักเตือนลูกหลานให้ถือศีลกินทานฟังธรรมอยู่เสมอ การปฏิบัติตนให้อยู่กรอบของคำสอนทางศาสนาและจารีตประเพณีเดิม หรือที่เรียกว่า ฮีตคลอง คือ สิ่งที่มนุษย์เราควรกระทำซึ่งในวรรณคดีอีสานเน้นในสองประการนี้เป็นอย่างมาก.

๒ ๒ มนุษย์เราควรปฏิบัติต่อผู้อื่นอย่างไร มนุษย์จำเป็นต้องอยู่รวมกับผู้อื่น ทั้งบุคคลอื่นภายในครอบครัวตลอดจนถึงเพื่อนบ้าน และสิ่งแวดล้อม วรรณคดีสานกล่าวไว้ดังนี้

๒.๒.๑ เป็นพี่น้องร่วมสายโลหิตกันไม่ควรโกรธแค้นชิงชังกัน ควรรักกันและช่วยกันทำมาหากินเลี้ยงพ่อแม่

๒.๒.๒ สามีภรรยาควรรักใคร่ร่วมใจกันเพราะเป็นเนื้อคู่กันจึงได้ครองคู่กัน ไม่ควรทิ้งขว้างกัน เมื่อมีเหตุบาดหมางกันควรปรึกษาเชื่อฟังพ่อแม่ญาติผู้ใหญ่

๒.๒.๓ ใครมีลูกมากควรถือเป็นสิ่งดี จะได้พึ่งพาอาศัยสืบทอดวงศ์ตระกูลในภายหน้า ไม่ควรโกรธชังแช่งด่าลูก จะทำให้ชาติหน้าจะไม่มีลูกเหมือนชาวบ้านทั้งหลาย

๒.๒.๔ ควรรู้จักเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แบ่งปันผู้อื่น ซึ่งเรียกว่ากินทาน เมื่อมีทุกข์จะได้พึ่งพาอาศัยกัน แม้เมื่อทำบุญก็ควรตรวจน้ำแผ่กุศลไปให้สรรพสิ่งทั้งที่มีชีวิต สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายอยู่ใน นรกสวรรค์ บาดาล และโลกมนุษย์ เมื่อทำทานก็ควรทำด้วยความเต็มใจ

๒.๒.๕ ควรมีความสามัคคี ควรรักเพื่อนบ้านเมืองเดียวกัน ไม่ควรคิดโกรธเคียดแค้นพี่น้องร่วมเมืองเดียวกัน ควรมีจิตใจที่มั่นคง ไม่ควรประพฤติพาลปากกับใจไม่ตรงกัน

๒.๒.๖ เมื่อเพื่อนบ้านหรือคนรู้จักได้รับความเดือดร้อนมาขอความช่วยเหลือ ควรให้คำปรึกษาช่วยเหลือเขาด้วยไมตรีจิต หากตนขาดแคลนเงินก็พาไปกู้ผู้อื่นช่วยเขาให้จงได้จักได้บุญ

๒.๒.๗ ไม่ควรแย่งที่ไร่นาสวนของผู้อื่น จักเป็นบาปกรรมหนัก

๒.๒.๘ ควรเลือกรู้จักยกแต่คนดี รู้จักปรับตัวเข้ากับคนอื่น อ่อนน้อมถ่อมตน ไม่โอ้อวดตน

๒.๒.๙ ควรให้ความเคารพยำเกรงคนเฒ่าคนแก่ เพราะเป็นคนมีบุญจึงอยู่ได้มาถึงแก่เฒ่า เป็นผู้มีพระคุณคอยสั่งสอนเพราะเป็นผู้เห็นผ่ามาก่อน

๒.๒.๑๐ เมื่อมีคนทุกข์ยากมาขอทานไม่ควรแสดงการเกลียดชังข่มขู่ ควรเมตตาสงสารให้ทานเขาไป

๒.๒.๑๑ เมื่อมีคนเป็นโรคร้ายสังกมรังเกียจย่านมาใกล้ไม่ควรหมางเมินแสดงอาการรังเกียจ

๒.๒.๑๒ เมื่อได้ของใดมามีเจ้านายขุนใหญ่มาถามซื้อไม่ควรปิดบังอำพราง ควรบอกราคาตามความจริง หากไม่อยากขายก็ควรพูดให้เข้าใจ ถ้าอยากขายภายหลังให้บอกท่านก่อน ถ้าท่านไม่ซื้อจึงขายให้คนอื่นต่อไป

๒.๒.๑๓ ไม่ควรไว้ใจคนใหญ่ คือคนมีอำนาจวาสนา ปากอาจหวาน ปากน้ำอ่อย แต่ใจอาจเปรี้ยวอย่างมะนาวก็ได้

๒.๒.๑๔ ควรรู้จักรักและบำรุงรักษาต้นไม้ ทั้งที่เป็นพืชผักผลไม้ เมื่อจะกินจะได้เก็บได้ง่าย รู้จักบำรุงรักษาดอกไม้ เพื่อที่จะได้นำมาบูชาพระได้ง่าย ควรปลูกต้นไม้ผล เพื่อตนและนกจะได้พักอาศัยร่มเงา อีกทั้งยังได้กินผลด้วย ถึงคนปลูกตายไปแล้วก็ยังมีผู้ยกย่อง

๒.๒.๑๕ ควรเคารพยำเกรงศาลปู่ตาเจ้าบ้าน ถ้าเคารพก็จะมีอายุยืนถึงวัยชรา เคารพพ่อแม่เพื่อนบ้าน ก็จะอยู่เป็นสุข

๒.๒.๑๖ ควรให้ความเคารพในธรรมชาติสิ่งแวดล้อม ไม่ควรแช่งด่าธาตุทั้งสี่คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ไม่ควรแช่งด่าเดือนดาว และดวงอาทิตย์ซึ่งมีคุณประโยชน์ต่อเรา

๒.๒.๑๗ ไม่ควรแช่งด่าพระพุทธรูป หนังสือธรรม ตลอดจนศาสนาวัตถุอื่น ๆ ใครทำลายพระพุทธรูป ศาสนสถาน ทำร้ายพ่อแม่ญาติพี่น้อง ภิกษุสามเณร ครูอาจารย์ ตลอดจนพระราชาและราชวงศ์จะได้รับบาปกรรมหนักยิ่ง

จริยธรรมทั้ง ๑๗ ข้อข้างต้น กล่าวถึงสิ่งที่มนุษย์เราควรประพฤติปฏิบัติต่อผู้อื่นคือ ต่อคนภายในครอบครัวเดียวกันควรรักใคร่ปรองดองกัน ต่อเพื่อนบ้านเมืองเดียวกันควรสามัคคีกัน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แบ่งปันกันซึ่งเรียกกันกินทานช่วยเหลือกัน ออนน้อมถ่อมตนเลือกคบแต่คนดี ให้ความเคารพยำเกรงคนชรา ให้ความเมตตาแก่ของทานและคนที่เป็นโรคร้ายที่สังคมรังเกียจ ต่อผู้ปกครองไม่ควรปิดบังอำพรางแต่ก็ไม่ควรไว้ใจ ต่อธรรมชาติแวดล้อม ควรรู้จักบำรุงรักษาและให้ความเคารพ ต่อสิ่งที่เหนือธรรมชาติศาลปู่ตาเจ้าบ้านควรเคารพยำเกรง ต่อปูชนียวัตถุและปูชนียบุคคลไม่ควรแช่งด่าทำลาย จะเห็นว่าประเด็นที่เน้นมากเรื่องความสามัคคี

ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และการให้ความเคารพต่อคนชรา ธรรมชาติแวดล้อมรวมทั้งสิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติด้วย สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นสภาพของสังคมชาวนา(peasant society) ในอีสานได้เป็นอย่างดี กล่าวคือผู้คนในสังคมมีความรักใคร่กลมเกลียวสามัคคีกันดี เห็นประโยชน์ของสังคมมากกว่าประโยชน์เฉพาะตน[๒๕] และมักจะยึดถือปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ทางธรรมเนียมประเพณีของสังคมอย่างเคร่งครัด[๒๖]

๓. จริยธรรมสำหรับผู้ชาย

วรรณคดีอีสานที่กล่าวถึงจริยธรรมของผู้ชายมีหลายเรื่อง เช่น พญาคำ กองสอนไพร ชะนะสันธราชเทศนาคำสอน ท้ายคำสอน ปู่สอนหลาน หลานสอนปู่ ลักษณะหลวงคำสอน สิริจันโทวาทยอดคำสอน ยาสอนหลาน เป็นต้น ลักษณะเนื้อหาของคำสอนในแต่ละเรื่องมักจะซ้ำ ๆ กัน กล่าวคือ กล่าวถึงข้อควรปฏิบัติและไม่ควรปฏิบัติเกี่ยวกับเรื่องการเลือกคู่ครอง การครองเรือน ภาระหน้าที่และความรับผิดชอบของผู้ชายภายในครอบครัว และในสังคมที่ตนเป็นสมาชิกอยู่ ซึ่งอาจกล่าวโดยสรุปได้ดังนี้

๓.๑ ชายควรมีหน้าที่สร้างและตกแต่งบ้านเรือน ยุ้งข้าว สร้างสร้างไร่ สวน ฉลอดจนเครื่องมือในการทำมาหากิน อาวุธ และรู้วิธีการค้าขาย ผู้ชายมีหน้าที่ในการดูและทุกข์สุขของคนทั้งหลาย

๓.๒ ควรมีปัญญาเก่งกล้า ความมีปัญญาจะช่วยให้ทำกิจกรรมต่าง ๆ ได้สำเร็จ ควรสนใจกิจการบ้านเมือง เมื่อมีศัตรูควรอาสาสู้ตายอย่างกล้าหาญ

๓.๓ ควรมีสิทธิยึดมั่นในทานศีล คำนึงถึงอริยสัจจ์ ศีลห้า ศีลแปด ประพฤติแต่ทางดี ไม่ประพฤติชั่ว

๓.๔ เมื่อยังหนุ่มไม่ควรเพลิดเลินกับการเล่น ควรหมั่นศึกษาวิชาการต่าง ๆ รีบสร้างฐานะ รู้จักประหยัดไว้ใช้ยามแก่เฒ่าหรือยามเจ็บไข้ไม่ควรหมกมุ่นเรื่องชู้สาวควรขยันทำงานทุกชนิด

๓.๕ ควรรู้จักเรียนศิลปศาสตร์เพื่อนำมาประกอบอาชีพปกป้องคุ้มครอง ชีวิตตนเอง และคนอื่น วิชาที่ควรเรียนคือ ช่างเงิน ช่างทอง ช่างไม้ ช่างเหล็ก ช่างกลึง ช่างศิลป สวนแห ตาชาย กระบูง ตะกร้า ดนตรี หมอยา หมอเส้น หมอนวด หมอดู เวทย์มนต์ เรียนธรรมของพระพุทธเจ้า ฮีตบ้าน ฮีตเมือง

๓.๖ เป็นชายควรบวชเรียนในพระพุทธศาสนา มีความรักเมตตาเลี้ยงดูบุตรตามฮีตคลอง รักบุตรเสมอกันทุกคน ควรอุปการะบิดามารดา ยกย่องท่านไว้เหนือหัว

๓.๗ ชายควรเลือกหญิงที่มีคุณสมบัติดังต่อไปนี้ เป็นภรรยา คือ หญิงที่ทำอาหารอร่อย มีความซื่อสัตย์ต่อสามี หญิงมีลักษณะเป็นคนมีบุญวาสนา เจรจาอ่อนหวาน หญิงที่มีลักษณะว่ามีลูกมากและเลี้ยงลูกดีคือนมยานถึงหน้าท้อง หญิงที่เก่งการบ้านการเรือน หญิงมีลักษณะที่แสดงว่าจะเป็นคนร่ำรวย

๓.๘ ชายไม่ควรเลือกหญิงต่อไปนี้มาเป็นภรรยา คือหญิงที่มีลักษณะเป็นถนอมทุกข์ เกียจคร้าน ฟุ่มเฟือยหญิงทำลายล้างศาสนาไม่สนใจทางบุญ หญิงอัอรั้น หญิงใจพาลเจ้าเล่ห์หยาบคายชอบนินทา หญิงมักมากในกามตัณหา หญิง

หญิงมักมากในกามตัณหา หญิงที่มีลักษณะเลี้ยงลูกไม่ดีลูกตายก่อนที่จะโต

๓.๙ ไม่ควรเป็นชายที่คอมือไวใจบาป ชอบเล่นชู้กับเมียเพื่อน

๓.๑๐ ไม่ควรประพฤติชั่วร้าย เอาแต่โกงลักขโมยคนอื่นไม่กลัวบาป ไม่คิดจะหากินด้วยความสุจริต

๓.๑๑ เมื่อได้เป็นชายแล้วไม่ควรลืมคุณพวกไพร่ เพราะถ้าไพร่ไม่สนับสนุนก็ไม่มีวันรุ่งเรือง ต่างคนต่างก็อาศัยซึ่งกันและกัน

สรุปได้ว่าผู้ชายมีภาระสำหรับตนเองคือ ควรศึกษาเล่าเรียนศิลปศาสตร์ต่าง ๆ เพื่อประกอบอาชีพและคุ้มครองตนเอง บวชเรียนและมีศีลสัตย์ รู้จักเลือกผู้หญิงที่ดีเป็นคู่ครอง หมั่นศึกษาสนใจในกิจการบ้านเรือนรีบสร้างฐานะ ภาระสำหรับผู้ชายคือในฐานะที่เป็นผู้ชายควรมีหน้าที่ดูและทุกข์สุขของคนทั้งหลาย เมื่อมีศึกสัตรูก็ควรอาสาสู้ตายอย่างกล้าหาญ ในฐานะที่เป็นหัวหน้าครอบครัว ควรมีหน้าที่สร้างตกแต่งบ้านเรือน ปุ๋งข้าว สร้างไร่ สร้างสวน เครื่องมือหากิน อาวุธ และเครื่องมือทอผ้า สิ่งที่น่าสนใจคือ การเน้นเรื่อง ผู้ชายควรศึกษาใน ๓ เรื่อง คือ ฮีตบ้านฮีตเมือง ธรรมของพระพุทธเจ้า และความรู้เกี่ยวกับการทำมาหากิน เน้นเรื่องการเลือกคู่ครอง และการมีศีลธรรม

๔. จริยธรรมสำหรับผู้หญิง

จริยธรรมของผู้หญิงในวรรณคดีอีสาน มักกล่าวถึงการปฏิบัติตนการเลือกคู่ครอง และหน้าที่ของภรรยาที่ดีในทัศนะของคนอีสานซึ่งก็ไม่ต่างจากคนไทยทั่วไปนัก จริยธรรมของผู้หญิงที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีอีสานมีดังนี้

๔.๑ หญิงควรรู้ธรรมเนียมการจัดบ้านเรือน การทำความสะอาด

๔.๒ ควรเรียนรู้วิธีการทอผ้า เป็นลวดลายต่าง ๆ การทำอาหาร การปั้นถ้วยชาม รู้วิธีการเขียนลวดลายต่าง ๆ ตลอดจนการทำเครื่องประดับ

๔.๓ หญิงไม่ควรประพฤติตนเกินวัยอันควร

๔.๔ ควรเคารพเชื่อฟัง และกตัญญูต่อบิดามารดา

๔.๕ ควรมีจิตใจใสสะอาด ใจกว้าง ไม่ควรทำจิตใจให้ขุ่นมัว คิดไตร่ตรองดีแล้วจึงพูด พูดไพเราะ ไม่ควรคุยอวดตน ควรรู้จักยกย่องชมเชยผู้อื่น

๔.๖ ยามใดเมื่อมีเงินมากก็ไม่ควรใช้จ่ายฟุ่มเฟือย ควรรู้จักเก็บออมไว้ใช้ยามขาดแคลนในภายหน้า

๔.๗ ยามปั่นไม่มเวลากลางคืนควรหาคนไว้เป็นเพื่อนจุดไฟให้สว่างไม่ควรอยู่ตามลำพัง เมื่อเห็นหนุ่มผ่านมาควรสงวนท่าที

๔.๘ การเลือกคู่ครองควรนำนึงถึงตระกูลของเขาและการกระทำของเขาด้วย ไม่ควรโลภรักหลายคน

๔.๙ ไม่ควรแบ่งชิงคนรักของผู้อื่น หรือหึงหวงชายคนรักของตน

๔.๑๐ การเลือกคู่ครองควรเลือกนักปราชญ์ เพราะฉลาดรู้ฮีตคลองจะได้สั่นสอนตนเอง

๔.๑๑ เมื่อพ่อแม่เห็นว่าชายใดดีงามแล้วควรเลือกชายคนนั้น ไม่ควรคิดเอาแต่ใจตนเอง

๔.๑๒ ไม่ควรเลือกชายที่มีจิตใจเป็นนักเลง ติดเหล้า คนเจ้าชู้ ทำงานเสนอหน้าให้คนยกย่องต่อหน้าสาว คนชอบเที่ยวและคนที่ชอบคุยโอ้อวดตนเอง คนเหล่านี้ไม่ควรเลือกเป็นคู่ครอง

๔.๑๓ ชายที่ควรเลือกเป็นคู่ครองคือ คนอยู่เฝ้าบ้านเรือน เอางานเอาการภายในบ้าน คนที่ต้อนรับแขก แทนพ่อแม่ได้เป็นผู้ใฝ่หาความรู้มีมานะมาก เพียรไม่เกลือกกลั้วมั่วสุมยุ่งกับหญิงชาย ไม่พูดจาอวดรู้ รู้จักฟังคนอื่น เมื่อเขาพูดจบจึงคำหวานโต้ตอบ

๔.๑๔ ควรรู้จักแต่งกายให้เหมาะสมกับกาละเทศะ

๔.๑๕ เมื่อไปวัดควรนั่งใกล้คนแก่ คอยช่วยหยิบสิ่งของเพื่อจะได้รู้สึกกลอง เมื่อฟังเทศน์ก็ควรยกมือไหว้แผ่บุญกุศล อย่ามัวคุยแต่เรื่องชู้สาว การทำบุญไม่ควรเลือกทำเฉพาะกับพระสงฆ์รูปงาม ไม่ควรนั่งใกล้พระสงฆ์ หรือเข้าไปคุยกับพระสงฆ์ยามค่ำคืน

๔.๑๖ เมื่อแต่งงานแล้วควรเคารพเชื่อฟังสามี ไม่ควรแสดงความโกรธขึงขัง พูดหยาบคายต่อสามี

๔.๑๗ เมื่อสามีได้สิ่งของมาบ้าน ภรรยาควรคิดให้ถ้วนถี่แล้วแบ่งปันเป็น ๓ ส่วน ส่วนหนึ่งเก็บเอาไว้ในบ้าน ส่วนหนึ่งแบ่งปันวงศ์ญาติ อีกส่วนหนึ่งให้แม่สามี

๔.๑๘ เมื่อสามีพักผ่อนอยู่บ้านบ้างก็ไม่ควรเกี่ยวเข็ญคุคาพูดจาเสียดสี ควรปฏิบัติจัดสำรับกับข้าวไว้คอยท่าดังเดิม

๔.๑๙ ควรจัดสำรับกับข้าวรับประทานพร้อมกันทั้งบ้าน ทั้งสามี พ่อแม่ ลูกหลาน ไม่ควรแบ่งสำรับกับข้าวในบ้านเดียวกัน

๔.๒๐ เมื่อสามีไปค้าขายรีบจัดแต่งสิ่งของให้กำลังใจให้ตรงเพื่อนำลาภกลับมา

๔.๒๑ รักสามีควร ควรรักญาติพี่น้องของสามีด้วย โดยเฉพาะแม่ของสามี

๔.๒๒ ความรักควรทำพอประมาณ ประดุจช่างสารรักลูกถนอมรักไว้ด้วยความจริงใจ ไม่ควรเป็นดังสมพัดชั่วครู่ยามก็หายไป

๔.๒๓ ควรปฏิบัติตามฮีตคลองของหญิง เพื่อความเป็นมงคลคือ ไม่เกียจคร้าน แต่งกายให้เหมาะสม เวลาพูดควรพูดเบา ๆ เวลาเดินให้คอยเดินและออเน้อยยำเกรงพ่อแม่

๔.๒๔ ภรรยาที่ดีควรปฏิบัติตามฮีตคลอง ๑๐ ประการคือ ไม่ควรนอกใจสามี ไม่ควรแผดเสี่ยงโต้เถียงสามี นอกที่หลังแต่ตื่นก่อนสามีปรนนิบัติสามีตามรับประทานอาหารให้สามีรับประทานก่อนตนเองจึงรับประทานที่หลัง ก่อนทำสิ่งใดควรปรึกษาสามีก่อนเมื่อสามีเห็นด้วยจึงค่อยทำ เคารพยำเกรงสามีเหมือนบิดาของตน ไม่ควรชักนำขุนนางมาเอาโทษสามีตน ไม่ควรรักคนอื่นมากกว่าสามีตน ควรรู้ดีรู้ชั่ว ควรรับใช้สามีเสมอดังทาส

๔.๒๕ ลูกผู้หญิงควรมีหน้าที่ปรนนิบัติบิดามารดาเสมือนหนึ่งเป็นข้อยข้าทำสิ่งใดไม่ควรให้พ่อแม่เสียใจ ควรช่วยเหลือพ่อแม่ในวันเข้าศีล ทำงานบ้านเช่น ปั่นฝ้าย และนอนที่หลังพ่อแม่ไม่ควรโกรธโต้เถียงคุคาพ่อแม่ เดินบนบ้านเบา ๆ อย่าให้กระเทือนพ่อแม่ที่กำลังนอนอยู่ รับประทานอาหารพร้อมพ่อแม่

๔.๒๖ เป็นหญิงควรมีคู่ครอง เพื่อจะได้มีครอบครัวช่วยกันทำมาหากิน หญิงสาวควรเลือกชายที่ดีเป็นสามี แม่หม้าย แม่ร้างก็ควรมีสามี ไม่ควรอยู่คนเดียว หรือเป็นหญิงที่รักชายไม่เลือก จะลำบากจนตาย

๔.๒๗ ลักษณะของหญิงที่ดีที่ชายควรเลือกเป็นคู่ครอง คือหญิงบริสุทธิ์ รักนวลสงวนตัว เอาใจใส่การบ้านการเรือน ไม่เที่ยวเตร่บ้านคนอื่น มีวาจาไพเราะอ่อนหวาน สุภาพเรียบร้อย รู้จักแบ่งปันสิ่งของให้ญาติพี่น้อง ไม่แต่งตัวโอ้อวดไม่มีมายา มีใจซื่อสัตย์สุจริต ไม่มักมากในกามคุณหาให้ทานแก่ชายทั่วไป รู้จักเก็บของไว้ให้เป็นระเบียบภูบ้านเรือนให้สะอาดอยู่เสมอ รู้จักทำบุญทำทานให้พุทธศาสนา

๔.๒๘ หญิงหากจะทำงานบ้านเรือน ควรทำพอประมาณให้ถูกฮีตคลองไม่ควรทำเกินหน้าผู้อื่น หรือพูดคุยโอ้อวด

๔.๒๙ ไม่ควรเกลือกกลั้วทางชู้สาวกับภิกษุสามเณร แม้เพียงพูดจาเชิงชู้สาวก็บาปหนัก ไม่ควรมั่วสุมเชิงชู้สาวสังวาสกันในเขตอารามจะบาปหนัก

๔.๓๐ ควรตื่นนอนแต่เช้า เพื่อเตรียมอาหารถวายพระ

๔.๓๑ หญิงเมื่อมีสามีแล้ว ไม่ควรพูดจาเชิงชู้สาว หรือพูดถึงคนรักเก่า

๔.๓๒ หากสามีชอบเที่ยวเตร่ เจ้าชู้กับหญิงอื่น ควรพยายามพูดจาโอ้โลมให้กลับคืน มิฉะนั้นเขาจะอยู่กินกับคนใหม่ ทิ้งให้ภรรยาหลวงเป็นหม้าย

๔.๓๓ เมื่อสามีไปรักหญิงอื่นตามธรรมดาของผู้ชาย ไม่ควรไปเรียนมนต์คาถาเสน่ห์ยาแฝด จะเป็นบาปร้ายภายหลัง

๔.๓๔ ที่ใดมีคนแก่เฒ่านั่งอยู่ ไม่ควรไปนั่งโอบอิงท่านดั่งหมอน เมื่อเดินผ่านผู้ใหญ่ที่กำลังพูดคุยกันควรกัมคลานจะดูสวยงาม

๔.๓๕ เมื่อสามีกลับจากค้าขายต่างแดน ให้รีบวิ่งออกไปรับของจากสามี เมื่อถึงบ้านเรือนแล้ว ควรรีบหาน้ำสำรับกับข้าวให้สามี พูดจาอ่อนหวานแล้วจึงถามถึงเรื่องการค้า

๔.๓๖ เมื่อพบมหาดเล็กหรือคนใช้ของพระยาให้เกรงกลัวหลีกหนีให้ไกล ๆ

สรุปได้ว่าผู้หญิงควรเรียนรู้เรื่องการบ้านการเรือน รู้วิธีทอผ้า ทำอาหาร ทำเครื่องประดับ มีจิตใจใสสะอาด รู้จักเลือกสามีดี วางตัวให้เหมาะสม เรื่องที่เน้นมากคือ การเลือกสามีและการปรนนิบัติสามีและญาติของสามี

ถ้าพิจารณาจริยธรรมของผู้ชายและของผู้หญิงเราจะเห็น ลักษณะการแบ่งหน้าที่กันทำ โดยเฉพาะหน้าที่ภายในครอบครัวเช่น การจัดบ้านเรือนการทำความสะอาด การทำอาหาร การทอผ้า และการจัดการเกี่ยวกับการใช้จ่ายและการเก็บออมในครอบครัว เป็นหน้าที่ของผู้หญิง ส่วนหน้าที่ในการทำมาหากิน การเตรียมเครื่องมือที่ใช้ในการทอผ้า เครื่องมือหากิน การปกป้องคุ้มครองและการสั่งสอนเป็นหน้าที่ของผู้ชาย

เมื่อพิจารณาถึงที่มาของจริยธรรมหรือคำสอนที่ปรากฏในวรรณคดีอีสาน จะพบว่าโดยส่วนใหญ่แล้วมักเป็นคำสอนที่มาจากจารีตประเพณีของสังคมและคำสอนของพุทธศาสนาที่น่าสนใจคือ เราจะพบการผสมกลมกลืนระหว่างความเชื่อที่มาจากจารีตประเพณีดั้งเดิมของสังคม กับความเชื่อทางศาสนา เช่น กรณีวรรณคดีเรื่องพญาคันคาก เราจะพบการผสมกลมกลืนระหว่างความเชื่อทั้งสองประการข้างต้น ทั้งในพิธีกรรมการเทศก์พญาคันคาก และในเนื้อหาของวรรณคดีเรื่องนี้ที่อ้างว่าพญาคันคากเป็นพระโพธิสัตว์ ไปรบกับพระยาแถนเพื่อให้พระยาแถนบันดาลให้ฝนตก[๒๗] หรือในกรณีที่สอนให้นับถือทั้งพระและผี ก็ให้นับถืออย่างรู้จักจำแนก โดยให้เคารพบูชาพระรัตนตรัย และให้เคารพยำเกรง ผีปู่ตาเจ้าบ้าน เป็นต้น

<u>แนวโน้มของจริยธรรมในวรรณคดีอีสาน</u>

แนวโน้มของจริยธรรมในที่นี้หมายถึงความโน้มเอียงทางจริยธรรมในด้านใดด้านหนึ่ง ซึ่งจะพิจารณาจากการกล่าวซ้ำ ๆ หรือน้ำเสียงของกวีจริยธรรมที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีอีสานที่ผู้วิจัยนำมาศึกษา ทั้งจริยธรรมสำหรับผู้ปกครอง จริยธรรมสำหรับคนทั่วไป จริยธรรมสำหรับผู้ชาย และจริยธรรมสำหรับผู้หญิง มีหลายประเด็นที่พบการกล่าวซ้ำ ๆ กันในวรรณคดีหลายเรื่องหรือแม้แต่ในเรื่องเดียวกันก็พบว่ามีการกล่าวซ้ำกันอยู่ในหลายที่ นอกจากจะแสดงถึงการที่กวีแต่ละท่านให้ความสำคัญในเรื่อง

ที่นำกล่าวซ้ำแล้วยังแสดงถึงการยอมรับของสังคมว่าเรื่องที่ถูกกล่าวซ้ำเป็นเรื่องสำคัญ และย่อมมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของคนในสังคมอีกด้วย

จริยธรรมที่กล่าวซ้ำกันมากไม่ว่าจะเป็นจริยธรรมของคนที่อยู่ฐานะทางชนชั้นหรือสถานภาพใดก็ตาม มีดังนี้

๑. จริยธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติตามฮีตสิบสอง คำว่าฮีตคลองในวรรณคดีเป็นคำที่มีความหมายกว้าง[๒๔] เป็นคำที่ใช้อ้างอยู่เสมอว่าจะหมายถึงระเบียบแบบแผนและประเพณีที่ปฏิบัติสืบทอดกันมาแต่โบราณ คนที่ชนชั้นและสถานภาพต่างกันจะมีฮีตคลองต่างกันด้วย เช่น นายก็มีฮีตนาย ไพร่ก็มีฮีตไพร่ มีฮีตหญิง ฮีตชาย ฮีตผัว ฮีตเมีย การที่เน้นให้แต่ละคนปฏิบัติตามฮีตคลองนี้แสดงให้เห็นว่าสังคมอีสานเป็นสังคมที่ยึดถือระเบียบแบบแผนประเพณีที่สืบทอดกันมาแต่โบราณเป็นบรรทัดฐานทางสังคม

๒. จริยธรรมเกี่ยวกับความสามัคคีปรองดอง จริยธรรมข้อนี้ได้รับการเน้นมากพอสมควรรองลงมาจากข้อแรก ทั้งนี้อาจเนื่องจากสังคมอีสานเป็นสังคมกสิกรรมที่มีวิธีการผลิตแบบดั้งเดิม การทำกสิกรรมต้องพึ่งแรงคนมากทำให้มีการเอาแรงหรือลงแขกทำงาน การแตกแยกขัดแย้งกันจะมีผลกระทบกับการทำมาหากินเหตุผลอีกประการหนึ่งที่สังคมอีสานเน้นเรื่องความสามัคคี ก็เนื่องจากสังคมอีสานส่วนใหญ่เป็นสังคมชนบทหมู่บ้าน ภายในหมู่บ้านมักจะนับญาติกันได้ทุกคนเกี่ยวดองเป็นญาติกัน ถ้าหากมีการขัดแย้งกันขึ้นแม้เพียงสองคน ก็อาจกระทบไปถึงคนอื่น ๆ ที่เป็นญาติจะพลอยโกรธกันไปด้วย ซึ่งจะกระทบไปทั้งสังคมในหมู่บ้าน เพื่อไม่ให้เกิดกรณีเช่นนี้ขึ้น จริยธรรมในด้านความปรองดองความสามัคคี จึงได้รับการเน้นเป็นพิเศษ

๓. จริยธรรมเกี่ยวกับการพูด ควรพูดจาด้วยคำหวาน รู้จักยกย่องผู้อื่น ไม่ควรพูดเยาะเย้นเสียดสีด่าว่าหรือพูดจาด้วยคำร้าย ซึ่งอาจจะทำให้แตกความสามัคคีได้

๔. จริยธรรมเกี่ยวกับความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่ได้รับการเน้นมาก เน้นให้ใจกว้าง รู้จักการให้ทานที่เรียกว่ากินทาน ช่วยเหลือญาติพี่น้องและเพื่อนบ้าน ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เป็นจริยธรรมอีกข้อหนึ่งจะทำให้ชาวอีสาน

อยู่ร่วมกันด้วยความรักความสามัคคี

๕. จริยธรรมเกี่ยวกับศาสนา เน้นให้ยึดมั่นในหลักธรรมของพระพุทธเจ้า ทำนุบำรุงพระศาสนา ไม่ทำลายศาสนา เคารพยกย่องพระสงฆ์ ทำให้เห็นถึงอิทธิพลของศาสนาพุทธในสังคมอีสานได้อย่างหนึ่ง

๖. จริยธรรมเกี่ยวกับความกตัญญู เน้นในเรื่องความกตัญญูต่อบิดามารดา ครูอาจารย์ ต่อผู้มีพระคุณ

๗. จริยธรรมเกี่ยวกับความขยันในการทำมาหาเลี้ยงชีพ เน้นให้รู้จักรับผิดชอบหน้าที่การงานของแต่ละคน ชายมีหน้าที่อย่างหนึ่งหญิงมีหน้าที่อีกอย่างหนึ่งให้ขยันทำมาหาเลี้ยงชีพ รู้จักประหยัดและร่วมมือกันทำงาน รู้จักการเลี้ยงสัตว์ ปลูกพืชผักไม้ผล ไม่เบียดเบียนผู้อื่น

๘. จริยธรรมเกี่ยวกับการครองเรือน สถาบันครอบครัวเป็นสถาบันพื้นฐานของสังคม ถ้าชีวิตครอบครัวในแต่ละครอบครัว ราบรื่น มีความสุข ก็จะมีส่วนอย่างมากที่จะช่วยให้สังคมส่วนรวมมีความสุข การเน้นเรื่องเกี่ยวกับการครองเรือน ในวรรณคดีอีสานจะเน้นตั้งแต่การเลือกคู่ครอง จนถึงเมื่อแต่งงานอยู่ด้วยกันแล้วสามีภรรยาควรปฏิบัติต่อกันและต่อญาติพี่น้องของกันและกันอย่างไร

๙. จริยธรรมเกี่ยวกับการออนน้อมถ่อมตน รู้จักเจียมตน ไม่คุยโม้โอ้อวด ไม่ให้หลงตนแม้ว่าตนจะยิ่งใหญ่ปานใดก็ตาม

๑๐. จริยธรรมเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมที่เป็นธรรมชาติและสิ่งที่เหนือธรรมชาติ เน้นให้เคารพนับถือธรรมชาติ ทั้งต้นไม้ ภูเขา เดือนดาว พระอาทิตย์ และสิ่งที่เหนือธรรมชาติ ตั้งแต่ศาลปู่ตา จนถึงเทวดา พระอินทร์ พระพรหม โดยอ้างว่าสิ่งเหล่านี้มีบุญคุณต่อมนุษย์ไม่ควรทำลายหรือแช่งด่า

แนวโน้มของจริยธรรมที่ปรากฏในวรรณคดีอีสาน ที่กล่าวมาข้างต้นนี้ตั้งแต่จริยธรรมเกี่ยวกับการปฏิบัติตามฮีตคลอง จริยธรรมเกี่ยวกับความสามัคคี จริยธรรมเกี่ยวกับการพูด จริยธรรมเกี่ยวกับการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ จริยธรรมเกี่ยวกับศาสนา จริยธรรมเกี่ยวกับความกตัญญู จริยธรรมเกี่ยวกับการทำมาหากิน จริยธรรมเกี่ยวกับ

การครองเรือนจริยธรรมเกี่ยวกับการอ่อนน้อมถ่อมตนและจริยธรรมเกี่ยวกับการเคารพธรรมชาติและสิ่งที่เหนือธรรมชาติ เพื่อพิจารณาในรายละเอียดแล้วจะพบว่าสังคมอีสานให้ความสำคัญกับระเบียบแบบแผนประเพณีหรือที่เรียกว่า ฮีตคลองเป็นอย่างมาก คนที่ได้รับการยอมรับว่าเป็น "คนดี" หรือคนที่ "ทำถูก" นั้นคือคนที่อยู่ในฮีตคลอง ทำตามฮีตคลอง ใช้ฮีตคลองเป็นเกณฑ์ตัดสิน และสังคมอีสานเห็นว่า การพิจารณาคุณโทษควรยึดถือตามฮีตบ้านคลองเมืองของตน ฮีตของแต่ละเมืองไม่เหมือนกัน ไม่ควรเอาฮีตบ้านคลองเมืองของสังคมอื่นมาเป็นเกณฑ์ในสังคมของตน จากข้อสรุปนี้อาจกล่าวได้ว่าสังคมอีสานมีแนวคิดเรื่องจริยธรรมชนิดที่เรียกว่า สัมพันธนิยมทางจริยศาสตร์ (Ethical Relativism)[๒๙] ซึ่งมีแนวคิดว่า

๑. จารีตประเพณีควรเป็นเกณฑ์ตัดสินศีลธรรม เพราะประเพณีของแต่ละชุมชนนั้นเป็นผลงานของคนรุ่นเก่า ๆ ที่ได้พยายามปรับปรุงเพื่อให้ประเพณีเหล่านี้ยังประโยชน์และความผาสุกให้เกิดขึ้นในชุมชน สภาพแวดล้อมของสังคมได้ก่อให้เกิดประเพณีเหล่านี้

๒. ไม่ควรนำเกณฑ์ของสังคมหนึ่งไปใช้ตัดสินการกระทำของคนที่อยู่ในอีกสังคมหนึ่ง เพราะเกณฑ์ของสังคมใดก็ตามย่อมเกิดขึ้น และได้รับการปรับปรุงเพื่อให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทั้งหลายที่เป็นของสังคมนั้น

<u>เหตุผลเชิงจริยธรรมในวรรณคดีอีสาน</u>

เหตุผลเชิงจริยธรรม หมายถึง การที่บุคคลใช้เหตุผลในการเลือกที่จะกระทำหรือเลือกที่จะไม่กระทำพฤติกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง เหตุผลที่กล่าวถึงนี้จะแสดงให้เห็นถึงเหตุจูงใจที่อยู่เบื้องหลังการกระทำต่าง ๆ ของบุคคล[๓๐] เหตุผลเชิงจริยธรรมในวรรณคดีอีสาน คือเหตุผลที่กวีใช้อธิบายประกอบคำสอนของตนว่า ทำไมพฤติกรรมบางอย่างจึงควรประพฤติ พฤติกรรมบางอย่างจึงไม่ควรประพฤติ เมื่อทำตามหรือไม่ทำตามที่กวีสอนแล้วจะเกิดผลอย่างไร

เหตุผลเชิงจริยธรรมที่กวีใช้อ้างเพื่ออธิบายคำสอนของตนมีอยู่ ๔ ประการ คือ

๑. อ้างผลของการกระทำที่สามารถมองเห็นได้ชัดเจน ข้ออ้างนี้ส่วนใหญ่เป็นข้ออ้างที่เป็นผลที่เกิดขึ้น ทันทีทันใดหรืออย่างน้อยก็ในระยะใกล้ และมักเป็นเหตุผลที่เป็นตรรก คนทั่วไปยอมรับได้และเคยประสพมาแล้ว เช่น สอนให้คนกินอาหารที่สุกแล้วไม่ให้กินอาหารดิบ ๆ สุก ๆ เหตุผลก็จะทำให้ท้องเสีย ท้องเฟ้อ ท้องอืด สอนให้ประหยัด รู้จักเก็บออมเหตุผลที่ยกมา อ้างคือถ้าทำไกต่อไปภายหน้าจะร่ำรวย ฯลฯ เป็นต้น

๒. อ้างว่าเป็นฮีตคลองเดิมแต่โบราณ ทุกคนควรทำตามฮีตคลองของตนหากไม่ทำตามจะทำให้ "ฮีตหม่องคลองเศร้า" หรือ "ฮีตคลองชิเกม้าง" จริยธรรมที่ใช้ฮีตคลองเป็นข้ออ้างมักเป็นจริยธรรมที่ยอมรับกันเป็นธรรมเนียมเป็นมารยาทหรือเป็นจารีตประเพณี เช่น ฆราวาสควรแสดงความเคารพต่อพระสงฆ์ หญิงควรรู้จักเลี้ยงไหมปลูกมอน สาวไหม ทอผ้า ชายควรรู้จักเตรียมเครื่องมือในการเลี้ยงไหมและทอผ้า ฯลฯ เป็นต้น

๓. อ้างนรกสวรรค์ อ้างบุญบาป เวร จริยธรรมที่ยกเวร บุญบาป สวรรค์เป็นข้ออ้างมักเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับคำสอนของศาสนา เช่น การสอนให้ยึดมั่นในศีลห้า ถ้าใครประพฤติได้จะได้บุญ ได้ขึ้นสวรรค์หรือไม่ก็อายุยืน ถ้าใครละเมิดศีลห้าจะเป็นบาปมีเวร ตายไปจะตกนรก ในวรรณคดีบางเรื่อง เช่น เรื่องปู่สอนหลาน มีการยกนิทานเป็นตัวอย่างประกอบให้เห็นว่าผู้ที่ละเมิดศีลห้าจะมีเวรมีการจองเวรกันหลายภพหลายชาติ จริยธรรมหรือคำสอนหลายเรื่องที่ไม่เกี่ยวข้องกับคำสอนทางศาสนาโดยตรงแล้วยกเอาบาป เวร สวรรค์นรก มาเป็นข้ออ้างก็มีอยู่แต่มักเป็นจริยธรรมที่ผลของการกระทำเกิดขึ้นช้า เช่น คนที่พูดอย่างทำอีกอย่างปากกับใจไม่ตรงกัน เป็นต้น

๔. ใช้การยอมรับทางสังคม การไม่ยอมรับของคนส่วนใหญ่ในสังคมมาเป็นข้ออ้าง ของคำสอน ที่ควรประพฤติและไม่ควรประพฤติ เช่น คนที่กตัญญูต่อบิดามารดา ครูอาจารย์ และผู้มีพระคุณจะได้รับการยกย่องจากสังคม คนแก่เฒ่าที่ไม่รู้ฮีตคลองจะถูกสังคมติเตียน เป็นต้น

เหตุผลทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นเหตุผลที่กวีมักจะใช้อ้างอยู่เสมอ เพื่อสร้างความชอบธรรมหรือความเชื่อถือในคำสอน คำสอนบางอย่างอ้างเหตุผลเพียงข้อเดียว คำสอนบางอย่างอ้างเหตุผลมากกว่าหนึ่งข้อ ซึ่งในประเด็นนี้มักเป็นจริยธรรมหรือคำสอนที่ถือกันว่าเป็นเรื่องสำคัญ และผลของพฤติกรรมนั้นจะกระทบถึงสังคมโดยส่วนรวม เช่น จริยธรรมที่เกี่ยวกับการพูด เป็นต้น

วรรณคดีอีสานที่นำมาศึกษาต่างก็มีคุณค่าทางด้านจริยธรรม วรรณกรรมประเภทคำสอน มีคำสอนหรือจริยธรรม เป็นเนื้อหาโดยตรง ซึ่งกวีใช้วิธีสอนผ่านตัวละครสมมติที่มีฐานะเป็นที่ยอมรับคือเป็นกษัตริย์ เช่น พญาคำกองและพระชะนะสันธราช เป็นพระพุทธเจ้าหรือพระเถระ เช่นเรื่องชะนะสันธราชเทศนาคำสอน ปู่สอนหลาน ลักษณะหลวงคำสอน สิริจันโทวาท ยอดคำสอน เป็นนักปราชญ์ เช่น อินทิยาณสอนลูก เป็นต้น วรรณกรรมประเภทนิทานมีจริยธรรมแทรกอยู่ในพฤติกรรมของตัวละคร คำพูดของตัวละคร และในแก่นของเรื่อง

แนวโน้มของจริยธรรมที่ปรากฏในวรรณคดีอีสาน ส่วนใหญ่เน้นจริยธรรมในเรื่อง การปฏิบัติตามฮีตคลอง ความสามัคคี การพูด ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ หลักธรรมของศาสนาพุทธ ความเพียรพยายามขยันในการทำมาหาเลี้ยงชีพ การครองเรือน ความอ่อนน้อมถ่อมตน และการเห็นคุณค่าและเคารพนับถือธรรมชาติกับสิ่งที่เหมือนธรรมชาติ แนวโน้มของจริยธรรม – เหล่านี้เป็นเครื่องชี้ว่าสังคมอีสานให้ความสำคัญต่อระเบียบแบบแผนประเพณีที่มีมาแต่โบราณหรือที่เรียกว่าฮีตคลองเป็นอย่างมาก คนที่ได้รับการยอมรับว่าเป็น "คนดี" หรือคนที่ "ทำถูก" คือ คนที่อยู่ในฮีตคลอง ทำตามฮีตคลองถือฮีตคลองเป็นเกณฑ์ตัดสิน จึงอาจสรุปได้ว่าสังคมอีสานมีแนวคิดเรื่องจริยธรรมแบบสัมพัทธนิยม(Relativism)

เหตุผลเชิงจริยธรรมในวรรณคดีอีสาน จากการศึกษาพบว่ากวีใช้เหตุผล ๔ ประการ เป็นข้ออ้างในการสอนว่าทำไมเราจึงควรประพฤติหรือไม่ควรประพฤติ พฤติกรรมแต่ละพฤติกรรมที่นำมาสอนคือ อ้างผลของการกระทำที่สามารถมองเห็นได้ พิสูจน์ได้ในระยะเวลาใกล้เคียง อ้างว่าเป็นฮีตคลองเดิม

แต่โบราณ อ้างนรกสวรรค์ และบุญบาป อ้างการยอมรับและไม่ยอมรับของคนอื่น ๆ ในสังคม

วรรณคดีท้องถิ่นเป็นขุมทรัพย์ทางปัญญาของชาวบ้านในท้องถิ่นต่าง ๆ มาแต่อดีต การศึกษาวิเคราะห์วรรณคดีท้องถิ่น นอกจากจะได้ความบันเทิงจากรสของวรรณคดีแล้วยังจะทำให้ทราบถึง แนวคิดของคนในท้องถิ่น ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของชาติ จึงควรมีผู้รู้นั้งหลายน่าจะได้ศึกษาวิเคราะห์วรรณคดีท้องถิ่นในด้านอื่น ๆ ให้มากขึ้น ในกรณีของการศึกษาวรรณคดีอีสานในเชิงจริยธรรมนั้นน่าที่จะศึกษาต่อไปว่า จริยธรรมที่ปรากฏอยู่ในวรรณคดีอีสานนั้น ยังมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของชาวอีสานอยู่หรือไม่ถ้ายังมีอยู่ มีมากน้อยเพียงใด

หอสมุดแห่งชาติ เฉลิมพระเกียรติ ร.๙ ๒๕๔๒ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

เชิงอรรถ

๑ปรับปรุงจากงานวิจัยเรื่อง การศึกษาวรรณคดีอีสานในเชิงจริยธรรมของผู้เขียน และสุวัฒน์ ช่างเหล็ก ได้รับทุนสนับสนุนประเภท จากสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทยงานวิจัยนี้ (อัดสำเนา, ๒๕๒๗)

๒ดูรายละเอียดในเจตนา นาควัชระ "วรรณคดีวิจารณ์และวรรณคดีศึกษา" วรรณี ไวทยากร : วรรณคดี (พระนคร, ท.ว.พ., ๒๕๒๐) หน้า ๑๗–๒๐ และเสาวภา จิงพัฒนาพงษ์ "วรรณคดีควรชี้ปัญหาจริยธรรมหรือไม่" จุลสารสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ๒ : ๑ (พ.ค. – ส.ค. ๒๕๒๑) หน้า ๒๗ – ๔๑

๓จารุบุตร เรืองสุวรรณ ของดีอีสาน (กรุงเทพฯ, ร.พ.การศาสนา, ๒๕๒๑) หน้าคำนำ

๔พิทูร มลิวัลย์ ขุนทึง (ธนบุรี, ร.พ.ประยูรวงศ์, ๒๕๑๑) หน้า คำนำ

๕ธวัช ปุณโณทก วรรณกรรมอีสาน (กรุงเทพฯ โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๖) หน้า ๕๐–๕๑

๖ธวัช ปุณโณทก "บทบาทควบคุมสังคมในวรรณกรรมอีสาน" โลกหนังสือ ๔ : ๘ (พ.ค. ๒๕๒๔) หน้า ๔๔

๗จารุวรรณ ธรรมวัตร ลักษณะวรรณคดีอีสาน (อัดสำเนา, ๒๕๒๑) หน้า ๑๕

๘ธวัช ปุณโณทก เพิ่งอ้าง หน้า ๔๔ – ๕๑

๙ประจักษ์ สายแสง "การศึกษาวรรณกรรมท้องถิ่น" ศรีวิชัย ๘ : ๑ (มกราคม ๒๕๒๗) หน้า ๑๙๐

๑๐อริยานุวัตร เขมจารีเถระ, พระ, พญาคำกอง (สอนไพร่) (ขอนแก่น, ร.พ.ศิริภัณฑ์, ๒๕๑๓) ๓๐ หน้า

๑๑ข่า ย่าพอ ปู่สอนหลาน หลานสอนปู่ (กรุงเทพ, โรงพิมพ์วัฒนาพานิช, ๒๕๐๑) ๕๔ หน้า.

๑๒ ชัยสิทธิ์ เศรษฐบุบผา อินทิญาณสอนลูก (กรุงเทพ, โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๓) ๔๘ หน้า

๑๓กัมภีรนิเทศ,พระกรู ชะนะสันธิราชเทศนาคำสอน (กรุงเทพ, โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๔๔๔) ๑๑๑ หน้า.

๑๔อุบาลีคุณูปมาจารย์,พระ สิริจันโทวาทยอดคำสอน (กรุงเทพ, โรงพิมพ์สำส่นสวรรค์, ๒๕๑๔) ๒๖ หน้า

๑๕น.พ.ย.ก. (นามแฝง) ลักษณะหลวงคำสอน ม.ป.ท. ม.ป.ป.

๑๖อริยานุวัตร เขมจารีเถระ, พระ ท้าวคำสอน (มหาสารคาม, อักษรทองการพิมพ์, ๒๕๑๓) ๒๖ หน้า

๑๗ข่า,ย่าพ่อ ยาสอนหลานหลานสอนย่า (กรุงเทพ, โรงพิมพ์วัฒนาพานิช,๒๕๐๑)

๑๘สุเนตร์ กาญจนะประพันธ์ พี่สอนน้อง (กรุงเทพ,โรงพิมพ์วัฒนาพานิช,๒๔๔๔) ๔๓ หน้า

๑๙พิทูร มลิวัลย์ ขุนทึง (กรุงเทพ,โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๔๑๑) ๒๕๖ หน้า

๒๐อริยานุวัตร เขมจารีเถระ,พระ พุทกันกาก (ถ่ายสำเนา, ม.ป.ป.)

๒๑อริยานุวัตร,พระ กาพะเกษ (อุบลราชธานี,โรงพิมพ์ศิริธรรม, ม.ป.ป.) ๔๘๐ หน้า

๒๒ชวัช ปุณโณทก วรรณกรรมอีสาน อ้างแล้ว หน้า ๔๗๖

๒๓อริยานุวัตร เขมจารีเถระ,พระ ผาแดงนางไอ่ (อัดสำเนา, มปป.)

๒๔สมบัติ จันทรวงศ์และชัยอนันต์ สมุทวณิชย์ ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย (กรุงเทพ, บรรณกิจ, ๒๕๒๓) หน้า ๖๔–๘๙

๒๕สนิท สมัครการ "พัฒนาการ แนวคิด และทฤษฎีของมนุษยวิทยา" มานุษยวิทยา จิตวิทยาสังคม สังคมวิทยา พัฒนาการแนวคิด และทฤษฎี เอกสารวิชาการของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย : ชุดพื้นฐานของสังคมศาสตร์ หน้า ๖๖

๒๖ เล่มเดิม หน้า ๖๗

๒๗ ธวัช ปุณโณทก วรรณกรรมอีสาน อ้างแล้ว. หน้า ๒๓๗–๒๔๐

๒๘ มีผู้อธิบายว่า คำว่าฮีตคลอง หมายถึง ฮีตสิบสองคลองสิบสี่ ฮีตสิบสองคือจารีตประเพณีที่จะต้องปฏิบัติในแต่ละเดือนของรอบปีคือ เดือนเจียงบุญเข้ากรรม เดือนยี่บุญคูณลาน เดือนสามบุญข้าวจี่ และมาฆะบูชา เดือนสี่ บุญพระเวสและเดือนห้า บุญสงกรานต์ เดือนหก บุญบั้งไฟและบุญวิสาขะ เดือนเจ็ด บุญชำฮะ เดือนแปด บุญเข้าพรรษา เดือนเก้า บุญข้าวประดับดิน เดือนสิบ บุญข้าสาก เดือนสิบเอ็ด บุญออกพรรษา เดือนสิบสอง บุญกฐิน สำหรับคลองสิบสี่มีผู้อธิบายเป็นสองทางคือ ทางหนึ่งหมายถึง แนวปฏิบัติระหว่างผู้ปกครองกับผู้อยู่ใต้การปกครอง หรือระหว่างคนธรรมพึงปฏิบัติต่อกัน ได้แก่ ฮีตเจ้าคลองขุน ฮีตท้าวคลองเพีย ฮีตไพร่คลองนาย ฮีตบ้านคลองเมือง ฮีตปู่คลองย่า ฮีตพ่อคลองแม่ ฮีตสะใภ้คลองเขย ฮีตป้าคลองลุง ฮีตลูกคลองหลาน ฮีตเฒ่าคลองแก่ ฮีตปีคลองเดือน และฮีตวัดคลองสงฆ์ อีกทางหนึ่งว่าหมายถึงกฎหมายโบราณ ๑๔ ประการ (ดูธวัช ปุณโณทก เล่มเดิม หน้า ๓๓๖–๓๔๖; ไพฑูรย์ มีกุศล "ประเพณีภาคอีสาน" มรดกอีสาน หน้า ๔๖–๖๐; ปรีชา ปริญญาโณ ประเพณีโบราณไทยอีสาน หน้า ๕๔–๑๖๔; จารุบุตร เรืองสุวรรณ เล่มเดิม หน้า ๑๔๗–๑๕๘; ญาณิศวร์ สุภาพงษ์ ฮีตสิบสองคลองสิบสี่ กรุงเทพ, วัฒนาพานิช ๒๔๘๔, ๓๗ หน้า)

๒๙ วิทย์ วิศทเวทย์ จริยศาสตร์เบื้องต้น: มนุษย์กับปัญหาจริยธรรม (กรุงเทพ, อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๐) หน้า ๖๗ – ๖๘

๓๐ ดวงเดือน พันธุมนาวิน และเพ็ญแข ประจนปัจจนึก จริยธรรมของเยาวชนไทย (กรุงเทพ, โรงพิมพ์การศาสนา, มปป.) หน้า ๕.

ภาคผนวก ก

โครงการสัมมนาผลงานทางวิชาการ

อีสานศึกษา : ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม

โดยความร่วมมือจากหน่วยศึกษานิเทศก์กรมการฝึกหัดครู สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย และวิทยาลัยครูนครราชสีมา

ความเป็นมาของโครงการ

ขณะนี้เป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางว่า "อีสาน" นอกจากจะเป็นแหล่งอารยธรรมเก่าแก่ของประเทศไทยแล้ว ยังเป็นจุดรวมความสนใจของนักวิชาการสาขาต่าง ๆ ที่จะทำการศึกษาค้นคว้าวิจัย และรอที่จะนำผลงานดังกล่าวออกเผยแพร่สู่วงการวิชาการและสาธารณชนอยู่เป็นจำนวนไม่น้อย

วิทยาลัยครูนครราชสีมาในฐานะตัวแทนของกลุ่ม วิทยาลัยครูภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งเป็นสถาบันอุดมศึกษาที่กระจายอยู่ในท้องถิ่นอีสาน เห็นสมควรที่จะมีบทบาทในการเผยแพร่งานวิจัยดังกล่าว อันจะเป็นการกระตุ้นให้มีการศึกษาวิจัยอย่างกว้างขวางต่อไป รวมทั้งจะเป็นการเปิดโอกาสให้ได้มีการนำผลของการศึกษาไปใช้ในการพัฒนาท้องถิ่นของตนเอง ได้ในโอกาสอันสมควร

วิทยาลัย ฯ จึงได้ดำเนินการรวบรวมผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับอีสาน ทั้งจากนักวิชาการในท้องถิ่นและในแหล่งวิชาการอื่น ๆ เพื่อจัดสัมมนาทางวิชาการขึ้นเป็นครั้งที่หนึ่งโดยเน้นหนักในสาขาวิชา "ประวัติศาสตร์และวรรณกรรม" ทั้งนี้เนื่องจากวิธีการศึกษาและธรรมชาติของวิชาทั้งสองมีความสัมพันธ์กันในลักษณะสหวิทยาการ อันจะทำให้สามารถสะท้อนลักษณะกว้างๆ ของ "สังคมอีสาน" ออกมาได้ชัดเจนพอสมควร และจะเป็นพื้นฐานของการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับอีสานศึกษาด้านอื่น ๆ รวมทั้งประวัติศาสตร์ท้องถิ่นหรือวรรณกรรมท้องถิ่นอีสานอย่างเจาะลึกต่อไป

จุดประสงค์ของการสัมมนา

๑. เพื่อเป็นการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานทุกด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งสาขาวิชาประวัติศาสตร์และวรรณกรรม

๒. เพื่อศึกษาขอบข่ายและลักษณะของสังคมอีสานโดยสะท้อนจากงานวิจัยด้านประวัติศาสตร์และวรรณกรรมในลักษณะสหวิทยาการ

๓. เพื่อรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับอีสานศึกษาอย่างเป็นระบบระเบียบให้สามารถใช้เป็นพื้นฐานในการศึกษาได้

๔. เพื่อกระตุ้นให้ผู้เกี่ยวข้อง โดยเฉพาะสถาบันอุดมศึกษา และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในท้องถิ่นอีสาน ให้เห็นแนวทางในการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับอีสานในด้านต่าง ๆ ต่อไป

วิธีการดำเนินการ

๑. ขั้นเตรียมการ

๑.๑ สำรวจและคัดเลือกผลงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับสาขาประวัติศาสตร์และวรรณกรรม ทั้งจากนักวิชาการในท้องถิ่นอีสาน และแหล่งวิชาการอื่น ๆ

๑.๒ ติดต่อเจ้าของผลงานเป็นวิทยากร

๑.๓ เชิญบุคคลากรจากสถาบันอุดมศึกษาและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องเข้าร่วมสัมมนา

๑.๔ เตรียมเอกสารสัมมนาทั้งจากวิทยากรที่จะเสนอผลงานและจากนักวิชาการอื่น ๆ ที่มีผลงานเกี่ยวกับอีสานศึกษาด้านต่าง ๆ โดยจัดพิมพ์เป็นเล่ม

๒. ขั้นจัดประชุมสัมมนา ใช้วิธีดำเนินการสัมมนาดังนี้

๒.๑ การบรรยายและการอภิปรายโดยวิทยากรผู้ทรงคุณวุฒิในที่ประชุมใหญ่ เพื่อสะท้อน "ภาพ" อีสานอย่างกว้าง ๆ

๒.๒ วิทยากรเสนอผลงานวิจัยที่กำลังดำเนินการอยู่ต่อที่ประชุมกลุ่มย่อย โดยจัดให้มีวิทยากรผู้ทรงคุณวุฒิในสาขานั้น ๆ วิจารณ์ผลงานดังกล่าว

๓. ขั้นสรุปผล

๓.๑ สรุปผลการอภิปรายในแต่ละวันเป็นเอกสารแผ่นปลิว

๓.๒ เสนอผลการสัมมนาทั้งหมดโดยนักวิชาการผู้ทรงคุณวุฒิในลักษณะของการสรุปและวิจารณ์ต่อที่ประชุมใหญ่

๓.๓ พิมพ์รายงานการสัมมนาหลังการสัมมนา ๔ เดือน

๓.๔ เผยแพร่รายงานการสัมมนาแก่หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

ผู้ร่วมสัมมนา

ประกอบด้วยบุคคลต่อไปนี้ จำนวน ๒๔๐ คน

๑. วิทยากรและผู้ดำเนินการอภิปราย ๔๐ คน

๒. ผู้แทนภาควิชาภาษาไทยและประวัติศาสตร์ของมหาวิทยาลัยและสถาบันอุดมศึกษาของเอกชนภาควิชาละ ๑ คนรวม ๔๘ คน

๓. ผู้แทนภาควิชาภาษาไทยและประวัติศาสตร์ จากวิทยาลัยครูทั่วประเทศภาควิชาละ ๑ คน รวม ๗๐ คน

๔. ผู้แทนสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ๒ คน

๕. ผู้แทนหน่วยศึกษานิเทศก์กรมการฝึกหัดครู ๒ คน

๖. ข้าราชการสังกัดกรมสามัญศึกษา จากจังหวัดนครราชสีมาและชัยภูมิ ๕๐ คน

๗. นักศึกษาระดับปริญญาโทและผู้สนใจอื่น ๆ ๒๔ คน

วันเวลาสถานที่สัมมนา

ระหว่างวันพุธที่ ๔ — วันศุกร์ที่ ๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๒๗.

ณ วิทยาลัยครูนครราชสีมา

งบประมาณ

๑. วิทยาลัยครูนครราชสีมา ๕๐,๐๐๐ บาท

๒. หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู ๒๐,๐๐๐ บาท

๓. สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ๑๕,๐๐๐ บาท

๔. ค่าลงทะเบียนผู้เข้าสัมมนา ๗๐,๐๐๐ บาท

ประมาณการค่าใช้จ่าย

๑. ค่าใช้สอย วิทยากร ๕๐,๐๐๐ บาท

๒. ค่าตอบแทนการทำงานล่วงเวลา ๕,๐๐๐ บาท

๓. ค่าวัสดุเตรียมการสัมมนา ๖๐,๐๐๐ บาท

๔. ค่าวัสดุจัดทำเอกสารระหว่างการสัมมนา ๒๕,๐๐๐ บาท

๕. ค่าวัสดุจัดทำเอกสารสรุป ๓๐,๐๐๐ บาท

๖. ค่าใช้จ่ายเบ็ดเตล็ด ๔,๐๐๐ บาท

๗. ค่าอาหารและเครื่องดื่ม ๓๔,๐๐๐ บาท

รวม ๑๕๔,๐๐๐ บาท

ค่าลงทะเบียน

ผู้เข้าร่วมสัมมนาลงทะเบียนการสัมมนาคนละ ๓๕๐ บาท ทั้งนี้ โดยขอให้ผู้เข้าร่วมสัมมนามีสิทธิเบิกค่าที่พักค่าใช้จ่ายและค่าลงทะเบียนจากต้นสังกัด

วิทยาลัยครูนครราชสีมา โดยคณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

ผลที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ทำให้ผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานได้รับการเผยแพร่กว้างขวางขึ้น

๒. ทำให้สถาบันอุดมศึกษาและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในท้องถิ่นอีสานได้ตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษาค้นคว้าทางด้านวิชาการในสาขาต่าง ๆ กว้างขวางขึ้น

๓. ทำให้สามารถรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับอีสานศึกษาได้เป็นระบบระเบียบขึ้น

๔. ทำให้เห็นแนวทางในการศึกษาค้นคว้าวิจัยกว้างขวางยิ่งขึ้น

ภาคผนวก ข

คำสั่งวิทยาลัยครูนครราชสีมา

ที่ 150 /2527

เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการดำเนินการจัดสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา

ด้วยคณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ วิทยาลัยครูนครราชสีมาจะจัดสัมมนางานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา ในวันที่ 4 - 6 กรกฎาคม 2527 ณ วิทยาลัยครูนครราชสีมา เพื่อให้การสัมมนาดังกล่าวดำเนินไปด้วยความเรียบร้อยวิทยาลัยจึงแต่งตั้งคณะกรรมการดำเนินการดังต่อไปนี้

1. คณะกรรมการอำนวยการ

1.	อธิการวิทยาลัยครูนครราชสีมา	ประธานกรรมการ
2.	รองอธิการฝ่ายวิชาการ	กรรมการ
3.	รองอธิการฝ่ายวางแผนและพัฒนา	กรรมการ
4.	รองอธิการฝ่ายกิจการนักศึกษา	กรรมการ
5.	หัวหน้าสำนักงานอธิการ	กรรมการ
6.	หัวหน้าคณะวิชามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์	กรรมการและเลขานุการ

หน้าที่ วางแผนและประสานงานกับหน่วยงานต่างๆให้คำปรึกษาและอำนวยความสะดวกในการจัดสัมมนา

๒. คณะกรรมการดำเนินงาน

๒.๑ กรรมการกลาง

๑.	นายปรีชา	อุยตระกูล	ประธานกรรมการ
๒.	นายกนก	โศสุรัตน์	รองประธานกรรมการ
๓.	นางพยอม	ก้อนในเมือง	รองประธานกรรมการ
๔.	นายบุญเลี้ยง	พุทธจันทร์	กรรมการ
๕.	นางสันทนา	ทิพวงศา	กรรมการ
๖.	นายเกษมสิงห์	อิงคนินันท์	กรรมการ
๗.	นายสนอง	โกศัย	กรรมการ
๘.	นางสมศรี	ทองชั้น	กรรมการ
๙.	นายสุพจน์	ประเสริฐสังข์	กรรมการ
๑๐.	นายอัมพร	นามเหลา	กรรมการ
๑๑.	นายจำเนียร	ค้าขาย	กรรมการ
๑๒.	นายสุรศักดิ์	สังฆมานนท์	กรรมการ
๑๓.	นายประชา	อินทร์แก้ว	กรรมการ
๑๔.	นางสมทรง	บัวลำใย	กรรมการ
๑๕.	น.ส.ละออทอง	อัมรินทร์รัตน์	กรรมการและเลขานุการ
๑๖.	น.ส.พะเยาว์	โชรมัย	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๗.	นางพัฒนา	ปิยวิทย์	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๘.	น.ส.อรุณศรี	อึ้งตระกูล	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

หน้าที่

๑. ควบคุมการดำเนินการสัมมนาให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อย และเป็นไปตามเป้าหมายที่ตั้งไว้

๒. ประสานงานกับแผนกการต่าง ๆ ให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อย

๑๑. น.ส.เจริญสุข นีละนิยม กรรมการ

หน้าที่

๑. จัดแฟ้มเอกสารสำหรับแจกผู้เข้าสัมมนา

๒. จัดพิมพ์โรเนียวคำบรรยาย

๓. จัดพิมพ์สรุปผลการสัมมนาและทำเป็นรูปเล่ม

๔. ประสานงานกับแผนกจดบันทึกและถอดคำบรรยายในการจัดทำเอกสาร

๕. ประสานงานกับแผนกประเมินผลในการจัดทำสรุปผลการสัมมนา

๒.๖ กรรมการแผนกบันทึกและถอดคำบรรยาย

๑.	น.ส.ละออทอง	อัมรินทร์รัตน์	ประธานกรรมการ
๒.	นายสนอง	โกศัย	กรรมการ
๓.	นายธวัช	ตราชู	กรรมการ
๔.	นางนวลเพ็ญ	ภาณุรัตน์	กรรมการ
๕.	น.ส.อรุณวรรณ	เหลาภักดี	กรรมการ
๖.	นางรัตนา	รุจิรกุล	กรรมการ
๗.	นางวนิดา	อิสเรสรังสรรค์	กรรมการ
๘.	นายประชา	อินทร์แก้ว	กรรมการ
๙.	นางอ้อยทิพย์	เกตุเอม	กรรมการ
๑๐.	นางสมศรี	ทองชั้น	กรรมการ
๑๑.	น.ส.ลัดดา	ปานุทัย	กรรมการ
๑๒.	นางศศิธร	ธัญญลักษณานันท์	กรรมการ
๑๓.	นางสนธยา	วิบูลย์ชาติ	กรรมการ
๑๔.	นางวนิดา	ตรีสินธุรส	กรรมการ
๑๕.	นายเมธี	ฤทธิ์ไธสง	กรรมการ
๑๖.	นางพัฒนา	ปิยวิทย์	กรรมการ

หน้าที่

๑. จดคำบรรยายและถอดเทปคำบรรยาย

๒. ประสานงานกับแผนกเอกสารการพิมพ์ในการจัดทำเอกสาร

๒.๗ กรรมการแผนกอาหารและเครื่องดื่ม

๑.	น.ส.พะเยาว์	โชรัมย์	ประธานกรรมการ
๒.	นางพยอม	พรแก้ว	กรรมการ
๓.	นางสมทรง	บัวลำใย	กรรมการ
๔.	นางชนิดา	มวงแก้ว	กรรมการ
๕.	นางสนธยา	วิบูลย์ชาติ	กรรมการ
๖.	นางผองพรรณ	ภูมิเรือง	กรรมการ
๗.	นางดารณี	พันธุ์ดี	กรรมการ
๘.	นางจำเนียร	วิเชียร	กรรมการ
๙.	นางเรือ	กาญจนะเกตุ	กรรมการ
๑๐.	นางประกอบ	ทุ่งกลาง	กรรมการ
๑๑.	นางแก้ว	ทุ่งกลาง	กรรมการ
๑๒.	นางแข	ทุ่งกลาง	กรรมการ
๑๓.	นางขวัญใจ	ตังโพธิ์กลาง	กรรมการ
๑๔.	นางเทียม	หงษ์กลาง	กรรมการ
๑๕.	นางสิ้นวน	เล็กกลาง	กรรมการ
๑๖.	นายชัย	ทุ่งกลาง	กรรมการ

หน้าที่

จัดอาหาร เครื่องดื่มและอาหารว่างสำหรับผู้มีเกียรติและผู้เข้าสัมมนา

๒.๘ กรรมการแผนกอาคารสถานที่

๑.	นายเกษมสิงห์	อิงคนินันท์	ประธานกรรมการ
๒.	นายสนอง	โกศัย	รองประธานกรรมการ

๓.	นายประยงค์	รื่นเริงใจ	กรรมการ
๔.	นายชิวชัช	ตราชู	กรรมการ
๕.	นายชัย	ทุ่งกลาง	กรรมการ
๖.	นายอาจหาญ	ทุ่งกลาง	กรรมการ
๗.	นักการภารโรง		

หน้าที่

๑. จัดสถานที่สำหรับการสัมมนา

๒. จัดทำป้ายประกาศบอกสถานที่การสัมมนา

๓. ตกแต่งเวทีที่ใช้ในการสัมมนา

๒.๙ กรรมการแผนกพัสดุ

๑.	นางสมศรี	ทองชั้น	ประธานกรรมการ
๒.	น.ส.อรุณศรี	อิ่งตระกูล	กรรมการ

หน้าที่

๑. ดำเนินการจัดซื้อวัสดุสำหรับใช้ในการสัมมนา

๒. ดำเนินการเบิก – จ่ายวัสดุสำหรับใช้ในการสัมมนา

๓. ประสานงานกับแผนกต่าง ๆ ในการดำเนินการเกี่ยวกับวัสดุ

๒.๑๐ กรรมการแผนกโสตทัศนูปกรณ์

๑.	นายสุพจน์	ประเสริฐสังข์	ประธานกรรมการ
๒.	นายสุเทพ	ออนระยับ	กรรมการ
๓.	นายอัมพร	นามเหลา	กรรมการ
๔.	นายสมพงษ์	เดิมสันเทียะ	กรรมการ

หน้าที่

๑. จัดบริการเครื่องแสง – เสียงในระหว่างการสัมมนาและการจัดเลี้ยง

๒. จัดบริการวีดีโอเทป และบันทึกเสียงคำบรรยาย

๒.๑๑ กรรมการแผนกยานพาหนะ

๑.	นายจำเนียร	ต้าชาย	ประธานกรรมการ
๒.	นายกนก	โตสุรัตน์	กรรมการ
๓.	นายณรงค์	วิชาเทพ	กรรมการ
๔.	นายทรงศักดิ์	สิงห์โตแก้ว	กรรมการ

หน้าที่

จัดบริการยานพาหนะรับ – ส่งผู้เข้าสัมมนาและวิทยากร

๒.๑๒ กรรมการแผนกที่พักและต้อนรับผู้เข้าสัมมนา

๑.	นายสุรศักดิ์	สังฆมานนท์	ประธานกรรมการ
๒.	น.ส.สกล	ชลวานิช	กรรมการ
๓.	น.ส.ประไพพรรณ	คงวัฒนา	กรรมการ
๔.	น.ส.บุษบัน	ศรีสารคาม	กรรมการ
๕.	น.ส.วิลาวัลย์	ชำภิบาล	กรรมการ
๖.	นายทวี	วัชรเกียรติศักดิ์	กรรมการ
๗.	นายมีชัย	สายอราม	กรรมการ

หน้าที่

๑. จัดที่พักให้แก่ผู้เข้าสัมมนาและวิทยากร
๒. ต้อนรับผู้เข้าสัมมนาและจัดส่งเข้าที่พัก

๒.๑๓ กรรมการแผนกสันทนาการ

๑.	นางพยอม	ก้อนในเมือง	ประธานกรรมการ
๒.	น.ส.บุษบัน	ศรีสารคาม	กรรมการ
๓.	นายสมนึก	วรรณแสน	กรรมการ
๔.	นายทวี	ศุขสุเมฆ	กรรมการ
๕.	น.ส.วิลาวัลย์	ชำภิบาล	กรรมการ

ห้องสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.9 นครราชสีมา

หน้าที่

จัดกิจกรรมสันทนาการและการบันเทิงในงานเลี้ยงรับวิทยากรและผู้เข้าสัมมนา

๒.๑๔ กรรมการฝ่ายประเมินผล

๑.	นายประชา	อินทร์แก้ว	ประธานกรรมการ
๒.	นายสมศักดิ์	เมธีปกรณ์	กรรมการ
๓.	นายณรงค์	ปรีชาญาณ	กรรมการ
๔.	น.ส.อรุณวรรณ	เหล่าภักดี	กรรมการ
๕.	นางวนิดา	ตรีสินธุรส	กรรมการ

หน้าที่

๑. ประเมินผลการสัมมนา

๒. จัดทำสรุปผลการสัมมนาให้เสร็จสิ้นภายในวันที่ ๒๐ กรกฎาคม ๒๕๒๗

๓. ประสานงานกับแผนกเอกสารการพิมพ์ในการจัดทำสรุปผลการสัมมนาเป็นรูปเล่ม

ให้ผู้ที่เป็นกรรมการกลาง (กรรมการหมายเลข ๒.๑) เข้าประชุม ในวันที่ ๑๓ มิถุนายน ๒๕๒๗ เวลา ๑๔.๐๐ น. ณ ห้อง ๑๒๑

สั่ง ณ วันที่ ๑๒ มิถุนายน ๒๕๒๗

(นายอินทร์ ศรีคุณ)

อธิการวิทยาลัยครูนครราชสีมา

กรมศิลปากร
หอสมุดแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ ร.๙ นครราชสีมา
d 07196

พิมพ์ที่

โคราชออฟเซ็ทการพิมพ์

81 ถนนจอมสุรางค์ยาตร์ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา 30000

โทร.(044) 241473,246856